

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ  
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ



ВИДАВНИЦТВО  
**"ШЛЯХ"**  
КИЇВ  
2002

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ  
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

# КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ

Присвячується 90-річчю  
з дня народження  
В.М.Даниленка

ВИДАВНИЦТВО  
**"ШЛЯХ"**  
КІЇВ  
2002

**РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ:**

д.і.н., проф. Залізник Л. Л. (науковий редактор)  
Манько В. О. (відповідальний редактор)  
к.і.н., н.с. Кухарчук Ю. В. (відповідальний секретар)  
д.і.н., проф. Телегін Д. Я.  
д.і.н., проф. Гладких М. І.  
д.і.н., проф. Станко В. Н.  
д.і.н., в.н.с. Мацкевий Л. Г.  
д.і.н., с.н.с. Отрощенко В. В.  
к.і.н., с.н.с. Степанчук В. М.  
к.і.н., с.н.с. Сапожников І. В.  
к.і.н., с.н.с. Кулаковська Л. В.  
к.і.н., с.н.с. Чабай В. П.  
к.і.н., с.н.с. Колесник О. В.

**РЕЦЕНЗЕНТИ:**

д.і.н., проф. Щербак В.О.  
д.і.н., п.н.с. Зубар В.М.

Наукове видання затверджене до друку Вченою Радою Інституту Археології НАН України

**К 18 Кам'яна доба України: Збірка наукових статей.** – Київ: Шлях, 2002. – 172 с.; іл.  
**ISBN 966-650-075-2**

Збірка наукових статей містить праці співробітників відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ та інших наукових установ України, присвячені актуальним проблемам палеоліту, мезоліту та неоліту південного заходу Східної Європи.

ББК 63.4 (Укр)

---

---

## Зміст

---

---

---

---

## Contents

---

---

Передмова	4	Preface
Титова О. М., Конча С. В. Видатний вчений, непересічна особистість	6	Titova O. M., Koncha S. V. Distinguished Scientist, Remarkable Personality
Колосов Ю. Г. Дослідження раннього палеоліту в Східному Криму (Кам'яна індустрія пізньоашельського та мустьєрського часу)	9	Kolosov Yu. G. Study on Early Palaeolithic in Eastern Crimea (Lithic Industry of Late Acheulean and Mousterian Time)
Колосов Ю. Г., Степанчук В. М. Нові радіокарбоніві дати стоянок палеоліту Криму	18	Kolosov Yu. G., Stepanchuk V. M. New Radiocarbon Dates of Crimean Palaeolithic
Кухарчук Ю. В. Місцезнаходження доби палеоліту на Роменщині	30	Kukharchuk Yu. V. Palaeolithic Localities in Romny Region
Сапожников І. В. Сюрень I — «кримська загадка» або закономірне явище у пізньому палеоліті південної України	43	Sapozhnikov I. V. Suyren I: «Crimean Riddle» or Routine Phenomenon in the Late Palaeolithic of Southern Ukraine
Нужний Д. Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їхнє місце серед епіграветтських комплексів Середнього Дніпра	57	Nuzhny D. Yu. Upper Palaeolithic Sites of Mezhyrich Type and Their Place Among Epi-Gravettian Assemblages of the Middle Dnieper
Сапожников І. В., Сапожникова Г. В. Пізньопалеолітичні господарсько-побутові комплекси та житла степової України	82	Sapozhnikov I. V., Sapozhnikova G. V. Late Palaeolithic Economic-Household Complexes and Dwellings of Steppe Ukraine
Оленковський М. П. Нові дослідження епіграветтської стоянки Дмитрівка	96	Olenkovskiy M. P. New Studies on Epi-Gravettian Site of Dmitrovka
Гавриленко І. М. Стаття В. Щербаківського про деякі палеолітичні та палеонтологічні місцезнаходження України	106	Gavrilenko I. M. Paper by V. Shcherbakivsky About Some Palaeolithic and Palaeontological Localities of Ukraine
Степанчук В. М. Нові дані про палеоліт Рівненщини	112	Stepanchuk V. M. New Data on Palaeolithic of Rivne Region
Дворянинов С. О., Сапожников І. В. Про час появи геометричних мікролітів у кам'яному віці Дніпровського Надпоріжжя	116	Dvoryaninov S. O., Sapozhnikov I. V. On the Time of Appearance of Geometrical Microliths in Stone Age of Dnieper Rapids
Залізник Л. Л. Шпанська культура: реальність і фантазії	121	Zaliznyak L. L. Shpans'ka Culture: Reality and Fantasy
Манько В. О. Старобільська стоянка	132	Manko V. O. Starobilsk Site
Ткаченко В. І., Теліженко С. О. Дослідження стоянки Бугри на Луганщині	154	Telizhenko S., Tkachenko V. I. Investigation of the Site of Bugry
Тітова О. М., Панченко Ю. В. Нові дослідження неолітичних пам'яток Черкащини	160	Titova O. M., Panchenko Yu. V. New Studies of Neolithic Settlements of Cherkassy Region

---

---

## Передмова

---

---

Україна належить до країн Європи надзвичайно багатих на пам'ятки кам'яного віку. Пояснюється це її географією, що сприяла заселенню території первісною людиною з найдавніших часів. Кам'яний вік України безумовно був органічною складовою європейського і розвивався відповідно логіці розвитку останнього. Разом з тим, через ключову позицію на карті Європи, первісна Україна потужно впливала на культурно-історичні процеси у всій Східній Європі, часом зумовлюючи історичні долі народів величезних обширів Євразійського континенту.

Первинне заселення людськими істотами Східної Європи очевидно відбувалося з південного заходу, тобто з Балкан, Подунав'я, Центральної Європи. Тому саме на території України відомі найдавніші на сході Європейського континенту палеолітичні стоянки. Перш за все, маються на увазі Королеве та подібні пам'ятки Закарпаття, вік яких сягає мільйону років. Середній палеоліт в Україні представлений численними унікальними печерними стоянками гірського Криму, а також Подністров'я, Поділля, Донбасу. Сприятливі умови, що склалися для стадних травоядних в кінці плейстоцену на рівнинах України спричинили багатство пізнього палеоліту регіону. У фінальному палеоліті та мезоліті України виділяється близько 15 окремих археологічних культур, що свідчить як про багатство, так і високий рівень дослідженості цього археологічного періоду в Україні. Неолітизація Східної Європи відбувалася з Балкан та Подунав'я через Україну, що говорить про ключеве значення неоліту України для рішення проблем неолітичної революції в східній частині Європи.

Ще за радянських часів Україна славилася не тільки надзвичайним багатством стоянок кам'яної доби, а й глибиною вивчення проблем палеоліту, мезоліту і неоліту. Археологічні школи Г.А.Бонч-Осмоловського, П. П. Єфіменка, М. Я. Рудинського, С. М. Бібікова, І. Г. Шовкопляса, В. М. Даниленка, Д. Я. Телегіна, В. М. Гладиліна, Ю. Г. Колосова, В. Н. Станко добре

знані далеко за межами України. Однак, величезна кількість різноманітних пам'яток кам'яної доби, багато з яких унікальні за своїм культурним та науковим значенням, дисонує з нечисленністю українських фахівців з цієї проблематики в сучасній Україні.

Не зважаючи на надзвичайне багатство кам'яного віку України та гігантський період минулого, що припадає на дану проблематику (від 1 млн. до 6 тис. р. тому), в наш час фахівців з археології кам'яного віку в Україні усього близько 30. Дві третини з них — це штатні працівники Інституту археології НАНУ. Провідною науковою структурою проблематики є відділ археології кам'яного віку Інституту.

Крім нестачі кадрів маємо й інші проблеми, що постали останніми роками перед археологією кам'яної доби, як частиною української академічної науки. Мається на увазі старіння наукових кадрів, падіння престижу спеціальності в очах студентської молоді, повне припинення фінансування державою археологічних розкопок, припинення видання коштом Академії Наук наукових праць тощо.

Не зважаючи на згадані негаразди, археологія кам'яної доби в Україні протягом останнього десятиріччя має певні здобутки. Серед них відзначимо той позитивний факт, що всупереч відсутності фінансування археологічних розкопок державою, стоянки кам'яного віку України протягом останніх років розкопувалися досить інтенсивно. Крім різноманітних вітчизняних джерел фінансування розкопок стоянок басейну Сіверського Дінця (О. Ф. Горелік, В. О. Манько), Нижнього Подніпров'я (М. П. Оленковський), Поділля (О. О. Ситник), Галичини (Л. Г. Мацкевий), стоянки В'язівка 4а на Полтавщині (І. М. Гавриленко), Велика Аккаржа на Одещині (І. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова) та інших, залучалися кошти з поза меж України. Останнє стало можливим завдяки тісній співпраці українських фахівців з колегами з Франції, Німеччини, Бельгії, Сполучених Штатів, Польщі. Саме на їх

кошти і з їхньою безпосередньою участю протягом останнього десятиліття проводилися масштабні розкопки багаточасових печер гірського Криму (В. П. Чабай, О. О. Яневич, Ю. Е. Демиденко), а також відомих стоянок Молодова у Подністров'ї (Л. В. Кулаковська), Гінці на Полтавщині (Л. А. Яковлева), Семенівка на Київщині (Д. Ю. Нужний) та ін.

Значно зросла порівняно з попереднім десятиріччям кількість друкованої продукції. За роки незалежності в Україні лише монографій з проблематики кам'яного віку вийшло більше 20, що значно перевищує кількість книжок виданих з цієї тематики за попередні десять років. Разом з тим зазначимо, що після останньої фундаментальної праці з археології кам'яної доби П. П. Єфіменка 1954 р. пройшло півстоліття. За цей час сталися радикальні зміни в уявленнях про кам'яний вік України. Величезна кількість статей та монографій з проблематики палеоліту, мезоліту та неоліту України потребує узагальнення, без якого ця інформація вже не сприймається науковою громадськістю в Україні та за її межами. Назріла нагальна необхідність підготовки силами українських археологів фундаментальної узагальнюючої праці «Кам'яна доба України», яка б підвела підсумок вивченню найдавнішого минулого нашої країни протягом ХХ ст.

Для нормального розвитку археології кам'яної доби в Україні конче необхідно вирішити проблему з державним фінансуванням польових робіт, наукових відряджень, виданням коштом Академії Наук наукових праць, поповнення відділу археології кам'яного віку Інституту талановитою молоддю.

За минуле десятиліття українські фахівці з археології кам'яного віку здійснили кілька спроб започаткувати періодичні видання, в яких публікації з археології кам'яної доби посідали б чільне місце. Ось уже десять років О. В. Колесник регулярно видає у Донецьку на високому поліграфічному і науковому рівні журнал «Археологический альманах», в якому проблематика кам'яного віку, і особливо раннього палеоліту, є пріоритетною. Чотири випуски журналу «*Vita antiqua*» здійснила кафедра археології та музеєзнавства КНУ завдяки зусиллям М. І. Гладких та С. М. Рижова. Кілька журналів «Древности Подонцовья» видав у Луганську В. О. Манько.

Ця збірка є першим випуском серійного видання відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України «Кам'яна доба України». Вона присвячується 90-річчю з дня народження видатного українського археолога В. М. Даниленка. Видання здійснюється коштом видавництва «Шлях».

Науковий редактор

Л. Л. Залізняк

---

**О. М. Титова, С. В. Конча**  
**Видатний вчений, непересічна**  
**особистість**

---

В історії української археології навряд чи знайдеться друга постать, яка поряд з певною суперечливістю була б такою глибокою і значущою для науки як Валентин Миколайович Даниленко. Визначний науковець був і залишається без перебільшення ключовою фігурою в історії вивчення пізньокам'яної доби України, та й ширше — усього півдня Східної Європи. Наші сучасні уявлення про хід історичного процесу між Карпатами і Доном та Волгою за епохи неоліту — раннього енеоліту значною мірою склалися завдяки наполегливій праці і гострому розуму цієї непересічної особистості. Але наукові інтереси і наміри Валентина Миколайовича були значно ширшими за вузькі рамки неолітичної та енеолітичної епох. Багатьом його планам і задумам не дано було звершитися, і хто знає як би ми зараз оцінювали його спадщину, якби життя його склалося інакше.

Народився Валентин Миколайович 6 липня 1913 року у селі Нижня Михайлівна Великотокмацького району Запорізької області у сім'ї, як він сам зазначав, народного вчителя. Після закінчення початкової школи і технікуму починає працювати у Мелітопольському краєзнавчому музеї. У тому ж 1932 році вступає на історичний факультет Мелітопольського педінституту, по закінченні якого у 1935 році продовжує трудову діяльність у краєзнавчому музеї вже як науковий співробітник і водночас вчитель у середній школі.

Трагічного 1937 року доля закидає Валентина Миколайовича до Новгородської області, у село Валдай, де продовжується його педагогічна діяльність. Восени 1939 року він вступає до аспірантури при Інституті матеріальної культури АН СРСР у Ленінграді, тобто за юних літ обирає шлях дослідника історії і невпинно йде цим шляхом крізь негоди і негаразди 30-х років.

Війна не дала завершитися навчанню, і у липні 1941 року рядовим бійцем народного ополчення В. М. Даниленко іде на Ленінградський фронт. Отримана освіта знадобилася і на війні. У листопаді Валентин Миколайович закінчує прискорені курси підготовки командного складу і, отримавши звання молодшого лейтенанта, починає служити перекладачем, а згодом — помічником начальника розвідки 177 стрілецької дивізії на Ленінградському фронті.

У квітні 1942 — перше поранення, госпіталь і перша медаль «За відвагу». У липні В. М. Даниленко переводиться на Воронізький фронт, де його військова кар'єра почала швидко йти вгору. Він служить перекладачем на небезпечних і відповідальних ділянках, був спочатку помічником начальника дивізійної розвідки, а згодом — начальником розвідки 237 дивізії; був ще

двічі поранений, нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної Війни, Червоної Зірки, багатьма медалями. Закінчив війну Валентин Миколайович начальником слідчої частини 40 армії II Українського фронту у чині майора.

Продовження військової кар'єри могло б відкрити за умов тогочасного Радянського Союзу для досить молодого ще майора неабиякі перспективи. Однак В. М. Даниленко твердо вирішує повернутися до улюбленої справи і вже у січні 1946 року зараховується старшим науковим співробітником до Інституту археології АН УРСР, де одразу ж активно підключається до дослідницької діяльності, не цураючись при цьому важкої, часом «чорної» археологічної роботи.

У тому ж році В. М. Даниленком у Запорізькій області була відкрита палеолітична стоянка Круглик. Ця пам'ятка дала Валентину Миколайовичу необхідний матеріал для підготовки і успішного захисту дисертації на здобуття звання кандидата історичних наук під керівництвом академіка П. П. Єфименка, якого В. М. Даниленко називав своїм учителем. Наполеглива й успішна праця не лишилася непоміченою. У травні 1949 року молодого кандидата наук призначають завідуючим відділом первісної археології.

Палеолітична доба, однак, так і не зробилася сферою особливих наукових інтересів новоспеченого керівника відділу. Валентина Миколайовича більше приваблювали питання витоків тих культурних проявів, що їх можна було спостерігати впритул до сьогодення. Епоха неоліту — «новокам'яної» доби з її революційним переходом до відтворюючої діяльності — землеробства, скотарства, ткацтва — становила у цьому розумінні невичерпне і досить слабко на той час ще зоране поле для застосування дослідницьких зусиль. З того часу В. М. Даниленко концентрує основну увагу саме на цьому періоді, не обминаючи жоден регіон, жодну культуру, жодну помітну пам'ятку епохи. З кінця 40-х і в 50-ті роки археолог проводить масштабні польові дослідження на Південному Бузі, у Середньому Подніпров'ї, в Надпоріжжі, Приазов'ї, розкопуючи десятки нових пам'яток доби неоліту-енеоліту-бронзи.

Перше узагальнююче дослідження з викладом концептуальних поглядів В. М. Даниленка на основні проблеми неоліту України побачила світ 1957 року у колективній праці Інституту археології АН УРСР «Нариси стародавньої історії Української РСР».

Наслідком цілеспрямованих зусиль вченого стала велика монографія «Неолит території Української ССР» (у вигляді рукопису), що підводила підсумок дослідженням епохи неоліту в Україні до 1958 року (коли

був в основному завершений текст книги). У цій праці, крім введення в обіг нових матеріалів, В. М. Даниленко зробив спробу по-новому оцінити місце і значення неолітичної доби для розвитку давніх суспільств на теренах України, запропонував нову періодизацію, вніс уточнення до хронології, переглянув питання походження, етнічної історії ряду археологічних культур, більшість з яких була виділена дослідником ще у попередні роки (сурсько-дніпровська — в 1946 році, приазовська — в 1947 році, дніпро-донецька та буго-дністровська — в 1949 році).

Новій оцінці історичних процесів за доби неоліту сприяло підтримання наукових контактів із закордонними дослідниками, зокрема, з країн Центральної Європи, чого так бракувало вітчизняній науці у довоєнний період. Того ж 1958 року В. М. Даниленка було делеговано до Чехословаччини (де колись проходили його військові шляхи) на участь у науковому семінарі по вивченню неолітичної доби.

Однак життя науковця не було безхмарним: вже 1952 року В. М. Даниленка було звільнено з посади керівника відділом через «не забезпечення належного керівництва» та «заборгованість по індивідуальних планах». Протягом 50-60-х років його неодноразово звільняли і з посади старшого наукового співробітника з тим самим формулюванням: «заборгованість з експедиційних звітів» та «невиконання індивідуальних планів», але, відповідно, кілька разів, за підтримки колег по відділу, знову поновлювали.

Сьогодні звичайно важко судити, що заважало цьому обдарованому досліднику і колишньому військовому офіцеру дружити з дисципліною. Відомо, що Валентин Миколайович був людиною імпульсивною, неспокійною, хоча і доброзичливою, але часом нестримною у діях та судженнях. Усе це нерідко ставало на заваді нормальному вживанню у колектив і, тим більше, порозумінню з начальством.

Але головна причина полягає, як здається, все ж таки дещо в іншому — як свідчать надруковані у цей період його статті, а особливо неопубліковані рукописні матеріали, поряд із основною своєю тематикою — проблемами нео-енеолітичної епохи — Валентин Миколайович багато займається і добою раннього заліза, і кіммерійською проблематикою, і давніми слов'янами, і сторінками історії давнього Києва. В. М. Даниленку вочевидь не здавалася привабливою рутинна, хоч і абсолютно необхідна для археолога, робота по укладанню звітів, створенню численних креслень і схем для кожного досліджуваного об'єкту і кожної окремої знахідки. Дух його прагнув усе нових і нових відкриттів, все більш значущих звершень, які важко було заздалегідь передбачити і втиснути у вузькі й водночас зобов'язуючі параграфи індивідуальних планів. В. М. Даниленко був справжнім романтиком наукового пошуку, що так і сипав новими і новими творчими ідеями, надихаючи ними тих, хто його оточував. Ця нестримна імпульсивна енергія і часом, можливо, надмірний романтизм дуже часто заважали, на жаль, доведенню розпочатого до кінця. Валентин Миколайович

мав справді дивовижну, неймовірну наукову інтуїцію, що допомагала йому робити не передбачувані відкриття. В більшості випадків він оприлюднював висновки, при цьому не показуючи так звану «наукову кухню» — процес просування від археологічних знахідок до кінцевих майже глобальних узагальнень. Яскравий талант дослідника проявлявся у Валентина Миколайовича у блискучому знанні та розумінні археологічних матеріалів. Колеги часто у скрутних ситуаціях при неможливості визначити той чи інший артефакт зверталися до В. М. Даниленка, і той, чудово знаючи відповідні публікації, іноземні видання (вільно володів німецькою), майже без винятків вірно інтерпретував знахідку.

Тільки у 1969 році — більше ніж через десять років по завершенню (в основному) рукопису — побачила світ монографія «Неолит України», що стало справжньою подією не лише для української науки, але й для археологічного світу всього тодішнього Радянського Союзу, а якоюсь мірою також і Європи. Свого науково-пізнавального значення ця праця не втратила і досі, незважаючи на те, що протягом 70-80-х років археологія кам'яної доби в Україні зробила величезний стрибок уперед.

1971 року Валентин Миколайович, успішно захистивши другу дисертацію, отримує звання доктора історичних наук. Незабаром вийшла у світ наступна його велика монографія «Енеолит України» (1974), що підводила підсумок дослідженням доби переходу від кам'яної епохи до палеометалічної на теренах України, в першу чергу торкаючись проблем складення та процесів розвитку трипільської, давньоямної (середньостогівської), азово-дніпровської культур (етнокультурних областей). Ця праця, подібно до попередньої, може на сьогодні вважатися класичною, хоча і має цілу низку дискусійних моментів. Однак за монументальністю постановки проблем і намаганням їх осягти дана книга і досі не має собі рівних.

Незважаючи на отримане солідне звання, Валентин Миколайович не втратив запального й молодого дослідницького духу. Як і раніше, його інтереси є значно ширшими за якусь певну обмежену галузь. Варто тут згадати лише деякі його статті, що вийшли протягом 70-х: «Фрідріх Енгельс як етноісторик», «Біля джерел хореографії» тощо, а також неопубліковані роботи: «Первісні Деметра і Артеміда у трипільському пантеоні», «Про першопочатки Києва», «Етноісторичний комплекс Давньої Східної Європи», «Витоки давньоруської писемності»... Наведений перелік засвідчує не тільки розмаїття творчих інтересів Валентина Миколайовича, але й справжній енциклопедизм його знань, які базувалися на комплексному вивченні археологічних, писемних, палеолінгвістичних, етнографічних джерел.

В. М. Даниленка можна вважати одним з піонерів — до речі, поряд з М. Грушевським — індоєвропейстичних досліджень в Україні. Проблеми прабатьківщини і походження індоєвропейців присвячені відповідні розділи його монографій. Про те, наскільки важливим вважав Валентин Миколайович індоєвропейське питан-

ня для вітчизняної історичної науки, зокрема археології, свідчить його вислів: «коли дослідник ставить питання про етнічну належність носіїв тієї чи іншої археологічної культури, він неминуче стикається з індоєвропейською проблемою».

В. М. Даниленко був не тільки автором 43 публікацій, майже кожна з яких стала науковим відкриттям, дослідником десятків пам'яток археології доби палеоліту — епохи Київської Русі, керівником декількох великих новобудов цих експедицій (Південнобузької, Приазовської, Донецької тощо). Валентин Миколайович був справжнім генератором ідей. Без таких людей будь-яка наука стає буденнішою, втрачає смак блискучого романтизму. В. М. Даниленко щедро ділився з колегами своїми ідеями, які в більшості випадків пережили випробування часом. Як це сталося, наприклад, з виявленими дослідником пам'ятками «київського типу», що довго не визнавалися фахівцями, а тепер зайняли чільне місце серед ранньослов'янських старожитностей України.

Було б невинувато, якби ми хоча б наприкінці нашої невеличкої розвідки про життя і діяльність В. М. Даниленка не зупинилися на вивченні ним пам'ятки, що, вірогідно, і привела його в археологію, а потім була натхненням протягом усього життя. Звісно, йдеться про Кам'яну Могилу на Мелітопольщині. Ще дев'ятнадцятирічним хлопцем Валентин Миколайович захопився цим унікальним уособленням величі природи та творчої наснаги давньої людини і не зміг відійти від пам'ятки до свого останнього подиху (помер у жовтні 1982 року). Дослідник почав вивчати кам'яномогильські зображення на пісковикових плитах та розкопувати первісні поселення навколо пагорбу у 1938 році, працюючи разом з О. М. Бадером, потім повер-

тався сюди знов і знов (у 1947, 1952 — разом з М. Я. Рудинським, з 1969 до 1974 року як начальник експедиції). З Кам'яною Могилою пов'язаний перший виступ Валентина Миколайовича перед науковцями — на Всесоюзній конференції, присвяченій викопній людині, він зробив доповідь про семантику наскельних зображень, після чого молоду людину запросили до аспірантури. У 1973 році, під час останніх польових досліджень, В. М. Даниленко відкрив два досі невідомі гроти — Грот Чуриг з рибоподібними конкреціями, прикрашеними лінійними зображеннями, та Печеру Чаклуна з кількома сотнями найрізноманітніших петрогліфів. Валентин Миколайович мріяв створити науково-дослідну установу, яка б вивчала цю дивовижну, єдину у світі пам'ятку — первісне святилище, музеєфікувала відкриті гроти, проводила науково-просвітницьку роботу. Мріяв, що будуть відтворені давні ландшафти з відповідною степовою рослинністю... Про це розповідав ще завітавшому на Кам'яну Могилу на початку 50-х Олександр Довженку. Однак навіть монографія «Кам'яна Могила» В. М. Даниленка вийшла тільки через 4 роки після його смерті (1986). У 90-ті роки омріяна вченим ідея поступово втілюється у життя завдяки ентузіазму одного з його учнів Б. Д. Михайлова.

Валентин Миколайович був однією з найбільш яскравих особистостей в археології України з надзвичайно широким діапазоном наукових інтересів. Його гострий розум і нестримана енергія багато в чому визначила розвиток української археології у повоєнний період. За глибиною наукового пошуку, широтою захоплень, ерудованістю Валентин Миколайович Даниленко може бути поставленим в один ряд з найвизначнішими археологами ХХ століття. Тому й у ХХІ-му він з нами.

O. M. Titova, S. V. Koncha

### **Distinguished Scientist, Remarkable Personality**

V. M. Danilenko (1913-1982) was one of the brightest personalities in Ukrainian archaeology. He was a scholar of extremely wide diapason of scientific interests. His brilliant intelligence and powerful energy have defined in many ways the directions of development of Ukrainian archaeology during post-World War II period.

**Ю. Г. Колосов**

## **Дослідження раннього палеоліту у Східному Криму (Кам'яна індустрія пізньоашельського та мустьєрського часу) \***

*Стаття присвячена узагальнюючому аналізу індустрії пізньоашельського та мустьєрського часу на території східної частини Кримського півострову.*

Від дня відкриття К. С. Мережковським в 1879 р. двох ранньопалеолітичних пам'яток (перших не тільки в Криму, але й у всій Східній Європі) минуло 113 років. Одна з них — Кабазі — знаходиться в Західному Криму, друга — Вовчий Грот (Бештерекська) — в Східному Криму. За більш ніж столітню історію досліджень кількома поколіннями археологів в Криму відкрито і вивчено понад 140 стоянок і місцезнаходжень раннього й пізнього палеоліту. З них на Східний Крим припадає 73 палеолітичні пам'ятки.

### **Пізньоашельський час**

Місцезнаходження з кам'яними виробами пізньоашельського вигляду відомі, головним чином, у східному регіоні півострова. Особливо численними є колекції місцезнаходжень Шари I і III, відкритих і досліджених на початку 70-х років А. О. Щепинським [Щепинский, 1979].

Місцезнаходження під відкритим небом Шари III може правити за еталон пам'яток цього періоду. Воно розташоване на гряді Чегер біля однойменної балки на висоті 70 м від дна балки і 170 м — від літнього рівня води в р. Бодрак. Кам'яні вироби були зібрані на площі близько 1 тис. кв. м. В результаті шурфовки дослідником з'ясовано, що матеріал залягав безпосередньо під дерновим горизонтом, в прошарку елювіального мергелистого шебеню потужністю 10-20 см. На 40 см глибше починається корінний мергель.

Плантажною оранкою на денну поверхню були вивернуті тисячі крем'яних виробів. Серед них найбільш масовими є відщепи й лусочки, далі йдуть жовна зі слідами сколів; рідше зустрічаються незавершені заготовки і знаряддя. Трапляються кремені, що побували у вогні. Кремінь в більшості випадків покритий глибокою голубувато-білою патиною. Іноді одна його сторона несе на собі суцільну білясту патину, а інша патини не має.

За даними дослідника, провідне місце в колекції посідають великі й масивні біфаси-рубила видовжено-овальної форми (4 екз.), довжина яких сягає 15 см, ширина — близько 8 см і товщина — 1,5 см. Далі за кількістю (3 екз.) йдуть скреблоподібні рубила з овально-опуклим або прямим робочим краєм і грубі знаряд-

дя для рубання, які, судячи з малюнків, слід було б, на наш погляд, віднести до ножів з площадками. Інші знаряддя представлені одним двобічно-обробленим наконечником списа підтрикутної форми, скреблом і мініатюрним рубильцем. Такою є кам'яна індустрія Шари III.

Колекцію пізньоашельського місцезнаходження Шари I автором випала можливість детально опрацювати і опублікувати [Колосов, 1986], тому тут подається її стисла характеристика.

Всі крем'яні вироби покриті з одного боку білою, а з іншого - голубувато-сірою патиною. Є форми двобічної і частково-двобічної обробки, завершені й незавершені. Всі вони виготовлені з плитчастого кременю. Їх середня довжина — 10 см, ширина 6-8 см, товщина — 2 см і більше. Звертає на себе увагу велика кількість двобічно-оброблених ножів з площадками для упору руки. По відношенню до всіх знарядь вони становлять 18,6% (51 екз.). Ці знаряддя, які ми назвали протоножами, можна віднести до типів, близьких ножам Клаузенніше і Бокштайн. Вони грубо оброблені і напевно є прототипами більш довершених за технікою обробки ножів цих же типів з площадками для упору ак-кайської мустьєрської культури.

У цьому ж комплексі потрібно відмітити наявність напівдископодібних і дископодібних ножів двобічних форм, а також такі типи однібічних знарядь: п'ять ножів з природними і штучними площадками для упору, скобель на великому сколі з площадкою для упору і поперечне скребло з ретушшою на черевці по кромці леза.

З переліку крем'яного матеріалу видно, що він служив джерелом або домустьєрським підґрунтям для більш розвиненої в техніко-типологічному відношенні ак-кайської індустрії. До питання походження цієї культури ми ще повернемося, а зараз розглянемо домустьєрські місцезнаходження Східного Криму.

Більшість з цих місцезнаходжень відкрито А. О. Щепинським. За його публікацією, це Кара-Куш I, Кара-Куш II, Кара-Куш III в межиріччі Бурульчі і Біюк-Карасу, Фазанячий заповідник (Суук-Тау) в межиріччі Біюк-Карасу і Кучук-Карасу (Чорнопілля), на р. Індол в с. Лечебноє [Щепинский, 1979]. До цього ж регіону відноситься місцезнаходження Цветочноє II (про

\* Ця робота була написана Ю. Г. Колосовим (21.03.1924—01.02.2002) в 1991-92 рр. і становить собою один з розділів частини, підготованої автором для спільної з В. М. Степанчуком монографії «Ранній палеоліт Восточного Крима»

ного як про місцезнаходження мустьєрського часу на правобережжі р. Бурульча ще в 1965 р. повідомляв геолог В. Ф. Петрунь).

На початку 70-х років автором відкрито пізньоашельське місцезнаходження Пролом [Колосов, Телегин, 1978]. Воно знаходиться за 150 м на північ від мустьєрської стоянки в гроті Пролом, на третій надзаплавній терасі р. Кучук-Карасу. На дільниці плато лівого берега ріки, глибоко зрізаного скреперами під час дорожніх робіт, було зібрано більше десятка крем'яних виробів ашельського вигляду. Найбільш виразним виявився виріб, який має всі ознаки, притаманні архаїчним артефактам: масивність, наявність великої ударної площини і горбика, переривчасту ретуш по краю тощо. Цей предмет, як і інші знахідки з даного місцезнаходження, дещо окатаний і вкритий густою патиною кавового кольору. Такий же вигляд мають окремі реутилізовані знахідки з культурних горизонтів мустьєрської стоянки Пролом I. Слід зазначити, що серед усіх пізньоашельських місцезнаходжень під відкритим небом — як у південно-західному, так і у східному регіонах — лише Пролом добре прив'язується до третьої надзаплавної тераси. Однак, для остаточного встановлення віку пам'ятки необхідно, як мінімум, мати в своєму розпорядженні два компоненти: фауну і флору. На жаль, останні на пам'ятці відсутні. Тому про міндель-риський вік Пролому, як і решти кримських місцезнаходжень під відкритим небом, можна говорити лише попередньо. Не виключено, що частина з названих вище пам'яток у майбутньому може бути віднесена до мустьєрського часу.

У світлі сказаного особливе місце займає відкрита і досліджена автором упродовж 1970, 1974, 1975 і 1977 рр. палеолітична стоянка в печері Заскельне IX [Колосов, 1986]. Пам'ятка досить повно опублікована, тому тут ми нагадаємо лише основні її характеристики.

Заскельне IX розташоване у верхів'ї Червоної балки, в місці пониження скельних обривів до 3 м, де без будь-яких перешкод можна вибратися з балки на плато масиву Ак-Кая. Це було найзручніше місце для спуску тварин з плато до водопою, оскільки тут проходить досить полого стежка. Біля самого виходу на плато стежка минає злегка похилу, шириною біля двох метрів площадку, яка переходить у вузьку щілину похованої печери.

Таким чином, знаходячись неподалік стежки, якою тварини, мабуть, користувалися і в давнину, печера могла слугувати для мисливців своєю природною схованкою і водночас табором. Цим і пояснюється наявність у печері двох культурних горизонтів: пізньопалеолітичного часу і фінального ашелю. Крім крем'яних виробів знайдені й кістки тварин. Верхній шар мав потужність 0,25 м і залягав у жовтому твердому суглинку. У ньому виявлені дві жовті ножеподібні пластинки і п'ять цілих та зламаних знарядь, виготовлених на мікропластинках з притупленими крутою ретушшю спинками. Кістки тварин належали коневі, сайзі, бла-

городному оленю, первісному зубру, зайцю, вовку, лисиці, пещою, бобру.

Другий (або нижній) культурний шар містив у собі кістки тварин, 89 крем'яних виробів і один уламок сланцевої плитки. Він залягав у товщі темно-коричневого суглинку з окремими великими окремостями вапняку. Цей шар починався з глибини 1,15 м і закінчувався на скелястому дні (а може горизонті обвалу?), що складався з потужних вапнякових брил. Серед фауністичних залишків представлені кістки коня, сайги, печерної гієни, вовка, первісного зубра, зайця, лисиці, корсака, бабака та понад сто недіагностичних кісток. Серед крем'яних виробів є один пренуклеус, 67 сколів, включаючи 6 зламаних ножеподібних пластин, 7 знарядь однібічної обробки та 15 двобічної. З названих виробів привертає увагу своїми досить архаїчними техніко-типологічними ознаками пренуклеус, що нагадує багатогранник з численними короткими і безладними сколами з різних граней. Обидві його пласкі сторони зберігають жовневу кірку. Виробом могли користуватися як відбійником або знаряддям для рубання. Розміри жовна  $8 \times 6 \times 7,5$  см.

Архаїчністю овальних контурів вирізняється скол ( $4,5 \times 2,4$  см), по всьому периметру якого збереглося кільце жовневої кірки. Такий скол було отримано за допомогою технічного прийому, яким користувалися майстри нижнього шару Киїк-Коби. Цей технічний прийом, що отримав назву «скибкового» [Солов'єв, 1971], разом з іншими широко застосовувався в галькових культурах з глибокої давнини. За рубезем однією з типових пам'яток, де широко застосовувався мікроскибковий прийом розколювання гальок, є стоянка міндельського віку Вертешселлеш. У нижньому шарі Киїк-Коби скибкові заготовки Г. А. Бонч-Осмоловський називав «примітивними сколами», а культуру загалом — «аморфною».

Однак, не ці окремі елементи визначають вигляд індустрії нижнього шару Заскельної IX. Найчисленнішими і провідними є рубила і рубилоподібні ножі. Типологічно їх можна об'єднати в одну групу рубилоподібних ножів з площадками для упору руки. Це великі, виготовлені на крем'яних плитках, двобічно-оброблені знаряддя, мінімальний розмір яких у довжину — 13,5 см і максимальний — 19,5 см, при ширині 4,2-8,5 см і товщині 3-4,2 см. Площадка на одному з бічних країв широка (що пов'язане з масивністю знарядь) і займає досить велику площу, достатню для розміщення вказівного пальця або й усієї долоні. Серед цих знарядь привертають увагу рубилоподібні ножі з руків'ями. Лежа загострені або злегка заокруглені двобічною ретушшю і займають половину або  $\frac{2}{3}$  довжини знарядь. Безперечно, такими масивними й важкими знаряддями було зручно здійснювати функції рубання та різання. Два знаряддя слід віднести до однібічного і двобічного прямокутного чопера. Як і рубилоподібні ножі, вони виготовлені з плиток кременю. Останні були провідним типом сировини для всіх основних пам'яток району Ак-Каї, що, мабуть, наклало відбиток на типо-

логію знарядь на різних хронологічних етапах їх розвитку. До двобічно-оброблених знарядь належить і кінцевий уламок наконечника списа. Одна його сторона зберігає пласку ділянку жовневої кірки. Серед однобічних знарядь привертають увагу невеликих розмірів гостроконечник на широкому відщепі та два левалуазські вістря, виготовлені на великих трикутних пластинчастих відщепах.

Розглядаючи індустрію нижнього шару стоянки Заскельне IX в цілому і зважаючи на наявність тут добре оформлених рубилоподібних ножів з площадками, можна помістити її за рівнем технічної досконалості трохи вище від Шари III, але нижче від найдавніших шарів мустьєрських стоянок Заскельне V і Заскельне VI (стоянка *Колосова* або *Колосовська*)<sup>\*\*</sup>. Враховуючи відсутність у нижньому шарі Заскельної IX представників холодолюбної фауни, цей пам'ятник слід датувати самим кінцем пізньоашельського часу, що, очевидно, припадає на початок рисс-вюрму.

Для повноти опису домустьєрських пам'яток зупинимося ще на двох комплексах у південно-західному і східному регіонах, відкритих, відповідно, перший — в урочищі Чорна Терля в Байдарській долині в 30-х роках, і другий — на відрогах хребта Ечки-Даг, поблизу селища Сонячна долина. Відкрите в 1936 р. Кримською палеолітичною експедицією під керівництвом С. М. Бібікова місцезнаходження Чорна Терля розташоване на плато високого правого берега р. Чорної в урочищі Боклу-Дере. Невелика кількість крем'яних виробів (14 екз.) без опису і малюнків в тому ж році згадувалася С. А. Трусовою в розділі інформації «Советской археологии» і попередньо була датована раннім неолітом [Трусова, 1936]. На самому початку 70-х років С. М. Бібіков датує вказаний матеріал мустьєрським часом [Биби́ков, 1971]. За його ж повідомленням, матеріал Чорної Терлі загубився. Однак, набагато раніше, мабуть, у процесі роботи над колекцією Круглика (1949—1950) В. М. Даниленко познайомився з колекцією з Чорної Терлі і визначив її вік пізньоашельським часом. Пізніше, в підсумковій роботі по палеоліту України ми приєдналися до такого датування [Колосов, Телегин, 1978]. Дійсно, цей крем'яний матеріал, хоча й невеликий за обсягом, але досить виразний за техніко-типологічними ознаками. Судячи з опублікованих В. Ю. Коєним малюнків знарядь з Чорної Терлі, які передав С. М. Бібіков, вони відносяться до клектонської лінії розвитку [Коєн, 1988]. Тут представлені масивні вкорочені відщепи з великими ударними горбиками і гладкими п'ятками, і знаряддя, виготовлені на таких же відщепах з переривчастою крутою, часто зубчастою ретушшою. Характерними є також клектонські анкоші, зубчасті знаряддя; представлений ніж з природним обушком, виготовлений на скибковій заготовці та ін.

Таким чином, у Криму фіксується дві лінії розвитку домустьєрських пам'яток: клектонська і бодракська. В. М. Гладилін запропонував для Криму варіант

ашель двобічний протобокштайнської фації типу Бодрак [Гладилін, 1985]. Гадаємо, що термін протобокштайнська фація для території Криму підходить мало. По-перше, тому, що назва Бокштайн походить від далекого німецького поселення. По-друге, ще треба з'ясувати, які протоножі цього типу більш древні (німецькі чи кримські?). Це важливо в зв'язку з питанням про походження ак-кайської мустьєрської культури, пошуком її коренів і проблемою початкового заселення Криму. Свою думку з цього приводу автор вже висловив, детально розглянувши дві гіпотези походження ак-кайської мустьєрської культури [Колосов, 1986].

Перша передбачає виникнення ак-кайської культури на місцевій основі пізньоашельських пам'яток (Шари I, III, уроч. Карлові дубки та ін.), де у великій кількості виявлені, як вже зазначалося вище, ножі, близькі типам Клаузенніше і Бокштайн, та інші знаряддя двобічної обробки. Ці ножі через їхні великі розміри і грубу обробку, яка надає їм архаїчного вигляду, було запропоновано називати протоножами. Вони могли служити прототипами більш довершених за обробкою двобічних ножів ак-кайської мустьєрської культури [Колосов, 1986]. Висунута В. М. Гладиліним у 1966 р. міграційна гіпотеза містить припущення про те, що «...части центрально-європейських колективів переселились в кінці рисса на початку рисс-вюрма в Крим» [Гладилін, 1966, 1969]. Гадаємо, що сьогодні обидві гіпотези потребують подальшої розробки, для чого необхідні нові відкриття ашельських пам'яток і кількісне збільшення кам'яних зборів. Стосовно повідомлення про знахідки на Ечки-Дазі палеолітичних знарядь, виготовлених на невеликих гальках, то до детального ознайомлення з цим матеріалом, автор утримується від коментарів.

Але вже сьогодні можна стверджувати, що початкове заселення Криму сталося не в епоху мустьє, як вважали зовсім недавно, а вже в пізньоашельський час.

### Мустьєрський час

Перші відомості про ак-кайську культуру епохи мустьє були отримані в 1969—1970 рр., коли Кримська палеолітична експедиція (КПЕ) Інституту археології АН України розгорнула роботи по дослідженню палеоліту в Східному Криму [Колосов, 1971]. Слід відзначити, що кількома роками раніше для Криму В. М. Гладиліним була виділена Киїк-кобинська культура, пізніше уточнена як культура, ідентична типу Киїк-Коба (верхній шар) варіанту мікромустьє двобічне [Гладилін, 1969, 1976]. До того часу тільки для Криму, базуючись на триступеневій схемі локального підрозділу мустьєрських комплексів, В. М. Гладилін виділив окремі типи індустрій у п'яти варіантах. Ці типи охопили всі відомі на той час мустьєрські стоянки в Криму, включаючи і ті, що мали нечисленні матеріали.

Така квапливість у класифікації мустьєрських пам'яток потребувала уточнень, які знайшли своє місце

<sup>\*\*</sup> Як уже зазначалося в некролозі, присвяченому пам'яті Ю. Г. Колосова, було б справедливо, віддаючи належне внеску дослідника в українське палеолітознавство в цілому і вивчення палеоліту Криму, зокрема, назвати ім'ям Юрія Георгійовича стоянку Заскельне VI — одну з тих пам'яток, дослідженню яких були віддані роки його життя. (В. Степанчук)

в останній роботі дослідника, де розглядаються тільки три археологічні культури: ак-кайська (тип Ак-Кая, бокштайнської фації, варіанту мустьє двобічне), Киїк-кобинська (тип Киїк-Коби), Киїк-кобинської фації варіанту мікромустьє двобічне, чокурчинська (тип Чокурча II), чокурчинської фації варіанту мікромустьє звичайне [Гладилин, 1985].

Спираючись на досягнення минулого і, головним чином, на дані досліджень КПЕ в останні десятиріччя, наше уявлення про класифікацію мустьєрських пам'яток базується на визнанні археологічних культур. Їх виділення за В. М. Гладиліним дає можливість встановити типову приналежність пам'ятки за допомогою виділення специфічних форм і стійкого поєднання звичайних типів кам'яних виробів, за умови обов'язкової наявності території. Вже не раз повідомлялося про те, що протяжність території ак-кайської культури із заходу на схід складає близько 50 км. Цю відстань фіксують на заході — Чокурча I, на сході — Пролом II. Що стосується напряму північ-південь, то через мізерність матеріалів на стоянці Аджі-Коба на півдні, вони замикаються північним відрогом Карабі-яйли. На північ від основного осередку ак-кайських пам'яток навряд чи слід очікувати відкриття нових місцезнаходжень цієї культури, оскільки за ними починаються простори степових мисливських угідь.

Проте, за свідченням А. О. Щепинського, значно далі на північ і північний схід від Ак-Каї, в районі Азовського Присивашся виявлено кілька місцезнаходжень, серед яких трапляються матеріали мустьєрського вигляду. Дослідник відносить цей матеріал до особливого варіанту мікромустьє звичайне [Щепинский, 1979 а]. Аналогії цьому матеріалу А. О. Щепинський бачить у кам'яних зборах стоянки Ріжок I у Приазов'ї.

На наш погляд, мустьєрський матеріал Кримського Присивашся близький матеріалам мустьєрських місцезнаходжень поблизу с. Балки на Каховському морі. Матеріал з ряду місцезнаходжень Балки зібраний О. В. Бодяньським і автором, а опублікований в 1973 С. В. Смирновим [Смирнов, 1973]. У зв'язку з нечисленністю матеріалів, важко віддати перевагу якомусь із напрямів інфільтрації мустьєрського населення — з Приазовсько-Кавказького регіону, чи з Середньоевропейського, через Карпати. Можливо, і те, й інше мало місце, але в різні періоди мустьєрської епохи. Більш виразно зараз окреслюється питання відносно носіїв техніки двобічної обробки. До цього ми звернемося пізніше, а тепер зупинимося на характеристиці ак-кайської кам'яної індустрії та інших показниках цієї культури.

Ак-кайська культура зараз вивчена відносно добре. Найкраще вивчений крем'яний інвентар з таких опорних багатошарових мустьєрських стоянок як Заскельне V (8 культурних шарів), Заскельне VI (*Колосовська*) (7 шарів), Пролом II (4 культурних шари), Червона балка (2 або 3 культурних шари?), Ак-Кая II, Сари-Кая I та ін. З них Червона балка і Сари-Кая I знаходяться під відкритим небом, всі інші пов'язані з гротами і навісами, які були зруйновані в давнині. В цілому

ак-кайська культура об'єднує близько 30 пам'яток, серед яких, окрім вище згаданих багатошарових, є одношарові пам'ятки з небагатим комплексом крем'яного інвентарю. Виділяються різні за соціально-економічним профілем пам'ятки: базові довготривалі поселення II, III та IV культурних шарів Заскельної V і Заскельної VI (*Колосовська*); тимчасові стоянки I-х шарів Заскельної V і Заскельної VI (*Колосовська*); мисливський табір Сари-Кая I. До цих різновидів, мабуть, потрібно додати Червону балку — табір по утилізації туш тварин під відкритим небом.

З названих пам'яток, більшість з яких опубліковано монографічно, коротко зупинимося на найбільш інформативних багатошарових мустьєрських стоянках Заскельне V, Заскельне VI (*Колосовська*), Сари-Кая I і Пролом II.

Стоянки Заскельне V і Заскельне VI (*Колосовська*) знаходяться поруч, у Червоній балці, на висоті близько 60 м над рівнем правого берега р. Біюк-Карасу. Мисливський табір Сари-Кая I розташований на відстані 3 км на захід від названих стоянок, на лівому схилі широкої і безводної балки Глибокої, на висоті 35 м над її тальвегом. Стоянка Пролом II розташована на лівому березі р. Кучук-Карасу, на висоті близько 22 м над рівнем ріки, біля підніжжя вапнякового обриву. Пролом II знаходиться за 10 км на схід від Заскельненських стоянок.

Поблизу пам'яток є багаті родовища різноманітної кам'яної сировини. Це переважно високоякісний кремій від світло- до темно-сірого відтінків, насичено чорний, жовто-сірий. Поодинокі знахідки представлені високоякісним напівпрозорим кременем рожевого забарвлення, а одне зняряддя (грот Пролом II) виготовлене із зеленої плазми, яка зустрічається лише в районі Кара-дагу. Крім крем'яних виробів зустрічаються предмети, виготовлені на сірому й жовтому кварциті.

Переважає плитчастий кремій. Ак-кайці приносили його з двох родовищ, де й понині він у великій кількості зустрічається в балці Глибокій і на другому кілометрі по шосе, яке веде з м. Білогорська в с. Пролом. Широке і різноманітне використання плитчастого кременя надає особливий техніко-типологічний вигляд ак-кайській мустьєрській культурі.

Повернемося, однак, до конкретних пам'яток ак-кайської культури.

Як вже повідомлялося, одними з основних пам'яток у Червоній балці є багатошарові стоянки Заскельне V і Заскельне VI (*Колосовська*). Перша стоянка у давнину знаходилася під великим навісом або гротом. Зараз вона розташована просто неба. Розкопки пам'ятки почалися у 1970 р., коли від скелястого урвища в бік тальвегу балки було закладено розкоп площею 12 кв. м. У процесі багаторічних досліджень розкоп був розширений, накопичувалися колекції кам'яних виробів і кісток тварин, уточнювалася стратиграфія і планіграфія пам'ятки.

На те, що стоянка розміщувалася під навісом, з усією очевидністю вказує вапняковий пісок — продукт руйнування склепіння і стін камери, утвореної в нумуліто-

вих вапняках. У цьому піску і знаходилося вісім культурних шарів. Не всі вони мають однакову потужність і насиченість артефактами. Найбільш насиченими археологічним матеріалом є (ведучи відлік зверху до низу) другий, третій, четвертий і, мабуть, два нижніх — шостий і сьомий шари, проте, останні досліджені на дуже невеликій площі.

Другий культурний шар розкопаний на площі 29 кв. м., третій і четвертий усього на 14 кв. м. Незважаючи на те, що досліджені невеликі площі, Заскельне V дало безліч кам'яних знахідок (табл. I):

Таблиця I.  
Заскельне V, статистика кам'яних виробів у культурних шарах I—VII

стоянка шар / знахідки	Заскельне V нуклеуси, пренуклеуси, уламки (екз.)	знаряддя (екз.)
культурний шар I	34	241
культурний шар II	157	1418
культурний шар III	37	682
культурний шар IV	71	1046
культурний шар V	8	205
культурний шар VI	9	247
культурний шар VII	16	40

Таким чином, усього на стоянці Заскельне V знайдено нуклеусів, пренуклеусів і їх уламків — 332, знарядь — 3879 екз. Досліджена приблизно третя частина передбачуваної площі стоянки.

Стоянка Заскельне VI (*Колосовська*) віддалена від Заскельної V на відстань 70 м вгору по балці. Нині вона також розташована просто неба, біля підніжжя 12-ти метрової урвистої скелі, на висоті біля 60 м над рікою Біюк-Карасу. У давнині на цьому місці існував великий навіс або грот, козирок якого ще в давнину обвалився, накривши частину площі стоянки. У 1971 р. на стоянці, безпосередньо біля стінки скелі, був закладений розкоп площею 12 кв. м. В подальші роки досліджень площу розкопу було доведено до 78 кв. м. На початку дослідження було зафіксовано тільки три культурних шари мустьєрського часу, пізніше до них додалися ще два — IV і V, а в 1977 р. між третім і четвертим шарами було виділено горизонт III-а. Така послідовність відкриття культурних шарів і горизонтів пояснюється геолого-спелеологічною особливістю пам'яток Заскельне V і Заскельне VI (*Колосовська*). Розкопки показали, що безпосередньо від скель (задня стінка печерних утворень), скельна підлога знижується похилими уступами до тальвегу балки. У зв'язку з цим потужність печерних седиментів і включених в них культурних шарів поступово збільшується.

На Заскельній VI (*Колосовська*) кам'яний матеріал пошарово розподілявся таким чином (табл. II).

Третя пам'ятка — Сари-Кая I, відкрита у 1969 р. автором, досліджувався в 1977—1978, а також, невеликими площами, в 1985—1986 рр. Вона розташована просто неба. Зняття баласту здійснювалося тут за допомогою бульдозера, після чого досліджувався культурний шар, що залягав у середньому на глибині 1,8 м від сучасної поверхні. Приблизна площа стоянки ста-

новить 400—500 кв. м. В ній було прорізано бульдозерами сім траншей, тільки три з яких зафіксували концентрацію матеріалу, що залягав на пологому схилі в напрямі з південного сходу на північний захід. Досліджено приблизно десяту частину вірогідної площі пам'ятки.

Таблиця II.  
Заскельне VI (*Колосовська*), статистика кам'яних виробів у культурних шарах I—VI

стоянка шар / знахідки	Заскельне V	
	нуклеуси, пренуклеуси, уламки (екз.)	знаряддя (екз.)
культурний шар I	37	132
культурний шар II	416	2965
культурний шар III	14	1283
культурний шар IIIa	76	939
культурний шар IV	224	152
культурний шар V	11	33
культурний шар VI	57	104

В останні роки розкопками Сари-Кая I вдалося встановити її, як мінімум, двошаровість, однак тут використовуються дані 1983 р. [Колосов, 1983], коли пам'ятник розглядався як одношаровий. На розкопаній площі виявлено 382 крем'яних вироби, з яких знаряддя становлять 228 екз. (59,6%).

Остання пам'ятка — Пролом II — сьогодні знаходиться під відкритим небом, але в давнину перекривалася козирком грота. Від нього до нашого часу збереглася лише західна частина, що півколом оточує невеликий і досить рівний майданчик. Пам'ятка, що копалася упродовж 1981—1982 і 1988 рр., сьогодні повністю розкопана (за винятком контрольних ділянок) — на площі близько 50 кв. м [Колосов, 1983]. Тут зафіксовано чотири культурних шари мустьєрського часу.

Між першим і другим культурними шарами залягає потужний обвальний горизонт, який накрив великими уламками брил майже всю площу стоянки. Кам'яні вироби, представлені в I шарі 19 нуклеусами, пренуклеусами та їх уламками і 166 знаряддями; у II шарі їх, відповідно, 87 і 334; в III шарі — 372 і 128 екз.; в IV — 25 і 86. Загалом на стоянці знайдено 168 нуклеусів, пренуклеусів та їх уламків і 467 знарядь.

Можна виділити три періоди в розвитку ак-кайської мустьєрської культури. Ці хронологічні періоди (ранній, середній і пізній) узгоджуються із стратиграфічним заляганням культурних шарів і давніх обвалів на багатошарових мустьєрських стоянках, розташованих в печерних сховищах. До раннього періоду відносяться нижні культурні шари, що залягають у товщах печерних відкладів між скельним дном і третім, найдавнішим обвалом, який простежується не на всіх мустьєрських печерних пам'ятках Криму. На Заскельній V це VII-IV шари, на Заскельній VI (*Колосовській*) — VI-IV шари, у Проломі II — можливо, IV шар (слідів обвалу нема), в Чокурчі — I-IV шари [Kolosso, 1988].

У всіх чотирьох шарах Чокурчі наявні кістки мамонтів, а на Заскельній V вони зафіксовані в VI—IV шарах. У IV шарі Заскельної VI (*Колосовської*) і IV

шарі Пролому II виявлені й кістки носорогів. Для нижніх шарів Заскельної V, Заскельної VI (*Колосовської*) і Пролому II наводимо лише окремі техніко-типологічні показники, оскільки докладні дані, у вигляді кореляційних таблиць, вже опубліковані [Колосов, 1986]. Основні особливості тут такі: в сировині переважає плитчастий кремій, розміри знарядь для четвертих шарів Заскельної V і VI мікролітичні, для Пролому II макролітичні, індекс двобічних форм — 16,8; 10 і 5,9, індекс фасетажу вузький, відповідно, 22,3; 21,7 і 25, широкий — 48,5; 39,3 і 40,2; індекс скребел — 34,6; 41,8 і 39,2; індекс ножів однобічних з площадками — 12,2; 12,9 і 9,5; індекс ножів двобічних з площадками — 4,1; 4 і 2,3.

Як бачимо, на ранньому етапі існування ак-кайської культури мають місце і макро-, і мікроіндустрії з досить розвиненими і варіативними як формами знарядь, так і їх оформленням вторинною обробкою, і акомодативними елементами. Цей показник свідчить про те, що найнижчі культурні шари Заскельненських стоянок не є найдавнішими, тому є всі підстави розраховувати на відкриття в цьому районі Криму пам'яток більш ранніх етапів. До середнього періоду відноситься товща нашарувань, накопичена між другим і третім обвалами. У ній залягають такі культурні шари багатопарових кримських пам'яток: в Заскельній V — II і III, в Заскельній VI (*Колосовській*) — II, III і III-а, в Проломі II — II і III, в Чокурчі I — II і III, у Вовчому гроті — VII і VIII.

Другий культурний шар Заскельної VI (*Колосовської*), на якому безпосередньо залягає основний обвал, датується за С-14 часом понад 45 тис. років тому (за даними Київської лабораторії Інституту геофізики, зразок КИ-856), а другий культурний шар Заскельної V — понад 50 тис. років (за даними аналізу бивнів мамонтів, проведеному Л. В. Фірсовим).

У Криму тепер відомо 14 печерних стоянок, на яких фіксується основний обвал, що відбувся, як ми вважаємо, внаслідок катастрофічного землетрусу в мустьєрський час. До десяти опублікованих (див.: Колосов, 1983, табл. 12) слід додати ще Кабазі II, Кабазі V, Пролом II і стоянку ім. Г. А. Бонч-Осмоловського (ГАБО).

У багатьох культурних шарах середнього періоду ак-кайської культури переважають кістки мамонтів, а в другому й третьому шарах Пролому II, за даними Г. Ф. Барішнікова, до кісток мамонтів додаються і кістки носорогів.

Для культурних шарів II-III стоянок Заскельне V, Заскельне VI (*Колосовська*) і Пролому II показники наступні: в сировині переважає плитчастий кремій, розміри знарядь у всіх шарах макролітичні, індекси двобічних форм, відповідно: 21,4 і 24,5; 30 і 21,2; 9,5 і 8,8; індекс фасетажу вузький — 24,6 і 26,7; 29,3 і 30,7; 29 і 26; широкий — 42,8 і 44,5; 43,5 і 37,2; 40,4 і 40,6; індекс скребел — 38,6 і 32,6; 48,5 і 44,9; 37 і 35,1; індекс ножів однобічних з площадками — 9,3 і 9; 8,7 і 14,4; 3,7 і 4,8; індекс ножів двобічних з площадками — 8,7 і 11,1; 11,7 і 8,7; 6,6 і 6,2.

При порівнянні кам'яного інвентарю III і II культурних шарів трьох стоянок — Заскельне V, Заскельне VI (*Колосовська*) і Пролому II — добре простежується зростання всіх техніко-типологічних показників знизу доверху. У всіх шарах стоянок показник розмірів знарядь макролітичний. З'являється досить велика кількість знарядь, що перевищують в довжину 10 см. Двобічні форми Заскельненських стоянок сягають 20 і більше процентів. Індекс ножів загальний в Заскельненських стоянках середнього етапу збільшився до 20-25%. Особливо показові ножі двобічні з площадками для упору вказівного пальця руки.

Ножі змінилися і якісно — набули більш довершених форм і сягнули кульмінаційної точки у розвитку вторинної обробки. Двобічні ножі з площадками для упору, як і всі біфаси на цьому етапі, надають культурі своєрідного вигляду, чітко вирізняючи її серед інших культур і типів кримських пам'яток мустьєрського часу. Аналіз кам'яних індустрій III і II шарів вказує на їх розквіт в середньому періоді розвитку ак-кайської культури.

До пізнього періоду відносяться перші — верхні культурні мустьєрські шари в стратиграфічній колонці пам'яток. У Заскельній V це шари I і I-а, в Заскельній VI (*Колосовській*) — шар I, в Проломі II — шар I, в Вовчому гроті — шар VI. Кістки мамонтів, а в Проломі II — й кістки носорогів, зустрічаються у всіх верхніх шарах, але в значно меншій кількості.

Кам'яні комплекси основних стоянок не дуже численні. Поряд з високими основними типологічними показниками, розміри знарядь в Заскельній V і Заскельній VI (*Колосовській*) — мікролітичні. Лише всі культурні шари Пролому II зберігають макролітичну індустрію. Ножі і двобічні форми в перших шарах помітно поменшали в розмірах. Різко знизилася різноманітність їх типів, поменшала ретельність вторинної обробки. На пізньому етапі ак-кайської культури спостерігається певний регрес у техніці виготовлення кам'яних виробів. Все сказане підтверджується наступними показниками: переважає плитчастий кремій, індекс двобічних форм для перших шарів Заскельної V, Заскельної VI (*Колосовська*) і Пролому II — 22,2; 26,4; 18,2; індекс фасетажу вузький — 23,9; 30; 21,7; індекс фасетажу широкий — 43,2; 41,1 і 44,4; індекс скребел — 26,9; 36,3 і 33,4; індекс ножів однобічних з площадками — 7,8; 6 і 6,4; індекс ножів двобічних з площадками — 6,6; 12,4; 7,3.

Якщо розглядати кам'яну індустрію ак-кайської культури в цілому, то серед основних складових і взаємопов'язаних елементів насамперед потрібно назвати плитчасту крем'яну сировину, високий показник двобічної обробки, наявність великої кількості різноманітних типів знарядь з пристосуванням для зручного утримування в руці.

Природно, що ці елементи найбільш яскраво виявилися на середньому етапі розвитку культури, коли вона досягла свого розквіту. Завдяки осілому способу життя в досить потужних культурних шарах означених

стоянок нагромадилася безліч різноманітних кам'яних і кісткових виробів. До найбільш характерних відносяться двобічно-оброблені ножі, близькі типам Клаузенніше, Бокштайн, Прондник, Кенігсауе; однібічні ножі з площадками і ретельно оформленими лезами; «напіврубилася» (які характеризуються плоско-опуклим перетином); маленькі «рубильця» і листоподібні наконечники списів переважно двобічної обробки. Такий набір знарядь із застосуванням техніки двобічної обробки властивий центральноєвропейському мікоку, який охоплює широку територію, куди входять Польща, Німеччина, Чехія і Словаччина. Значно менше пам'яток з мікоксськими індустріями відомо у Франції, Австрії, Угорщині, Бельгії [Chmielewski, 1975; Bosinski, 1969 та ін.]. Показово, що ще в 30-х роках Г. А. Бонч-Осмоловський вбачав подібність мустьєрських пам'яток Криму (Киїк-Коба і Чокурча), які мають численні двобічні знаряддя, до таких пам'яток, як верхній шар Ля-Мікок у Франції, Окенік у Польщі, Клаузенніше і Кестен в Німеччині [Бонч-Осмоловський, 1934; 1940].

Зараз, коли в Криму пам'яток з рисами східно-мікоксського варіанту стало незрівнянно більше, коли ряд із них має не тільки теплолюбну фауну (як вважав Г. А. Бонч-Осмоловський), але й холодолюбних її представників, відкривається можливість розширити його хронологічні рамки від ресс-вюрму (Заскельне IX, нижній шар) до межі з пізнім палеолітом (Старосілля) — інтерстадіалу вюрм 1/2.

Незважаючи на риси подібності загальноєвропейського масштабу, навіть у межах південного регіону східного мікоку простежуються різні типологічні структури двобічних форм, різний якісний і кількісний набір однібічних знарядь. Ці особливості дали підстави виділити, як вже вказувалося на початку розділу, серед пам'яток з двобічно-обробленими знаряддями окремі мустьєрські культури — киїк-кобинську, аккайську і старосільську. З цих трьох культур мікоксські риси найбільш яскраво простежуються в аккайській культурі [Valoch, 1988, p. 65].

Думка К. Валоха є справедливою і потребує деталізації, з акцентом на статистичні відмінності неодноразово згадуваних двобічно-оброблених ножів, близьких типам Бокштайн, Клаузенніше і Прондник, а також листоподібних наконечників списів. Раніше вказувалося, що на основних пам'ятках аккайської культури простежується пошарове послідовне збільшення всіх типів знарядь від нижніх шарів до середніх, а потім їх зменшення і деградація від середніх до верхніх шарів.

Таку ж картину можна спостерігати і по відношенню до двобічних ножів (табл. III):

Згідно табл. 3, у всіх культурних шарах трьох стоянок найчисленнішими знаряддями є ножі, близькі типу Клаузенніше, які у II-х шарах зустрічаються в максимальній кількості; за ними йдуть ножі, близькі типу Бокштайн; третє місце посідають ножі типу Прондник.

Така розкладка двобічних ножів закономірна. Що стосується кількісного співвідношення трьох типів ножів у самих давніх шарах, то їх дослідження на незначній площі залишає питання відкритим. І все ж, про-

стежене співвідношення ножів Бокштайн і Клаузенніше — 3 : 1 — у п'ятому культурному шарі стоянки Заскельне VI (Колосовська) [Колосов, 1986, с. 17, табл. 4] може свідчити про те, що в Криму не виключається варіант, близький схемі розвитку мікоксських індустрій Німеччини. Г. Бозінським і його колегами на основі стратиграфічних спостережень і типологічного аналізу характерних комплексів виділені послідовні етапи у розвитку мікоксських індустрій: Бокштайн, Клаузенніше, Прондник, Кенігсауе [Bosinski, 1967, 1969]. Значно поглибилися наші уявлення про мікок Центральної Європи завдяки дослідженням польських археологів. Особливо вдалими були розкопки Т. Мадейської-Ніклевської і В. Хмелевського 60-х років, коли у гроті Вильотне в Ойчове їм вдалося зафіксувати три стратифіковані рівні з Прондниками. Виділена окрема культурна група початкової фази останнього зледеніння під назвою «мікок-прондник».

Таблиця III.

Динаміка ножів з площадками типу Клаузенніше, Бокштайн, Прондник у матеріалах I—IV культурних шарів стоянок Заскельне V, Заскельне VI (Колосовська) і Пролом II

стоянка / шар	I культурний шар	II культурний шар	III культурний шар	IV культурний шар
	ножі Клаузенніше			
Заскельне V	6	90	55	21
Заскельне VI (Колосовська)	11	268	70	23
Пролом II	9	10	12	1
	ножі Бокштайн			
Заскельне V	5	17	11	7
Заскельне VI (Колосовська)	4	98	39	19
Пролом II	2	1	3	1
	ножі Прондник			
Заскельне V	5	17	6	0
Заскельне VI (Колосовська)	0	20	3	0
Пролом II	0	0	0	1

Згодом кількість аналогічних пам'яток збільшилася (Цьємна, Пекарі I і III та ін.), що дало можливість прослідити деякі тенденції в еволюції мікок-прондницької цивілізації. Думається, що Прондник для мешканців Польської Юри на певних етапах грав таку ж провідну роль, як ніж Клаузенніше для аккайців. Так, вміст Прондників у трьох шарах Вильотне і Клаузенніше, у II і III шарах Заскельної V і Заскельної VI (Колосовської) в середньому становив трохи більше 40%.

Згадані ножі, близькі типам Клаузенніше, Бокштайн, Прондник, Кенігсауе, як і ножі аккайського типу з рук'ями, напівдископодібні — підкреслюють своєрідність і відмінність аккайської індустрії від інших мустьєрських культур Криму та сусідніх територій. Виготовлялися названі знаряддя аккайської культури переважно з крем'яних плиток, які завжди мають бічні природні грані. Ці прямі й рівні (в залежності від товщини плитки — широкі або вузькі) грані були зручними для накладання на них вказівного пальця руки або й всієї долоні. Таким чином, вже безпосередньо на родовищах кременю підбиралися плитки

кременю з готовим компонентом до одного з важливих складових елементів майбутнього знаряддя. Спостерігається пряма залежність типів знарядь від початкової сировини.

Масове виготовлення двобічних ножів, як і інших типів біфасів з плитчастого кременю, окрім свідчення їх широкого використання, показує, що ак-кайці дуже високо цінували властивості цього матеріалу. Плитка мала природні грані для упору; жовневу кірку з обох боків, шерехувата поверхня якої сприяла фіксації в руці; значні розміри, які забезпечували велику протяжність робочих країв; нарешті, пласку форму. Остання сприяла найбільш швидкому й легкому проникненню знаряддя в матеріал, що оброблявся.

Особлива роль відводилася підготовці й оформленню робочого краю та акомодативного елемента. При підготовці площадок для упору застосовувалися різноманітні технічні прийоми. Традиція підготовки площадок для упору переноситься й на різноманітні типи одnobічних знарядь — скребла, ножі, гостроконечники, зубчасто-втямчасті знаряддя. Багато з них не знайшли відображення в опублікованих тип-листах [Колосов, 1983, табл. 6; 1986, табл. 4], так само як і знаряддя з різним розташуванням площадок для упору, тому надалі треба повернутися до більш диференційованого аналізу ак-кайської та інших індустрій у східній частині Криму.

Ця програма актуальна, оскільки її здійснення допоможе глибше й детальніше намітити відмінності не тільки серед кам'яних індустрій Криму, але й між мікоком Східної й Центральної Європи.

Нами була охарактеризована ак-кайська кам'яна індустрія, а в ряді інших вже опублікованих робіт [Колосов, 1986] зроблена спроба прослідити поетапний, генетично зв'язаний техніко-типологічний розвиток, скоригований з іншими індустріями Криму за допомогою періодизаційних палео-сейсмо-археологічних таблиць і графіків. Не забуті й інші природні показники відносної хронології (палінологічний, метод прожарювання, палеогеографічний та ін.), які більшою чи меншою мірою сприяли геохронологічним розробкам і побудовам. Загалом були освітлені різні сторони ак-кайської культури і зроблені акценти на природному і господарсько-виробничому чинниках. Що стосується

соціального чинника, то його ми торкалися лише тоді, коли мали у своєму розпорядженні переважно непрямі дані в аспекті суспільної сторони виробництва. Звичайно, сказане не стосується знарядь праці як показника культурної атрибуції того чи іншого мисливського колективу в епоху мустьє, або їх етнічної специфіки. На підставі викладених даних, природно, складається враження про ак-кайську культуру як про «преуспеваючу культуру» (кажучи словами Г. П. Григор'єва), особливо щодо мешканців II-IV культурних шарів Заскельненських стоянок. Тому виникає цілком слушне питання про подальшу долю мисливців на мамонтів.

Чи могла така яскрава і своєрідна мустьєрська культура безслідно зникнути? Якщо ні, то яка її подальша доля?

У зв'язку з цим напрошуються два варіанти: 1) культура трансформувалася в пізньопалеолітичну на тій же території Криму; 2) культура мігрувала в ближній або далекий регіони. Аналіз першого варіанту приводить нас тільки до однієї в Криму пізньопалеолітичної пам'ятки — Сюрень I, де знайдені мустьєрські знаряддя: гостроконечники, скребла і двобічно-оброблені вироби типу рубилець. За нашими підрахунками мустьєрські форми становлять 5% від всіх знарядь нижнього шару, серед яких переважна більшість має довжину 4 см, а двобічні форми не перевищують 5 см.

Судячи за техніко-типологічними показниками мустьєрських знарядь нижнього шару Сюрень I, аналогій з верхніми шарами ак-кайської культури не спостерігається. Мабуть, слід погодитися з В. М. Степанчуком [Степанчук, 1991] у тому, що мустьєрська серія знарядь нижнього шару Сюрень I є найбільш близькою кам'яній індустрії кийк-кобинської культури — часу, близькому інтерстадіалу Хенгело-Подградям. Таким чином, перша версія сьогодні не знаходить підтвердження. Очевидно, що орієнтації на одну пам'ятку, навіть таку першокласну, як Сюрень I, — недостатньо. Необхідні відкриття нових стратифікованих пам'яток пізнього палеоліту в Криму.

До такого ж негативного висновку ми приходимо відносно другого варіанту, — по тій причині, що нам не відомі пам'ятки в інших регіонах, де б простежувалася ак-кайська культура, навіть у стані її занепаду.

## Література

1. Биби́ков С. Н. Палеолит Крыма // Природа и развитие первобытного общества на территории Европейской части СССР. — М.: Наука, 1969. — С. 142-154.
2. Бібіков С. М. Схема хронологічних співвідношень пам'яток палеоліту і мезоліту Української РСР // Археологія Української РСР. — К.: Наук. думка, 1971. — Т. 1. — С. 432, 433.
3. Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения Крымского палеолита // Труды международной ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. — 1934. — Вып. 6. — С. 114-183.
4. Бонч-Осмоловский Г. А. Грот Киик-Коба. Палеолит Крыма. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. — Вып. 1. — 227 с.
5. Гладилін В. Н. Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР // VII междунар. конгресс до- и протоисториков. Докл. и сообщения археологов СССР. — М.: Наука, 1966. — С. 14-17.
6. Гладилін В. М. До питання про час і шляхи первісного заселення лодиною території України // УДЖ. — 1969. — № 10. — С. 101-109.
7. Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — Киев: Наук. думка, 1976. — 230 с.
8. Гладилін В. Н. Ранний палеолит // Археологія Української ССР. — Киев: Наук. думка, 1985. — Т. 1. — С. 12-54.
9. Коен В. Ю. Нижньопалеолітичне місцезнаходження Чорна Терля в Криму // Археологія. — 1988. — Вип. 64. — С. 45-49.
10. Колосов Ю. Г. Багатошарова мустьєрська стоянка Заскельне V (в Криму) // Археологія. — 1971. — Вип. 3. — С. 50-58.
11. Колосов Ю. Г. Мустьєрские стоянки района Белогорска. — Киев: Наук. думка, 1983. — 207 с.
12. Колосов Ю. Г. Ак-кайская мустьерская культура. — Киев: Наук. думка, 1986. — 224 с.
13. Колосов Ю. Г., Телегін Д. Я. Вивчення кам'яного віку на Україні // Археологія. — 1978. — Вип. 26. — С. 20-34.
14. Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. — К.: Наук. думка, 1973. — 171 с.
15. Соловьев Л. Н. Первобытное общество на территории Абхазии. — Сухуми: Алашара, 1971. — 131 с.
16. Степанчук В. Н. Киик-кобинская мустьерская культура // Дисс... канд. ист. наук. — Киев, НА ИА НАНУ. — 1991.
17. Трусова С. А. Краткий обзор работ Крымской палеолитической экспедиции в 1936 г. // СА. — 1936. — №5. — С. 301.
18. Щепинский А. А. К вопросу об ашеле в Крыму // Исследование палеолита в Крыму. — Киев: Наук. думка, 1979. — С. 85-106.
19. Щепинский А. А. Палеолитические местонахождения Крымского Присивашья // ИПК. — Киев: Наук. думка, 1979 а. — С. 172-181.
20. Bosinski G. Die Mittelpaläolithischen Funde im Westlichen Mitteleuropa // Fundamenta. — 1967. — Reihe A. — №4. — 206 S.
21. Bosinski G. Die Bocksteinschmiede im Lonetal (kr. Ulm) // Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmal-pflege. — Stuttgart, 1969. — 230 S.
22. Chmielewski W. Paleolit Srodkowy i gorny // Prahistoria ziem Polskich. — Wroclaw-Warsawa-Krakow-Gdansk: Ossolineum, 1975. — Tom 1. — S. 91-58.
23. Kolosov Yu. G. Les debuts du Paleolithique en Crimée // L'Anthropologie. — Paris, 1988. — Tome 92. — №3. — P. 809-833.
24. Valoch K. Micoquien Schichten 6a, 7a, 7c, 7, 9b // Die Erforschung der Kulna-Hohle 1961-1976. — Bern: Anthropos, 1988. — Band 24. — S. 16.

Yu. G. Kolosov

### Study on Early Palaeolithic in Eastern Crimea (Lithic Industries of Late Acheulean and Mousterian Time)

Proposed paper was written by Yu. G. Kolosov (†2002) in 1991-92. It deals with review of Late Acheulean and Mousterian industries of the Eastern Crimea and recognizing of the main regularities of their development. The main features of lithic series are briefly described and analysed, as well. Among the main Late Acheulean sites which were involved for discussion, there are: Shary III, Prolom: Third Terrace, Zaskalnaya IX. Special attention is paid to such well known multilayered Mousterian sites, as Zaskalnaya V and Zaskalnaya VI (named *Kolosov site* to the memory of investigator) which belong to Ak-Kaian that is Crimean Micoquian. Facial variability of Late Acheulean records, as well as questions of rise, evolution and fall of Ak-Kaya Mousterian culture are discussed in this paper.

**Ю. Г. Колосов, В. М. Степанчук**  
**Нові радіокарбонів дати**  
**стоянок палеоліту Криму**

Стаття присвячена публікації нових радіокарбонів датуваль ряду палеолітичних стоянок Криму: Заскельного V, Червоної Балки, Альошиного Гроту, Пролому II, Червоного Гроту.

Останній польовий сезон під керівництвом Ю. Г. Колосова Кримська палеолітична експедиція Інституту археології НАН України проводила з 10 серпня по 5 вересня 1997 р. Дослідження велися в Білогорському, Сімферопольському, Бахчисарайському районах Криму [Колосов та ін., 1998; Колосов та ін., 1999].

Головна мета робіт полягала у відборі зразків для датування методами точних наук. Завдання ставилося охопити по можливості більшу кількість палеолітичних пам'яток, матеріали яких на той час не мали (або майже не мали) абсолютних датуваль. Відбиралися фрагменти кістки, переважно перепаленої, а також деревне вугілля. Для відбору зразків використовувалася, головним чином, методика зачисток профілів вже існуючих розкопів, на ділянках шириною переважно не більше за 1 м, з подальшою консервацією розрізів. У процесі зачисток велася ретельна фіксація зустрінутих об'єктів на плані і в профілі, з прив'язкою координат до стаціонарних нульових.

Роботи по збору зразків були проведені на наступних пам'ятках: багат шарових середньопалеолітичних стоянках Заскельне V, Червона Балка, Альошин Грот, Пролом II, Шайтан-Коба IV, ГАБО (стоянка ім. Г. А. Бонч-Осмоловського); на багат шарових стоянках, що містять середньопалеолітичні і верхньопалеолітичні шари Аджі-Коба I і Червоний Грот, а також верхньопалеолітичній стоянці Аджі-Коба II. Пізніше до відібраної серії зразків були додані зразки з Пролому I і верхнього шару Київ-Коби. На сьогодні в різних лабораторіях, головним чином у Гронінгені, отримані дати для Заскельного V, Червоної Балки, Альошиного Гроту,

Пролому II, Шайтан-Коби IV, ГАБО, Червоного Гроту, Аджі-Коби II, Пролому I і Київ-Коби. Практично всі вони, за винятком дат для Пролому I і II [Степанчук 2000; 2002], залишаються неопублікованими.

У цій роботі публікуються дати, отримані для Заскельного V, Червоної Балки, Альошиного Гроту, Пролому II, Червоного Гроту (табл. 1). Дається інформація по уточненій стратиграфії ряду пам'яток, наводяться дані щодо точного положення взятих зразків.

**Заскельне V**

Стоянка розташована поблизу гирла Червоної балки, локалізованої в західній частині скелястого масиву Ак-Кая, в 7 км на північ від м. Білогорська. У 1964 р. по правому борту Червоної балки під уступами обривів нумулітових вапняків В. Ф. Петрунем були зібрані кремені середньопалеолітичного вигляду. У 1969 р. точна локалізація стоянки була визначена по скупченню підйомного матеріалу Ю. Г. Колосовим. Стоянка досліджувалася розкопками в 1969-1971, 1977, 1978, 1985, 1993-1994 рр. [Колосов, 1979; 1983; 1986]. У процесі дослідження на різних ділянках виділено до 7 культурних шарів мустьєрського часу.

У ході робіт 1997 р. була зроблена зачистка нашарувань стоянки на східному профілі квадрата 16-В, який досліджувався в 1994 р. [Колосов, Кухарчук, Рижов, 1994]. Зачистка доведена до скельного дна, рівень якого служив репером для співставлення з розрізами минулих років. Зачисткою розкрито кілька літологічних горизонтів, які іноді містили численні кам'яні і фауністичні рештки. На дослідженій ділянці колонки нашарувань

Таблиця 1.  
Нові дати ряду палеолітичних пам'яток Криму

стоянка	кв.	шар/г-г	літо-горизонт	матеріал зразка	дата C-13, тис. років	код лабораторії
Заскельне V	17 В	IV	C-10	кісткове вугілля	> 46.0	GrA-13916
Червона Балка	зачистка 1997	1	B <sub>6</sub>	кістка	> 46.0	GrA-13920
Альошин Грот	7 Б	2	g	перепалена кістка	35.91+1.05/-1.0	GrA-13914
Пролом II	7 А	II	m	кістка	мало калогену	GrA
Пролом II	8 Б	II	m ?	кістка	22.65±0.1	GrA-5445
Червоний Грот	зачистка 1997	нижній ?	e	кістка	40.26+2.06/-1.64	GrA-13915

рувань зустрінуто чотири таких горизонти, які співставляються з I-IV культурними шарами за нумерацією Ю. Г. Колосова. У нижній частині зачистки, починаючи приблизно з низів літогоризонту C7 (вміщає III культурний шар стоянки) в крихкому седименті на скелястій підлозі зустрінуто велику кількість кременів, в тому числі знярядь і нуклеусов, які походять, швидше всього, з осипу стінок розкопу.

У стратиграфічній послідовності стоянки за даними 1997 р. представлено три базових седименти: суглинки, детритусові піски, глауконітові піски.

Східний профіль нашарувань стоянки, що простежено на лінії кв. 16-В, демонструє наступну послідовність (рис. 1).

А. Гумусований суглинистий седимент з включенням вапнякового щебеню, у верхній частині — середніх

розмірів, в нижній — з великою кількістю дрібних фрагментів.

В. Світлий сірувато-палевий суглинок з включенням вапнякового щебеню. У нижній частині, на контакті з седиментом С включає прошарок горизонтально залягаючих вапнякових плиток (до 40 × 15 см). Під плитками — сліди соліфлюкції (?) у вигляді окремих сіро-темних плям і клина в північній частині зачистки.

С1. Сірувато-жовтий, із зеленкуватим відтінком (домішка часток глауконіту?) детритусовий пісок. Щебеню не включає. Границі чіткі. Наявні дві окремі лінзи, в північній і південній частинах зачистки.

С2. Лінза сірувато-жовтого з білястим відтінком детритусового піску, насиченого карбонатом. Включає горизонтально залягаючий еродований щебень розмірами 5-7 × 2-3 см.

С3. Жовто-брунатний детритусовий пісок з включенням крихкого вапнякового щебеню.

С. (С3/4). Прошарок базового детритусового седименту між горизонтами С3 і С4. Щебень відсутній.

С4. Лінза ясно-жовтого детритусового піску, насиченого дрібними частками вапняку (до 3-4 мм).

С. (С4/5). Прошарок базового детритусового седименту між горизонтами С4 і С5. Щебень відсутній.

С5. Жовто-брунатний детритусовий пісок з ознаками соліфлюкції (?). Обидві межі чіткі.

С. (С5/6). Прошарок базового детритусового седименту між горизонтами С5 і С6. Щебень відсутній.

С6. Жовто-брунатний (з більш темним відтінком, ніж базовий седимент С) детритусовий пісок з включенням невеличких кварцевих гальок. Верхня межа чітка, рівна; нижня — хвиляста.

С. (С6/7). Прошарок базового детритусового седименту між горизонтами С6 і С7. Щебень відсутній.

С7. Детритусовий седимент шаруватої структури, складається з більш світлих і більш темнозабарвлених прошарків, включає еродований вапняковий щебень. Містить невелику лінзу темнозабарвленого седименту. (Перевідкладений шар?).

С8. Детритусовий пісок із золистими концентраціями сірого і світло-брунатного кольору, включає дрібний гравій і глауконітові продукти. Простежується до 3 відмінних за забарвленням прошарки. У північній частині зачистки за рахунок вклинення лінзи базового седименту С поділяється (?) на два горизонти, при цьому нижній набуває буровато-сірого, попелястого відтінку.

3. (С8/9). Прошарок базового детритусового седименту між горизонтами С8 і С9. Щебень відсутній.

С9. Жовто-сірий до попелястого детритусовий пісок з лінзами перепаленого седименту палевого і брунатного кольору. Нижній і верхній границі розмиті, нечіткі. Нижня границя має в профілі два виразних пониження, заповнених відсортованою золистою масою (результат замиву (?) матеріалів зруйнованих вогнищ). Горизонт практично позбавлений щебеню. Містить невеличкі кварцеві гальки.

С. (С9/10). Прошарок базового седименту між горизонтами С9 і С10. Щебень відсутній. У нижній час-

тині виділяється темнозабарвлений прошарок тонкого седименту. Нижня межа чітка.

С10. Темно-сірий детритусовий пісок з численними золистими включеннями. Границі чіткі.

Д. Глауконітові піски сіро-зеленого кольору (з цементним відтінком). У верхній частині присутня деяка кількість еродованого щебеню.

Нижче було зафіксоване скельне дно сховища.

Ряд літогоризонтів містив залишки фауни і кам'яні артефакти. Це літогоризонти: С1; базовий детритусовий седимент С між літогоризонтами С3 і С4; С6; С7; С8; базовий детритусовий седимент С між літогоризонтами С8 і С9; С9; базовий детритусовий седимент С між літогоризонтами С9 і С10; С10; базовий глауконітовий седимент D.

Порівняння розрізу 1997 р. з раніше отриманими на цій ділянці даними по літології нашарувань стоянки і положенню культурних шарів (порівняння проводилося, головним чином, з описами 1993 і 1994 р., оскільки ділянка, досліджена в 1997 р. безпосередньо межує з ділянками, розкритими в ці роки) дало таке співвідношення (Табл. 2).

Опис стратиграфії східної стінки розкопів 1993 і 1994 рр.:

1. 0,50-1,00 — гумус, густо пронизаний корінням рослин. Колір від темно-сірого до чорного. Структура грудкувата, з включенням вапнякової дресви і дрібних черепашок нумулітів;

2. 1,00-1,50 — темно-жовтий суглинок, насичений вапняковим щебенем. Внаслідок наявності клинів, що заходять у підстилаючий горизонт, нижня границя має вигляд ламаної лінії;

3. 1,50-4,45 — вапняковий детритусовий пісок — продукт руйнування нумулітових вапняків. Колір світло-жовтий. Місцями простежуються темно-сірі плями карбонатних стягнень. Нижній горизонт, що лежить безпосередньо на скельному дні, набуває зеленувато-жовтого кольору за рахунок домішки глауконіту.

Таким чином, роботи 1997 року підтвердили наявність на стоянці кількох епізодів заселення, пов'язаних з різними у літологічному відношенні седиментами (базовий седимент С і D). Звертає на себе увагу та обставина, що не всі з виділених в 1997 р. літогоризонтів, які включали фауністичні рештки і крем'яні вироби, мають пряму відповідність у культурних шарах, які раніше виділялися в нашаруваннях стоянки (див. табл. 2). Стратиграфія також здається більш складною. Очевидно, що на пам'ятці необхідно провести роботи з участю геологів і геоморфологів та інших представників природничих наук — для того, щоб детально вивчити стратиграфію, виявити мікро-стратиграфічні епізоди (наприклад, моменти руйнування культурного шару і повторного поховання культурних залишків) і, тим самим, уточнити послідовність заселення стоянки і хронологічне положення моментів заселення (Табл. 2).

Зразок кісткового вугілля з літогоризонту С10 (IV культурний шар за Ю. Г. Колосовим) дав дату > 46 тис. років тому (GrA-13916). За даними Дж. Рінка цей шар

Заскельне V. Співвідношення літологічних горизонтів і горизонтів із залишками фауни та обробленого кременю за описами 1994 і 1997 рр.

Таблиця 2.

літологічний горизонт, опис 1994 г.	культурний шар, опис 1994 г.	літологічний горизонт, опис 1997 г.	наявність фауни і кременю	культурний шар, опис 1997 г.
1		A	—	
2		B	—	
3	I	C1	Ф, К	I
		C2	—	
		C3	—	
		C3/4	К	?
	Ia	C4	К	Ia (?)
		C4/5	—	
		C5	—	
		C5/6	—	
		C6	—	
		C7	Ф, К	?
	II	C8	Ф, К	II
		C8/9	Ф, К	?
	III	C9	Ф, К	III
		C9/10	Ф, К	?
	IV	C10	Ф, К	IV
3 (низи)	V	D	Ф, К	V

характеризується ESR (LU) датою  $32,4 \pm 2,1$  тис. років тому. Нова C-13 дата більш відповідає раніше отриманій C-14 даті для другого шару стоянки (більше 50 тис. років). Датування, отримані для IV шару різними методами, явно не узгоджуються. Необхідні нові датування культурних залишків стоянки.

### Червона Балка

Стоянка приурочена до тераси в гирлі Червоної балки і досліджувалася Ю. Г. Колосовим на площі 28 кв. метрів у 1974 і 1975 рр. [Клюкін, Колосов 1978; Колосов, Степанчук, Чабай 1993]. Ця площа була розкрита двома розкопами у межах траншей, розділених стратиграфічною бровкою. Передбачувана площа пам'ятки — близько 400 кв. м.

Роботи 1997 р. проводилися в т.зв. північній траншеї, де в 1974-75 рр. було відкрито три костеносних шари, які містять, головним чином, кістки мамонта, відносно нечисленні крем'яні артефакти і окремі вапнякові блоки середніх розмірів. Зачистка була поставлена на північному борті північної траншеї, на ділянці, що примикає до розкопу 1975 р. Ширина зачистки 1 м, максимальна досягнута глибина — 3,5 метри від сучасної денної поверхні. Зачисткою виявлено два культурні горизонти; рівень третього горизонту (або шару), що залягав, за даними Ю. Г. Колосова, на 1,2 метри нижче другого горизонту, досягнутий не був.

За даними зачистки 1997 р., стратиграфія стоянки може бути охарактеризована таким чином (рис. 2):

A — верхній геологічний горизонт представлений чорноземом (0,95-1,0 м). У верхній частині фіксується дерновий шар (0,2-0,25 м). Границя між голоценовими нашаруваннями чітка.

B — потужна товща світло-брунатних (палевих) суглинків. Цей базовий седимент розділений на різних рівнях білястими горизонтами давніх зруйнованих поверхонь, утворених більш щільними прошарками су-

глинку, насиченого дрібною вапняковою крихтою. Верхня межа седименту — чітка.

У рамках товщі суглинків (B) виділяється кілька підгоризонтів:

B1 — перша давня зруйнована поверхня, простежується на глибині 1,2 м і зафіксована у вигляді чіткої відмежованої, похилої в широтному напрямі лінзи потужністю 0,1-0,15 м.

B2 — зафіксована на глибині 1,6-1,75 м. На відміну від першої, залягає більш горизонтально, верхня границя хвиляста, нижня рівна, обидві — чіткі.

B3 — горизонт, що включає скупчення дрібних фрагментів вапняку і його фауни (нумулітів), а також дрібних гальок до 1 см в перетині, зафіксований на глибині 1,9-2,0 м. Залягає практично горизонтально.

B4 — аналогічний горизонт, що включає скупчення дрібних фрагментів вапняку і його фауни, а також дрібних гальок до 1 см в перетині, зафіксований на глибині 2,2-2,27 м. Залягає практично горизонтально.

B5 — аналогічний горизонт, що включає скупчення дрібних фрагментів вапняку, його фауни і дрібних гальок, зафіксований на глибині 2,4-2,5 м. Залягає практично горизонтально. Між горизонтами B4 і B5 зафіксований глинистий прошарок.

B6 — горизонт концентрації середніх за розмірами вапнякових каменів. Залягає на глибині біля 3,0 м.

Слід зазначити, що до нижньої частини відклади пачки B стають більш насиченими глинистими частками і більш щільними, що, мабуть, зумовлене участю в генезі седиментів такого чинника, як водна ерозія.

З концентрацією B6 пов'язані знахідки верхнього культурного горизонту, представлені в зачистці кількома крем'яними виробами і фауністичними рештками, в тому числі фрагментами розшарованого зуба мамонта. Більшість артефактів і фауністичних решток походить з проміжку 2,95-3,1 м. Слід зазначити, однак, що

два виробу були знайдені поза основним горизонтом, один на 0,1 м, другий на 0,25 м вище.

Другий горизонт культурних залишків простежено за концентрацією артефактів на глибині 3,4-3,5 м. Шар лишився недокопаним.

По кістці з верхнього культурного горизонту отримана дата > 46 тис. років тому (GrA-13920). Це перша дата для пам'ятки. Зрозуміло, що вона може використовуватися для визначення хронологічного положення Червоної Балки лише в самому попередньому плані. Але вона свідчить на користь думки про хронологічну відповідність культурних нашарувань пам'ятки основним культурним шарам Заскельних V і VI.

### Альошин Грот

Стоянка була відкрита в 1994 [Колосов, Кухарчук, Рижев 1993; Колосов, Кухарчук 1994; Колосов 1995; Колосов, Степанчук 1996; Колосов, Степанчук, Барішников 1997; Колосов, Степанчук 1998; Kolosov, Stepanchuk 1997]. Розташована в Червоній балці, у декількох метрах нижче по схилу від відомої стоянки Заскельне V.

Альошин Грот є повністю похованим скельним сховищем з майже південною орієнтацією входу. Спочатку стоянка була повністю перекрита схиловими седиментами. У даний момент розкрито доступ до краю козирка скельного сховища, але лише на ділянці шириною 2 м; відклади під козирком вивчені на площі 4 кв. м, на глибину 3,70 м від умовного нуля (рис. 3). У колонці нашарувань зустрінуто чотири непорушених горизонти археологічних знахідок. Пам'ятник дав новий для Східного Криму тип середньопалеолітичної індустрії, тому отримання абсолютних датувальних великий науковий інтерес.

У 1997 р., з метою пошуку зразків для датування був зачищений основний профіль відкладів на ділянці під обвальним горизонтом (літологічна пачка II згідно опису 1995 р.). Ця частина колонки, складена глауконітовими супісками (або легкими суглинками), включає основні археологічні горизонти.

Оскільки в 1997 р. була зачищена і описана лише частина стратиграфічної колонки стоянки, доцільно навести опис повного профілю, зроблений під час робіт 1995 р. (рис. 3).

Опис ПЗ-ПВ профілю печерних відкладів (1995 р.).

1. Верхня пачка нашарувань складена прошарками світло-палевого суглинку, в різній мірі насиченого більш або менш еродованим вапняковим щебенем. Прошарки суглинку розрізняються також за кількістю глинистих часток, забарвленням, розмірами і збереженістю щебеню. Крім того, пачка включає окремі лінзи глауконітового супіску і прошарки гумусованого темно-сірого суглинку з чіткою шаруватою структурою. Загалом седименти верхньої пачки нашарувань стоянки являють собою суміш продуктів руйнування скельного навісу і переміщених схилових седиментів. Стратиграфічна ситуація додатково ускладнена процесами водної ерозії. Пачка включає окремі знахідки середньопалеолітичного вигляду і фауністичні рештки плейсто-

ценового типу збереженості, які, напевно, походять з розташованої вище по схилу стоянки Заскельне V.

2. Обвальний горизонт, представлений щільно залягаючими блоками нумулітового вапняку. Окремі блоки сягають об'єму близько 1,5 кубометрів. Заповнювач — гострокутний щебінь без ознак поверхневої ерозії.

3. Пачка глауконітових супісків, яка включає кілька горизонтів з невеликим окатаним щебенем і домішкою глауконіту. Зафіксовані окремі суглинисті лінзи у верхній частині товщі супісків, а також суглинисто-глинисті прошарки — в нижній її частині. Верхня частина пачки більш насичена домішкою глауконіту, внаслідок чого набула зеленкувато-сірого відтінку. Нижня частина пачки нашарувань має помітний коричнюватий відтінок. У рамках товщі глауконітових супісків виділяється підгоризонт, що містить значну кількість щебеню і уламків вапняку до 25-30 см в перетині. Поверхня вапняків еродована. Пачка нашарувань містить чотири горизонти археологічних знахідок, нижній з яких пов'язаний з підгоризонтом, насиченим уламками вапняку.

4. Мергелистий седимент, у верхній частині більш м'який, донизу більш щільний, розшарований на плитчасті фрагменти від 3 до 5 см товщиною. Вірогідно, являє собою поверхню скельного дна сховища.

Опис частини ПЗ-ПС профілю печерних відкладів (1997 р.).

У 1997 р. була зачищена і детально описана верхня частина 3-ї пачки седиментів (за нумерацією 1995 р.), що включає три з чотирьох виділених на стоянці горизонтів залягання археологічних залишків (рис. 4):

а) сіро-палевий суглинок з домішкою найдрібніших фрагментів вапняку і невеликої кількості дрібних зерен глауконітового піску. Границі чіткі;

б) легкий суглинок зі значною домішкою глауконітового піску, розмір зерен якого більший, ніж в седименті *a*. Колір сірувато-зеленкуватий. Седимент включає дрібні фрагменти вапняку до 4 см в перетині, поверхня не еродована. Верхня границя більш чітка, нижня — менш виражена;

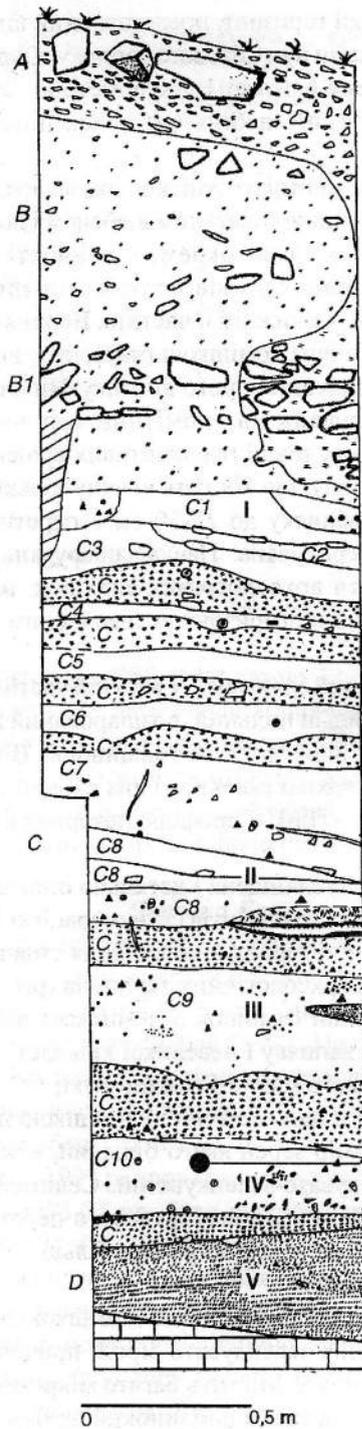
в) легкий суглинок з великою домішкою глауконітового піску. Колір зеленкувато-сірий, причому, зелений відтінок домінує. Містить багато мікро-нумулітів діаметром 3-4 мм, а також поодинокий дрібний нееродований вапняковий щебінь. Обидві границі чіткі;

г) легкий суглинок зі значною домішкою глауконітового піску. Загалом нагадує седимент *b*. Колір сірувато-зелений. Включає поодинокий щебінь не менше 5 см в перетині. Поверхня щебеню еродована;

е) лінза, включена в товщу седименту *d*. Вирізняється великим вмістом глини і значною домішкою глауконітового піску. Колір сірувато-зелений;

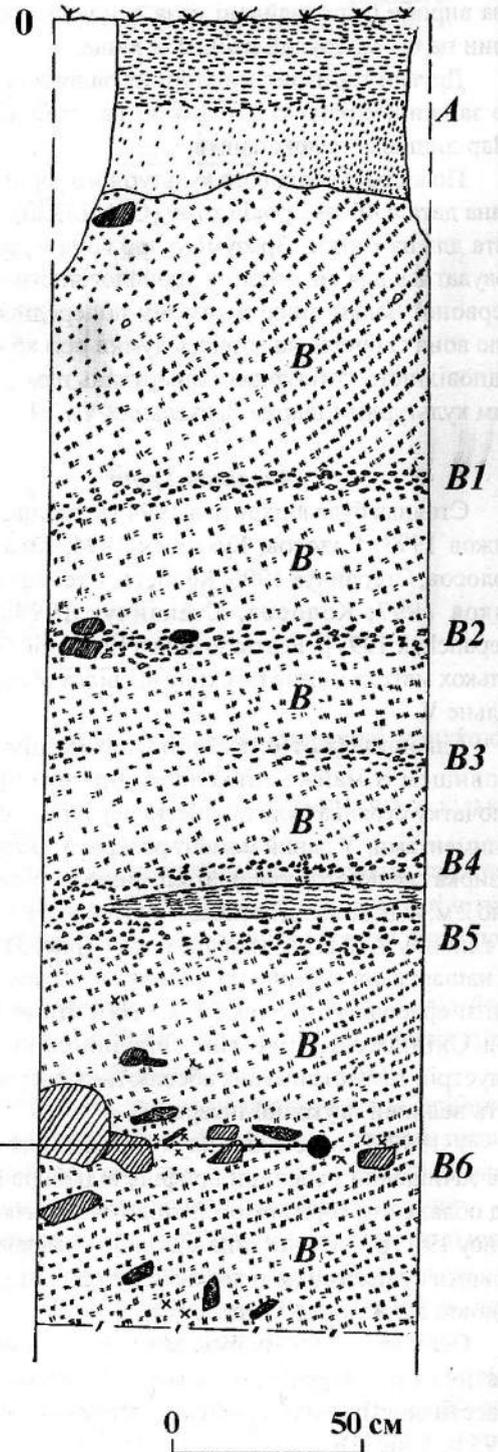
ф) лінзи седименту, який містить багато глинистих часток, кількість глауконітового піску невелика. Колір — сіро-жовтувато-зелений. Положення лінз тяжіє до границь між різними седиментами;

г) легкий суглинок зі значною домішкою глауконітового піску. Колір сірувато-зелений, нагадує седимент



**Рис. 1.** Заскельне V, східний профіль кв. 16-B, роботи 1997 р. Опис у тексті.  
**Fig. 1.** Zaskalnaya V, eastern profile of sq. 16-B, excavation of 1997. See description in text.

b, але більш темно-забарвлений за рахунок великого числа дрібних кісткових і деревних (?) вуглинок;  
 h) легкий суглинок зі значною домішкою глауконітового піску. Колір сірувато-зелений. Включає невеликі (1,5-2 см) прошарки, більш темно-забарвлені і з великою кількістю глауконітових часток. Містить також більш насичені глинистими частками прошар-



**Рис. 2.** Червона Балка, північний борт північної траншеї, роботи 1997 р. Опис у тексті.  
**Fig. 2.** Krasnaya Balka, northern side of the northern trench, excavation of 1997. See description in text.

ки. Дрібний шебінь — поодинокий. В нижній частині з'являються шаруваті прошарки, насичені глинистими частками.  
 Загалом, як бачимо, немає великих відмінностей між описами 1995 і 1997 рр. Найбільш істотний момент полягає в тому, що базовий седимент 3-ї літологічної пачки визначається в одному випадку як супісок, а

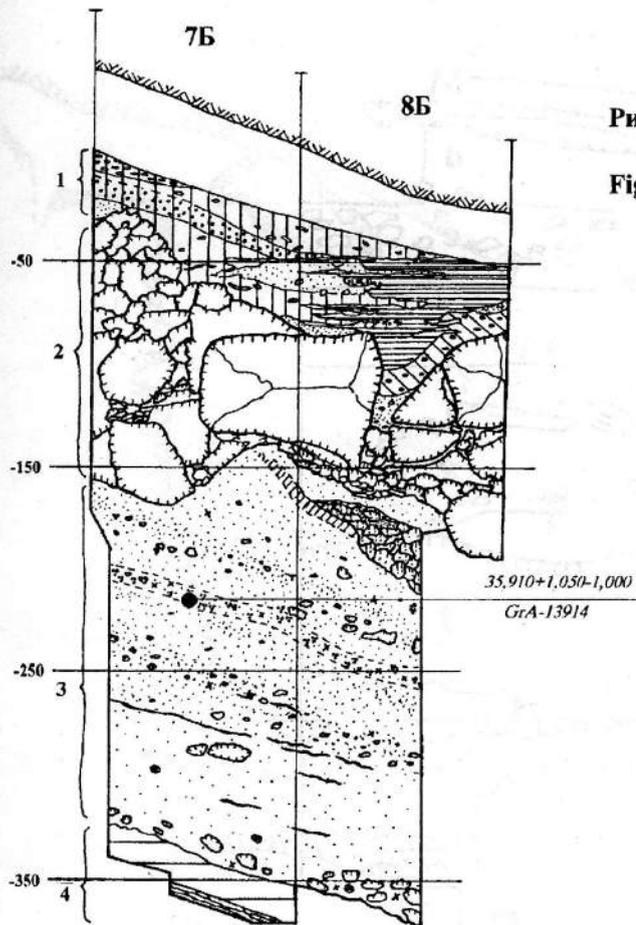
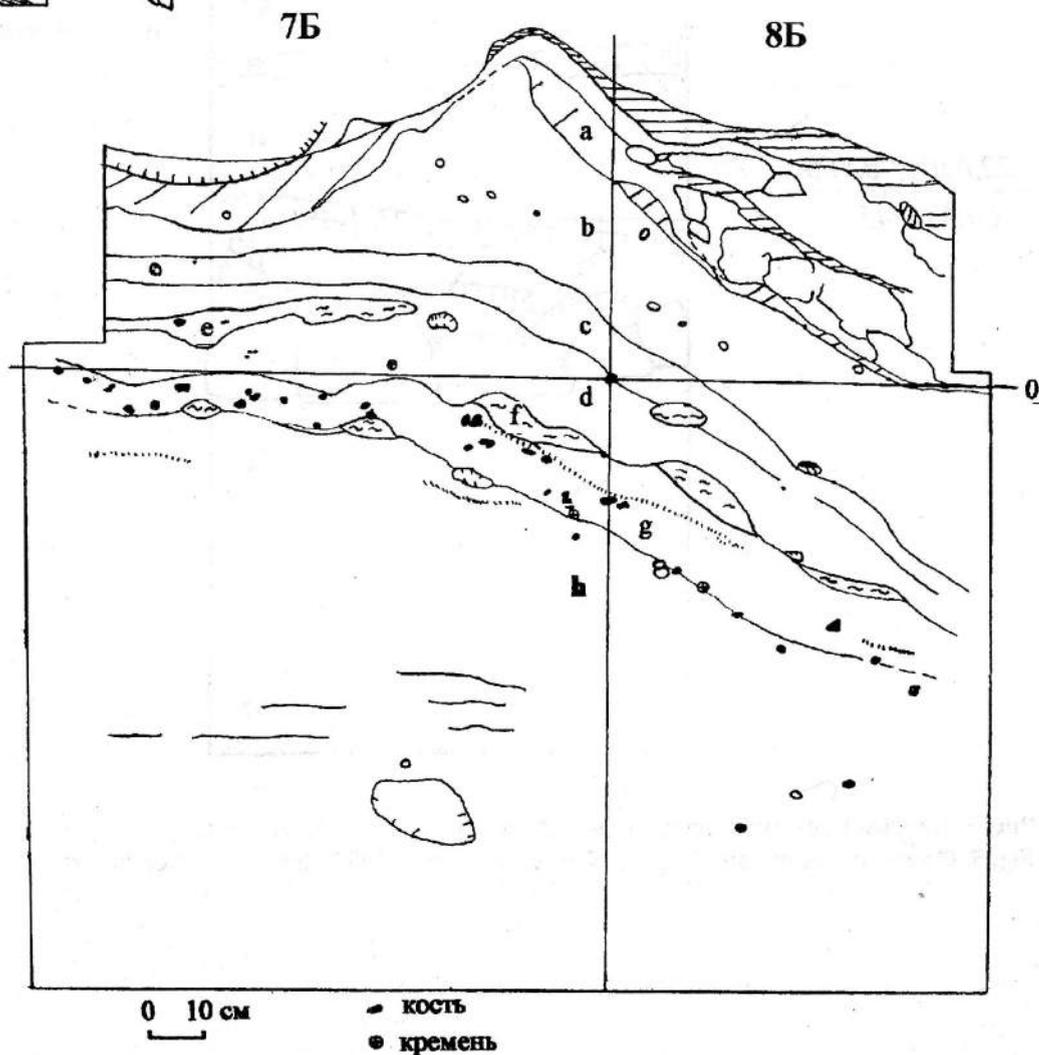


Рис. 3. Альошин Грот, ПЗ—ПВ профіль, роботи 1995 р.  
Опис у тексті.  
Fig. 3. Alyoshin Grot, SW—NE profiles, excavation of  
1995. See description in text.

Рис. 4. Алешин Грот, ПЗ—ПВ профіль, роботи 1997 р.  
Опис у тексті.  
Fig. 4. Alyoshin Grot, SW—NE profiles, excavation of  
1997. See description in text.



н-  
ш,  
ні  
ми  
ей  
ю-  
іч-  
с, а

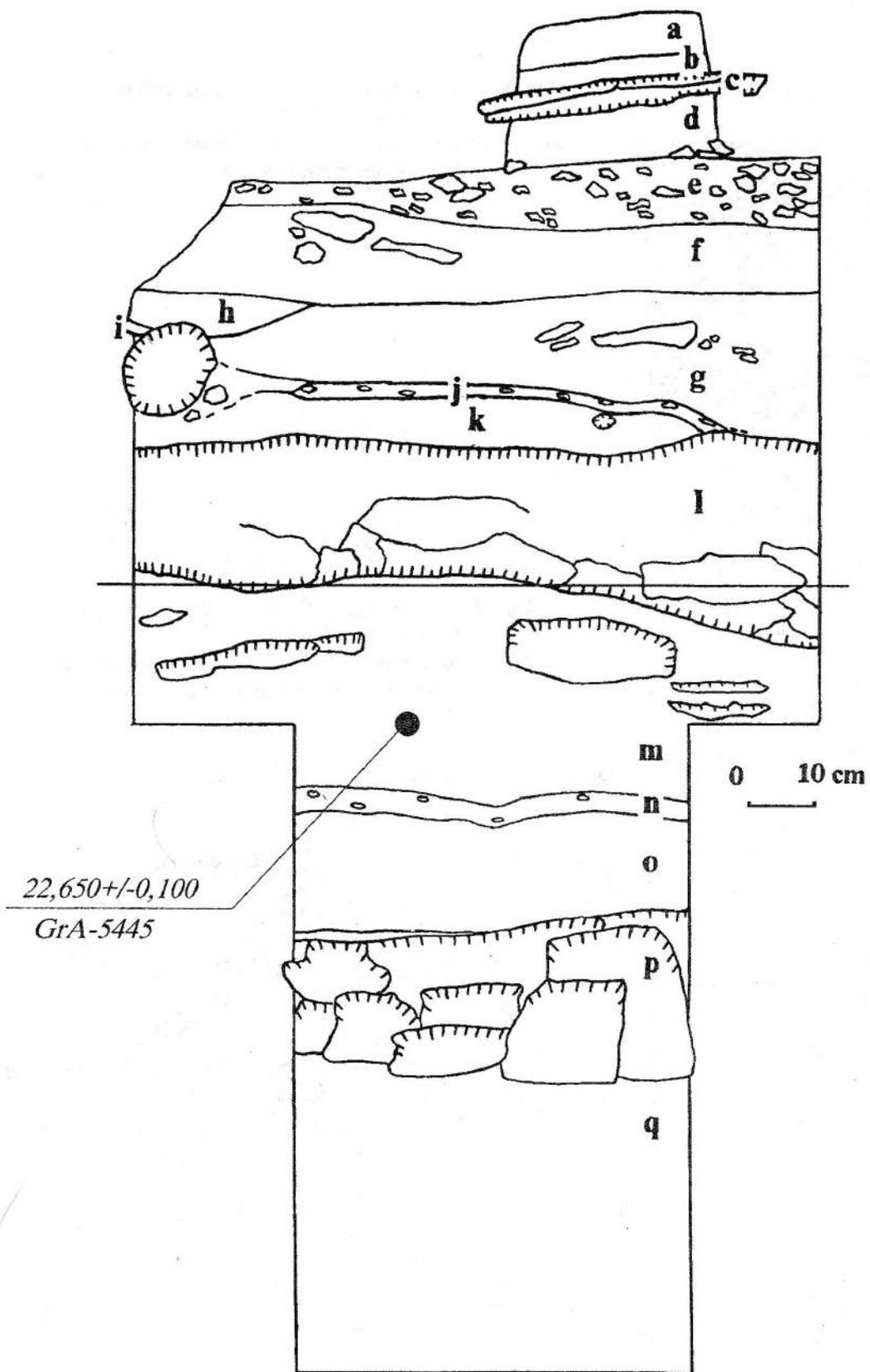


Рис. 5. Пролом II, східний профіль кв. 7-А, роботи 1997 р. Опис у тексті.  
 Fig. 5. Prolom II, eastern profile of sq. 7-A, excavation of 1997. See description in text.

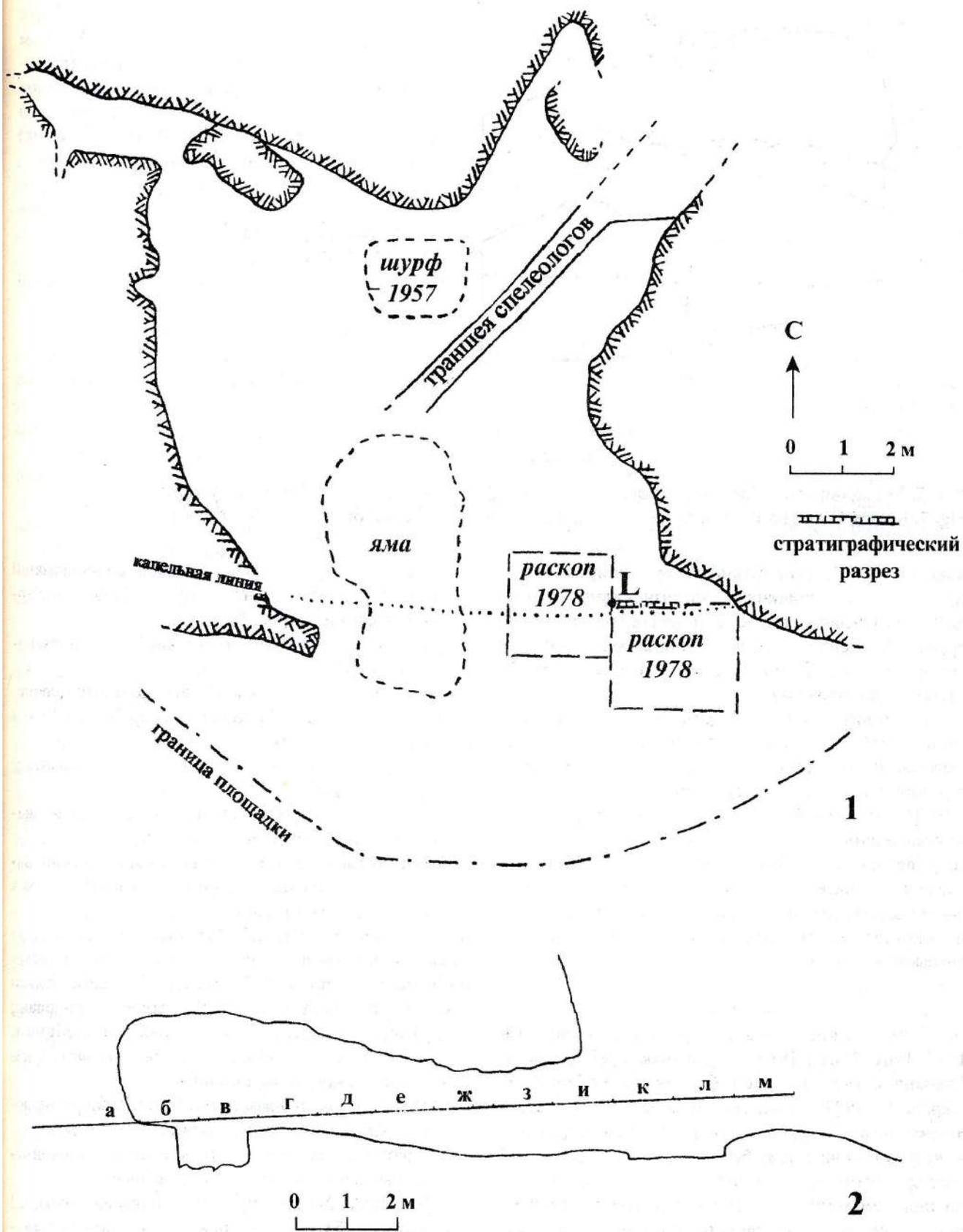


Рис. 6. Червоний Грот. 1 — План гроту, зйомка 1997 р., 2 — Профіль гроту, зйомка 1978 р.

Fig. 6. Krasny Grot. 1 — plan of the cave, measuring of 1997, 2 — profile of the cave, measuring of 1978.

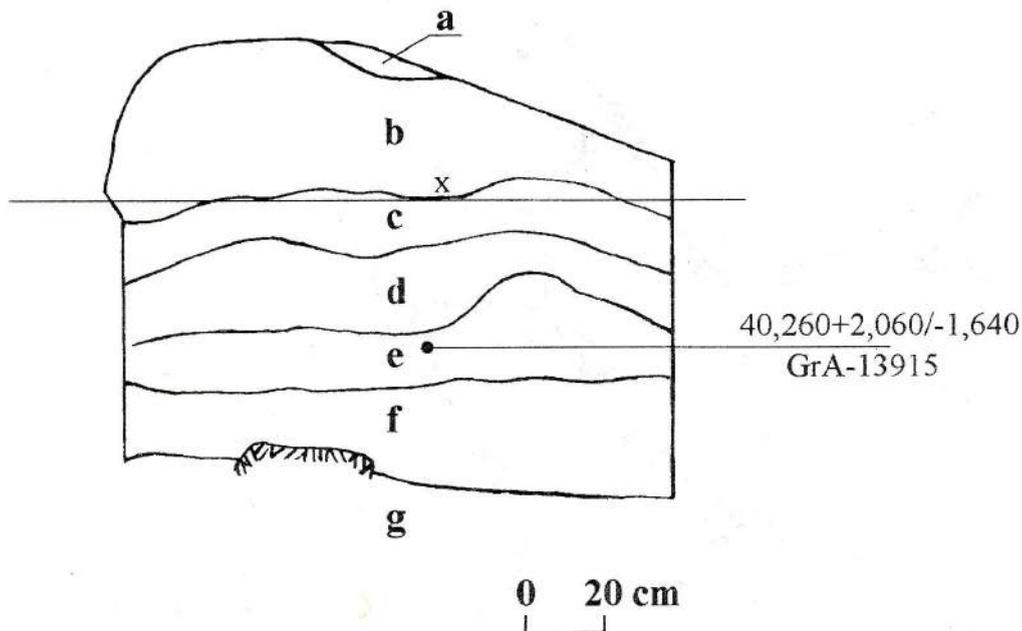


Рис. 7. Червоний Грот, північний профіль шурфу №2 1958(?) р., роботи 1997 р. Опис у тексті  
 Fig. 7. Krasnyy Grot, northern profile of sondage pit #2, 1958(?), excavation in 1997. See description in text

в іншому — як легкий суглинок. Будь-кому, знайомому з предметом, причини такого різночитання цілком зрозумілі. Очевидно також, що опис 1997 р. більш деталізований і дещо уточнений в порівнянні з описом 1995 р. (нагадаємо, що, по суті, описувався фізично один і той же профіль).

Літогоризонти *b*, *d*, *e*, *g* і *h* містять рештки фауни і крем'яні знахідки. Останні зустрінуті в *d*, *g*, *h*, які співставляються, відповідно, з 1, 2 і 3-м культурними горизонтами, згідно з нумерацією 1995 р.

По перепаленій кістці з літогоризонту *g* (шар 2) отримано дату 35.91+1.05/-1.0 тис. років (GrA-13914). Ця — перша для пам'ятки — дата дозволяє, в першому наближенні, визначити хронологічне співвідношення леваллуа-орієнтованої індустрії т. зв. вогнищного шару Альошиного Гроту і мікоксських індустрій Заскельненських пам'яток.

### Пролом II

Пам'ятка відкрита в 1977 р. Досліджувалася в 1977, 1981, 1982 і 1985 рр. [Колосов 1983; Колосов, Степанчук 1989; Колосов, Степанчук, Чабай 1993; Stepanchuk 1993]. Представляє собою багатшарову стоянку в гроті, який знаходиться в скельному вапняковому уступі на лівому березі р. Кучук-Карасу. Нині грот зруйнований, збереглася лише задня стінка, що півциркулем охоплює майданчик з культурними відкладами. Стоянка має чотири культурних шари, які за техніко-типологічними особливостями кам'яного матеріалу і складом супроводжуючої фауни датуються середньопалеолітичним часом. Досліджена практично на всій площі, за винятком контрольних ділянок.

Роботи 1997 р. були проведені на контрольній ділянці квадрату 7-А. Після закінчення необхідних робіт зачистку було заблоковано великими уламками вапняку і присипано крихким ґрунтом.

У процесі зачистки східного профілю на вказаній ділянці було простежено наступну послідовність літологічних горизонтів (рис. 5).

- а) конгломерат вапнякового щебеню, заповнювач — світло-палевий суглинок;
- б) сірувато-брунатний суглинок, що містить нечисленний вапняковий дрібний щебінь і дрібні, до 3 мм в перетині, кварцеві гальки;
- в) горизонт вапнякових плиток, які переходять у тилову стінку навісу;
- д) темно-брунатний суглинок з включенням невеликої кількості вапнякової крихти;
- е) плаский вапняковий щебінь, не еродований. Залягання горизонтальне. Розміри окремоостей 5-7 см в довжину і 1-1,5 см в товщину;
- ф) темно-брунатний суглинок з невеликою кількістю вапнякового щебеню і поодинокими плитками вапняку розмірами 5-7 × 1-1,5 см. Окремі плитки досягають величини 10 × 3 см. Поверхні не еродовані;
- г) жовтий суглинок з еродованим щебенем. Містить мікро-гальки, які, як і щебінь, залягають у навкісно-орієнтованому положенні;
- д) світлий палево-жовтий суглинок з мікро-включеннями вапняку, що майже повністю розпався;
- ж) жовто-брунатний суглинок з мікро-включеннями вапняку, що майже повністю розпався;
- з) тонкий (2-4 см) горизонт вапнякових плиток і невеликого щебеню. Заповнювач — брунатний суглинок;
- и) дуже світлий жовто-забарвлений суглинок з поодинокими окремостями еродованого щебеню (до 8 × 3 см);

і) щільно прилягаючі одна до одної вапнякові блоки покривлі навісу, що обвалилася. Розширені в горизонтальному напрямі. Верхня поверхня блоків має чис-

ленні каверни й западини ерозійного походження. Діаметр каверн до 4 см, глибина до 2-3 см.

т) темно-брунатний з сіруватим відтінком суглинок. У верхній частині горизонт т включає прошарок невеликих горизонтально залягаючих блоків вапняку (до 28 × 12 см). Поверхня блоків не еродована. Можливо ці блоки є залишками ще одного обвального горизонту (11). У нижній частині седимент демонструє не виразне чергування світло- і темно-забарвлених прошарків суглинку;

п) світло-брунатний суглинок з численним дуже інтенсивно еродованим мікро-, дрібним і середнім (до 5-6 см в поперечнику) вапняковим щебенем;

о) світло-брунатний суглинок з менш численними і значно менше еродованими вапняками. Останні за розмірами аналогічні зустрітими у перекриваючому літогоризонті, але інтенсивно еродований щебень поодинокий;

р) вапнякові блоки із згладженою поверхнею. Безпосередньо на блоках залягає прошарок поруйнованого щебеню. Заповнювач між блоками представлений практично одним гострокутним щебенем, переважно вертикально орієнтованим по своїй довгій осі. Розщіри щебеню зменшуються з віддаленням від задньої скельної стінки сховища;

q) верхня частина представлена прошарком брунатного суглинку; нижня — переходить в скельне вапнякове дно розширене на плитчасті окремість. Розкритий частково.

Практично все виділені літогоризонти містили остеологічний матеріал, який супроводжувався в ряді випадків крем'яними виробами середньопалеолітичного вигляду. Кількість знахідок, проте, неоднакова. Так, горизонти *b* і *d* дали лише окремі дрібні фрагменти кісток; горизонт *f* містив також і залишки сайги; горизонт *g* включав поодинокі недиагностичні уламки кісток і кілька крем'яних виробів; горизонт *j* не мав фауни, але містив крем'яний скол; горизонт *k* містив рештки (зуби) печерної гієни; горизонт *m* дав значну кількість кісток, в тому числі і діагностичних (сайга, лисиця), а також ряд крем'яних виробів; горизонт *n* містив окремі кремені і дрібні фрагменти кістки; горизонт *o* містив лише одиничні уламки кісток; горизонт *q* — дрібні фрагменти кісток і поодинокі кремені.

Порівняння описаного розрізу з більш ранніми даними по літології нашарувань стоянки і положенню культурних шарів, приводить до наступного співвідношення (табл. 3).

Таким чином, роботи 1997 р. підтвердили наявність на стоянці кількох культурних горизонтів, пов'язаних з різними у літологічному відношенні седиментами. Стратиграфія відкладів, однак, виявилася більш складною, принаймні на розкритій ділянці східного профілю квадрата 7-А. Можливо, не всі фауністичні знахідки з грота слід однозначно пов'язувати з діяльністю давньої людини (наприклад, горизонт *k*).

Таблиця 3.

Пролом II. Співвідношення літологічних горизонтів і горизонтів із залишками фауни та обробленого кременю, згідно описів 1985 і 1997 рр.

літологіч. шар, опис 1985 г.	культурний шар, опис 1985 г.	літо-горизонти, 1997	наявність фауни і кременю
1	—	аналог	відсутній
2	I	a—k	ф, к
3	—	l, (l <sub>1</sub> )	—
4	II	m	ф, к
5	III	n, o	ф, к
6	—	p	—
7	IV	q	ф, к

У процесі зачистки профілю на стоянці Пролом II в осипу літологічного горизонту *m* було знайдено фалангу, попередньо визначену як таку, що належить людині. У Києві фаланга вивчалася антропологом І. Д. Потехіною, яка підтвердила, що це ногтьова фаланга (*Phalanx distalis*) людини.

За даними фахівців гронінгенської лабораторії абсолютного датування, зразки з Пролому II містять дуже невелику кількість калогену. З двох зразків кістки з літогоризонту (II культурний шар) лише один дав дату, яка видається значно омолодженою: 22.6±0.1 тис. років тому (GrA-5445). Ця дата жодним чином не відповідає загальному вигляду індустрії шару, який має прямі аналогії в матеріалах ак-кайської мікоксської індустрії Криму. Пам'ятка потребує додаткових датувань, причому, з використанням інших методик, ніж ті, що базуються на аналізі радіовуглецю.

### Червоний Грот

Стоянка відкрита в 1957 р., досліджувалася в 1957, 1958, 1969 і 1978 рр. [Колосов 1970; Колосов, Степанчук, Чабай 1993]. Розташована за 1 км на північ від с. Краснопещерное, в балці, що знаходиться поруч з відомою Кизил-Кобинською печерою. Являє собою грот, що утворився в червоно-сірих юрських вапняках у скельному обриві висотою 20-25 м. Глибина гроту 8,5 м, ширина 9 м, висота в глибині близько 1,8 м. У 1957, 1958 і 1969 рр. під навісом і на передвходовому майданчику закладалися шурфи, які дали окремі кремені палеолітичного вигляду і численну фауну плейстоценового типу збереженості. У 1978 р. поблизу краплинної лінії було закладено розкоп площею 8 кв. м.

Під час огляду гроту в 1997 р. були виявлені істотні невідповідності схеми сховища, опублікованої в 1993 р. у зведенні з палеоліту Криму на основі креслень польової зйомки 1978 р. У зв'язку з цим були проведені додаткові роботи по обміру порожнини гроту і складена його нова схема (рис. 6). Нова зйомка профілю сховища не проводилася.

З величезним жалем доводиться також констатувати серйозні пошкодження нашарувань гроту, які з'явилися за час, що минув після останніх археологіч-

них робіт. Наскільки вдалося з'ясувати, земляні роботи в гроті були проведені якоюсь групою спелеологів, що намагалися, мабуть, вивчити північно-східний хід гроту, висота якого різко зменшується — від 1 м на початку ходу до 30-40 см у його глибині (у вимірюванні від сучасної денної поверхні). Мабуть з метою полегшити собі доступ в цю частину скельного сховища, спелеологи прорили траншею, що починається в центральній частині гроту і направлена в північно-східний хід. Загальна довжина траншеї сягає понад 6 м при ширині до 80 см. Глибина западини до 50 см. Ширину траншеї, а отже й знищена перекопуванням ділянка, різко нарастає в південно-східній її частині.

Крім того, в центральній частині грота виявлено ще одну яму, розташовану вже ближче до виходу. Яма має підовальну форму і розміри на рівні сучасної поверхні до 5 × 2,5 м. Сучасна западина на місці шурфу 1957 р. виглядає значно більшою, ніж його розміри, вказані на схемі 1978 р.; ця западина засипана дрібними й середніми уламками вапняку. Таким чином, і тут встановлюється факт пошкодження нашарувань грота. Контури западин розкопу і примикаючих шурфів, наскільки це встановлено при огляді 1997 р., не відповідають контурам, вказаним на кресленні 1978 р. Не виключається, проте, що зйомка 1997 р. може бути неточною, в тому розумінні, що якісь ділянки старого розкопу в даний момент не читаються на сучасній поверхні передвходового майданчика і площі під скельним навісом.

Зачистка для уточнення стратиграфії нашарувань скельного сховища і відбору зразків для абсолютного датування — шириною 1,5 м і максимальною абсолютною висотою 1,2 м - приурочена до північного профілю шурфу №2 1978 (?) р.

У процесі досліджень 1997 р. виявлена наступна стратиграфічна послідовність (рис. 7).

- a) темно-червона, до бурого, щільна глина;
- b) глинистий седимент, рясно насичений середніми, до 10 см в перетині, фрагментами вапняку. Включає також дрібні гальки пісковика або схожої щільної осадової породи. Колір седименту близький до забарвлення підстилаючого седименту с, але світлішого відтінку;
- c) темно-червона до брунатно-бурого, з сірувато-зеленим відтінком глина. Щебінь поодинокий, з розмірами не менше 3 см в перетині, еродований;
- d) темно-червона, часом до коричнювато-бурого, з сірувато-зеленим відтінком глина. Включає численний вапняковий щебінь і гравій, а також уламки вапняку (до 7 см в перетині), дрібні гальки кварцу і осадових порід;
- e) темно-бурий, з сірувато-зеленим відтінком, глинистий седимент. Включає численний сильно еродований вапняковий гравій і щебінь, вапнякові окремісті до 15 см в перетині, деяку кількість невеличких гальок пісковика темно-зеленого кольору, а також грудки жовтого глинисто-вохристого матеріалу;

f) буро-червона жирна глина. Простежується шаруватість, з відчутно більш світлими (жовто-сірий відтінок) та більш темно-забарвленими прошарками;

f1) у нижній своїй частині седимент f містить багато щільно злежаного великого (до 8 см) вапнякового щебеню. Домішкова глина набуває більш яскраво-червоного відтінку.

g) скельне дно гроту;

Фауністичні рештки були зустрінуті в усіх виділених у зачистці 1997 р., літологічних горизонтах.

Остеологічний матеріал з різних літологічних горизонтів практично однаковий за зовнішнім виглядом і станом збереженості (т. з. плейстоценовий стан збереженості). Внаслідок залягання в червоному (з різними відтінками) глинистому седименті, кістки набрали відповідного забарвлення. Фрагменти часто мають незначну окатаність. Придатні для визначення головним чином залишки сайги.

У звичайному заповненні літогоризонту b (темно-червоний глинистий седимент з включенням численних середніх за розмірами фрагментів вапняку) зустрінуто фрагмент черепної кістки. Це невеликий (до 4 × 3 см) уламок тім'яної або лобної кістки. За зовнішнім виглядом і станом збереженості він не відрізняється від знайдених у відкладах стоянки, зокрема в літогоризонті b, фрагментів кісток тварин плейстоценового типу збереженості. Збереглася ділянка шва. Стан останнього не виключає належність фрагмента дорослому індивіду (визначення і консультація співробітника сектору антропології ІА НАН України Рудич Т. А.; консультація к. б. н. співробітника ЗАН НАН України Пучкова П. В., к. і. н. співробітника ІА НАН України Журавльова О. П.).

По кістці з літогоризонту e отримана дата 40.26+2.06/-1.64 тис. років (GrA-13915). Ця дата, перша для пам'ятки, дозволяє у першому наближенні визначити хронологічне положення матеріалів муст'єрського (?) часу заселення стоянки.

xxx

У 1997 р. Кримською палеолітичною експедицією було обстежено більше десяти пам'яток, уточнено стратиграфію літологічних седиментів і наявних у них культурних шарів, відібрано близько 20 зразків для абсолютного датування. На ряді пам'яток наново проведена напів-інструментальна зйомка порожнин скельних укриттів. Детальне опрацювання в лабораторних умовах невеликих за колекцій остеологічного матеріалу несподівано виявило антропологічні рештки, найвірогідніше, пов'язані з епізодами заселення пам'яток у палеолітичний час.

Нові радіокарбоніві дати, отримані для Заскельного V, Червоної Балки, Пролому II, Червоного Гроту і Альошиного Гроту дозволяють поглибити уявлення про динаміку розвитку палеоліту на території Кримського півострова.

Автори вдячні Я. ван дер Пліхту і К. Валоху за допомогу у визначенні зразків, відібраних під час робіт 1997 р.

## Література

1. Клокін, О. А., Колосов Ю. Г. Палеогеографія мустьєрського місцезнаходження Червона Балка в Криму // Археологія. — 1978. — Вип. 25. — С. 3-12.
2. Колосов Ю. Г. Исследования Крымского палеолитического отряда // Археологические открытия 1969 г. — М.: Наука, 1970. — С. 217
3. Колосов Ю. Г. Багатошарова мустьєрська стоянка Заскельне V (в Криму) // Археологія. — 1971. — Вип. 3. — С. 50-58.
4. Колосов Ю. Г. Мустьєрские памятники района Белогорска. — Киев: Наукова думка, 1983.
5. Колосов Ю. Г. Аккайская мустьєрская культура. — Киев: Наукова думка, 1986
6. Колосов Ю. Г. Алешин Грот — новая мустьєрская стоянка в Крыму (предварительное сообщение) // Археологический альманах, 1995. — Вып. 4. — Донецк, 1995. — С. 75-80
7. Колосов Ю. Г., Кухарчук Ю. В. Отчет о работах в Красной Балке в 1994 году // Научный Архив КФИА НАН Украины. — Симферополь, 1994.
8. Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н. Новая мустьєрская стоянка в гроте Пролом II // Каменный век. Памятники, методика, проблемы. — Киев: Наукова Думка, 1989. — С. 61-72
9. Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н. Отчет о работах Крымской палеолитической экспедиции в 1995 году // Научный Архив КФИА НАН Украины. — Симферополь, 1996.
10. Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н. Новий тип середньопалеолітичної індустрії у Східному Криму // Записки НТШ. — Т. ССXXXV. — Львів, 1998. — С. 38-61.
11. Колосов Ю. Г., Кухарчук Ю. В., Рыжов С. Н. Отчет о работах на стоянке Заскальная V в 1993 г. // Научный Архив КФИА НАН Украины. — Симферополь, 1993.
12. Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Барышников Г. Ф. Розкопки в Алешином Гроте в 1995 году // Археологические исследования в Крыму. — Симферополь: Таврия, 1997. — С. 101-103
13. Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Деллано С., Кухарчук Ю. В., Коен В. Ю. Отчет о работах Крымской палеолитической экспедиции в 1997 году // Научный Архив КФИА НАН Украины. — Симферополь, 1999.
14. Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Деллано С., Кухарчук Ю. В., Коен В. Ю. Исследования Крымской палеолитической экспедиции Института археологии НАН Украины в 1997 году // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. — Київ, 1998. — С. 23-25.
15. Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма. — Киев: Наукова Думка, 1993.
16. Степанчук В. Н. Вплив сировини на технологію та типологію середньопалеолітичних індустрій: нові методики і результати // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — Киев, 2000. — №4. — С. 87-101.
17. Степанчук В. Н. Поздние неандертальцы Крыма. — Киев: Стило, 2002.
18. Kolosov Yu. G., Stepanchuk V. N. New type of Middle Palaeolithic Industry in Eastern Crimea // Archeologicke Rozhledy XLIX. — Praha, 1997. — P. 124-145.
19. Stepanchuk V. Prolom II a Middle Palaeolithic Cave Site in the Eastern Crimea with Non-Utilitarian Bone Artefacts // Proceedings of Prehistoric Society 59. — London, 1993. — P. 17-37.

Kolosov Yu. G., Stepanchuk V. N.

### New Radiocarbon Dates of Crimean Palaeolithic Sites

Proposed paper deals with publication of the series of new C-13 dates recently obtained for several Crimean Palaeolithic sites. Stratigraphical and lithological circumstances of position of dated samples are discussed in detail. Following sites and layers are among recently dated, namely: Zaskalnaya V, Micoquian layer IV (charred bone, >46.0 Kyr BP, GrA-13916), Krasnaya Balka, Micoquian horizon 1 (bone, >46.0 Kyr BP, GrA-13920), Alyoshin Grot, Levallois-Mousterian layer 2 (charred bone, 35.91±1.05/-1.0 Kyr BP, GrA-13914), Prolom II, Micoquian layer II (bone, 22.65±0.1 Kyr BP, GrA-5445), and Krasny Grot, Middle Palaeolithic(?) layer (bone, 40.26±2.06/-1.64 Kyr BP, GrA-13915).

Authors are deeply indebted to Dr J. van der Plicht and Prof. K. Valoch for kind promotion of processing of submitted samples.

---

## Ю. В. Кухарчук

### Місцезнаходження доби палеоліту на Роменщині

---

*В статті підводяться підсумки пошукових робіт по виявленню пам'яток палеолітичного часу в Роменському районі Сумської обл.*

Протягом 1995 по 2000 рр. очолювана автором Північно-Лівобережна палеолітична експедиція вела археологічні дослідження в Роменському районі Сумської обл. [Кухарчук, 1996 а, с. 2; 1997 а, с. 3-10; 1997 б; 1998 а; 1998 б, с. 94-96; 1999 а, с. 106-108; 2000 а, с. 62-65; 2000 б, с. 66; 2001 а, с. 31; 2001 б, с. 35-39].

#### Передісторія

Сумщина є однією з найменш досліджених щодо палеоліту областей України. Значно краще вивчений цей край у геологічному відношенні. Четвертинні відклади Північного Лівобережжя досліджуються вже більш ніж півтора століття. Ще починаючи з кінця XIX ст. масштабні дослідження з четвертинної геології розпочали тут такі відомі постаті в геологічній науці, як Н. Борисяк і П. Армашевський. Останній у 1883 р. видав фундаментальний «Предварительный отчет о геологическом исследовании в Полтавской губернии в 1882 г.»<sup>\*</sup>. Такою ж ґрунтовністю щодо розробки питань геології краю відзначалася й праця А. Гурова «Геологическое описание Полтавской губернии» [1888]. Детальний опис четвертинних відкладів дали у звіті Полтавському губернському земству по Гадяцькому повіту С. Богушевський [1891], і по Роменському — К. Глінка [1893], які обстежили велику кількість місцевих природних відслонень.

У 1913 р. Департамент землеробства і державного майна організував експедиції по вивченню природних умов середньої смуги Росії. Це стало поштовхом для нових геологічних дослідів і в Північному Лівобережжі України. Над вивченням четвертинної геології краю у наступному XX ст. працювало й багато інших геологів, серед яких слід згадати Л. Берга, Я. Афанасьєва, О. Карпинського, Г. Мірчинка, М. Дмитрієва, Д. Соболева, В. Різниченка, Б. Личкова, Д. Біленка, О. Москвітіна, І. Крокоса, В. Бондарчука, Г. Лунгерсгаузена, П. Заморія, Д. Назаренка, В. Віленкіна, І. Ремізова, І. Бреуса, О. Ромоданову, М. Веклича, Н. Сіренко, Ж. Матвіїшину, Н. Герасименко, Б. Возгріна та ін. Дослідженнями цих учених було зроблено значний вклад у розвиток четвертинної геології, зокрема розроблено генеральну стратиграфічну схему ритмічного чергування холодних і теплих періодів упродовж плейстоценової епохи.

На жаль, інтенсивність пошуків слідів життєдіяльності сучасної плейстоценовому періоду палеолітичної людини була тут значно меншою. Між тим, рештки вимерлої плейстоценової фауни знаходили тут з давніх давен.

Найвідомішим із таких палеонтологічних місць знаходжень є виявлене у 1839 р. на березі р. Хусть поблизу с. Кулішівка Недригайлівського району (на той час — Роменського повіту) значне скупчення кісток мамонта, дикого коня та північного оленя. Здійснив розкопки професор Харківського університету, відомий український палеонтолог і ботанік І. Калениченко, за свідченням якого лише кісток мамонта (ребра, лопатки, стегнові, ключиці, хребці, щелепи) було накопано стільки, що їх вистачило б на кілька повних скелетів. Повністю розкопати кістковище тоді не вдалося, оскільки ґрунтові води затопили розкоп. Через рік на цьому місці було споруджено пам'ятник мамонту<sup>\*\*</sup>.

Як натураліста І. Калениченка цікавили, перш за все, рештки вимерлих тварин, тому в його статті про кулішівську знахідку, надрукованій в «Северной пчеле» [Калениченко, 1840, с. 300], нема згадки щодо наявності чи відсутності поруч з остеологічним матеріалом кам'яних виробів. Лише століття з гаком спробувати відповідь на це питання зробили археолог П. Борисковський та палеонтолог І. Підоплічко. Їх увагу привернула примітка у згаданій статті І. Калениченка що деякі з кісток «допотопних тварин» були роздроблені. Дослідити самі кістки і визначити характер пошкоджень на них було неможливо: передані після розкопок на зберігання до Харківського університету кістки до нашого часу не збереглися.

У 1948 р. вчені прошурфували місце розкопок І. Калениченка. Але, як не дивно, жоден із чотирьох шурфів не дав не лише археологічного, а й додатково геологічного матеріалу [Підоплічко, 1952 с. 155-157].

В археологічних зведеннях можна зустріти повідомлення про ще одну знахідку кісток мамонта на Сумщині в XIX ст. Їх виявив у 1879 р. поблизу с. Шаповалівка Конотопського району Н. Мокієвський-Зубок. Повідомляється також, що поруч із кістками було виявлено «крем'яну пластину» [Борисковський, 1953, с. 443 1966, с. 291]. Але М. Рудинський, обстеживши це місце

\* Частина районів сучасної Сумської обл. адміністративно входили в той час до Полтавської губернії.

\*\* Досить оригінальний за архітектурним рішенням, цей перший у світі пам'ятник мамонту сам з часом перетворився на пам'ятку історії, не тільки точно зафіксувавши місце проведення перших в Україні спеціальних палеозоологічних розкопок, а й увічнивши ім'я освіченого хазяїна цих земель — графа Ю. Головкина, який зміг оцінити наукове значення знахідки, сповістивши про неї науковцям, а й власним коштом спорудив на відзнаку цієї події пам'ятник із зображенням мамонта.

у 1929 р., висловив сумнів щодо наявності тут місцезнаходження палеолітичного часу [Рудинський, 1931].

Чимало кісток викопних тварин знайдено і в Роменському районі. Про деякі з них повідомляється в публікації засновника і першого директора Роменського краєзнавчого музею М. Семенчика [Семенчик, 1930, с. 207-209] та місцевих краєзнавців [Литвяк, 1963, с. 4-37; Ніколенко, 1963, с. 213-225]. Найраніше із цих повідомлень датується 1908 р., коли в одному з ярів Глинська місцевого жителя С. Зінов'єв зібрав велику кількість кісток носорога, мамонта та ведмедя. У 1923 р. мешканець хутора Гай Басівської сільради П. Рудик, копаючи в лісі, на схилі невеликого яру льох для бджіл, знайшов на глибині 1,5 м уламок ребра шерстистого носорога. Під час обстеження цього місця працівники Роменського краєзнавчого музею М. Семенчик і В. Гричук виявили у тому самому геологічному горизонті «два шматки кременю» (ні фото, ні малюнків цих кременів нема). 1923-м роком датується і знахідка фрагментів ікол мамонта та рогів оленя, виявлених під час копання льоху у с. Ярмолинці. У 1925 р. в с. Сміле були знайдені зуб і кістки мамонта. У 1926 р. працівників музею сповістили, що селянин О. Ришняк виявив на дні яру Полуботок, поблизу с. Червона Слобода, череп шерстистого носорога. М. Семенчик і К. Богданович, виїхавши на місце знахідки, знайшли поблизу ще кілька уламків кісток. У 1927 р. житель с. Басівки І. Холод, копаючи на території села пісок, натрапив на зуб мамонта. У 1929 р. фонди музею поповнилися великою кісткою шерстистого носорога, знайденою О. Дроздовою в одному з ярів с. Сільченкове.

Траплялися рештки кісток мамонта й шерстистого носорога і в межах м. Ромна: у яру Муховець, на зайнятих садом агрошколи північних схилах території міста, в кар'єрі цегляного заводу. У реєстраційних книгах Роменського історико-краєзнавчого музею ці знахідки зафіксовано під 1920, 1927, 1931 та 1955 роками.

Всі перелічені тут палеонтологічні знахідки носили випадковий характер. Розкопки у місцях їх виявлення, за винятком Кулішівки, не велися — у більшості випадків відсутня навіть їх точна географічна «прив'язка». Перші ж цільові пошуки палеоліту (якщо не брати до уваги рекогносцирувальні шурфування П. Борисковського і І. Підоплічка на Кулішівці, про які йшла мова вище) були започатковані на Сумщині співробітницею Сумського краєзнавчого музею Н. Миловановою у 1988 р.

Протягом двох польових сезонів Н. Милованова провадила розвідки в ряді районів Сумщини, переважно північних. Згідно з інформацією, вміщеною у збірці матеріалів обласної науково-практичної конференції, що відбулася в Сумах 1990 року, під час цих розвідок було відкрито п'ять місцезнаходжень з крем'яними виробами, окремі з яких, на думку дослідниці, можуть належати до палеолітичного часу [Милованова, 1990, с. 33-36]. Коротко наводимо відомості про ці матеріали і місце їх знахідки.

1. Зламане трикутне скребло з зубчастим робочим краєм, зроблене з відщепу. Знайдене на р. Сейм поблизу с. Велика Чернеччина Сумського району.

2. Нуклеус з безсистемними негативами сколів. Знайдений теж на р. Сейм біля с. Піски Буринського району.

3. Кілька невиразних латинованих кременів «із слідами утилізації». Знайдені поблизу с. Клепали Буринського району.

4. Кварцитовий наконечник з черешком і зламаним кінцем. Добутий шурфом з глибини 0,5 м. Трохи нижче, в іншому геологічному горизонті, було виявлено ще кілька невиразних виробів з кременю, сланцю та кварциту, поруч з якими залягали уламки кісток викопних тварин. Пункт знаходиться в селі Велика Бобилівка Глухівського району.

5. Численні кремені, окремі з яких мають сліди утилізації. Знайдені на лівому березі р. Бичихи поблизу с. Дібровка Шосткинського району.

### *Розвідки на Роменщині та їх наслідки*

Розвідки автора, розпочаті в 1995 р., локалізувалися на півдні області, в Роменському районі. Не останню роль у виборі району досліджень відіграв «матеріальний фактор» — допомога, яку постійно надавала експедиції місцева влада, частково покриваючи її витрати\*. Але стимулом до пошуків палеолітичних пам'яток у цій місцевості була й досить висока концентрація тут випадкових знахідок викопної фауни, яка в деяких випадках могла бути пов'язана з діяльністю палеолітичної людини. Аргументом на користь думки, що заселення території Сумщини почалося принаймні в середньому палеоліті, були й знахідки крем'яних знарядь мустьєрського вигляду на сусідній Чернігівщині [Кухарчук, 1996 б, с. 3-7].

Маршрути розвідок пролягли головним чином уздовж високих терас р. Сули та її притоки Ромену. Але перш, ніж перейти до викладу їх результатів, доцільно зробити короткий огляд геолого-морфологічних особливостей цієї місцевості.

Територія Роменського району відзначається великою пересіченістю, наявністю численних балок та ярів. Типовим явищем для її геоморфології є також наявність глибоких льодовикових, так званих «прохідних» долин, які утворилися під дією вод, що витікали з-під льодової товщі. Льодовикові води часто вибирали собі шляхи, які не співпадали з існуючими у додніпровській час долинами рік. Після відходу льодовика переважна більшість прохідних долин стали мертвими. Як приклад можна назвати заболочену прохідну долину довжиною 29 км і 0,5 км вшир, яка носить назву Сухий Ромен. Вона тягнеться від місця злиття р. Ромену з її притокою Торговицею до р. Терн. У східній і західній частинах цієї прохідної долини течуть маленькі ручаї, центральна ж частина зовсім позбавлена проточних вод. Дві зовсім мертві прохідні долини прорізають вододіл між річками Роменом, Остром та Удаєм.

\* Користуючись нагодою, автор висловлює слова подяки міським і районним керівникам В. П. Стрельченку, В. М. Андрусенку та В. П. Серіку, а в їх особі — і всім роменцям, які сприяли експедиції у здійсненні її завдань.

Льодовик значною мірою визначив і специфіку четвертинних нашарувань Роменського району. Головне місце у антропогенній свиті тут посідають відклади льодовикового походження — потужні леси й лесоподібні суглинки, морена, над- і підморенні водно- і озерно-льодовикові горизонти. Потужність четвертинної товщі відзначається у цій місцевості великою різноманітністю і коливається в межах 15-25 м, зрідка досягаючи навіть 30 м. Найбільш чітко серед генетичних горизонтів, що її складають, вирізняється морена.

На думку більшості дослідників, на Роменщині наявний лише один моренний горизонт — дніпровський. Складена ця морена нешаруватими, несорттованими матеріалами — валунними глинами й суглинками, рідше — супісками. Типовий її колір — червоно-бурий, але домішки з підстилаючих порід часто надають йому жовто-бурого або сірувато-бурого забарвлення. Друга примітна особливість морени — наявність валунів і валунчиків (дослідники дореволюційного часу так і називали цей горизонт — «валунним»). Кількість і розміри валунів у морені дуже коливаються. Зазвичай їх розміри невеликі — 4-10 см в діаметрі, але деякі досягають і 1 м (подібний моренний валун, зокрема, зберігається біля будинку Роменського краєзнавчого музею). Такою ж різноманітністю відзначається і вигляд валунів — від гладеньких окатаних до багатогранних, шерехуватих. Всі вони, як правило, інтенсивно вивірені. Складаються валуни з кристалічних осадових порід — граніту, гнейсу, кварцу, кристалічних сланців.

Водно- і озерно-льодовикові відклади представлені пісками, супісками, рідше — суглинками. Такі відклади характерні для льодовикової і прильодовикової зони й поділяються на підморенні і надморенні.

Підморенні водно- і озерно-льодовикові відклади розвинуті значно більше, ніж надморенні. Поширені в долинах рік, на терасах і на плато, вони представлені головним чином пісками (часто з гравієм та валунчиками), а також супісками й суглинками. Останні являють собою тонку, ніжну на дотик породу, переважно світло-сірого, світло-жовтого, зеленувато-сірого чи зеленувато-жовтого кольору. У своєму типовому стані підморенні суглинки тут тонко-шаруваті. Нерідко вони мають плитчасту структуру і здатні, подібно до лесу, давати вертикальні обриви. Інколи суглинки містять прошарки піску і гравію. В них теж зустрічаються валунчики кристалічних порід, а також прісноводні молюски. В басейні р. Сули потужність підморенних водно- і озерно-льодовикових відкладів іноді сягає 10 м, але частіше вона коливається в межах 3-6 м.

Надморенні водно- і озерно-льодовикові відклади також складаються з пісків, супісків і суглинків. Останні часто нагадують підморенні суглинки, хоча верхи нерідко мають всі ознаки типового лесу. Зазвичай надморенні водно- і озерно-льодовикові відклади відзначаються шаруватістю, але інколи вміщують і прошарки піску та гравію, особливо в нижній частині. Вони захоплені ґрунтоутворюючими процесами і слу-

жать материнською основою для рис-вюрмського (прилуцького) ґрунту. Супіски поширені менше; вони шаруваті, часто з прошарками червоної глини. Щорідше зустрічаються піски — дрібнозернисті, переважно однорідного білого, сірого або світло-оранжевого кольору. Потужність надморенних водно- і озерно-льодовикових відкладів незначна — у межах 1 м.

Лес поширений по всій території Роменщини. Більшість дослідників вважає, що в цій зоні він має як еолове, так і водне походження. Субкавальні лесові породи типові для долини р. Сули та її притоки частини прохідних долин.

Місцевий лес являє собою дуже ніжний на дотик пілоподібний (мучнистий) суглинок, характерними особливостями якого є світло-жовтий чи палево-жовтий колір, однорідний тонкий механічний склад, нешаруватість, пористість, карбонатність і здатність робити при відслоненні стовпчасті вертикальні обриви. Для механічного складу цього лесу характерні фракції 0,01-0,05 мм. Головні маси цих часток становлять зерна кварцу. Серед місцевих особливостей лесу слід згадати також наявні в ньому численні скупчення вуглесолей, — то у вигляді трубочок різних розмірів та діаметру, то у вигляді стягнень округлої форми з неправильною пористістю всередині. Ще одна особливість лесу — він дуже поритий тут землеріями.

З глибиною лес тут стає все більш ущільненим і менш пористим, набуває помітної глеюватості, змінює колір у бік потемніння — до брунатного й буруватого відтінку. Такий лес зазвичай називають лесоподібним суглинком.

Більш повно місцевий склад товщі четвертинних відкладів — з ідентифікацією та характеристикою конкретних ґрунтів і лесів — ми розглянемо на прикладі місцезнаходження Муховець I, де були проведені значні стратиграфічні дослідження. Про цю пам'ятку піде мова окремо, після ознайомлення з загальними результатами розвідок на Роменщині.

У ході пошукових робіт кам'яні вироби, які за техніко-типологічними ознаками можна попередньо віднести до палеоліту, було виявлено більш як у десяти пунктах. Не всі місцезнаходження рівноцінні — деякі дали надто невиразний підйомний матеріал, інші можуть належати до більш пізнього часу. Тому в короткому огляді, що подається нижче, йдеться лише про частину місцезнаходжень, відкритих автором у різні роки в Роменському районі Сумської обл. \*, які за техніко-типологічними особливостями кам'яних виробів попередньо можуть бути датовані палеолітичним часом.

**Довгополівка.** У 1995 р. у відслоненні 40-метрового терасового пагорба над ставком на південний захід від околиці с. Довгополівка, праворуч від автотраси «Ромен—Прилуки» зібрано кілька кременів, серед яких найбільш виразним є скребок-скобель (рис. 1, 1). Під час періодичного обстеження цього місця в наступні роки було знайдено ще два скребки (рис. 1, 2-3) та — двоплощадковий біпоздовжній нуклеус (рис. 1, 4). По

\* Повна інформація про хід пошукових робіт міститься в експедиційних звітах автора, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України та Роменському краєзнавчому музеї.

другий бік автотраси, од разу за мостом через ставок, знайдено маленький уламок трубчастої кістки мамонта або шерстистого носорога.

**Муховець II.** У 1995 р. в яру Муховець\*, який прорізає нагірну частину міста Ромен, за 100 м на південь від мосту через яр, під час зачистки його правого борту в місці, де колись автором був знайдений метаподій мамонта\*\*, виявлено два масивних відщепи з ретушню і зубчасте знаряддя (рис. 1, 11). З того ж шару добуто інтенсивно фосилізований хребець бізона\*\*\*. Краще дослідити цю ділянку перешкодило потужне підземне джерело, яке, прорвавшись на поверхню, замулило площадку перед зачисткою.

**Лосева (Лиса) гора.** У 1995 р. за 4 км на північ від м. Ромен у верхів'ях 40-50-метрової тераси правого берега р. Ромену, в промивинах ґрунтової дороги, яка підіймається з заплави на гору уздовж дачного містечка, виявлено крем'яні вироби зі слідами штучної обробки, серед яких особливо вирізняються нуклеус (рис. 1, 5), різець (рис. 1, 6) і скребок (рис. 1, 7). Увесь схил гори зайнятий обнесеними парканомгородами, тому обстежити це місце більш ретельно не було можливості.

**Житне.** У вибоях ґрунтової дороги, яка відходить у с. Житне від траси «Ромен—Погребі» і далі спускається з верхньої частини села до нижньої, на 40-метровому рівні тераси правого берега р. Ромену знайдено два крем'яні скребки (рис. 1, 8-9) і невеликий нуклеус (рис. 1, 10).

**Бистриця.** У 1996 р. під час на 20-30-метровій, подекуди порізаний глибокими й довгими ярами тераси правого берега р. Сули за 0,5 км на північний схід від північної околиці с. Піски, на захід від колишнього піонертабору, у вибоях прорізаної через терасу ґрунтової дороги було знайдено кілька крем'яних виробів, серед яких найбільш виразними є клиноподібний нуклеус пізньопалеолітичного — мезолітичного типу (рис. 1, 17) та скребачка (рис. 1, 18). Місцева назва цього відрізку р. Сули — Бистриця (звідси й найменування пам'ятки).

**Кацерів ставок.** Місцезнаходження відкрите у 1996 р. Розташоване за 1 км на північ від північної околиці с. Рогинці і пов'язане з одним із трьох відрогів, на які розгалужується тут широка й глибока балка, що тягнеться звідси до села. На схилі балки, у промивинах 1,5-2-метрового врізу в ґрунт, утвореного бульдозером під час перегачування ставка, було виявлено кілька кам'яних виробів, зокрема великий архаїчний уніфас з плескатого шматка кварциту, зубчасте знаряддя і масивне скребло (рис. 1, 12). Назву пам'ятці дав Кацерів ставок, який знаходиться за 150 м на південний схід від цього місця.

**Ненадївка.** Пам'ятка, відкрита у 2000 р., знаходиться за 150 м на південний схід від південної околиці с.

Ненадївка, справа від ґрунтової дороги, яка звертає від автотраси «Ромен—Прилуки» і веде до с. Ненадївка. На схилі, узверхок якого вкритий мішаним ліском, серед недавно висаджених беріз, а також у промивинах дороги, що спускається в балку, було знайдено кілька крем'яних виробів, вкритих слабким нальотом патини, — у тому числі з нетипового для цієї місцевості високоякісного «волинського» кременю (рис. 1, 19-22).

#### *Дослідження на місцезнаходженні Муховець I*

Матеріали ще одного місцезнаходження — Муховець I, відкритого ще в перший рік досліджень на Роменщині, розглянемо більш ґрунтовно, оскільки на цьому місцезнаходженні, на відміну від інших, були проведені досить значні шурфувальні роботи.

Пам'ятка знаходиться на території м. Ромен і пов'язана з мисоподібним урочищем у яру Муховець, який вже згадувався вище. Мис підтрикутних обрисів утворився двома розгалуженнями яру, здіймаючись на 11-12 м над його тальвегом. По дну обох гілок яру тече струмок, що зливається у цьому місці в єдине русло (рис. 3). У 1995 р. гребінь мису, по якому знизу вгору йде стежка, було прозондовано ручним буром через кожні півтора метра на глибину 1 м. Із свердловини, яка прийшлася на середину мису, бур видобув досить велике й масивне крем'яне скребло (рис. 4, 4). Невеликий уступ, зроблений тоді ж у цьому місці, дав ще кілька кременів.

Внаслідок дуже обмежених фінансових можливостей експедиції подальші рекогносцирувальні роботи на пам'ятці велися спорадично і невеликими силами. У 1997 р. на південному, найбільш положистому схилі мису, на рівні перших знахідок було зроблено зачистку I. Вона засвідчила наявність якихось двох викопних ґрунтів, відокремлених один від одного прошарками суглинків-супісків. Один із ґрунтів був досить однорідний за структурою і кольором (темно-бурим); в кольоровій гамі другого — менш однорідного — домінували рудувато-брунатні відтінки. Кремені зі слідами штучної обробки, які траплялися у цій товщі, не мали скільки-небудь чіткої концентрації по горизонталі, тому з певністю ув'язати їх з якимсь із геологічних горизонтів було складно.

Щоб визначити нижній рівень поширення археологічного матеріалу та розібратися в стратиграфічній ситуації на пам'ятці, у 1998 р. південний схил мису від зачистки I до дна яру було пройдено терасованою траншеєю. Але виявилось, що цей найбільш положистий схил мису зазнав значних зсувів, і отримати чітку уяву про загальну стратиграфію четвертинних відкладів, якими складене урочище, отримати тут не вдалося. Запрошений з Києва для консультації геолог А. Івчен-

\* «Муховцем» у стародавній Русі називали штучне водоймище. Є свідчення, що повноводний струмок, який тече по дну яру і впадає безпосередньо в р. Сулу, під час укріплення середньовічного міста був перегачений [Литвяк, 1963]. Закриваючи підступи до Роменської фортеці, з малозахищеної західної сторони (з трьох інших сторін розташоване на горі місто омивали води річок Сули та Ромену), Муховець, таким чином, входив до системи оборонних укріплень. Цікаво відзначити, що назва «Муховець» зустрічається також у Глинську, в Прилуках, маючи й тут давнє походження [Курилов, 1898].

\*\* Визначення д. б. н. Є. І. Данилової.

\*\*\* Визначення к. б. н. В. І. Свистуна.

ко утримався від коментарів, висловивши лише обережне припущення, що рудувато-брунатний ґрунт (вірніше, ґрунтова маса), як і все, що лежить стратиграфічно нижче, схоже, належить до відкладів дніпровського зледеніння. Ґрунти отримали умовну нумерацію: верхній (темно-бурий) був позначений як І-й; нижній — як ІІ-й.

У 1999 р., працюючи у складі комплексної Слов'яно-Руської експедиції Інституту археології НАН України (керівник експедиції д. і. н. О. Сухобоков), яка встановлювала археологічну дату виникнення м. Ромен, автор з кількома студентами-практикантами Сумського педагогічного університету, здійснив досить значні стратиграфічні дослідження й на Муховці І.

З метою визначити характер нашарувань, які перекривають і І-й викопний ґрунт, за кілька метрів на північ від від зачистки №1 на західному схилі мису, було зроблено двома терасами невелику зачистку №2, доведена до верхів ІІ-го викопного ґрунту. Ця зачистка показала, що І-й викопний ґрунт — неоднорідний; в ньому розрізнялися два горизонти, дещо відмінні за кольором і структурою. Було висловлене припущення, що тут може йти мова про два ґрунти (але які?). Вище І-го ґрунту лежав лесовий шар, точніше — крихкуватий від кореневих ходів та їх заповнень лесоподібний суглинок.

Але основним об'єктом того року стала вертикальна 8-метрова зачистка №3 на крутому східному схилі мису. Ця зачистка (у нижній частині вона набула вигляду коридору  $2 \times 6$  м) хоча й не дала вичерпної відповіді на головне питання — стосовно ідентифікації викопних ґрунтів, — все ж дала аргументів на користь того, що ІІ-й викопний ґрунт є кайдацьким; в усякому разі, київські геологи А. Івченко і Ю. Веклич, які оглянули розріз, вже з з більшою певністю дійшли висновку, що цей ґрунт (скоріш за все, кайдацький) пов'язаний з відкладами дніпровського часу.

Про крем'яні знахідки мова піде трохи нижче; тут обмежимося лише зауваженням, що і в зачистці №3 вони теж зустрічалися на різних рівнях і в різних відкладах. Серед них слід відзначити скребачку (рис. 5, 1) і уламок платівки з І-го викопного ґрунту, безсистемний нуклеус і проколку (рис. 5, 15) з суглинку-супісі між І-м і ІІ-м ґрунтами та невелике рубило (рис. 4, 2) і ще кілька виробів з нижньої частини кайдацького (?) ґрунту й підстилаючого ґрунту суглинку. В зачистці №2 зустрінуто тільки невиразне зубчасте знаряддя, яке залягало у І-му викопному ґрунті.

Отже, зачистки 1999 року, дещо прояснивши одні питання, поставили інші. Головним з них була ідентифікація геологічних відкладів, якими складене урочище. Зробити це за допомогою зачисток виявилось складною справою, тому було вирішено більше не втрачати час на зачистки поруйнованих ерозійними процесами схилів, а знайти можливість пройти всі геологічні нашарування шурфом, закладеним посередині мису.

Така можливість з'явилася вже наступного 2000 року, завдяки сприянню міського голови В. П. Стрельченка, на звернення якого деякі місцеві підприємці до-

помогли коштами, а керівництво Вишого профтехучилища №14 в окремі дні давало в розпорядження експедиції учнів-практикантів. Найбільшу ж практичну допомогу надали експедиції заввідділом історії Роменського краєзнавчого музею О. Івашенко та місцеві ентузіасти О. Кошарна, С. Покась, М. Пироженко, А. Самойленко, М. Бурмістров, Н. Шерстюк.

Усе це дало змогу провести у 2000 р. на Муховці І археологічні роботи значно більших, ніж доти масштабів.

Попередньо було зроблено необхідні розрахунки конструкції шурфу (рис. 3). За повідомленням місцевих комунальних служб, у яких автор брав довідку про відсутність у цьому місці підземних комунікацій, ця ділянка урочища колись використовувалася сусідньою меблевою фабрикою як сміттєзвалище. Тому роботи почалися з розчистки території від 1,5-метрового насипного шару за допомогою екскаватора, наданого експедиції підприємством «Агротехсервіс».

Шурф було закладено за 30 м від його південного краю (рис. 2). На розчищеній від сміття ділянці було розмічено початкову площу шурфу — 35 кв. м ( $7 \times 5$  м, орієнтація довшою стороною по лінії південь—північ) і розбито її на квадрати  $2 \times 2$  м. Розкопки велися шарками у 20 см. Через кожні 40 см заглиблення робилася чергова сходишка: у верхній половині шурфу її ширина дорівнювала 1, у нижній — 0,5 м. Викид перекидався нагору через систему терас метрової ширини. Для кореляції геологічних горизонтів і археологічних знахідок із шурфу з матеріалом із зачисток минулих років відлік глибин вівся від тієї ж нульової позначки, яка була абсолютним «0» для зачисток; на стінках шурфу через кожен метр проводилася горизонтальна (реперна) лінія.

Для визначення стратиграфічної ситуації на пам'ятці та ідентифікації геологічних горизонтів для участі в дослідженнях було запрошено київського геолога-четвертинника Б. Возгріна, який вивчав геологічні розрізи Північного Лівобережжя України, зокрема знайомився й найближчими до м. Ромен стратиграфічними розрізами — прилуцьким на Чернігівщині та в'язівцьким на Полтавщині. Обидва належать до найбільш повноцінно опрацьованих — для їх вивчення застосовано увесь комплекс названих природничо-наукових методів.

### Стратиграфія

За визначенням Б. Возгріна загальна стратиграфія шурфу І така:

*горизонт 1* — (00-0,20 м) сучасний ґрунтовий покрив (гумус), колір від темно-сірого до брунатно-чорного, перехід поступовий;

*горизонт 2* — (0,20-0,60-0,70 м) суглинок пористий, тріщинуватий у верхній частині, під гумусом — сіруватого відтінку, нижче — світло-брунатний; пронизаний кореневими ходами і ходами землеріїв (гумусований лес);

*горизонт 3* — (0,60-0,70-1,70 м) легкий пілуватий лес світло-палевого забарвлення, насичений карбонат-

ним псевдоміцелієм (заміщення колишньої трав'яної флори — міцелію — карбонатами) та карбонатними трубками й дутиками; ідентифікований як верхня частина бузького лесу;

*горизонт 4* — (1,70-1,80 м) «ембріональний» викопний ґрунт світло-брунатного забарвлення; у верхній частині — дещо гумусований, в нижній помітні карбонатні примазки;

*горизонт 5* — (1,80-2,65-2,70 м) лес — той же за складом, що й горизонт 3, але щільніший і трохи глеуватий, внаслідок чого має сіріший відтінок (нижня частина бузького лесу);

*горизонт 6* — (2,65-2,70-2,90-3,00 м) сірувато-бурий (буроземоподібний), досить однорідний суглинок, насичений мінеральними та органічними вкрапленнями; за складом — більш важкий, ніж попередній горизонт; у нижній частині помітні світлі плями — залишки карбонатного ілювію, що утворився внаслідок просочення фільтраційних вод; ідентифікований як витачівський викопний ґрунт;

*горизонт 7* — (2,90-3,00 м) суглинок жовтуватого відтінку; фіксувався тільки на південній стінці шурфу, у вигляді тонкої горизонтальної лінзи; ідентифікований як удайський лес;

*горизонт 8* — (2,90-3,00-4,00-4,10 м) брунатно-бурий, дещо плямистий, перероблений кротовинами і насичений уламками кристалічних порід суглинок; контакт з підстилаючим горизонтом дуже чіткий; ідентифікований як прилуцький викопний ґрунт;

*горизонт 9* — (3,10-4,10 м) переміщена ґрунтова маса, яка має вигляд окремоостей, блоків і, подекуди, клинів (рештки кайдацького викопного ґрунту?);

*горизонт 10* — (3,50-4,10-9,80 м) насичена галькою (переважно середньою й дрібною) потужна товща різноколірних пісків та супісків, де домінують сизувато-сірі й плямисто-руді відтінки; нижня частина зазнала впливу кріотурбації, про що свідчать дислокаційні утворення — сколи, зсуви, клини; ідентифіковано як водно-льодовикові відклади і перемика дніпровська морена.

Порівняння ідентифікованих у шурфі викопних ґрунтів та лесів з відповідними геологічними горизонтами регіональної стратиграфічної схеми (Веклич та ін. 1967; Матвишина, 1982) дає таку картину.

*Бузький кліматоліт* являє собою в шурфі I потужний, як і в інших розрізах Північного Лівобережжя, шар лесу — світлого (жовтувато-палевого) крупно-пилуватого суглинку, насиченого карбонатними трубками й окремостями. В ньому простежується горизонт ембріонального викопного ґрунту, що відклався в короткий період потепління. Цей ґрунт чітко виявляв себе на всіх стінках шурфу у вигляді тонкого прошарку світло-брунатного відтінку. У верхній частині він дещо гумусований. Нижче ембріонального ґрунту знову йде схожий за складом, але трохи сіріший лес із залізисто-марганцевою пунктацією та примазками. Весь бузький горизонт пронизаний численними кротовинами. Потужність його у шурфі — 2,0 м.

*Витачівський ґрунт* у Північному Лівобережжі представлений переважно двома горизонтами сірувато-бурого кольору з різними (у різних розрізах) відтінками: брунатними або жовтувато-палевими. Весь профіль, особливо у верхній і середній частинах, зазвичай усяяний залізисто-марганцевою пунктацією та бобовинами різної величини.

У шурфі I колір ґрунту, визначеного як витачівський, є типовим для цього регіону — сірувато-бурым. Співпадає з еталоном і те, що у верхній та середній частинах він насичений мінеральними та органічними вкрапленнями. Своєрідною особливістю витачівського горизонту у шурфі I є наявність у його нижній частині залишків карбонатного ілювію — світлих плям, що утворилися від просочення фільтраційних вод. Потужність ґрунту — 0,3 м.

*Удайський кліматоліт* у розрізах Північного Лівобережжя представлений далеко не завжди: типовою є ситуація, коли витачівський ґрунт лягає безпосередньо на прилуцький. Там же, де він зберігся, це карбонатний лесоподібний суглинок бурувато-палевого чи жовто-палевого відтінку. Маючи в цілому пилуватий склад, він ближче до низу збагачується піщаними фракціями.

У шурфі I удайський горизонт виявив себе тільки в одному місці — у вигляді горизонтальної хвилястої лінзи жовтуватого відтінку, потужністю 0,05 м.

*Прилуцький ґрунт* у розрізах Північного Лівобережжя представлений переважно двома горизонтами. Верхній з них має брунатно-сірий колір, нижній — бурувато-брунатний, із сизим відтінком; в ньому зустрічаються тверді вапнякові конкреції.

У шурфі I це брунатно-бурий, трохи плямистий суглинок, інтенсивно з численними ходами землерийв. Нижня частина його має тут дещо розмитий вигляд. З наближенням до низу в її темній кольоровій гаммі нарастають сизуваті відтінки. Потужність цього горизонту тут 1,0 м.

*Кайдацький (?) ґрунт* у типовому для Північно-Лівобережного регіону вигляді являє собою потужну ґрунтову світу, верхня частина якої має світло-сірий з буруватим відтінком колір і насичена залізисто-марганцевими бобовинами. Основна товща, де переважають брунатно-бурі та бурувато-охристі тони, являє собою щільні горіхуваті окремості, грані котрих вкриті темними плівками окисів; нижня частина ґрунту виглядає як крихкий супіщаний глеуватий суглинок, в якому теж помітні марганцеві пунктації та бобовини.

У шурфі I кайдацький (?) ґрунт (якщо окремості й блоки з ознаками ґрунту, про які йшлося вище, є дійсно рештками кайдацького ґрунту) зберігся гірше, ніж у зачистках I і 3. В зачистках він постає як ґрунтова світа, в якій розрізняються принаймні два горизонти, що в цілому відповідають характеристикам цього ґрунту у регіональній схемі.

Потужну товщу різноколірних пісків, супісків та супіщаних суглинків (горизонт 10), ідентифікованих як «відклади часу дніпровського зледеніння» диференціювати складно. Помітно, що вони зазнали відчутного

впливу тектонічних процесів і делювіально-соліфлюкційного розмиву, про що свідчить насиченість галькою та уламками різних порід каменю.

### Фауна

Безперечно, головним здобутком польового сезону 2000 року є ідентифікація геологічних горизонтів, якими складена товща нашарувань урочища. Але якісно новим моментом була й наявність у шурфі I значної (як для інших об'єктів цієї пам'ятки) кількості кісток викопних тварин. Окрім численних кісток землерійів, виявлених у кротовинах (їх не брали до уваги, оскільки вони могли потрапити з інших горизонтів) отримано кісткові рештки й ряду представників плейстоценової фауни, причому, дуже хорошого стану збереженості.

Більшість із таких кісток добуто з прилуцького ґрунту, головним чином з нижньої його частини (деякі залягали безпосередньо на контакті з підстиляючими відкладами). За визначенням д. б. н. Л. Рековця, вони належать оленю шляхетному\*, косулі європейській, байбаку, ховраху та трьом різновидам полівок.

Видовий і кількісний склад кісток, добутих із прилуцького ґрунту, (без урахування кісток землерійів, виявлених у кротовинах) такий:

косуля європейська	1 (ріг)	1 особина
олень шляхетний	16 кісток	1 особина
байбак	20 кісток	1 особина
ховрах крапчастий	4 кістки	1 особина
полівка звичайна	18 кісток	4 особини
полівка вузькочерепна	27 кісток	7 особин
полівка <i>species</i>	3 кістки	1 особина

Свідомо штучного розщеплення чи іншої обробки на кістках не виявлено. Слід відзначити ще, що кістки кінцівок оленя збереглися в анатомічному положенні.

### Кам'яна індустрія і попередні висновки

За роки дослідження місцезнаходження Муховець I було зібрано колекцію у кілька десятків кам'яних виробів. Типологічно виразних («атрибутивних») кам'яних знарядь поки що надто мало, щоб робити якісь статистичні підрахунки і визначати відсоткові співвідношення різних їх категорій. До того ж, більшість із них добуто з зачисток на схилах, де стратиграфічне положення археологічного матеріалу, як правило, не відзначається чіткістю. Шурф I дав небагату колекцію (це свідчить, що він прийшовся на периферію пам'ятки), але підтвердив думку, що досить суттєва у зачистках №1 і №3 розпорошеність артефактів по вертикалі пояснюється не тільки їх перевідкладеністю з місць початкового залягання, а й належністю до кількох (принаймні двох) різночасових комплексів.

Вже крем'яні вироби, виявлені разом із кістковими рештками в прилуцькому ґрунті, свідчать про ранньопалеолітичний вік пам'ятки. А враховуючи те, що в зачистках більшість археологічних знахідок пов'язані з іще давнішими геологічними відкладами (швидше

всього, з кайдацьким ґрунтом, кілька знарядь було з'ясувати нижче прилуцького ґрунту і в шурфі I), є в підставі стверджувати, що Муховець I є найдавнішою на Сумщині палеолітичною пам'яткою, яка засвідчує заселення цієї території вже в ранньопалеолітичний час.

Оскільки чітко розділити кам'яну колекцію на комплекси поки що нема достатніх підстав (можливо, вдасться зробити на ділянці між кінцем мису і шурфом I, де, як ми припускаємо, концентрується основна маса культурних залишків і де планується зробити наступний розкоп), подаємо характеристику кам'яної «індустрії» без статистичних підрахунків, які за цих обставин не мають ніякого сенсу. Але перше коротко охарактеризуємо сировинні ресурси, які використовували найдавніші мешканці Роменщини.

Найближче з великих родовищ крем'яної сировини знаходиться у Подесенні. На Роменщині ж кремін зустрічається рідко — у вигляді невеликих окатаних жовен. Він має льодовикове походження, тому, як правило, невисокої якості — не надто пластичний при розщепленні, часто тріщинуватий. Щоб компенсувати нестачу цієї найбільш придатної для виготовлення знарядь праці сировини, палеолітичні мешканці краю змушені були використовувати і інші породи каменю, які значно поступалися кременю за якістю, не даючи при розщепленні таких гострих і міцних країв. Ідентифікувати знаряддя, виготовлені з подібних порід (іноді це були навіть тонкозернисті граніти) значно складніше: і ознаки штучного розщеплення, і сліди вторинної обробки на них розрізнити важче. Тому щоб уникнути помилкових визначень, ми поки що ведемо мову тільки про вироби з кременю.

Одну з найпомітніших груп знарядь становлять рубила (рис. 4, 12, 1-3). Присутність цих виробів у крем'яній колекції завжди є вагомим «ранньопалеолітичним» аргументом. Розміри рубил відносно невеликі, як для знарядь цього типу, головну причину чого ми вбачаємо в обмежених розмірах крем'яних жовен, які правили за сировину. Цей фактор справив вирішальний вплив і на загалом «мікролітичний» вигляд індустрії, і на те, що знаряддя на сколах тут зустрічаються рідко — у більшості випадків підбирався природно плаский шматок кременю.

Представницьку групу становлять також скребки і скребла. Скребки виготовляли з невеликого масивного відщепа або уламка кременю. За робочу ділянку обирався один із вузьких кінців заготовки, який оброблявся крутою прямовисною ретушшою на торцевій або на скісній ділянці цього кінця (рис. 5, 1-4). Серед скребел рідко трапляються типові для індустрій раннього палеоліту великі знаряддя з притупленим ретушшою масивним краєм (рис. 4, 4-5; 5, 7); більшість виготовлені з невеликих крем'яних уламків або сколів (рис. 5, 5, 8, 10).

Практично відсутній в індустрії Муховця I типово «мустьєрський» різновид знарядь — гостроконечник. Натомість чимало проколов досить стандартної фор-

\* Є й інша точка зору: на думку к. б. н. П. Пучкова, це — кістки північного оленя. Він допускає також, що ріг «косулі європейської» теж може належати молодій особині північного оленя.

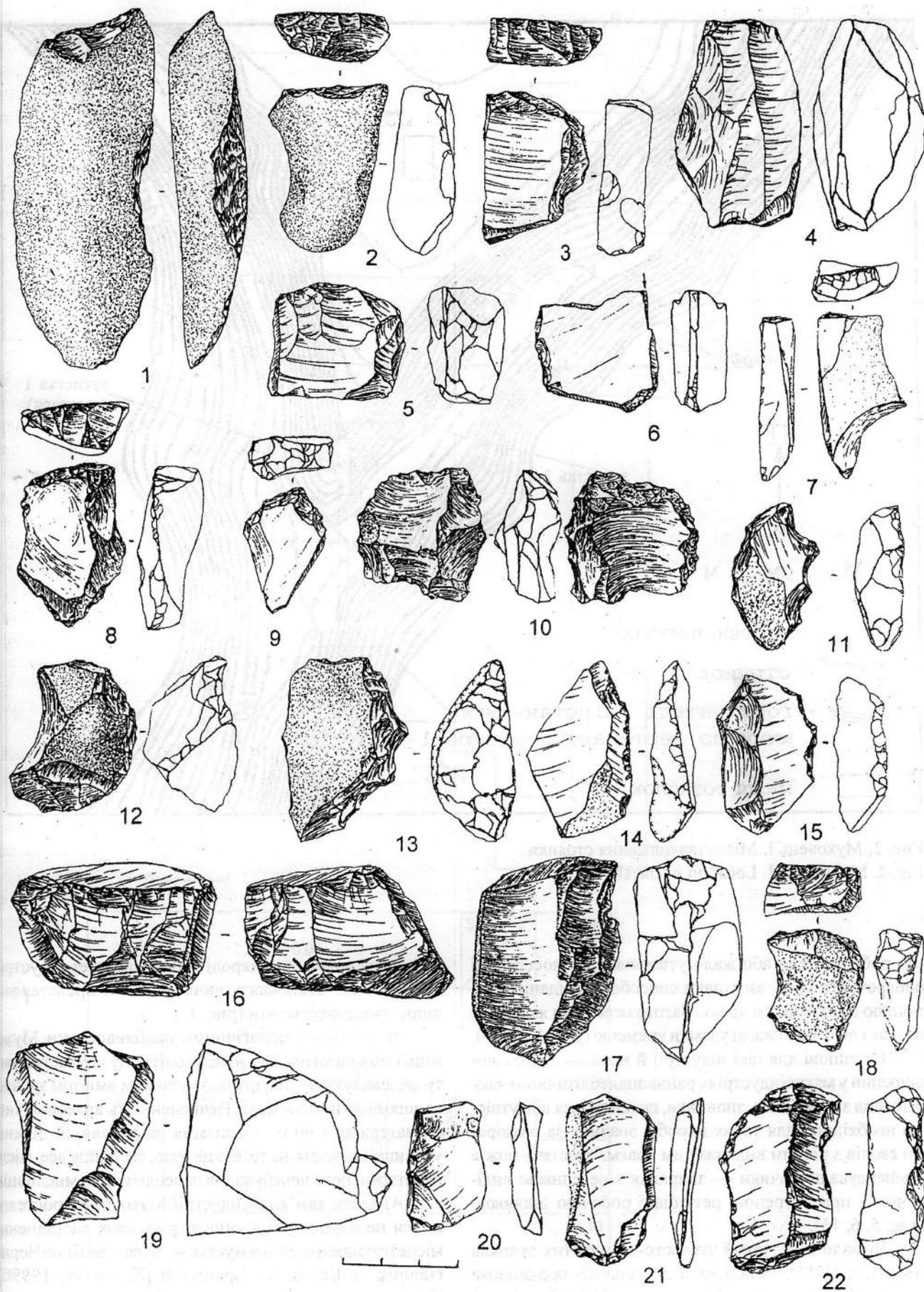


Рис. 1. Кам'яні вироби з палеолітичних місцезнаходжень Роменщини (збори з поверхні)  
 Fig. 1. Flint tools from palaeolithic localities of Romen region (surface finds)

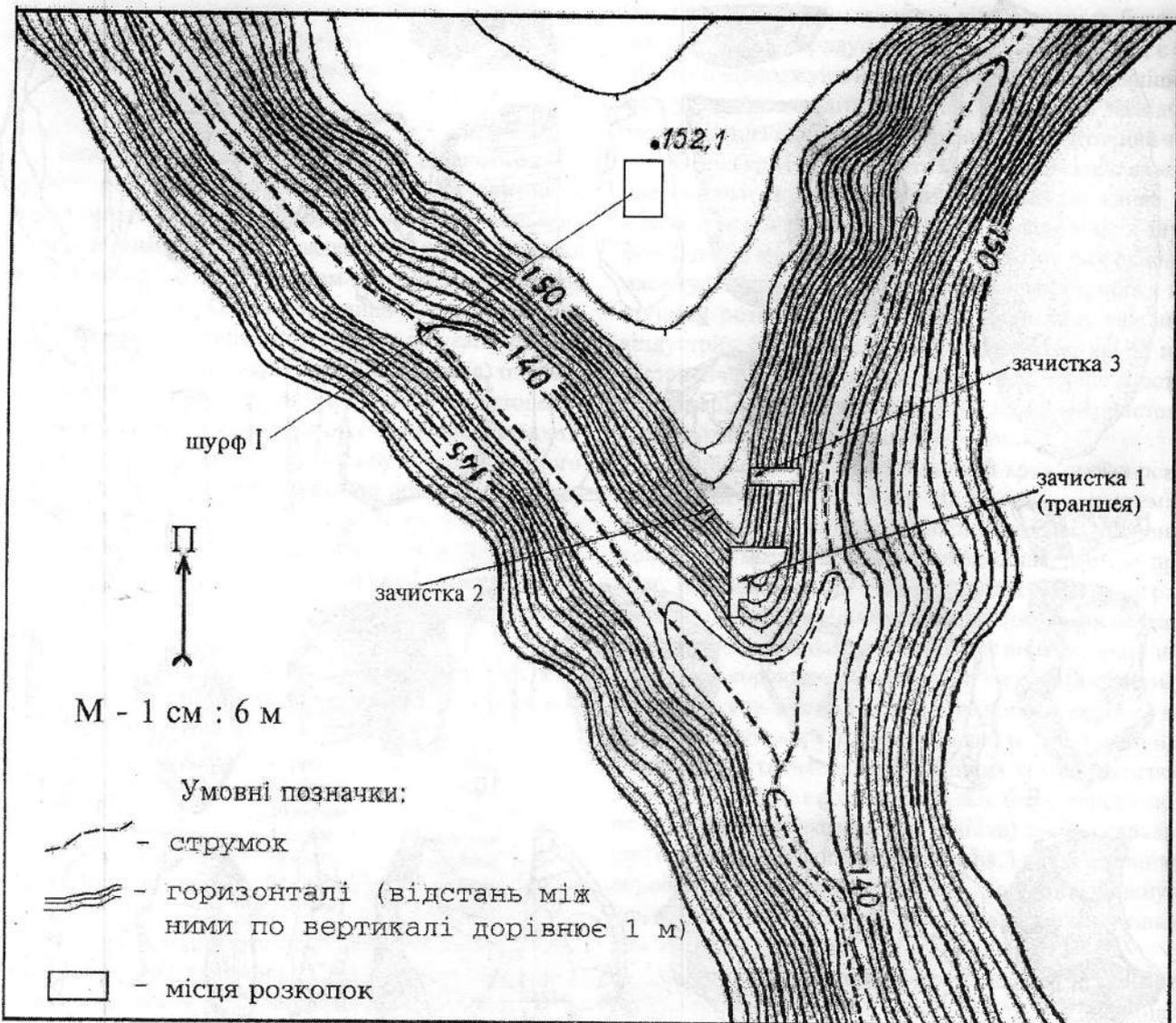


Рис. 2. Муховець I. Місцезнаходження стоянки  
Fig. 2. Mukhovets I. Location of the site

ми: робочий шип або жало утворювалися посередині поперечного краю заготовки способом «виїдання» ретушшо плічок цього краю. Заготовкою були як відщепи, так і невеликі плоскі уламки кременю (рис. 5, 13-15).

Не типові для цієї індустрії й ножі — досить поширений у макроіндустріях ранньопалеолітичного часу різновид знарядь. Це, знов таки, пояснюється відсутністю необхідних для таких виробів значних за розмірами сколів з рівним видовженим краєм. Нестачу ножів компенсували різники — знаряддя з невеликою виділеною і пригостреною ретушшо робочою ділянкою (рис. 5, 6, 16).

Чимало в індустрії зубчато-виїмчастих знарядь (рис. 5, 9, 11-12). Їх поширеність свідчить про широке використання дерева у цій збідненій на крем'яну сировину місцевості.

Невеликі розміри нечисленних нуклеусів (рис. 5, 21-25) та відщепів (рис. 5, 18-20) цілковито підтверд-

жують висновок про мікролітичний характер індустрії. Платівки тут становлять виняток, вони представлені лише двома фрагментами (рис. 13, 17).

За техніко-типологічними особливостями Муховець I можна визначити як мікролітичну непластинчасту, нелевалуазьку індустрію з суттєвим вмістом зубчато-виїмчастим знарядь. Нечисленність археологічного матеріалу і його локалізація на невеликій ділянці урочища вказують на те, що це було, скоріш за все, місце короткочасного перебування палеолітичних мисливців.

Аналоги кам'яній індустрії Муховця I простежуються передусім у мікроіндустріях двох споріднених місцезнаходжень епохи мустьє — Чулатове III на Чернігівщині та Бетово на Брянщині [Кухарчук, 19996]. Отже, до пам'яток цього так званого тейякського технокомплексу — цілковито відмінних від усього того, що ми маємо в палеоліті Північного Правобережжя [Кухарчук, 1993] — належить, на нашу думку, і Муховець I.

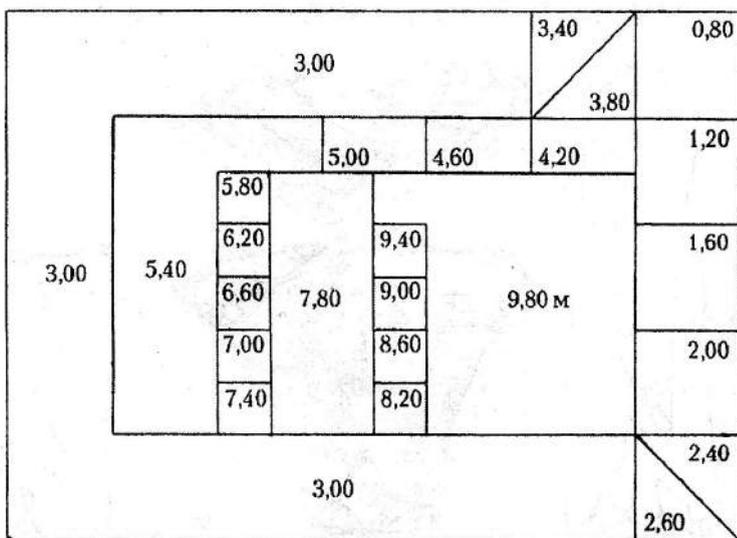
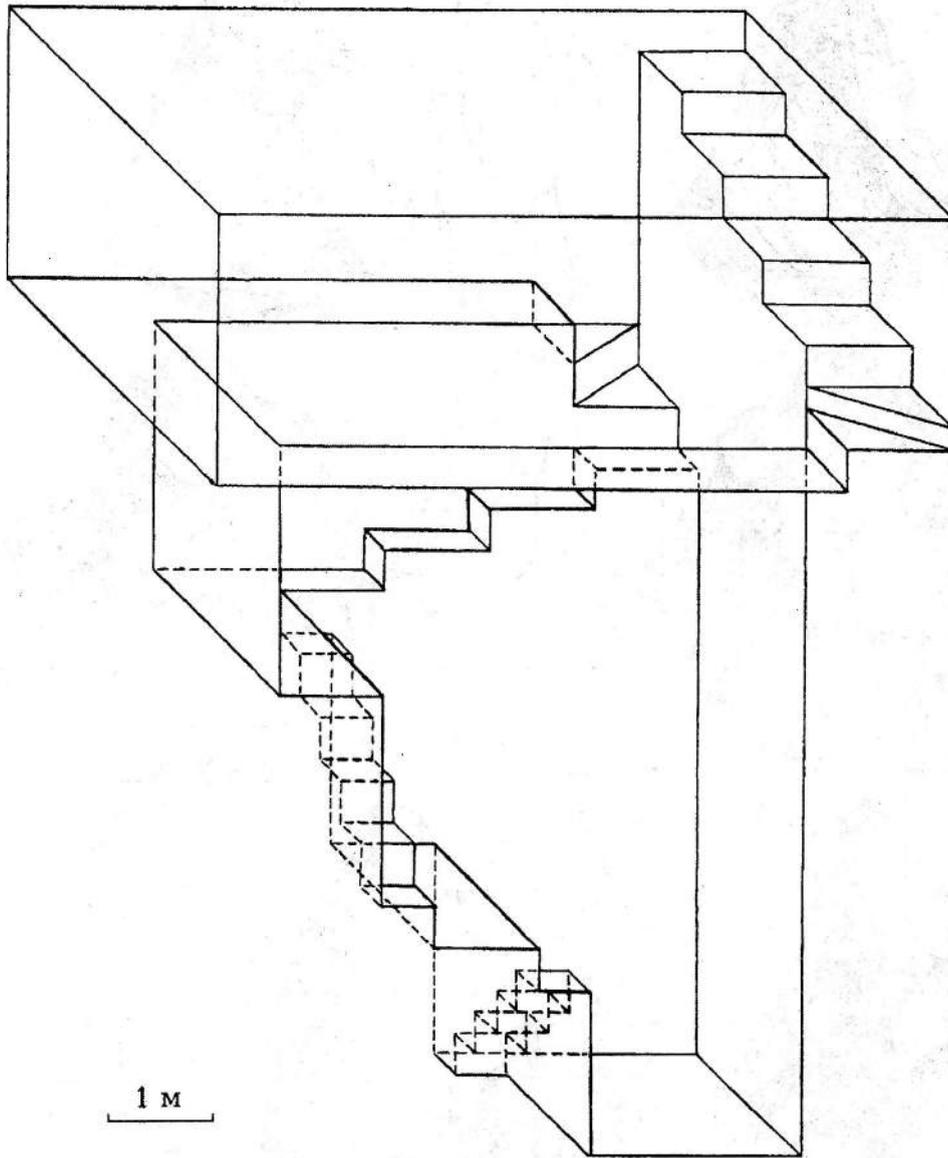


Рис. 3. Муховець I. Схема конструкції шурфу I  
Fig. 3. Mukhovets I. Construction of sondage I, scheme

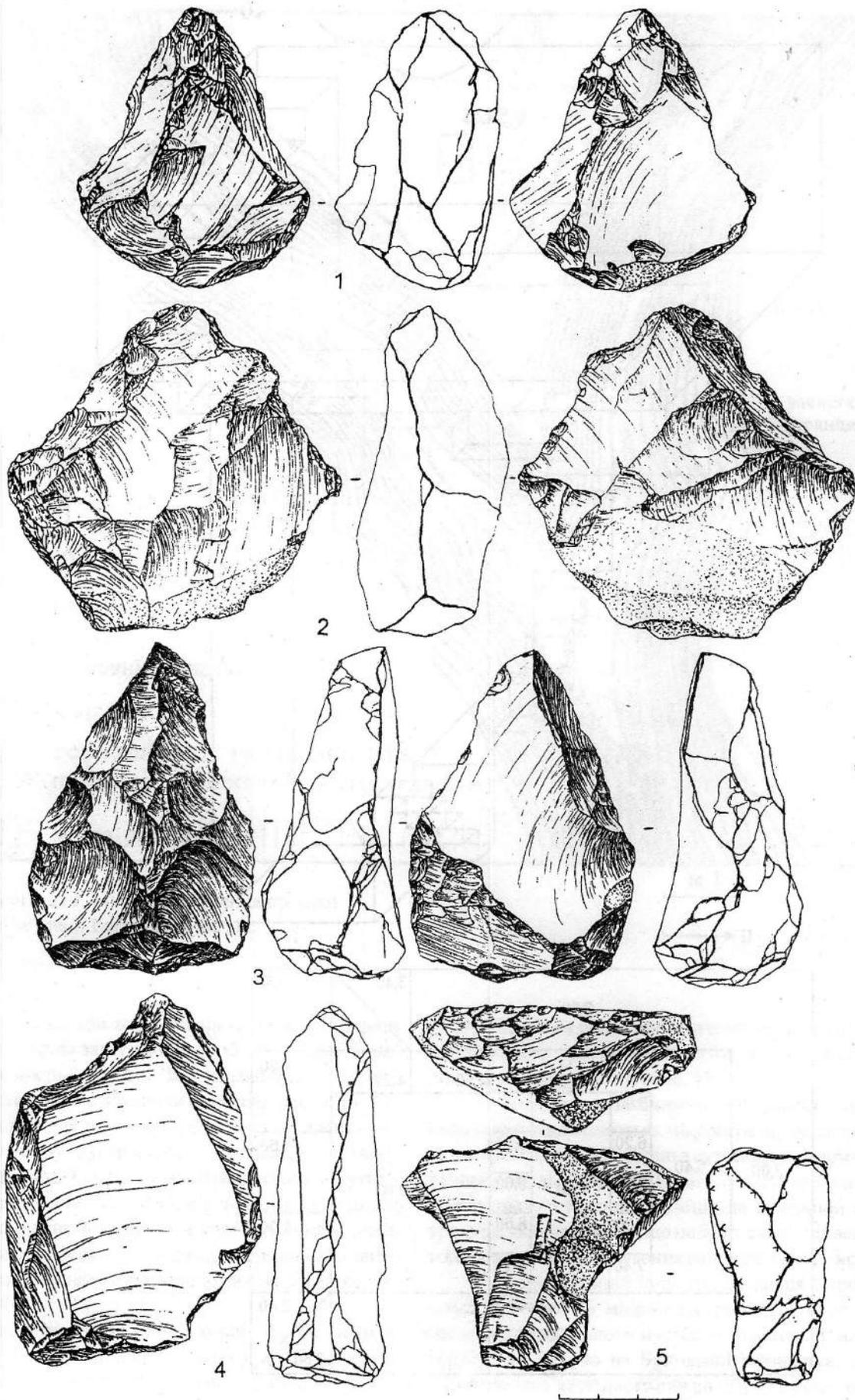


Рис. 4. Муховець I. Кам'яні вироби  
 Fig. 4. Mukhovets I. Stone artefacts

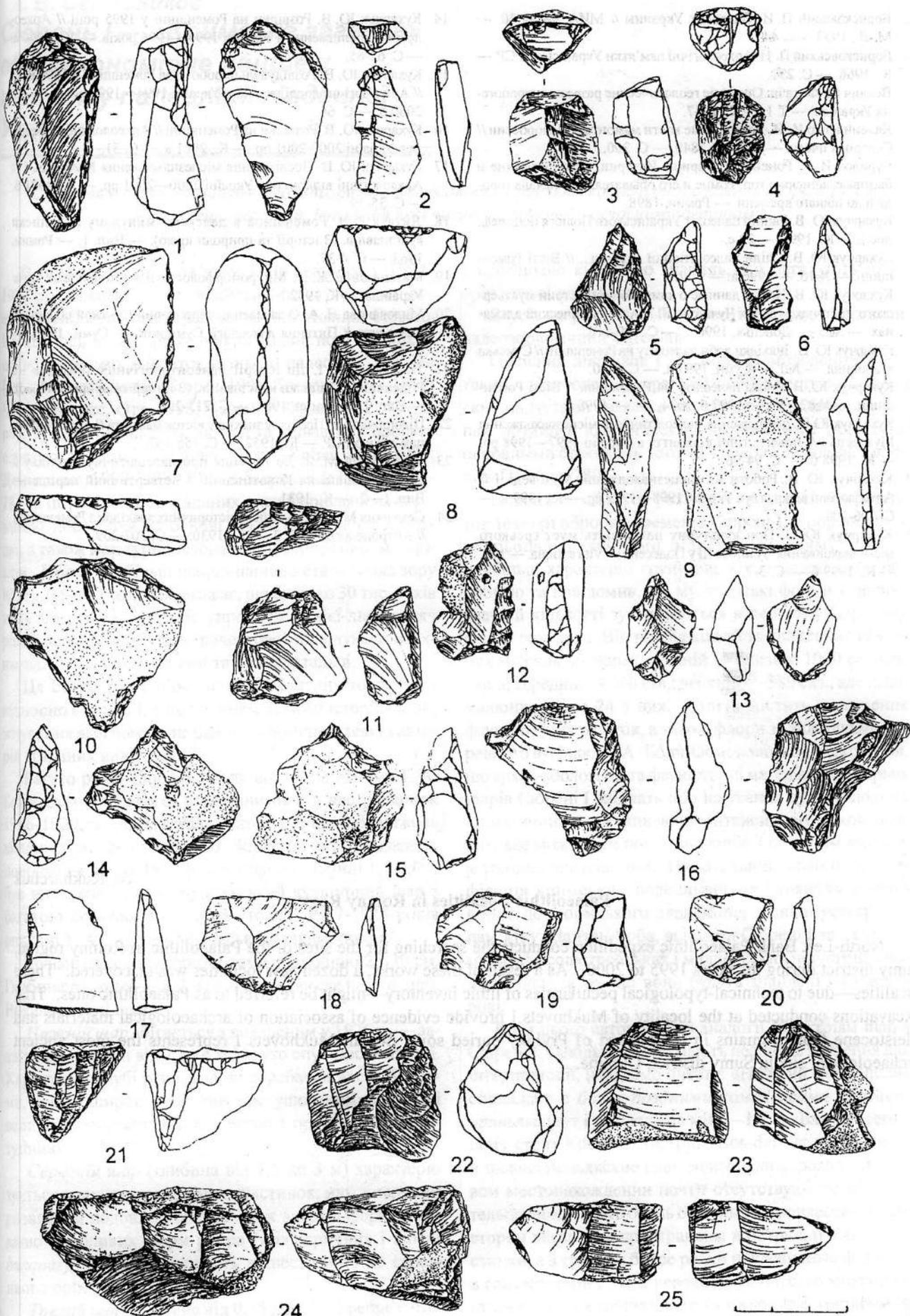


Рис. 5. Муховець I. Кам'яні вироби  
 Fig. 5. Mukhovets I. Stone artefacts

## Література

1. Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА. — № 40. — М.-Л., 1953 — с. 443.
2. Борисковский П. И. Археологичні пам'ятки Української РСР. — К., 1966. — С. 291.
3. Веклич М. Ф. та ін. Опорные геологические разрезы антропогена Украины. — Т. I. — К., 1967.
4. Калениченко И. И. Допотопные кости мамонта в Малороссии // Северная пчела. — №75. — 1840. — С. 300.
5. Курилов И. А. Роменская старина. Истории, статистические и бытовые записки о гор. Ромне и его обывателях от начала города и до нашего времени. — Ромни, 1898.
6. Кухарчук Ю. В. Ранній палеоліт Українського Полісся (автореф. дис.). — К., 1993. — 22 с.
7. Кухарчук Ю. В. Сліди палеолітичної людини... // Вісті Роменщини. — №15. — 1996 а. — С. 2.
8. Кухарчук Ю. В. Новые данные о каменной индустрии мустьерского местонахождения Чулатово III // Археологический альманах. — № 5 — Донецьк, 1996 б. — С. 109-116.
9. Кухарчук Ю. В. Знахідки доби палеоліту на Роменщині // Сумська старовина. — №1. — Суми, 1997 а. — С. 3-10.
10. Кухарчук Ю. В. Епоха палеоліту на Роменщині // Вісті Роменщини. — №87—89. — 1997 б; №24, 39. — 1998 а.
11. Кухарчук Ю. В. Дослідження палеолітичного місцезнаходження Муховець I // Археологичні відкриття в Україні 1997—1998 рр. — К., 1998 б. — С. 94-96.
12. Кухарчук Ю. В. Роботи на місцезнаходженні Муховець I // Археологичні відкриття в Україні 1998—1999 рр. — К., 1999 а. — С. 106-108.
13. Кухарчук Ю. В. Про культурну належність муст'єрського місцезнаходження Чулатово III у Подесенні // Vita antiqua. — №2. — К., 1999 б. — С. 3-7.
14. Кухарчук Ю. В. Розвідки на Роменщині у 1995 році // Археологичні дослідження в Україні 1994—1996 років. — К., 2000 а. — С. 62-65.
15. Кухарчук Ю. В. Розвідувальні роботи на Роменщині в 1996 році // Археологичні дослідження в Україні 1994—1996 років. — К., 2000 б. — С. 66.
16. Кухарчук Ю. В. Розвідки на Роменщині // Археологичні відкриття в Україні 2000-2001 рр. — К., 2001 а. — С. 31.
17. Кухарчук Ю. В. Дослідження місцезнаходження Муховець I // Археологичні відкриття в Україні 2000—2001 рр. — К., 2001 б. — С. 35-39.
18. Литвяк Г. Д. Роменщина в далекому минулому // Записки краєзнавців. (З історії та природи краю). — Вип. 1. — Ромни, 1963. — С. 4-37.
19. Матвишина Ж. Н. Микроморфология плейстоценовых почв Украины. — К, 1982.
20. Милованова Н. А. О заселении территории Сумской области в палеолите // Питання археології Сумщини. — Суми, 1990. — С. 33-36.
21. Ніколенко Н. І. До історії палеонтологічних знахідок на Роменщині // Записки краєзнавців. (З історії та природи краю). — Вип. 1. — Ромни, 1963. — С. 213-225.
22. Підоплічко І. Г. Про одну знахідку кісток мамонта // Археологичні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — С. 155-157.
23. Рудинський М. Я. До питання про палеолітичну знахідку в с. Шаповалівці на Конопішчині // Четвертинний період. — Вип. 1—2. — К., 1931.
24. Семенчик М. М. Кілька передісторичних знахідок з Роменщини // Антропология. — Т. 3. — К., 1930. — С. 207-209.

Yu. Kukharchuk

### Palaeolithic Localities in Romny Region

North-Left Bank Palaeolithic expedition conducts the searching for the sites of the Palaeolithic in Romny region, Sumy district during the years 1995 to 2000. As a result of these works, a dozen new localities was discovered. These localities—due to technical-typological peculiarities of lithic inventory—might be referred to as Palaeolithic ones. Trial excavations conducted at the locality of Mukhovets I provide evidence of association of archaeological materials and Pleistocene fauna remains in the context of Pryluky buried soil. So far, Mukhovets I represents the most ancient archaeological site in Sumy district, Ukraine.

**І. В. Сапожников**  
**Сюрень I — «Кримська загадка»**  
**або закономірне явище у**  
**пізньому палеоліті південної**  
**України**

*Стаття є спробою аналізу сучасних точок зору відносно ориньякської печерної стоянки Сюрень I на тлі великої історіографії, існування якої часто ігнорується сучасними авторами.*

В останні роки, у зв'язку з виконанням у 1994-1997 рр. міжнародного українсько-бельгійського проекту досліджень пізньопалеолітичної стоянки Сюрень I, з'явилась низка праць, в яких видані нові матеріали однієї з відомих пам'яток пізнього палеоліту України [Otte, Noiret, Tatartsev, Lopes, 1996; Татарцев, Отт, 1997; Чабай, Маркс, Отт, 1998; Чабай, 2000, с.61-62; 75-76, рис. 3, 12]. Більш того, автори та співавтори проекту одразу ж почали їх інтерпретувати [Kohen, Otte, 1996; Демиденко, 1999; 2000; Kohen, Stepanchuk 1999, р. 283-284 та ін.]. Більшість згаданих статей присвячена датуванню поселення на основі трьох нових абсолютних дат, а також культурно-історичній інтерпретації матеріалів. Проте найбільш неординарною стала точка зору Ю. Е. Демиденко, який вважає, що близько 30 тис. років тому Сюреньський навіс упродовж однієї-двох тисяч років неодноразово (але почергово) відвідували верхньопалеолітичні мисливці та неандертальці.

Ця стаття є спробою аналізу сучасних точок зору відносно Сюрень I, з залученням великої історіографії, існування якої чомусь не бажають помічати деякі з авторів згаданих вище робіт.

Багато років Сюрень I була відома за даними Г. А. Бонч-Осмоловського, отриманими під час розкопок 1926-1929 років. На жаль, матеріали цих досліджень видані дуже фрагментарно. Зокрема, автор розкопок повідомляв, що в 1926 р. у шурфі на глибині 1,5-2,0 м був виявлений ранньорин'якський культурний шар з багатою фауною. Роботи на стоянці 1927-1928 років описані Г. А. Бонч-Осмоловським таким чином:

Розкопки велися горизонтами товщиною 25-30 см. Глибина розкопу — 8,2 м (він не досяг скельного дна). Виявлено три шари:

*Нижній шар* збігається з виявленим у 1926 р. — залягав на глибині від 2 до 4 м і круто спускався назовні. Характерні грубі різці, великі скребачки високої форми, великі широкі пластини з ретушованими краями і велика кількість дрібних пластин з протилежачою ретушю.

*Середній шар* (глибина від 1,5 до 3 м) характеризується зникненням дрібних пластинок, максимальним розвитком подовжених скребачок високої форми і появою особливих форм різців (поліедричних і *burins busqués*), що дає можливість віднести його до середнього орин'яку.

*Третій шар* (глибина від 0,15 до 1,0 м) репрезентований низкою неясних прошарків з залишками багать,

з невеликою кількістю знарядь, що нагадують пізні орин'якські комплекси.

В усіх шарах знайдені кістяні знаряддя і багатий далеозоологічний матеріал.

Головний висновок Г. А. Бонч-Осмоловського був такий: «Наиболее интересной особенностью сюреньских индустрий является их полное совпадение по типам орудий и классическим выраженным формам с основными стоянками того же периода Западной Европы» [1928, с. 280].

В іншій праці автор розкопок проаналізував розвиток техніки обробки кременю Сюрень I, у порівнянні з ранньопалеолітичними індустріями Криму, описав найбільш характерні групи виробів з додатковою обробкою та повідомив, що мустерські форми у досить значній кількості зустрічаються в першому і другому шарах пам'ятки. Він назвав кількість знайдених кам'яних знарядь по шарах: нижній — близько 1000 екземплярів; середній — 260 екз.; верхній — 380 екз., але навів малюнки лише 24 з них. Стаття містить визначення фауністичних решток, а також флори за залишками деревного вугілля. Г. А. Бонч-Осмоловський підкреслив, що архео-зоологічні та фауністичні матеріали усіх трьох шарів Сюрень I свідчать про існування дуже холодних кліматичних умов «виключно інтенсивного похолодання», яке може бути пов'язане лише з останнім «максимальним» зледенінням. На загальній таблиці «Класифікація кримських палеолітичних стоянок» вчений відніс до вюрмського зледеніння пізньомустерську пам'ятку Шайтан-Коба, всі шари Сюрень I та залишив місце для солотрейських і мадленських індустрій, сподіваючись на те, що вони будуть знайдені на півострові.

Крім цього автор назвав аналогії індустріям шарів Сюрень I. Оскільки ці ідеї мають неабияке значення для інтерпретації, наведемо цитату: «Нижний слой вполне совпадает с более поздними комплексами древнего ориньяка (тут і далі курсив мій — І. С.). Ближе всего к нему стоит Кремс в Австрии, Vos-del-Ser во Франции и нижнеориньякские слои ментонских гротов. В первом местонахождении почти отсутствуют острия шательперрон, но зато очень обычны микропластинки. Во втором весьма распространены и острия, и микропластинки, а в третьем более редки нуклевидные формы и в соответствии с этим невелико количество микропластинок. Эти различия сводятся к вполне естественным колебаниям процентных отношений отдельных типов

орудий. Руководящие орудия среднего слоя (*grattoirs carénés* и *burins busqués*) с точностью соответствуют классическим типам среднеориньякских стоянок Франции. Наконец, верхний слой очень напоминает инвентарь верхнеориньякских стоянок, широко распространенных по всей Европе. Ближайшие аналогии верхнему ориньяку Сюрени I расположены значительно менее удаленно. Известное сходство можно отметить в наиболее древней из верхнепалеолитических стоянок средней России. Так, по наличию микропластинок и нуклеидных форм к нему близок нижний слой донской стоянки Боршево I. Еще более сходен инвентарь закавказского пещерного местонахождения Девис-Хврели... В Польше этому слою, по-видимому, отвечают стоянки Мамутова и некоторые другие. Близкие аналогии встречаются в Чехо-Словакии и в Германии. Во Франции к нему близки все местонахождения типа *gravelles* [Бонч-Осмоловский, 1934, с. 128, 148-154, Табл. IV-VI].

У іншій узагальнюючий статті Г. А. Бонч-Осмоловський навів таку схему розвитку верхнього палеоліту Криму та Кавказу:

*Нижній орін'як* — у його класичному прояві (перешиткові муст'єрські форми, нуклеидні знаряддя, вістря типу шательперрон): нижній шар Сюрени I, (печери Хергуліс-Клде і Таро-Клде);

*Середній орін'як* — з типовими горбатими різцями і кілеподібними скребачками: середній шар Сюрени I та печера Моцаметі (Вірхова);

*Верхній орін'як* — вістря гравет і поліедрічні різці: верхній шар Сюрени I та Девис-Хврелі [Бонч-Осмоловський, 1934а, с. 62].

Як бачимо, Г. А. Бонч-Осмоловський не лише досить чітко окреслив коло аналогій індустріям Сюрени I, але й зробив дуже суттєві хронологічні спостереження. Він не датував нижній шар поселення самим початком верхнього палеоліту, але й не відносив верхній шар до пізньольодовиків'я, обмеживши термін існування трьох шарів навіть не всім вюрмом, а переважно його середнім проміжком, тобто, максимальною фазою зледеніння.)

Хоча наведеною вище інформацією протягом майже 30 років, аж до виходу в світ монографічного дослідження Сюрени I О. О. Векилової [1957], практично обмежувалися видані матеріали пам'ятника, вона викликала дуже широкий науковий резонанс як в СРСР, так і за його межами. Ще у 1935 р. С. М. Замятнін погодився зі співставленням Сюрени I з імеретинськими комплексами Закавказзя, зазначивши, що пам'ятки з інвентарем солютрейського типу навряд чи коли-небудь будуть знайдені в обох регіонах, а між «орін'якськими» та «азільськими» індустріями Криму зовсім немає того значного хронологічного розриву, як це може здаватися [Замятнін, 1935, с. 118]. Вочевидь, вчений мав на увазі солютрейсько-мадленський хіатус Г. А. Бонч-Осмоловського. Пізніше С. М. Замятнін додав, що відомі на той час «орін'якські» місцезнаходження Кавказу і Криму не можуть датуватися ранніми стадіями верхнього палеоліту [1937, с. 73-74; 1957, с. 445 та ін.].

Майже одразу точку зору С. М. Замятніна підтримав П. П. Єфименко. Видатний вчений підкреслив, що хоча характер крем'яного інвентаря Сюрени I «ніби-то дозволяє говорити про середньоорін'якський тип її речових залишків, точний вік цієї пам'ятки залишається не до кінця з'ясованим». Гадаю, що нашу сухувату статтю прикрасить зроблений ним опис природи Криму часів Сюрени I: «Схили (кримських гір) були одягнені альпійськими луками, тундровою рослинністю та лісами з берези, осики, горобини звичайної, крушини та верби, де знаходили сховище сучасні мешканці узбережжя Льодовитого океану — північний олень, песець, полярна куріпка та ін.» [1938, с. 442. Порівн.: Єфименко, 1954, с. 416-418]. Цікаво, що лише за десять років до того, П. П. Єфименко, спираючись на матеріали розкопок Сюрени I 1879-1880 років К. С. Мережковського, датував обидва відкриті ним шари пам'ятки часом раннього орін'яку [Єфименко, 1928, с. 51]. Виходячи з цього, можна навіть припустити, що саме ця точка зору П. П. Єфименка стала підґрунтям концепції Г. А. Бонч-Осмоловського щодо пізнього палеоліту Криму, хоча очевидним є і значний вплив на нього ідей В. О. Городцова [1923].

У той же час Д. Гаррод відзначила близькість Сюрени I до орін'якської індустрії печери Мугарет ель-Вад на Близькому Сході [Garrod, Vate, 1937, р. 74; 1938, р. 11, 13-14]. Тут доречно сказати, що ідея об'єднання в одну «капсійську провінцію» більш пізніх комплексів Криму (Кизил-Коба) та пам'яток Середземномор'я, зокрема Єгипту, належить ще К. С. Мережковському [1887, с. 304-305]. Пізніше її підтримав П. П. Єфименко, який включив до провінції верхньопалеолітичні печерні стоянки Закавказзя та Криму [1933, с. 90-91 та ін.], але не назвав їх поіменно. Це твердження викликало миттєву реакцію Г. А. Бонч-Осмоловського, який назвав віднесення верхнього палеоліту названих регіонів до капсійської провінції, в якій немає солютрейської та мадленської стадій, недостатньо обґрунтованим [1934, с. 168-169].

Через 15 років саме ця частина концепції Г. А. Бонч-Осмоловського зазнала гострої критики з боку С. М. Бібікова. Як прибічник новітніх концепцій регіональних культурних відмінностей у верхньому палеоліті, С. М. Бібіков підкреслив, що «ця точка зору повністю відображає ідею єдності і тотожності проявів розвитку культури палеоліту на всіх його стадіях та на різних територіях». Стосовно датування Сюрени I вчений зазначив, що її середній та верхній шари, можливо, мають заповнити означений солютрейсько-мадленський хіатус. Крім цього, С. М. Бібіков прослідкував низку відмінностей між індустріями верхнього палеоліту Криму та Середземномор'я і намітив виділення в Криму та на Кавказі «єдиного культурно-історичного ареалу», що входить до складу більшої капсійської області (зони) розвитку палеоліту [Бібіков, 1949, с. 42-45]. Неважко помітити, що С. М. Бібіков, виступаючи прибічником концепції регіональних відмінностей пізньопалеолітичних індустрій, фактично розвивав ідеї П. П. Єфименка та С. М. Замятніна.

З низки інших робіт 1940-х—першої половини 1950-х років, в яких так чи інакше згадується Сюрень І, необхідно в першу чергу назвати статтю М. І. Ніколаєва. Цей вчений на підставі вивчення геології та геоморфології пам'ятки дійшов висновку, що нижні культурні нашарування Сюрені І слід датувати серединою вюрму. Він вважав, що так звані «нижньоорін'яські шари» там взагалі відсутні, а наявні слід синхронізувати з солютрейським періодом західноєвропейської схеми [1940, с. 47-48].

У 1947 р. М. Я. Рудинський виділив «кримську провінцію мустьєро-капсійської послідовності і безперервності від премутьє до кінцевого палеоліту й епіпалеоліту», до якої включив і деякі стоянки півдня материкової України (Журавку, стоянки Надпоріжжя). Вчений вважав, що в Криму немає і не може бути як солютрейських індустрій, так і типового мадлену, що характерно для південної «євро-африканської зони» розвитку палеоліту [Рудинський, 1947, с. 18-21, Сапожников, 1989 а].

Після додаткових розкопок Амвросіївського палеолітичного комплексу 1948-1950-х років П. Й. Борисковський поставив питання щодо аналогій його кам'яної індустрії матеріалам з Сюрені І. Спочатку вчений написав, що «немає достатніх підстав щоб віднести Амвросіївку до тієї ж самої африкансько-середземноморської області розвитку пізньопалеолітичної культури, у яку входять стоянки Криму та Кавказу» [Борисковский, 1953, с. 64]. У той же час, він вважав, що крем'яні вироби Амвросіївки мають певну подібність до знарядь Сюрені І, хоча більше нагадують вироби північніших поселень Східноєвропейської рівнини [Борисковский, 1953 а, с. 412]. Тема аналогій між матеріалами згаданих стоянок пізніше не раз ставала предметом обговорення, але наголосимо: численні дискусії 1930-х—першої половини 1950-х років щодо Сюрені І точилися при тому, що самі матеріали цієї пам'ятки залишались практично неопублікованими.

Ситуація змінилася після виходу в світ узагальнюючої праці О. О. Векилової. У цій великій статті матеріали Сюрені І описані досить повно, хоча бракує рисунків кам'яних знарядь, у першу чергу, мікроінвентаря. Відносно стратиграфії навісу, авторка повідомила, що скельне дно було досягнуте на двох ділянках — на глибині 8,17 та 8,87 м. Крім цього, у шурфі на кв. 13-в-г, на глибині 6 м, у шарі піску під великою кам'яною брилою (тобто, принаймні на 1 м глибше підосви нижнього культурного шару) були знайдені кістки мамонта (рис. 1). О. О. Векилова описала фауну пам'ятника, дала пошарову характеристику кам'яних та кістяних виробів, а також частини колекції К. С. Мережковського, що збереглася. У питанні хронології Сюрені І вона, по-суті, використала наведену вище схему Г. А. Бонч-Осмоловського, дещо поновивши її лише там, де йдеться про співвідношення з індустріями Кавказу: *нижній шар* — Хергуліс-Клде (орін'як); *середній шар* — Девис-Хврели, Сакажия, Мгвимеви (солютре-початок мадлену); *верхній шар* — трохи раніше, ніж Гварджилас-Клде (пізній мадлен-ранній азиль).

Цікавими є зауваження О. О. Векилової щодо третього шару, зокрема її наголос на наявності в останньому вістер типу гравет, а також геометричних мікролітів — що, на думку дослідниці, дозволяє говорити про відсутність хронологічного розриву між верхнім шаром Сюрені І та азилем Криму [Векилова, 1957].

Поява цього монографічного дослідження, а також відкриття стоянки Велика Акаржа у Північно-Західному Надчорномор'ї дали підстави П. П. Єфименку знов звернутися до матеріалів Сюрені І. Він повернувся до своєї ідеї про об'єднання верхнього палеоліту Криму, Кавказу та Близького Сходу у рамках так званої «східно-середземноморської культури», але зауважив, що горизонти Сюрені І та печер Грузії відділяє від мустьєрської епохи «значний проміжок часу». Проникненням носіїв названої культури на північ він пояснював комплекс Амвросіївки (який, за його словами, не можна датувати ні раннім, ні пізнім етапами верхнього палеоліту), а також Велику Акаржу. Загальний висновок П. П. Єфименка був такий: «...дуже вірогідно, що південні мисливські племена епохи пізнього палеоліту у своєму природному розселенні на північ на якомусь етапі досягли степових районів Північного Надчорномор'я». Крім цього, вчений підкреслив факт досить раннього зникнення мамонтів у Криму і виразний степовий характер фауни Сюрені І та інших стоянок Кавказу і Північного Надчорномор'я [Єфименко, 1960].

На цьому історіографічному тлі П. Й. Борисковський 1964 р. виділив особливу степову (приморську) область розвитку пізньопалеолітичної культури, що була проміжною між прильодовиковою та африкано-середземноморською провінціями. Він включив до неї Амвросіївку, Велику Акаржу та інші пам'ятники Північного Надчорномор'я і Надазов'я, але підкреслив їхні відмінності від Сюрені І. Серед таких вчений назвав наявність у нижньому та середньому шарах останньої знарядь мустьєрських форм, а у верхньому — сегментів [Борисковский, 1964 та ін.].

Зауважимо, що двома роками пізніше С. М. Бібіков висловив іншу точку зору, запропонувавши включити до цієї області верхній шар Сюрені І [1966, с. 143]. Його підтримала Г. В. Григор'єва, яка підкреслила різницю між індустріями Великої Акаржі та Амвросіївки і назвала низку спільних рис Акаржі та Сюрені І. До останніх вона віднесла майже однакові технічні засоби оформлення знарядь, характерні для усіх шарів Сюрені І, зокрема круту притуплюючу ретуш. З аналогічних груп інвентарю обох пам'яток авторка назвала також нуклеуси і нуклеподібні форми, зазначивши, правда, що останні у середньому і верхньому шарах Сюрені І більш виразні, ніж у Великій Акаржі [Григор'єва, 1967, с. 90].

Незабаром С. М. Бібіков ще раз поточив свої погляди на матеріали Сюрені І. Він погодився з датуванням нижнього шару орін'яським часом і висловив думку, що «культурні шари Сюрені І охоплюють майже весь пізній палеоліт, являючи собою своєрідний, південний шлях розвитку пізньопалеолітичних культур» [Бибиков, 1969, с. 148-149]. Теж саме зробила О. О. Векилова,

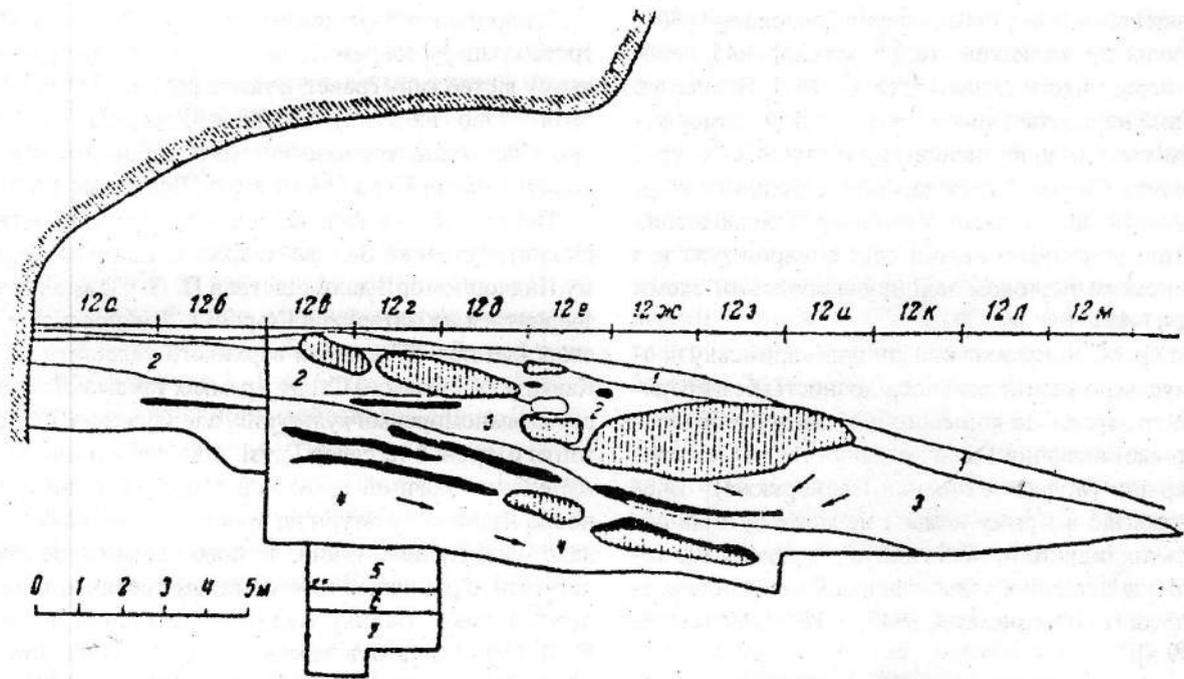


Рис. 1. Стратиграфічний розріз Сюрени I по східній стінці траншеї лінії квадратів 12 а-н розкопок Г. А. Бонч-Осмоловського. Умовні позначки: заштриховані — уламки вапняку; заліті чорною фарбою — золисті прошарки; стрілки - напрямки падіння великих каменів; хрестики — місце знахідки кісток мамонта; цифри — номери літологічних шарів [Векилова, 1957. рис. 4]

Fig. 1. Stratigraphical sequence of Syuren I, eastern wall of the trench along the line of squares 12 a-n, G. A. Bonch-Osmolovsky excavation. Key: cross-hatched — lime-stone debris; black — ash horizons; arrows — direction of falling of big blocks; crosses — place of recovery of mammoth bones; digits — numbers of lithological layers [Векилова, 1957. рис. 4]

Яка майже слово в слово повторила думку С. М. Бібікова про датування трьох шарів Сюрени I «майже усім часом пізнього палеоліту» [Векилова, 1971, с. 141]. Трохи пізніше вона погодилась з тим, що між мустье та нижнім шаром Сюрени I існує значний хронологічний розрив, що, на її думку, підтверджується даними стратиграфії та літології. Водночас, О. О. Векилова схилилась до того, що цей шар слід датувати допаудорфським часом [Векилова, 1974, с. 164], іншими словами — бузьким горизонтом схеми М. Ф. Веклича.

Можна ще довго наводити існуючі думки, точки зору та окремі зауваження різних фахівців — археологів, геологів, палеонтологів, антропологів, палеогеографів та ін., які вони висловили стосовно Сюрени I. Серед них будуть імена М. Л. Ернста, М. О. та О. М. Бадерів, Н. О. Берегової, В. І. Бібікової, М. І. Бурчак-Абрамовича, М. О. Воїнственського, М. Д. Гвоздовер, В. І. Громова, Г. Ф. Дебеца, Ю. Г. Колосова, Д. О. Крайнова, Г. І. Лазукова, О. К. Маркової, І. Г. Підоплічка, Л. М. Тарасова, М. І. Тихого, О. О. Формозова, І. Г. Шовкопляса, О. П. Черниша і багатьох інших, не кажучи вже про діючих фахівців, — але така занадто детальна історіографія навряд чи додасть щось принципово нове для вирішення проблем датування і інтерпретації пам'ятки. Проте, існує декілька робіт 1960-1990-х років, які не можна не згадати.

Так, показовим є той факт, що такий відомий дослідник проблем орін'яку Європи та Передньої Азії, як Г. П. Григор'єв, в усіх своїх публікаціях дуже ста-

ранно обійшов проблеми інтерпретації Сюрени I. Лише в одному місці він відніс пам'ятку до орін'якоїдного шляху розвитку [Григор'єв, 1968, рис. 5, 28], але не дав при цьому жодних коментарів. Не виключено, що вже тоді він знав про результати досліджень геолога І. К. Іванової, яка дійшла висновку, що три шари Сюрени I залягають в одному літологічному горизонті і всі разом мають бути датовані післяпаудорфським часом [Іванова, 1969].

У 1975 р. відомі польські палеолітознавці Я. К. і С. К. Козловські віднесли індустрії всіх шарів Сюрени I до культури Кремс-Дюфур, виділеної у другій половині 60-х років, і датували нижній з них XXVII-XXIV тис. до Р. Х. (29-26 тис. років від наших днів — далі ВР), зіставивши його з інтерстадіалом Штілфрід Б (паудорфом або брянським похованим ґрунтом). Два верхні шари були датовані XXIV-XVIII тис. до Р. Х. (26-20 тис. років ВР) і зіставлені з стадіалами вюрм 3-а та вюрм 3-б [Kozłowski, Kozłowski 1975, п.105-106, 109, 112, 160-164, Tabl. XXII, 1-23, Мапа 9, 10].

О. М. Рогачов та М. В. Анікович в останній узагальнюючій праці з палеоліту СРСР дали таку інтерпретацію Сюрени I. Нижній шар пам'ятки вони віднесли до ранньої пори пізнього палеоліту, датованої XL-XXIV тис. до Р. Х. (42-25 тис. років ВР), що відповідає останньому молодого-шекснїнському міжльодовиков'ю. Середній шар віднесений до середньої пори пізнього палеоліту — XXIII-XVII тис. до Р. Х. (25-18 тис. років ВР — ранньоосташківське зледеніння). Причому,

автори припустили, що з часом ця дата може стати більш давньою. Верхній шар був віднесений до заключної фази пізнього палеоліту — XVI-VIII тис. до Р. Х. (18-10 тис. років ВР — пізньольдовиків'я) [Рогачев, Аникович, 1984, с. 179, 205, 221-222, рис. 79, 99, 1-22]. Відзначимо, що пізніше точка зору М. В. Аніковича змінилася, і сьогодні він не включає навіть нижній шар Сюрені I до кола індустрій раннього етапу пізнього палеоліту Східної Європи. Більш того, він погодився з точкою зору І. К. Іванової, але датував усі шари Сюрені I дуже вузькими рамками «кліматичного максимуму пізнього валдаю» — 20-18 тис. років ВР [Аникович, 1991, с. 19-21 та ін.].

На такій фактологічній та історіографічній базі 1994 р. були розпочаті нові дослідження Сюрені I. Одним із найважливіших своїх досягнень їх автори вважають отримання трьох абсолютних дат:  $29.950 \pm 700$  (горизонт Fв2),  $28.450 \pm 600$  (гор. Ga) та  $28.200 \pm 440$  (гор. H). Одразу ж підкреслимо, що найдавніша дата отримана з одного з верхніх горизонтів, а наймолодша — з найнижчого культурного прошарку [Синицын і др., 1997, с. 60; Чабай, 2000, с. 62]; але це не єдине непорозуміння, пов'язане з абсолютним датуванням пам'ятки.

Зокрема, третя дата отримана з горизонту H, що залягає на глибині близько 6,5 м [рис. 2]. Оскільки за літологією, опублікованою О. О. Векиловою, підшва нижнього шару Сюрені I досягала максимальної глибини 5,0 м [1957, с. 242, рис. 4; рис. 1], а Ю. Е. Демиденко прямо пише про те, що горизонт H «не має стратиграфічних аналогів за попередніми дослідженнями стоянки» [2000, с. 101], можна стверджувати, що ця дата не має прямого відношення до датування матеріалів нижнього шару, знайдених Г. А. Бонч-Осмоловським. Поки що припустимо, що новий горизонт H може якимось чином бути пов'язаний зі згаданими вище кістками мамонта, які залягали на глибині близько 6,0 м. Підкреслимо, що друга дата з горизонту Ga відноситься до верхніх прошарків нижнього шару Сюрені I, а перша із горизонту Fв2 — з середніми прошарками середнього шару, тобто різниця глибини між зразками складає принаймні 1,4-1,5 м [рис. 2].

Таким чином, ми змушені зробити сумний висновок про те, що отримані дати ще більше заплутали і так доволі складну проблему датування Сюрені I. Для нижнього шару дати взагалі не існують, а якщо прийняти на віру дати середнього та верхнього шарів, то треба визнати, що вони мають зворотну хронологію. Отже, ми можемо взяти їх до уваги, однак пам'ятаючи про їх суперечливість.

Тепер подивимось, що ще нового дали недавні розкопки. Загалом у розкопі площею 12 кв. м було простежено 15 лінз з кременем, залишками фауни, вогнищами та прошарками попелу, які співвідносяться з трьома шарами 1920-х років таким чином: горизонти А-Е — верхній шар; горизонт F — середній шар; горизонт G — нижній шар (порівн.: рис. 1; 2). Ю. Е. Демиденко подав таку загальну схему «культурно-хронологічної по-

слідовності епізодів заселення навісу» (зверху до низу; скорочено):

1. Фінальнопалеолітичний епізод «кримського азіля» (алеред) — «плями» знахідок 1-го і 2-го горизонтів верхнього шару.

2. Верхньопалеолітичний епізод епіграветської індустрії (близько 20.000-15.000 років ВР) — 2-й горизонт верхнього шару.

3. Верхньопалеолітичний епізод граветської індустрії (близько 24.000-20.000 років ВР) — 3-й горизонт верхнього шару.

4. Верхньопалеолітичний епізод індустрії пізнього орін'яку типу Кремс-Дюфур (близько 27.000 років ВР) — низи 3-го горизонту верхнього шару.

5. Верхньопалеолітичний епізод індустрії пізнього орін'яку типу Кремс-Дюфур без мустьєрських форм (близько 31.000-27.000 років ВР) — всі горизонти середнього шару.

6. Верхньопалеолітичний епізод індустрії раннього орін'яку типу Кремс-Дюфур з мустьєрськими виробами (раніше 31.000 років ВР?) — всі горизонту середнього шару та новий горизонт H [Демиденко, 2000, с. 102].

Неважно помітити, що наведені вище абсолютні дати, особливо третя з них, прямо суперечать цій схемі. Однак, головна проблема навіть не в тому, що автор висловив не одне, а одразу кілька принципових тверджень, які ніяк не аргументував. Так, абсолютно незрозуміло, яким чином йому вдалося виділити «азільські плями», на підставі чого датовані два граветоїдні епізоди та чому власне орін'як Сюрені слід розглядати не як орін'якоїдну індустрію або індустрії, а саме як складову частину культури Кремс-Дюфур, існування якої взагалі не визнається деякими фахівцями.

Зауважимо, що інші дослідники запропонували подібні, але інші підходи до Сюрені I. Так М. Отт та В. Ю. Коен датували середній шар пам'ятки часом 30.000-28.000 років ВР (інтерстадіал Штілфрід Б). Верхній горизонт, на їх погляд, може бути датований або початком-серединою максимального зледеніння (т. з. сагайдацький хронологічний горизонт), або кінцем зледеніння (т. з. анетівсько-амвросіївський горизонт). Стосовно датування нижнього шару Сюрені I ці автори взагалі нічого не сказали, хоча повідомили про існування особливих нижньосюренської та верхньосюренської культур. Культурну приналежність вони визначили лише для середнього шару, віднісши його індустрію до орін'якського технокомплексу типу Кремс [Cohen, Otte, 1996, p. 367-368].

Пізніше В. Ю. Коен та В. М. Степанчук характеризували індустрію нижнього та середнього шарів Сюрені I (горизонти G та F) як орін'якські типу Кремс-Дюфур і загалом датували часом від 32.000 до 24.000 років ВР. Але вони додали й деякі подробиці, які суперечать версії Ю. Е. Демиденка. Так, автори зауважили, що між двома нижніми шарами немає ніяких техно-типологічних відмінностей, і що у 1994-1997 роках в них не було знайдено жодного мустьєрського знаряддя. При-

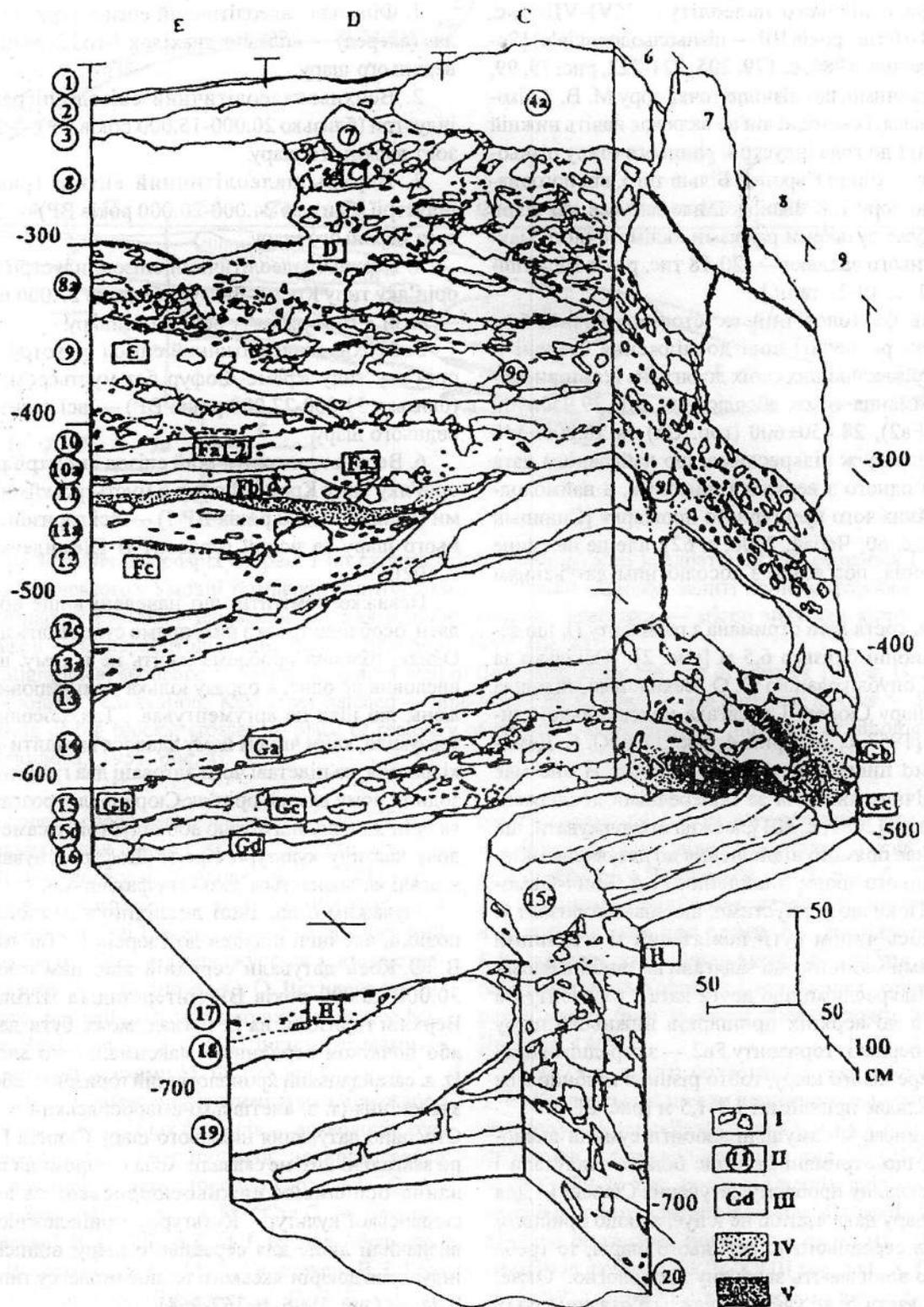


Рис. 2. Сюрень I. Західний та північний профілі розкопу 1994-1997 років. Умовні позначки: I — уламки вапняку; II — літологічні шари; III — археологічні горизонти; IV — лінзи попелу та золи; V — вогнища [Чабай, 2000, рис. 3; Демиденко, 2000, рис. 3]

Fig. 2. Syuren I. Western and northern profiles of 1994-1997 excavations. Key: I — lime-stone debris; II — lithological layers; III — archaeological layers; IV — lenses of ashes and soot; V — hearths [Чабай, 2000, рис. 3; Демиденко, 2000, рис. 3]

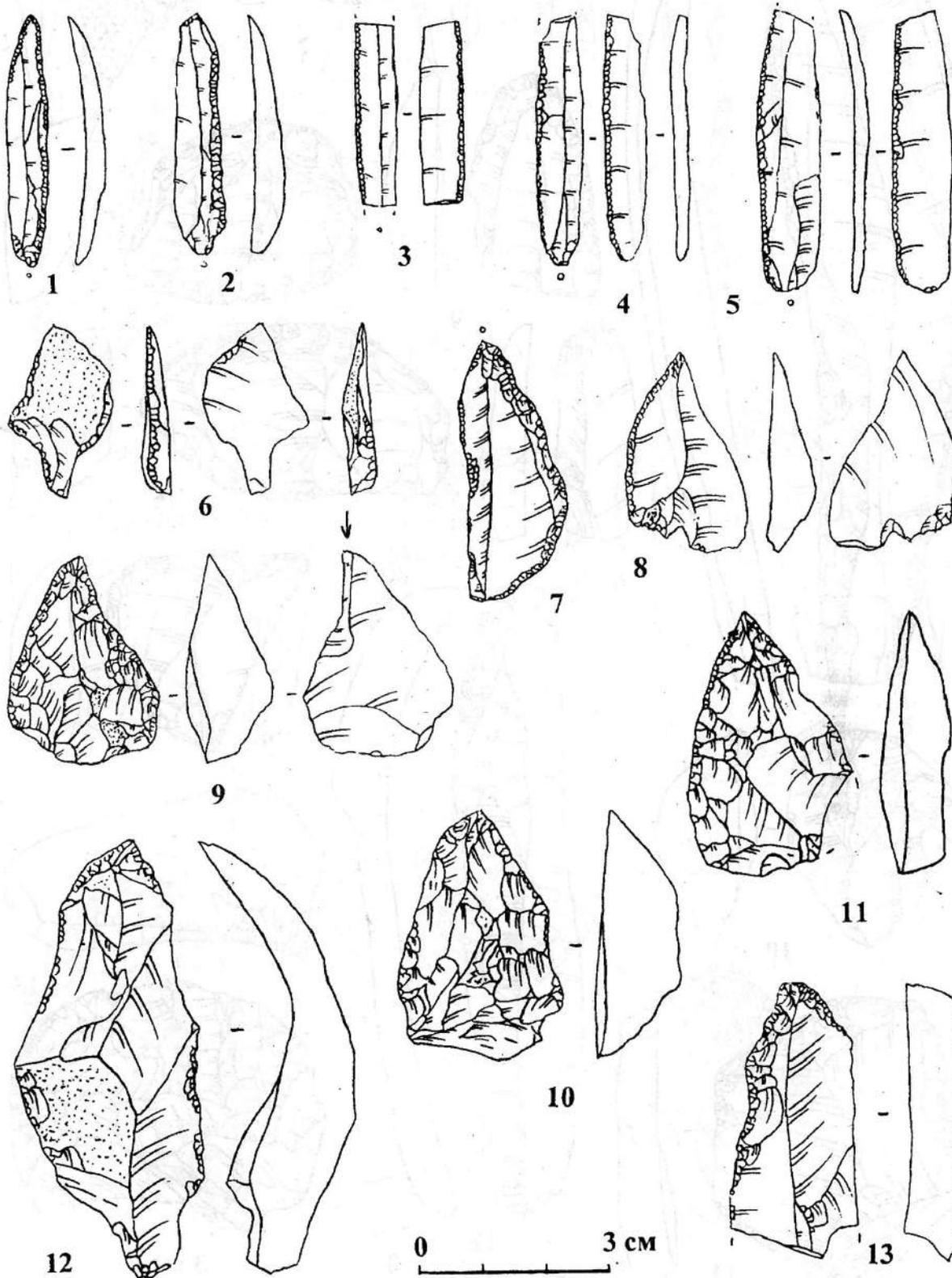


Рис. 3. Крем'яний інвентар нижнього шару Сюрени I (Розкопки Г. А. Бонч-Осмоловського 1926-1929 років; 1-6 — мікроінвентар; 7-13 — вістря на пластинах та відщепках)

Fig. 3. Flint assemblage of the lower layer of Syuren I (Excavation by G. A. Bonch-Osmolovsky 1926-1929; 1-6 — microtools; 7-13 — points on blades and flakes)

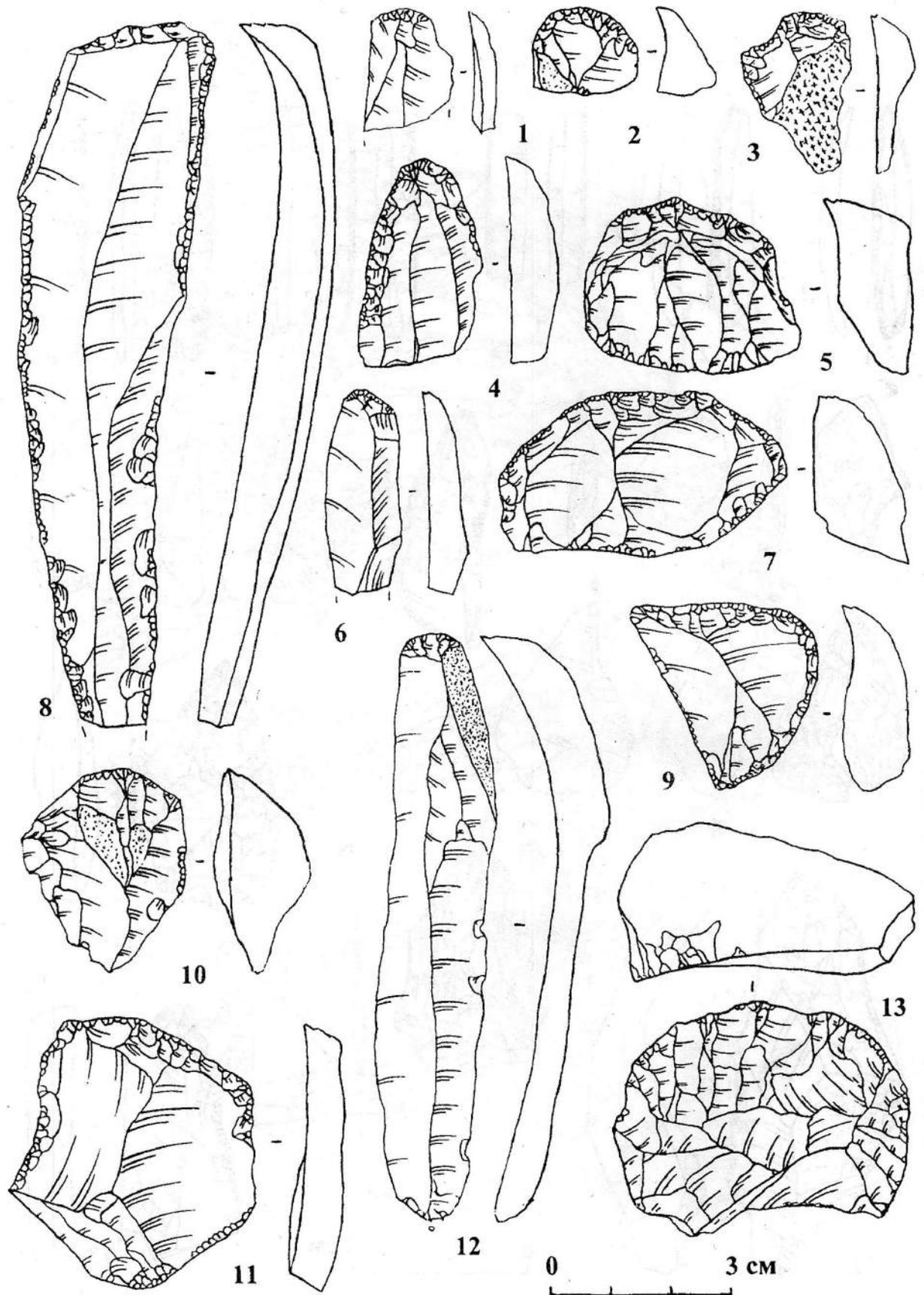


Рис. 4. Крем'яний інвентар нижнього шару Сюрени I (Розкопки Г. А. Бонч-Осмоловського 1926-1929 років; 1-12 — скребачки; 13 — скребло)

Fig. 4. Flint assemblage of the lower layer of Syuren I (Excavations by G. A. Bonch-Osmolovsky 1926-1929; 1-12 — end-scrapers; 13 — side-scraper)

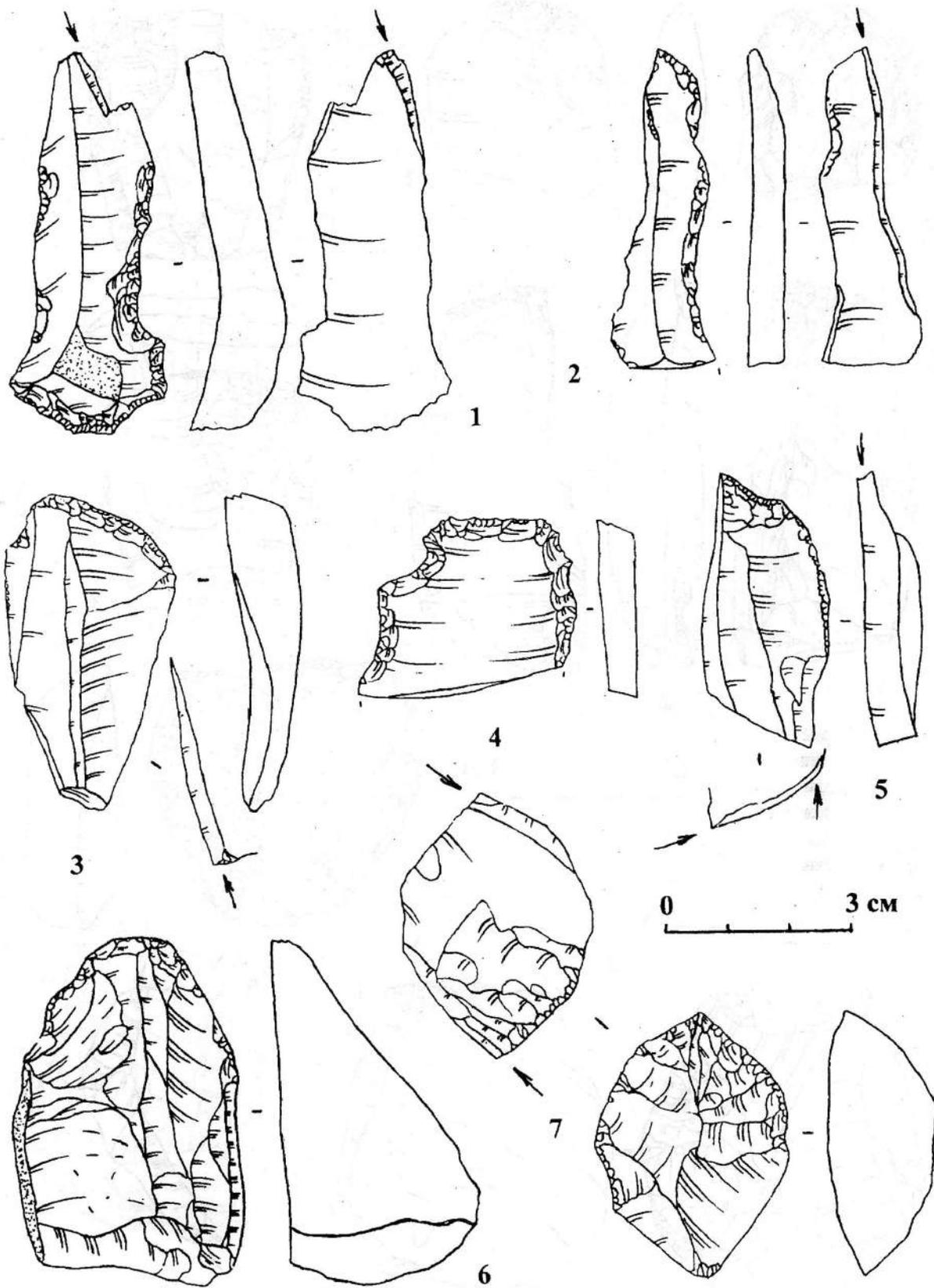


Рис. 5. Крем'яний інвентар нижнього шару Сюрені I (Розкопки Г. А. Бонч-Осмоловського 1926-1929 років; 1-2 — різці; 3, 7 — комбіновані знаряддя; 4 — відщеп з зубчатою ретушшю; 6 — скребловидне знаряддя на нуклеусі)

Fig. 5. Flint assemblage of the lower layer of Syuren I (Excavations by G.A.Bonch-Osmolovsky 1926-1929; 1-2 — burins; 3, 7 — combined tools; 4 — a flake with notched retouch; 6 — side-scraper-like tool on a core)

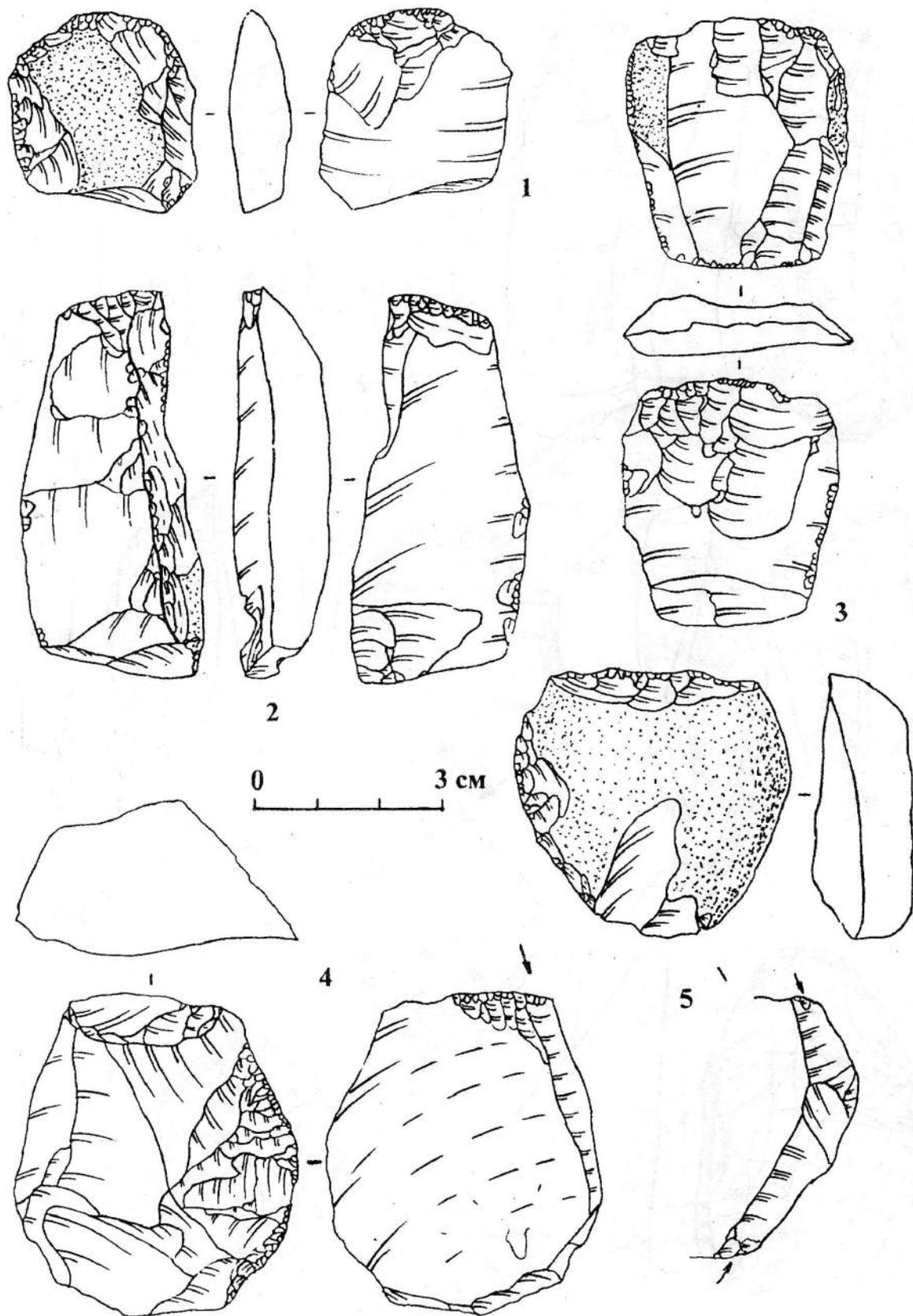


Рис. 6. Крем'яний інвентар нижнього шару Сюрени I (Розкопки Г. А. Бонч-Осмоловського 1926-1929 років; 1-3 — долотовидні знаряддя; 4-5 — скребла з різцевими сколами)

Fig. 6. Flint assemblage of the lower layer of Syuren I (Excavations by G.A.Bonch-Osmolovsky 1926-1929; 1-3 — chisel-like tools; 4, 5 — side-scrapers with burin spalls)

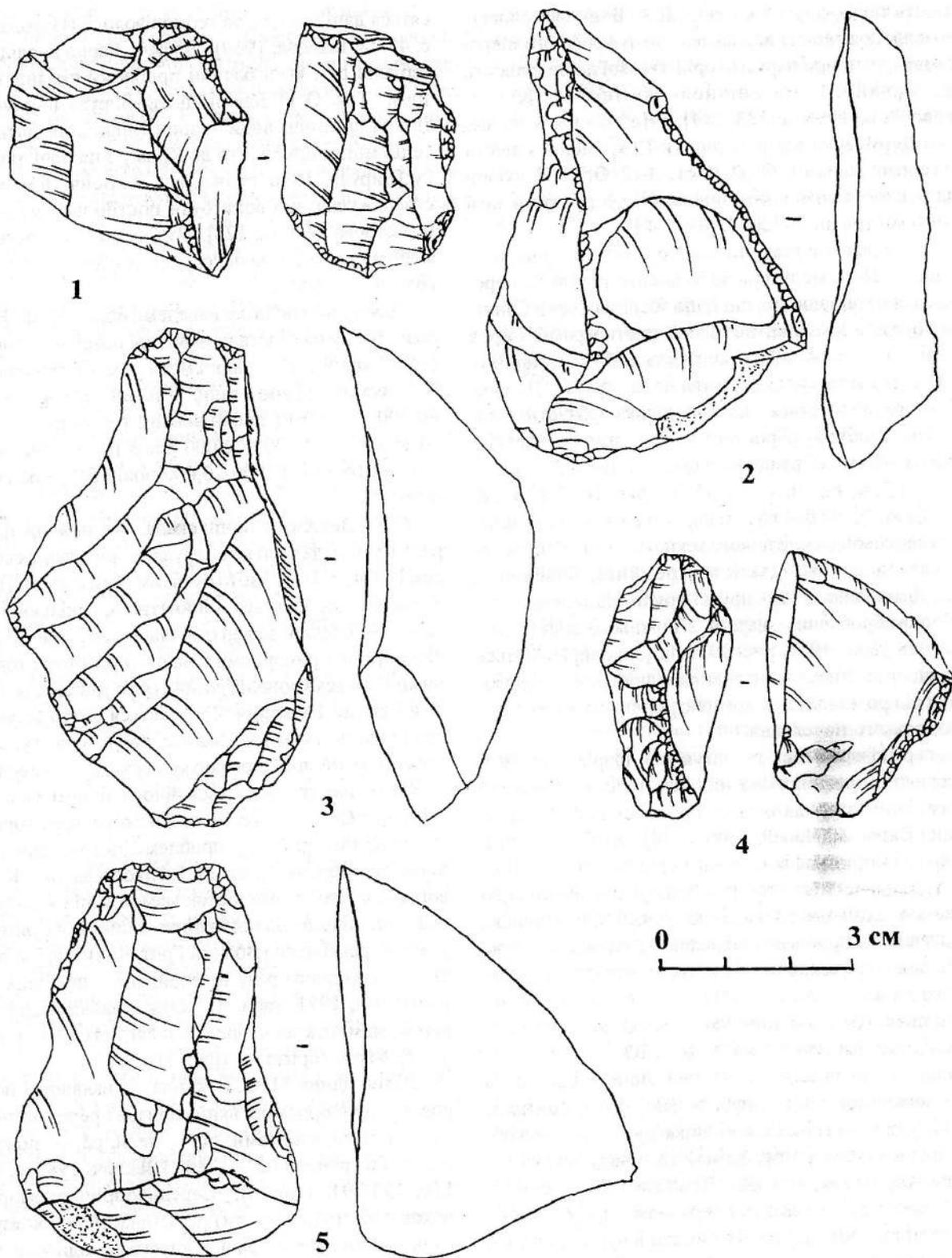


Рис. 7. Крем'яний інвентар нижнього шару Сюрени I (Розкопки Г. А. Бонч-Осмоловського 1926-1929 років; 1, 4 — скребловидні знаряддя на нуклеусах; 2 — скребловидне знаряддя на відщепі; 3, 5 — рублячі знаряддя на нуклеусах)

Fig. 7. Flint assemblage of the lower layer of Syuren I (Excavations by G. A. Bonch-Osmolovsky 1926-1929; 1, 4 — side-scraper-like tools on cores; 2 — side-scraper-like tools on flakes; 3, 5 - adze-like tools on cores).

сутність таких форм у колекції Г. А. Бонч-Осмоловського вони пояснюють або наявністю чужорідного мікрогоризонту між прошарками орін'якської послідовності, або звичайною механічною домішкою [Kohen, Stepanchuk, 1999, с.283-284]. Незважаючи на це, Ю. Е. Демиденко видав малюнки 19 кременів з шести (?) горизонтів G-b1, G-b2, G-c1, G-c2, Gd та H, які він вважає виробами «киїк-кобинської індустрії кримської мікоксської традиції» [2000, рис. 7-8].

Щоб надалі не повертатися до цього питання, скажу, що 1986 р. мені довелося досить ретельно передивитися матеріали Сюрени I, що зберігаються в Санкт-Петербурзі, в Музеї антропології та етнографії. Серед них дійсно наявна якась кількість нібито архаїчних виробів, які можна розподілити на дві групи. До першої з них відносяться скребла, кілька зубчастих знарядь та односторонньо оброблені вістря, причому деякі з останніх оживлені різцевими сколами [рис. 3, 9-11; 4, 13; 5, 1,4,7; 6, 4-5; Векилова, 1957, рис. 16, 7-8,10; 18, 7; 19, 1,3,6-7]. Як бачимо, ці вироби аж ніяк не випадають із верхньопалеолітичного технокомплексу, що можна сказати і про більшість кременів, наведених Ю. Е. Демиденком. До другої групи відносяться 3-5 двобічно-оброблених знарядь з нижнього шару пам'ятки [Векилова, 1957, рис. 19, 2,4,5], які вирізняються світлішою латиною та невеликим люстром. Вірогідно, їх слід розглядати як домішку, принесену з якогось мустьєрського поселення.

Тепер повернемося до датування шарів Сюрени I, зауваживши, що нижній з них вже голосно названий «найранішим з продатованих орін'якських комплексів Східної Європи» [Чабай, 2000, с. 79]. Як було показано вище, історіографія Сюрени I свідчить про неможливість більш чи менш точного їх датування на підставі виключно техніко-морфологічного аналізу, тим більше, що колекції їх виробів видані далеко не повністю. Отже нам не залишається нічого іншого, як використати дані геології та архео-зоології. На жаль, саме про фауністичні знахідки розкопок 1990-х років автори не повідомили нічого конкретного, хоча Ю. Е. Демиденко обмовився, що за визначеннями І. Лопеса Байона та К. Маркової (останні не опубліковані), у горизонтах F, G та H були відсутні кістки «індикативних холодолюбних» видів тварин і тому клімат того часу можна характеризувати як «помірний» [Демиденко, 2000, с. 102].

Що мається на увазі під терміном «помірний» — незрозуміло, проте добре відомо, що існують детальні визначення фауни та флори всіх шарів Сюрени I, зроблені свого часу провідними фахівцями, які налічують 73 види тварин та птахів, 4 види риб, а також 6 видів дерев та кущів. Вони публікувалися декілька разів [Бонч-Осмоловський, 1934, Таблиця класифікації...; Векилова, 1957, табл. 1-5; 1971, табл. 2-6,8-9; 1974, табл. 2 та ін.], тому немає сенсу ще раз їх наводити.

Як було показано вище, всі, без виключення, дослідники стверджують, що природні умови протягом існування трьох шарів Сюрени I були досить холодні, а деяке потепління простежується лише за матеріалами верхнього шару. З цими висновками добре співвідно-

сяться дані геології та геоморфології [Николаев, 1940, с. 47-48; Іванова, 1969]. До речі, перші дослідники матеріалів пам'ятки бачили проблему під іншим кутом зору. Так, О. О. Бялиницький-Бируля припускав, що типові арктичні види тварин (північний олень та песець) могли приходити до Криму з півночі лише взимку [Бируля, 1930 та ін.], а Г. А. Бонч-Осмоловський стверджував, що вони були постійними мешканцями півострова [1934, с. 128]. Отже, нам залишається лише знайти таке тривале похолодання в існуючих палеогеографічних схемах.

Для цього спочатку наведемо схему М. Ф. Веклича, розроблену на підставі вивчення розрізів лесової формації України. Для нашої мети інтерес становлять такі її палеогеографічні етапи: бузький лес (bg) — 50.000-30.000 років ВР; дофінівський горизонт (похований ґрунт (df) — 30.000-22.000 років ВР; причорноморський лес (рґ) — 22.000-10.000 років ВР [Веклич, 1982, с. 49].

О. О. Векилова припускала, що нижній шар Сюрени I може датуватися датувати допаудорфським часом [1974, с. 164], тобто бузьким горизонтом. Проте ця точка зору не здається прийнятною, оскільки в такому випадку середній та верхній шари пам'ятки слід було б віднести до причорноморського горизонту і тоді б між ними з'явився хронологічний хіатус тривалістю близько 8 тис. років. Протиріччя знімається, якщо датувати всі три шари бузьким горизонтом, але це буде суперечити елементарній логіці розвитку верхнього палеоліту.

Отже, нам не лишається нічого іншого, як віднести всі шари Сюрени I до причорноморського горизонту. До речі, таке рішення проблеми підтверджується не лише спостереженнями М. І. Николаєва та І. К. Іванової, але й знахідками кісток мамонта під культурними шарами. Відомо, що ця тварина мешкала в Криму лише у мустьєрські часи (Вовчий Грот, Чокурча, Старосілля та ін.), і жодного разу не знайдена в пізніших шарах [Векилова, 1971, табл. 2]. Отже, найвірогідніше, що кістки мамонта на Сурені I залягають саме у відкладах бузького горизонту (рис. 1).

Згідно даних М. Ф. Веклича, за наявності повного розрізу, причорноморський горизонт репрезентований трьома підгоризонтами: рґ<sub>1</sub> — леси, рґ<sub>2</sub> — похований ґрунт або ґрунти і рґ<sub>3</sub> — леси [Веклич, 1982, с. 49, 61, 156, 190-191, табл. 5]. Середньопричорноморський похований ґрунт (ґрунти) рґ<sub>2</sub> найчастіше пов'язується з так званім інтерстадіалом «ляско» західноєвропейської схеми А. Леруа-Гурана та ін. Як вважають провідні фахівці з геохронології, його можна датувати в межах від 17-16,5 до 15,5 тис. років ВР [Кинд, 1974, рис. 83, табл. 17 та ін.], що непогано корелюється з загальними археологічними даними Східної Європи [Праслов, 1984, рис. 4-5,7-В]. Згідно з тими ж матеріалами, так звана «осташківська стадія» розвитку останнього зледеніння, з якою слід зіставляти ранньопричорноморський підгоризонт рґ<sub>3</sub>, почалася близько 25 тис. років ВР, а її пік припадав на 20-18 тис. років ВР [Рогачев, Аникевич, 1984, с. 165 та ін.], але ми будемо триматися дати М. Ф. Веклича — 22 тис. років ВР.

Таким чином, слід погодитися з названими геологами і пов'язати всі горизонти Сюрені I з найхолоднішим ранньопричорноморським підгоризонтом р<sub>с</sub>, схеми М. Ф. Веклича, що датується інтервалом між 22 тис. та 17-16,5 тис. років ВР. На жаль, більш детальне датування окремих шарів поки що неможливе, хоча можна припустити, що верхній з них датується періодом між максимальною стадією вюрмського зледеніння та інтерстадіалом ляска. Підкреслимо, що така хронологія Сюрені I дуже добре збігається зі схемою періодизації поселень середнього етапу пізнього палеоліту, розробленою автором цих рядків у кількох роботах. У загальному вигляді вона виглядає таким чином.

На підставі стратиграфії та існуючих абсолютних дат ранньопричорноморський підгоризонт р<sub>с</sub> був поділений на три рівні. Перший з них збігається з початковою фазою валдайського зледеніння і датується 22-21 тис. ВР (нижній шар Сагайдаку I, Анетівка I, Золотівка I, Муралівка). Другий рівень зіставляється з максимальною фазою зледеніння і датується 20-19 тис. ВР (Велика Акаржа, Амвросіївка, Анетівка II, верхній шар Ворони-3 і, можливо, Ями). Автор припускає існування й третього рівня, пов'язаного із заключною фазою валдайського зледеніння і датованого проміжком часу від 18 до 17-16,5 тис. років ВР, але не поки що знає у степах пам'яток, надійно датованих цим часом [Сапожников, 1995, с. 173-175, табл. 1; 2002]. Можливо, тепер вона заповниться матеріалами верхнього шару Сюрені I.

Якщо розглянути запропоноване датування Сюрені I з точки зору культурно-історичної інтерпретації тількино названих степових поселень, то виявляється що Ю. Е. Демиденко, В. Ю. Коен, В. М. Степанчук та інші прибічники віднесення двох нижніх шарів Сюрені I до культури Кремс-Дюфур, на жаль, не керувались відомою народною мудрістю: «Шукай не там, де є світло, а там, де загубив». І, дійсно, розшукуючи «прямі аналогії» у Західній Європі і всіляко «підганяючи» під них фактологічну базу, вони не помітили, що майже всі степові пам'ятки першого рівня середнього етапу пізнього палеоліту є нічим іншим, як досить яскравими проявами (хоча й не зовсім однаковими) орін'якоїдного шляху розвитку [Сапожников, 1995, с. 173-174].

Оскільки обмежений обсяг статті не дає можливості конкретизувати усе сказане, нагадаємо своїм опонентам лише два принципові моменти. По-перше,

Г. П. Григорьев відносив Кремс і Дюфур до різних культур або груп орін'яку Західної Європи і вказував на низку відмінностей між індустріями названих комплексів [1968, с. 57-58, 114, табл. 2, VIII, IX, XX и др.]. По-друге, Я. К. і С. К. Козловські вважали однією з типових пам'яток культури Кремс-Дюфур Муралівку та деякі інші стоянки Східної Європи [Kozłowski, Kozłowski, 1975, s. 160-164, Tabl. XXI, 18-25], які Ю. Е. Демиденко не помічає.

Що стосується поселень другого рівня середнього етапу пізнього палеоліту степів, то вони зазвичай характеризуються як граветоїдні, хоча в них наявні нечисленні, але досить виразні орін'якські форми, зокрема мікролуски дюфур та ін [Сапожников, 1989, 1995, с. 174; 2002]. Між іншим, в степах відомі і більш ранні орін'якоїдні пам'ятки (однією з них є Зелений Хутір), аналогії яким у Криму відсутні [Сапожников, 1994]. Отже, ми повинні, нарешті, зрозуміти обережне ставлення до Сюрені I з боку Г. П. Григорьева та погодитися з М. В. Аніковичем, який вивів її з кола пам'яток раннього етапу пізнього палеоліту Східної Європи.

Таким чином, твердження, що завдяки останнім дослідженням «цікава та складна проблема» походження пізнього палеоліту Криму вже з'ясована [Гладких, Станко, 1997, с. 57], слід вважати передчасним. У зв'язку з передатуванням Сюрені I та відсутністю на півострові інших індустрій пізнього палеоліту, датованих принаймні дофіновським горизонтом, слід згадати ще одне припущення М. В. Аніковича про те, що їх там і не буде знайдено [1991, с. 21] (хоча лише час покаже, чи був він правий).

Що ж стосується власне Сюрені I, то першочерговим завданням її сучасних дослідників, має бути повне монографічне видання старих та нових матеріалів, з урахуванням детальної стратиграфії. Це дозволить повному розглянути її матеріали і порівняти їх з іншими пізньопалеолітичними стоянками як Криму, так і чорноморсько-азовських степів. Водночас слід зауважити, що Г. А. Бонч-Осмоловський, завдяки неабиякій інтуїції, на нашу думку, максимально наблизився до вірного датування пам'ятки. Сучасні дослідники верхнього палеоліту Криму не повинні повторювати його помилки і не шукати далеких аналогій та ідей — особливо зараз, коли в їхньому розпорядженні є не лише давно відомі матеріали, але й нестаріючі, хоча й призабуті розробки видатних вітчизняних учених.

### Література

1. Анікович М. В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы. — Автореф. док. дис. — СПб.: ИИМК АН СССР, 1991. — 40 с.
2. Бибилов С. Н. Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднепалеолитических обществ Крыма // УЗ ЛГУ. — Сер. ист. наук. — 1949. — Вып. 13. — №85. — с. 12-45.
3. Бибилов С. Н. Раскопки в навесе Фатъма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА. — 1966. — №126. — с. 138-143.
4. Бибилов С. Н. Палеолит Крыма // Природа и развитие первобытного общества. — М.: Наука, 1969. — с. 142-154.
5. Бируля А. А. Предварительное сообщение о хищниках (Carnivora) из четвертичных отложений Крыма // Докл. АН СССР. — 1930. — Сер. А. — №6. — с. 139-144.
6. Бонч-Осмоловский Г. А. Работы Крымской палеолитической экспедиции в 1927-1928 гг. // Человек. — 1928. — №2-4. — с. 279-281.
7. Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита / Труды II Международной конференции ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. — Вып. V. — М.-Л. — Новосибирск: Гос. научн.-техн. горно-геолог. изд-во, 1934. — с. 114-183.
8. Бонч-Осмоловский Г. А. 10 лет советских работ по палеолиту // Природа. — 1934 а. — №2. — с. 60-64.
9. Борисковский П. И. Исследование памятников каменного века в бассейне р. Миус (Приазовье) в 1949 и 1950 гг. // КСИА. — 1953. — Вып. 2. — с. 63-64.

10. Борисковский П. И. Палеолит Украины. — МИА. — 1953 а. — №40. — 464 с.
11. Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. / VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. — М.: Наука, 1964. — 10 с. (отд. оттиск).
12. Векилова Е. А. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий // МИА. — 1957. — №59. — с. 235-323.
13. Векилова Е. А. Каменный век Крыма: некоторые итоги и проблемы // МИА. — 1971. — №173. — с. 117-161.
14. Векилова Е. А. Природные условия в человек в палеолите Крыма // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. — М., 1974. — с. 160-165.
15. Веклич М. Ф. Палеозтапність і стратотипи ґрунтових формацій верхнього кайнозоя. — К.: Наук. думка, 1982. — 202 с.
16. Гладких М. I., Станко В. Н. Эпоха пізнього палеоліту // Давня історія України (в 3 т.) / Т. I.: Первісне суспільство. — К.: Наук. думка, 1997. — с. 51-113.
17. Городцов В. А. Археология. — Т. I: Каменный период. — М.-Л.: Гос. изд-во, 1923. — 397 с.
18. Григорьев Г. П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo Sapiens. — Л.: Наука, 1968. — 224 с.
19. Григорьева Г. В. Большая Аккаржа и ее место среди позднепалеолитических памятников юга СССР // КСИА. — 1967. — Вып. 111. — с. 86-90.
20. Демиденко Ю. Э. Ориньяк типа Кремс-Дюфур Сюрени I (Крым): его вариативность и место в ориньяке Европы // Локальные различия в каменном веке. Тезисы докладов конференции — СПб., 1999. — с. 113-115.
21. Демиденко Ю. Э. «Крымская загадка» — среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа Кремс-Дюфур Сюрени I: альтернативные гипотезы для решения проблемы // SP. — 2000. — №1. — с. 97-124.
22. Ефименко П. П. Некоторые итоги изучения палеолита СССР / Человек. — 1928. — №1. — с. 45-59.
23. Ефименко П. П. Капсийцы — охотники и собиратели // ИГАИМК. — 1933. — Вып. 100. — с. 83-99.
24. Ефименко П. П. Первобытное общество: очерки по истории палеолитического времени. — Л.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. — 636 с.
25. Ефименко П. П. Первобытное общество: очерки по истории палеолитического времени. — К.: Изд-во АН УССР, 1953. — 663 с.
26. Ефименко П. П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. — 1960. — №4. — с. 14-25.
27. Замятин С. Н. Новые данные по палеолиту Закавказья: предварительное сообщение // СЭ. — 1935. — №2. — с. 116-123.
28. Замятин С. Н. Пещерные навесы Мгвимеви, близ Чиатуры (Грузия) // СЭ. — 1937. — №3. — с. 57-76.
29. Замятин С. Н. Палеолит Западного Закавказья / Ч. I.: Палеолитические пещеры Имеретии // СМАЭ. — 1957. — Т. XVII. — с. 432-499.
30. Иванова И. К. Геологические условия нахождения палеолита на территории СССР // БМОИП. — Отд. геол. — 1969. — Т. XLIV (3). — с. 13-39.
31. Кинд Н. В. Геохронология позднего антропогена по изотопным данным. — М.: Наука, 1974. — 256 с.
32. Мережковский К. С. Каменный век в Египте и Сирии // ИРГО. — 1887. — Т. XVIII (за 1880 г.). — с. 290-305.
33. Николаев Н. И. Материалы к геологии палеолита Крыма и связанные с ним некоторые общие вопросы четвертичной геологии // БМОИП. — Отд. геол. — 1940. — Т. XVIII (20). — с. 37-54.
34. Праслов Н. Д. Геологические и палеогеографические рамки палеолита. Развитие природной среды на территории СССР и проблемы хронологии и периодизации палеолита // Палеолит СССР. — М.: Наука, 1984. — с. 18-40.
35. Рогачев А. Н., Аникович М. В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М.: Наука, 1984. — с. 162-271.
36. Рудинский М. Пушкарівський палеолітичний постій і його місце і українському палеоліті // Археологія. — 1947. — Т. I. — с. 7-21.
37. Сапожников И. В. К характеристике аккаржанской культуры // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX республіканської конференції. — К.: Наук. думка, 1989. — с. 199-200.
38. Сапожников И. В. М. Я. Рудинский и проблемы выделения историко-культурных регионов в позднем палеолите Украины // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Тезисы докладов семинара. — Полтава, 1989 а. — с. 12-13.
39. Сапожников И. В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья / Ч. I.: Памятники нижнего и раннего этапа позднего палеолита. — О., 1994. — 78 с.
40. Сапожников И. В. Причерноморские степи в позднем палеолите: природно-хозяйственная и культурная специфика // Г. В. Сапожникова, Г. Ф. Коробкова, И. В. Сапожников. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — О.-СПб., 1995. — с. 149-176.
41. Сапожников И. В. Велика Аккаржа та періодизація пам'ятників середнього етапу пізнього палеоліту азово-причорноморських степів // Археологія. — 2002. — №3 (друкується).
42. Сеницын А. А., Праслов Н. Д., Свеженцев Ю. С., Сулержицкий Л. Д. Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы // Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии: Проблемы и перспективы. — СПб., 1997. — с. 21-66.
43. Татарцев С. В., Отт М. Новые исследования позднепалеолитической стоянки Сюрень I // Археологические исследования в Крыму: 1994 г. — Симферополь, 1997. — с. 245-253.
44. Чайба В. П., Маркс Э., Отт М. Вариативность средней и ранней поры позднего палеолита в Крыму: предварительные итоги международного археологического проекта // Археологія. — 1998. — №4. — с. 19-47.
45. Garrod D. The Upper Pleistocene in the Light of Recent Discovery / PPC. — 1938. — Vol. IV. — Pt. 1-2. — P. .
46. Garrod D. A. E., Bate D. B. A. The Stone Age of Mount Carmel. — Т. I. — Oxford: Ox. Univ. Press, 1937. — 210 p.
47. Kohan V., Otte M. Some Chronological Problems of the Upper Paleolithic Azov-Pontic Area in Light of New Radiocarbon Data from Crimea // PE. — 1996. — Vol. 9. — P. 363-392.
48. Cohen V. Y., Stepanchuk V. N. Late Middle and Upper Paleolithic Evidens from the East European Plain and Caucasus: A New Look at Variability, Interactions and Transitions // JWP. — 1999. — Vol. 13. — #3. — P. 265-319.
49. Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. Pradzieje Europy od XL do IV tysięclecia p.n.e. — Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1975. — 504 s.
50. Otte M., Noiret P., Tatartsev S., Lopes Bayon I. L'Aurignacien de Siuren I (Crimee): fouilles 1994 et 1995 // The Upper Palaeolithic. Colloquium XI: The Late Aurignacian. — Forli, 1996. — P. 123-137.

I. V. Sapozhnikov

### Syuren I: «Crimean Riddle» or Routine Phenomenon in The Late Palaeolithic of Southern Ukraine

Series of articles dealing with publication of new materials and cultural-historical interpretation of the Syuren I, Late Palaeolithic cave site in the Crimean Mountains, Ukraine, appeared in recent years. Three new C-14 dates provide grounds for re-evaluation of age of this bright phenomenon in the Crimean Late Palaeolithic. Special attention is drawn in paper to Yu. E. Demidenko's point of view, arguing, that the Syuren shelter—ca.30 Kyr BP—was but repeatedly visited by Upper Palaeolithic hunters and Neanderthals in turns. Proposed paper represents an attempt of analysis of current interpretations of the Syuren I on the background of large historiography, existence of which is frequently ignored by contemporary authors.

**Д. Ю. Нужний**  
**Верхньопалеолітичні пам'ятки**  
**типу Межиріч та їх місце серед**  
**епіграветтських комплексів**  
**Середнього Дніпра**

*В статті розглядається проблема виділення археологічних культур у верхньому палеоліті та аналізується специфіка епіграветтських комплексів типу Межиріч у Середньодніпровському басейні.*

**Проблема культурної диференціації**  
**епіграветтських комплексів Східної Європи**

Протягом заключних етапів плейстоцену, тобто після останнього вюрмського (валдайського) максимуму похолодання, на теренах прильодовикової зони Східної Європи поширилися верхньопалеолітичні пам'ятки так званої «епіграветтської культурної традиції». Останніми роками серед фахівців точаться жваві дискусії щодо змістовного наповнення цього терміну або навіть правомірності його застосування взагалі [див. наприклад: Абрамова, Григорьева, 1997, с. 112-113; Аникович, 1998, с. 35-66; Залізник, 1998, с. 116-122; 2000, с. 4-11; Лисицын, 1999, с. 83-120; Нужний, 2000, с. 53-54 тощо].

Проте навіть за наявності деяких відмінностей ці пам'ятки характеризуються дуже сталим повторенням основних складових елементів, насамперед, виробничого інвентаря й основних технологічних принципів обробки кременю. Ці особливості у найбільш загальних рисах (попри всі локальні відмінності) вцілому зводяться до наступних ознак. Технологія первинного розколювання кременю базується на виробництві призматичних платівок середньої ширини (1,2 см), що знімалися в основному з двоплощинних (біпродольних) нуклеусів, причому основною, робочою площиною слугувала лише одна з них. Друга ж площина мала допоміжні функції і призначалася для зняття заломів від платівок сколотих з першої, а за певних технологічних обставин вони могли навіть мінятися місцями.

Принципи ж вторинної обробки цих комплексів характеризувалися широким застосуванням затуплюючого ретушування, діагонального тронкування і техніки різцевого сколу. Комплекс крем'яних знарядь епіграветтських пам'яток Східної Європи, на відміну від інших спільнот початку-середини верхнього палеоліту (наприклад: стрілецької, оріньяку чи східного гравету) типологічно є дуже спрощеним та уніфікованим [див. наприклад: Нужний, 1997, с. 18-19; Лисицын, 1999, с. 85-86]. На нашу думку, це не було ознакою якогось занепаду чи деградації технологічних можливостей згаданих суспільств, що досить часто мало місце протягом кам'яної доби, а скоріше свідченням досить гарної адаптації верхньопалеолітичного населення до екологічних умов прильодовикової зони Східної Європи. Фактично це було зумовлено певною «оптимізацією» їх засобів виробництва до певних, але дуже стабільних, а головне, дуже продуктивних умов «моделі перигляціальних мисливців на великих стадних тварин»

[Нужний, 2000, с. 54], яка на жаль не має аналогій серед сучасних етнографічних суспільств.

Крем'яні деталі металевих зброї епіграветтських комплексів звичайно представлені різними варіаціями мікролітів із затупленим краєм (ланцетоподібних і граветоїдних вістер з різноманітною підправкою базової частини і низьких прямокутників або платівок із затупленим краєм, що типологічно тяжіють до них). Цей набір вкладених металевих зброї був пов'язаний із їх використанням у якості бокових лез композиційних наконечників списів та дротиків і лише періодично застосовувався для спорядження безпосередньо наконечників стріл загостреного типу. Серед різців найчастіше домінують бокові різновиди, що також було пов'язане із розчленуванням масивних, твердих і пружних органічних матеріалів (типу бивня та рогу) з метою виготовлення вищезгаданих оправ для композиційних наконечників списів та дротиків. Останні були розраховані на полювання на великих і товстошкірих стадних ссавців прильодовикової зони за допомогою «атля» (списометалки).

Серед скребачок тут беззастережно домінують прості кінцеві типи на платівках або платівчастих відщепках, меншою мірою — подвійні їх різновиди, максимального пристосовані до економічного використання наявної системи первинного призматичного розколювання. Інші типи знарядь (свердла або проколки, виробу із лускатою підтською типу «*piece esquillee*» тощо) за незначними винятками (наприклад, у Мізині, Костьонках II (стоянка Замятніна), Великий Бугаївці тощо) не утворюють в епіграветтських комплексах північної частини прильодовикової зони сталих і чисельних серій [Борисковский, 1963, с. 31-34; Шовкопляс, 1965, с. 164-168]. Поява серій цих виробів звичайно пов'язана із певною господарською або сезонною спеціалізацією таких поселень.

Для епіграветтських же комплексів північної частини прильодовикової зони, куди входить і регіон Середнього Дніпра, що були залишені мисливцями на мамутів та інших стадних травоїдних тварин плейстоценового фауністичного комплексу, досить близькими є й інші елементи матеріальної культури (досить подібна стилістика витворів мистецтва, основні принципи будівництва та конструкція жител з кісток, просторова організація поселень тощо). Тут також, порівняно з більш ранніми пам'ятками верхнього палеоліту, спостерігається значне спрощення типологічного набору знарядь праці та загальна уніфікація прийомів первин-

ної і вторинної обробки кременю. Епіграветтські комплекси басейну Середнього Дніпра в своїй більшості відзначаються як раз підвищеним ступенем подібності, а ніж своїми специфічними відмінними рисами, що значно утруднює їх культурно-хронологічну атрибуцію.

У вищезгаданому регіоні до пам'яток епіграветтської традиції на нашу думку належать: Єлісеєвичі 1 і 2, Супонево, Юдіново, Тімоновка, Чулатів 1 і 2, Мізин, Бугорок і Покровщина у деснянському басейні, Городок 1 і 2, Бармаки, Довгиничі, Збраньки і Шоломки 1 — на Прип'яті та її притоках на території Білорусі, Західної Росії та Північної України. Подібні ж пам'ятки відомі й південніше, наприклад: Гінці та Журавка на Удаї, основній притоці р. Сули, а також Фастів та Велика Бугаївка на Ірпіні та Стугні, Межиріч на Росі та Семівка 1-3 і Добранічівка відповідно на Трубежі та Супої. Тобто остання група пам'яток здебільшого розташовується у басейнах невеликих річок, що безпосередньо впадають у Дніпро справа і зліва південніше Києва протягом 200 км.

Щодо культурної атрибуції більшості із наведених пам'яток, то на думку І. Г. Шовкопляса, значна подібність їх комплексів, а часом навіть ідентичність, дає підставу для об'єднання в одну археологічну культуру «мадленської доби» названу ним мізинською [Шовкопляс, 1965, с. 197-303]. В межах останньої він виділяв ранні пам'ятки (Мізин, Чулатів 1, Супонево, Єлісеєвичі, Юдіново, Юровічі і Кирилівська) і більш пізні (Гінці, Добранічівка, Чулатів 2, Бугорок, Довгиничі та Фастів). Спільні загальні принципи житлобудування і специфіка виробничого інвентаря, на його думку, свідчили про спорідненість і спадкоємність мізинської культури з більш ранніми пам'ятками Середнього Дніпра (Радомишль, Пушкарі 1, Бердиж, Новгород-Сіверський і Погон), що разом об'єднувалась ним у особливу «Середньодніпровську етнокультурну зону пізнього палеоліту».

Трохи згодом, М. І. Гладких була зроблена спроба подальшого культурного поділу деяких із вищезгаданих пам'яток, що відносилися ним до власне мізинської і межиріцько-добранічівської культури. Так, на підставі детального типолого-статистичного аналізу і порівняння крем'яних комплексів з різних жител (ГПК) Межирічів, Добранічівки і Мізину обґрунтовувалась теза про «культурну відмінність» останнього поселення від двох перших [Гладких, 1973, с. 17-20; 1977, с. 142]. Він виділив у межах «середньодніпровської етнокультурної області» три «культурних явища мадленської доби». На його думку до першого, слід віднести Добранічівку, Межиріч та нижній, а можливо і верхній горизонт Гінців. До другого і третього відповідно — Мізин і Журавку, які на той час що не мали прямих аналогій. Крем'яні ж комплекси Кирилівського поселення і Фастова внаслідок малочисельності не дозволяють напевно визначити їх культурну належність.

У своїх останніх працях І. Г. Шовкопляс також визнав, що Добранічівка разом з Межиріччями, Гінцями та іншими комплексами в Барішівському районі на Київщині «складають єдину групу пам'яток однієї з

локальних культур Середньодніпровської пізньопалеолітичної етнокультурної області». Але з іншого боку, він підкреслював, що ця культура «за багатьма своїми рисами подібна до інших пам'яток цієї ж області» таких як Радомишль, Пушкарі, Мізин та Києво-Кирилівська» [Шовкопляс, 1992, с. 88].

На поточний момент більшість палеолітознавців визнають, що пам'ятки, які колись зараховувалися І. Г. Шовкоплясом до одієї мізинської культури насправді є різнокультурними, але їх конкретний поділ не збігається у різних авторів. Так наприклад, З. О. Абрамова відносить Юдіново, Чулатів 2, Тімоновку 1 і 2, а також Бугорок до тімоновсько-юдіновської культури, Мізин та Супонево до власне мізинської, а Межиріч, Добранічівку і можливо Гінці об'єднує у межиріцько-добранічівську культуру. Ці, на її думку, споріднені культури близькі між собою за типологічним складом знарядь праці і на відміну від синхронних їм пам'яток Дону також із житлами з мамутових кісток (Костьонки 2, Аносівка 2 шар, 1а), об'єднуються у єдину «середньодніпровську етнокультурну область» [Абрамова, Григорьева, 1997, с. 62, 105-106, 136]. Певною мірою, остання точка зору збігається з поглядами І. Г. Шовкопляса який проте, як вже зазначалось, включав у неї інші пам'ятки початку-середини верхнього палеоліту цього регіону. Згадані ж комплекси басейну Дону він прямо пов'язував із безпосередньою міграцією сюди населення, що залишило мізинську культуру на Середньому Дніпрі [Шовкопляс, 1965, с. 301].

Ці висновки також поділялись і С. М. Бібіковим, який на підставі безумовної наявності багатьох спільних рис як у типології знарядь праці, так і в структурі поселень Середньодніпровського басейну стверджував, що тут виділяється група споріднених культур, яка включає комплекси Чулатова 1, Кирилівської, Добранічівки, Гінців, Межирічів, Супонева, Єлісеєвичів і Мізину. На його думку, основні ж розбіжності цих комплексів або «етнографічна своєрідність культури» населення, яке залишило згадані пам'ятки, полягають, насамперед, у особливостях властивих їм витворів мистецтва і орнаментальних мотивів. Як вважав цей дослідник, комплекс Мізину цілому має більше спільних «культурно-історичних» рис, що об'єднують його із синхронними пам'ятками верхнього палеоліту Східної Європи, а ніж відрізняють його від них [Бібіков, 1981, с. 35].

На думку М. В. Аніковича, Мізин, Межиріч і Добранічівка можуть бути об'єднані в одну мізинську культуру, що включає також поселення Боршево 1 на Дону, причому певна й загально визнана типологічна специфіка комплексу знарядь і витворів мистецтва першої пам'ятки пояснюється цим дослідником її більш раннім віком [Анікович, 1998, с. 60-63]. На противагу цим поглядам С. М. Лісіцин підтримує виділення окремої межиріцько-добранічівської культури і відзначає специфічність комплексу Мізину. Остання пам'ятка, як він вважає, лише у загальних рисах і лише по окремим категоріям знарядь праці може бути співставлена із вищезгаданим комплексом Боршево 1 та інших поселень ба-

сейну Дону (Костьонки 21, шар 3), а також з матеріалами Супонева [Лисицын, 1999, с. 104, 109].

Як вважають дослідники Єлісеєвичів 1 і 2, комплекс крем'яних знарядь і витворів мистецтва останніх поки що не має прямих аналогій серед палеолітичних пам'яток Східноєвропейської рівнини, але за певними ознаками він тяжіє до південніших поселень Середнього Дніпра. На їх думку і пам'ятки юдіново-тімоновського типу також пов'язані з південнішими комплексами Середньодніпровського басейну (Межиріч, Добранічівка, Гінці). Заслуговує на увагу й висновок згаданих авторів про відсутність доказів генетичних зв'язків пізніх (епіграветтських за нашою термінологією) пам'яток цього регіону із попередніми, давнішими комплексами, що належать до костьонківсько-вілендорфської (або за іншою термінологією — східнограветтської) культурної традиції [Величко и др., 1997, с. 149-150, 162-165].

Частина наведених розбіжностей у поглядах на культурно-хронологічний поділ епіграветтських пам'яток Середнього Дніпра, на наш погляд великою мірою обумовлений, з одного боку, фрагментарністю або навіть повною відсутністю повноцінних публікацій комплексів значної частини цих пам'яток, а з другого — неможливістю для багатьох фахівців безпосередньо ознайомитися з археологічними колекціями. Деякі з них прямо визнають цей факт, що значно ускладнює культурну інтерпретацію пам'яток регіону [Рогачев, Аникович, 1984, с. 199; Абрамова, Григорьева, 1997, с. 81, 91]. З іншого боку, частина дослідників взагалі не бачить проблем, пов'язаних із станом джерельної бази епіграветтських пам'яток регіону. Наприклад, М. П. Оленковський відносить до виділеної ним деснянської культури Мінівський Яр та можливо Антонівку 3 у басейні Сіверського Дінця (?), а також до пізньодеснянської культури — Чулатове 1 і 2, Бугорок, Ведмежий Яр та можливо Бужанку у басейні власне Десни [Оленковський, 2000, с. 145]. Дослідник припускає можливість, що ці дві спільноти можуть «складати одну археологічну культуру, розшаровану на два хронологічні етапи».

Автор цієї статті мав нагоду особисто ознайомитися з колекціями більшості із вищезгаданих пам'яток. Публікація ж комплексів знарядь з кількох опорних епіграветтських пам'яток Середнього Дніпра як розкопаних вже досить давно (Межиріч, Добранічівка, Гінці), так і нещодавно відкритих в цьому регіоні (Велика Бугайка) має на меті частково заповнити цю лакуну.

### **Проблема виділення культур на матеріалах епіграветтських комплексів Середнього Дніпра**

Як вже підкреслювалось вище, існує велике розмаїття поглядів на культурно-хронологічний поділ епіграветтських пам'яток Середнього Дніпра. Свого часу аналізуючи нові верхньопалеолітичні пам'ятки басейна Трубежу, автор цієї статті підтримав думку М. І. Гладких про культурну відмінність комплексу Мізину від пам'яток подібних до Межирічів-Добранічівки, але об'єднав останні разом із Семенівкою 1 і 2, Гінцями,

Фастовом і Бугорком у «межиріцьку пізньопалеолітичну культуру» [Гладких, 1973, с. 19; Нужний, 1997, с. 18-19].

Особисте ознайомлення із колекціями епіграветтських комплексів суміжних територій, особливо басейну Десни і Дону (Бугорок, Юдіново, Тімоновка, Єлісеєвичі 1 та Боршево 1) переконало автора, що у більшості випадків, коли йдеться про «верхньопалеолітичні культури» (наприклад вже згадану «мізинську», «деснянську» чи «пізньодеснянську», «юдіново-тімонівську» або навіть «межиріцьку»), можна стверджувати лише про певні типи споріднених чи можливо синхронних пам'яток або навіть окремих типів індустрій у чомусь подібних, а у чомусь відмінних між собою. Ця ситуація загалом є дуже подібною до результатів порівняння, так званих «базових морфологічних груп» і «базових технологічних груп», опорних «граветтоїдних» (за нашою термінологією — «східнограветтських») комплексів, що здійснив Х. А. Амірханов із застосуванням методів кластерного аналізу [Амірханов, 2000, с. 203-216]. За цими показниками згадані пам'ятки розділилися на кілька окремих груп (костьонківсько-авдіївська, гагаринсько-хотильовська, костьонківсько-боршівська і костьонківсько-олександрівська) із різним ступенем подібності між собою. Враховуючи останні дані щодо значно ширших хронологічних меж існування згаданих пам'яток в межах 23-17 тис. років ВР (тобто протягом 5-6 тисяч років) цей висновок здається цілком логічним [Амірханов, 2000, с. 219].

Так само, вже навіть попереднє ознайомлення із колекціями Юдінова і Тімоновки і (які більшість дослідників об'єднує в одну культуру) переконало автора у дуже значній подібності, насамперед у складі і морфологічних особливостях мікролітичного комплексу, першої пам'ятки до Межирічів і Добранічівки та певній специфічності другої. В наборі ж інших основних категорій знарядь праці цих комплексів (різців, скребачок, тронкованих платівок тощо), при певних їх особливостях, спостерігається ще більша схожість. Що реально стоїть за цю подібністю чи розбіжностями згаданих комплексів (їх хронологія, господарська, сезонна чи регіональна специфіка або, власне, етно-культурні особливості) на сучасному рівні джерельної бази встановити нереально. Відповідно, і переконливо обґрунтувати в цьому випадку виділення археологічних культур, як матеріальних свідочтв існування різних давніх етнічних утворень, також практично неможливо. Нижче, спробуємо аргументовано довести ці висновки.

По-перше, на сучасному рівні аналізу археологічних джерел і враховуючи загальний стан останніх, дослідники майже завжди оперують і порівнюють далеко не рівнозначні комплекси чи навіть колекції, щодо гомогенності яких існують серйозні сумніви. Наприклад, із не повністю розкопаних пам'яток або навіть зборів на поверхні, не кажучи вже про неясність хронологічної позиції частини цих комплексів або їх сезонну чи господарську специфіку. За цих умов об'єктивна джерельна база для об'єднання більшості таких пам'яток у куль-

тури, тобто у спільноти, за якими дослідники пізніших археологічних епох бачать певні етнічні утворення, фактично зникає. На додаток навіть коли йдеться про верхньопалеолітичні пам'ятки із чіткими стратиграфічними умовами майже скрізь немає абсолютної певності, що цей археологічний об'єкт залишений внаслідок одноразового проживання тут певного людського колектива, а не виник внаслідок багаторазових відвідин цього місця цією ж або іншою групою, тобто не містить іншопольованих домішок.

По-друге, наявність або відсутність певних типів знарядь праці, а тим більше їх кількісне співвідношення, що постійно використовується дослідниками для обґрунтування специфіки пам'яток та їх об'єднання у культури (навіть якщо вони не розуміють під ними якихось «етнографічних» утворень), може бути викликано абсолютно різними факторами ніяк не пов'язаними з «етнографічними» особливостями матеріальної культури. Наприклад, це може зумовлюватись іншим віком пам'ятки, її господарською чи сезонною специфікою, особливостями ландшафту чи природного середовища, можливими контактами мешканців поселення з іншими групами людей та їх частотою, або навіть наявністю чи відсутністю певної сировини, її суто сезонною доступністю, можливостями добуванням крем'яної сировини з мерзлого ґрунту тощо. Вони нарешті можуть бути продиктовані суто поточними потребами цієї групи людей у конкретний період чи навіть їх індивідуальними трудовими навичками.

Кожний комплекс технологій, що був у розпорядженні певного колективу, у свою чергу, також має свою внутрішню логіку і різні й далеко не рівнозначні можливості для удосконалення і пошуку альтернативних технологічних рішень. Останнє мало прямий вплив на морфологію і розмаїття знарядь праці, їх трансформацію з однієї функціональної категорії в іншу, а також на кінцевий комплекс виробів, що нарешті таки потрапляли у культурний шар пам'ятки і у разі її повного дослідження — до рук фахівців.

Деякі фахівці, що виділяють археологічні культури у верхньому чи навіть у середньому палеоліті, бачать вихід зі згаданої ситуації у відмові від їх етнічного навантаження. Враховуючи змістовну характеристику археологічних культур пізніших епох, використання цього терміну у новій якості взагалі є незрозумілим. Дуже показовою в цьому відношенні є позиція М. В. Аніковича, який, з одного боку, притримується вищезгаданих поглядів, а з другого — вважає що з «археологічних культур і пам'яток, культурна приналежність яких не визначена», складаються історико-культурні області — за його ж визнанням, поняття, що є «фактично прямо перенесеним з етнографії» [Анікович, 1998, с. 36].

Етнографічна наука безпосередньо займається дослідженням конкретних етносів, і сам термін «історико-культурна область» означає: «...частину ойкумени, у населення якої в силу єдності соціально-економічного розвитку, довготермінових зв'язків і взаємних впливів складаються подібні культурно-побутові (етно-

графічні) особливості. Найбільш чітко ці особливості звичайно виступають у матеріальній культурі» [Чебоксаров, Чебоксарова, 1985, с. 222]. Що ж інше може стояти за «етнографічними особливостями» крім взаємодії матеріальних культур, притаманних цілком конкретним етнічним групам, М. В. Анікович нажалі не пояснює. В етнографічній літературі це пояснюється досить чітко. Так, визначаючи відмінність історико-культурних областей від, наприклад, господарсько-культурних типів, М. М. Чебоксаров та І. А. Чебоксарова [1985, с. 222] підкреслюють, що перші «...завжди включають народи (виділено автором), які є розселеними на сусідніх територіях і реально пов'язані між собою, хоча й розрізняються часто за рівнем та напрямком соціально-економічного розвитку, мовою та расовою належністю».

З іншого боку, певна частина фахівців таки вбачає у палеолітичних культурах якісь палеоетнічні утворення і розглядає їх як засіб «вивчення історії етнічних суспільств» чи навіть для визначення шляхів міграцій давнього населення [Оленковський, 2000 а, с. 58-61; 2000 б, с. 148-150]. Існує навіть думка, що «такі пізньопалеолітичні спільноти, як солотре, оріньяк, граветт, вілендорфсько-костенківська єдність, епіграветт», поширені на значних територіях прильодовикової Європи, можуть бути «блоками первісної етнокультурної неперервності» [Залізник, 2000, с. 5-9].

Фактично такі досить відповідальні висновки ґрунтуються на постулаті, що типологічні особливості крем'яних комплексів пам'яток кам'яної доби безпосередньо відбивають етнічну специфіку тогочасного населення й, відповідно, виділені на їх підставі археологічні культури є фактично «етно-культурною картою» регіону. Але за часів відомої роботи О. О. Формозова [1957, с. 66-74], де всього у кількох абзацах наводяться дані, що у певних етнографічних груп застосовувались відмінні за своєю морфологією і конструкцією окремі типи знарядь (бойові палиці, бумеранги, списометалки тощо), якихось серйозних розробок цього базового положення на основі аналізу комплексів знарядь праці реальних етнографічних суспільств в літературі не спостерігалось.

Можна також стверджувати, що вищенаведені проблеми якісного стану джерельної бази, яка використовується для виділення палеолітичних археологічних культур, властиві й для більш пізніх археологічних епох. Але вони значною мірою усуваються незрівняно більшою чисельністю комплексів, постійним повторенням певних ознак у їх матеріальній культурі, представлені до того ж багатішими і розмаїтішими проявами не тільки знарядь праці, але й керамікою, зброєю, витворами мистецтва тощо (причому на функціонально різних пам'ятках — поселеннях, культових спорудах, похованнях чи могильниках). Подібне ж розмаїття різнофункціональних археологічних об'єктів у верхньому палеоліті взагалі не простежується або фактично представлено поодинокими випадками. У сучасній літературі у якості верхньопалеолітичних культур звичайно фігурують групи пам'яток, що об'єднують від

одного-двох до максимум десяти комплексів поселень, у кращих випадках, частково розкопаних. До сказаного слід додати, що на відміну від пізніших епох, верхній палеоліт охоплює майже 20 тис. років (а епіграветтські комплекси, наприклад, існували в Східній Європі протягом приблизно 10 тис. років), а визначення віку та синхронізація подібних пам'яток, навіть за наявності великих серій радіокарбонівих дат, має цілу низку загальновідомих проблем.

Ми не відкидаємо принципової можливості, що у комплексах знярядь праці, які є матеріальними рештками застосування певних технологій тогочасним населенням, такі існують певні морфологічні ознаки, які дійсно відбивають етнічну специфіку людей — їх виробників. Але в подібному випадку автори виділення «етнокультурних спільнот» на підставі аналізу крем'яних комплексів, напевно, повинні конкретно наводити ці ознаки або ж пояснювати які ж власне морфологічні риси знярядь чи технологічні особливості комплексів несуть інформацію про «етнічну традицію», а які пов'язані з хронологією, господарством чи сезонною специфікою пам'яток. Автор має надію, що ні в кого з фахівців не виникає сумнівів, що останні також знаходили своє відбиття в морфології знярядь праці та впливали на використанні технології.

На жаль з точки зору «етнічної інформативності» як раз крем'яні зняряддя праці, інші засоби виробництва та уживані технології значно поступаються зразками матеріальної культури, що були пов'язані з ідеологічним або духовним життям людини. У цьому відношенні показовою є запропонована В. О. Городцовим культурно-хронологічна схема поділу пам'яток епохи бронзи степової зони Східної Європи (так звані «ямна, катакомбна і зрубна культури»), що була зроблена на початку минулого століття на підставі порівняння лише курганних поховань, але загалом витримала перевірку часом і ще й досі зберігає своє значення на відміну від інших побудов в основі яких лежали типологічні класифікації і співставлення комплексів різних категорій артефактів [Клейн, 1991, с. 133; Бочкарев, 2001, с. 8-10].

Для прихильників же «етно-культурного» пояснення специфіки крем'яних комплексів, можна порадити спробувати визначити етнічну належність будь яких сучасних народів «за вмістом шафи з інструментами» пересічного українця, росіянина, поляка чи німця. Майже напевно можна стверджувати, що морфологічні особливості викруток чи кусачок дадуть нам «блоки етнокультурної безперервності», тоді як дрелі марки «Bosch» зафіксують скоріше час розвалу «Соцтабору» та Радянського Союзу, а не «міграцію центральноєвропейського населення» у Східну Європу. Іншим подібним прикладом, але вже у царині археології, може слугувати й поширення так званої «скіфської тріади» (тобто комплексу зброї та елементів кінської вузди чи навіть окремих мотивів «звіриного стилю») в матеріальній культурі різних етнічних груп ранньозалізного віку Євразії [Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время, 1989]. Нагадаємо, що цей «культурний феномен» фактично є одним з найдавніших випадків у

Східній Європі, коли власне археологічні свідчення та залишки матеріальної культури можна вже досить впевнено пов'язати із конкретними етнічними групами, згадуваними в писемних джерелах. Яскравим же свідченням розповсюдження певних категорій артефактів у верхньому палеоліті на дуже значні відстані до 500-900 км, на наш погляд, є знахідки серій «геологічно сучасних» чорноморських черепашок на окремих пам'ятках Середньодніпровського басейну (Межиріч, Семенівка 2 і 3, Мізин, Юдіново) [Шовкопляс, 1964, с. 279-280; Абрамова, Григорьева, Кристинсен, 1997, с. 133; Нужний, 1997, с. 18].

Виходячи з вищенаведених міркувань, епіграветтські пам'ятки Східної Європи загалом можуть бути об'єднані у межах так званого «епіграветтсько-техно-комплексу», який, на нашу думку, є найбільш вдалим терміном для визначення загальної подібності. Для виділення окремих груп таких пам'яток, більш схожих між собою і відмінних від інших, на нашу думку, найбільш логічним є використання терміну «тип індустрії» або просто «межиріцький тип», «юдіновський тип» тощо. Цей термін з одного боку дозволяє об'єднувати у певні групи стоянки із подібними чи близькими комплексами матеріальної культури та визначати вік їх існування, а з другого — не несе неминучого етнічного навантаження властивого терміну «археологічна культура». На сучасному етапі розвитку палеолітознавства ми можемо більш-менш переконливо встановити подібність одних груп комплексів між собою та їх відмінність від інших, але з'ясування конкретних причин цього явища — справа майбутнього. Тим більше, що ці причини, як вже відзначалось вище, можуть мати абсолютно різне походження. На глибоке переконання автора, з кожною конкретною категорією знярядь праці та їх певними морфологічними ознаками, так само як і з технологічними особливостями крем'яних комплексів треба працювати індивідуально.

#### *Специфіка комплексів знярядь поселень типу Межиріч та їх основні типолого-статистичні характеристики*

На нашу думку, група епіграветтських пам'яток мисливців на мамутів (стоянки Межиріч, Добранічівка, Гінці, Фастів та Семенівка 1, 2 і 3, Велика Бугаївка), що розташовані на Дніпрових притоках, в основному південніше Києва, є ідеальним полігоном для з'ясування ступеню подібності та відмінності крем'яних комплексів та впливу на ці процеси їх господарської та сезонної специфіки. По-перше, на відміну від подібних пам'яток інших регіонів Східної Європи більша частина з них продатована методами точних наук (основна кількість дат у межах 13-15 тис. років BP), тобто є більш-менш синхронними. По-друге, значна їх частка розкопана повністю на всій площі (Добранічівка, Фастів, Семенівка 1, 2 і 3, Гінці горизонт К). Деякі з них (Добранічівка, Межиріч) до того ж складаються з кількох окремих господарсько-побутових комплексів (ГПК), що вже самі по собі являють собою окремі археологічні об'єкти. Загалом подібних комплексів

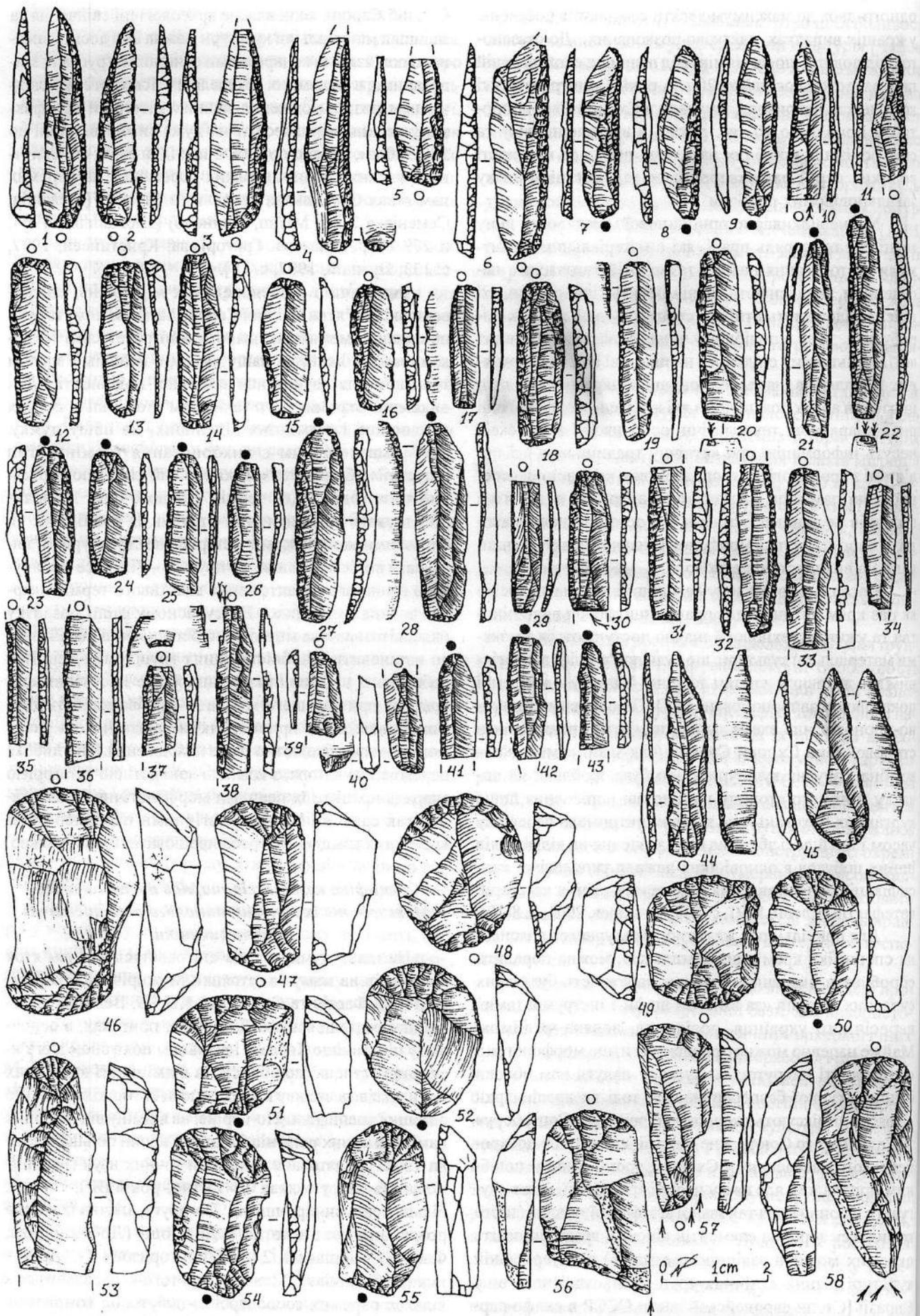


Рис. 1. Мікроліти, свердла-проколки, скребачки та різці-скребачки з першого ГПК Межирічів  
 Fig. 1. Microliths, awls, end-scrapers and burin-end-scrapers from the first dwelling of Mezhirich site

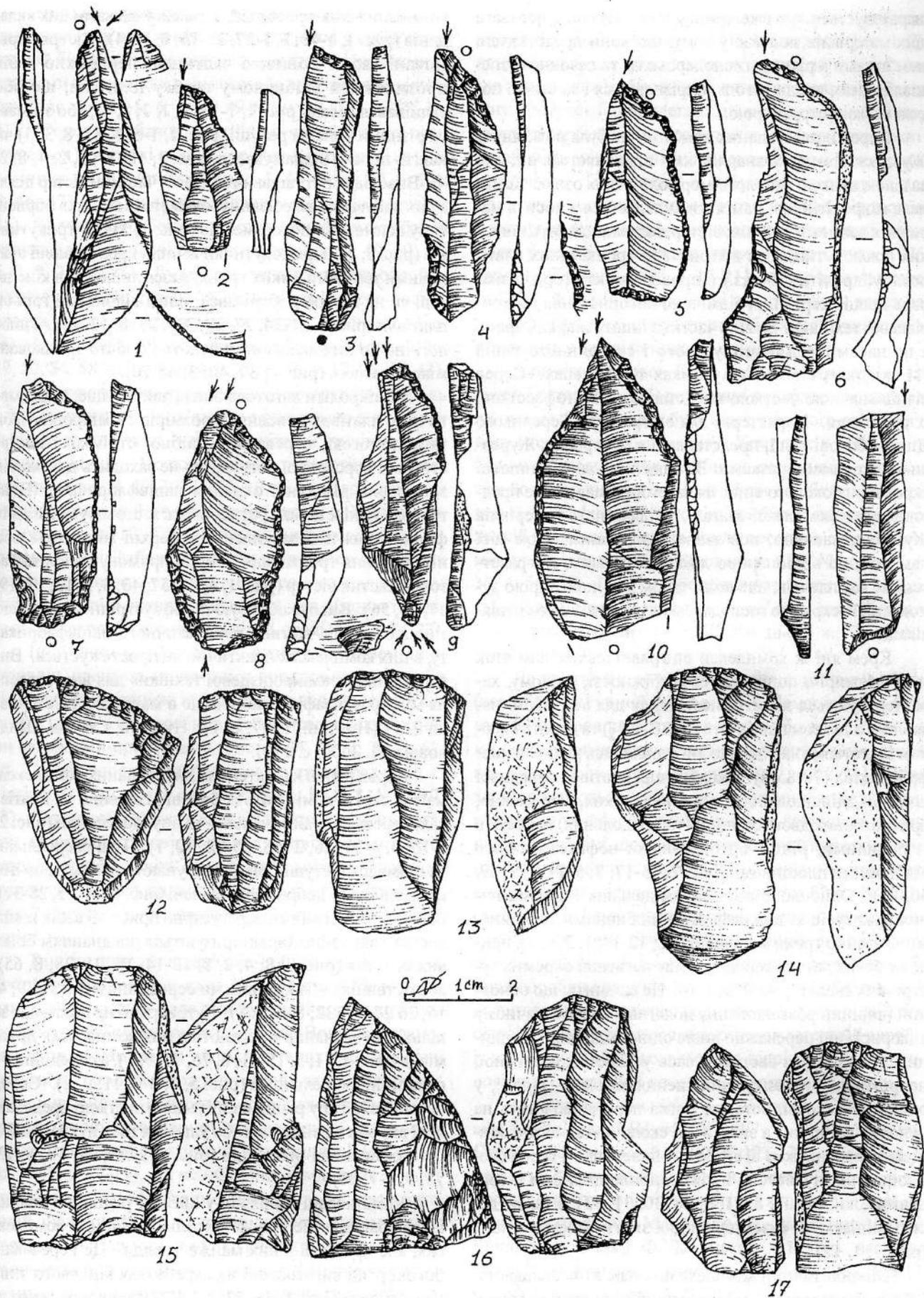


Рис. 2. Різці та нуклеуси з першого ГПК Межирічів  
 Fig. 2. Burins and cores from the first dwelling of Mezhirich site

нараховується тут вже тринадцять. Суттєва перевага цих матеріалів полягає у тому, що вони представлені пам'ятками з різною господарською та сезонною спеціалізацією, які до того ж відрізняються і за своєю поселенською структурою.

Серед вищезгаданих пам'яток не була розглянута Журавка, комплекс знярядь якої відрізняється від них за цілою низкою типолого-морфологічних ознак. Комплекс мікролітів цієї пам'ятки складається з досить масивних ланцетоподібних вістер, окремих досить широких прямокутників та діагонально тронкованих платівок. Мікроліти (30 екз.) є провідною категорією знярядь праці і серед них відмічено використання «мікрорізевої техніки». Значна частина інших знярядь праці, а це насамперед різці кутового і серединного типів (11 екз.) виготовлена на уламках та відщепках. Серед різців значною часткою представлені багатофасеткові їх різновиди. Характерні для епіграветту Середнього Дніпра бокові різці, представлені в матеріалах Журавки всього двома зразками. За винятком однієї атипової скребачки бокового типу, ця категорія знярядь не представлена в комплексі взагалі. Відмінність матеріалів Журавки, напевно, пов'язана із пізнішим віком цієї пам'ятки по відношенню до вищезгаданих епіграветтських комплексів, але вони також значною мірою зумовлені її яскравою господарською чи сезонною спеціалізацією.

Крем'яні ж комплекси епіграветтських пам'яток типу Межиріч, попри всі їх розбіжності, в цілому, характеризуються досить високим, як для верхнього палеоліту, індексом платівчатості (30-40%) та досить високим відсотком знярядь, що виготовлялись на цих напівфабрикатах (70-85%). Сколювання платівок середньої ширини здійснювалось тут з невеликих, переважно, призматичних двоплощинних (біпродольних) нуклеусів із похилими, рідше ортогнатними нефасетованими відбивними площинами (рис. 2, 15-17; 7; 5, 8-12; 9, 29, 30, 33). Одноплощинних пірамідальних і призматичних нуклеусів із аналогічними відбивними площинами звичайно трохи менше (рис. 2, 12-14; 1, 2, 4, 7), причому певна частка серед них має негативи окремих зустрічних сколів (рис. 7, 3, 5, 6). Це свідчить, що основний принцип розколювання полягав у систематичному використанні переважно лише однієї відбивної площини, тоді як друга застосовувалась у якості допоміжної, наприклад, у випадку виникнення заломів. Проте, у разі необхідності, остання могла перетворюватись на основну площину, а зняті з неї сколи — повністю знищувати протилежну їй відбивну поверхню. І серед двоплощинних нуклеусів, і між одноплощинними є торцеві зразки (рис. 7, 8, 11; 9, 28, 30, 31, 33), а також досить мініатюрні екземпляри для зняття мікроплатівок (рис. 7, 1, 12).

Мікролітичний комплекс цих пам'яток складається з негеометричних мікролітів із затупленим краєм, що представлені двома основними типами — вузькими видовженими і досить мініатюрними вістрями ланцетоподібного типу і мікрограветтами, прямокутника-

ми аналогічних пропорцій, а також уламками цих вкладенів (рис. 1, 1-43; 3, 1-27, 31-70; 8, 1-44). Вістря спрямовані своєю бойовою частиною переважно у бік протилежний відбивному горбку платівки, що або залишався цілим (рис. 1, 7-10; 3, 1, 3; 8, 1), або знімався різними типами ретуші (рис. 1, 1-6; 3, 31; 8, 3, 5) чи навіть просто відламувався (рис. 1, 10, 11; 3, 2, 4; 8, 2, 4). Внаслідок ретушування базової частини вістер деякі з них набувають вже певних «геометризованих» обрисів типу асиметричних сегментів (рис. 1, 3) або трикутників (рис. 8, 3). Прямокутники ж іноді представлені атиповими зразками у яких тронкувався лише один кінець, тоді як на другому зберігався цілим відбивний горбок платівки (рис. 1, 21-24, 27, 28; 3, 7, 33; 8, 12, 14). Типологічно до цих вкладенів тяжіють і просто тронковані мікроплатівки (рис. 1, 39, 40; 3, 68-70).

Ці мікроліти виготовлялись, найчастіше, з призматичних платівок невеликих розмірів та мікроплатівок за допомогою, переважно, дрібної стрімкої і напівстрімкої дорсальної ретуші, що не заходить далеко від затупленої різальної окрайки напівфабрикату. Вентральна напівстрімка ретуш також застосовувалась для формування цієї затупленої поверхні мікролітів або підтісування тронкованих кінців прямокутників та базових частин вістер (рис. 1, 4, 28, 37, 40; 3, 5, 12, 17, 19, 37, 50, 56). Висока обрубуюча або зустрічна ретуш, що знищує велику частину призматичного напівфабрикату, в цих комплексах практично не простежується. Використання ж «мікрорізевої техніки» для виготовлення мікролітів зафіксовано лише в матеріалах Семенівки 2 і 3 [Нужний, 1997, с. 13; Нужний, Ступак, Шидловський, 2000, с. 130].

Серед різців характерних для згаданих комплексів майже скрізь домінують їх бокові різновиди на платівках, переважно, діагонально- та опуклоретушні (рис. 2, 1-10; 4, 1-23, 26, 27; 8, 65-72; 10, 1). Трансверсально- та виймчоретушні різці поступаються цим двом типам, але також добре представлені (рис. 4, 24, 25, 28-31). Багатолезові різці також регулярно присутні в цих комплексах і звичайно характеризуються поєднанням бокових їх типів (рис. 2, 8; 4, 2, 8, 12-14, 19, 21, 28; 8, 65), або останніх — із кутовим чи серединним (рис. 2, 9; 4, 15, 26, 27, 31, 32; 8, 67, 68). Кутові різці на платівках за кількістю звичайно посідають в цих комплексах друге місце (рис. 2, 11; 5, 15-21; 8, 76, 77; 9, 1), а серединні — є найменш чисельними (рис. 5, 1, 3-9, 11; 9, 2). Серед останнього типу різців найбільшою часткою представлені вироби на відщепках або уламках та їх нуклеоподібні багатофасеткові різновиди (рис. 5, 2, 10, 12, 13; 8, 73, 75; 9, 5-7, 28).

Комбіновані зняряддя у вигляді різців поєднаних із скребачками не є дуже чисельними в цих комплексах, але присутні в них майже завжди. Це переважно бокові різці виготовлені на скребачках кінцевого типу на платівках (рис. 1, 56, 57; 4, 24-27), хоча трапляються і серединні або кутові (рис. 1, 58; 5, 28; 6, 26; 9, 10, 11, 15). Іноді у якості площини для нанесення різцевого сколу використовувалось робоче лезо скребачки (рис. 5, 23; 9, 8, 14; 10, 15).

Третьою провідною категорією знарядь праці на вищезгаданих пам'ятках є скребачки, які у своїй переважній більшості представлені простими кінцевими їх зразками на коротких платівках або платівчастих відщепках (рис. 1, 50-55; 6, 7-36; 49-62; 9, 12, 13, 16-27; 10, 11). Серед скребачок постійною групою також трапляються їх короткі подвійні зразки, виготовлені на аналогічних напівфабрикатах (рис. 1, 46-49; 6, 1-4, 6, 1-4; 8, 46, 47), що іноді переходили у підокруглі (рис. 8, 48). Ретушування бокових частин всіх типів скребачок практикувалось скоріше як виняток (рис. 1, 49, 50, 54; 6, 2, 9, 28; 8, 55). Дуже характерною рисою обробки робочої окрайки скребачок на цих пам'ятках є досить плоска, так звана «ламельярна» ретуш, яка часто надавала їм специфічної «віялоподібної» форми (рис. 1, 46, 47, 50, 54, 58; 4, 24; 6, 36 4, 8, 10, 8, 46, 9, 17, 26; 10, 11).

І нарешті четвертою провідною групою знарядь у цих комплексах, обов'язково присутньою виразними серіями, є платівки із різноманітним тронкуванням одного з кінців. Це тронкування найчастіше є діагональним (рис. 3, 29, 30, 73-79; 10, 13), але трапляються і трансверсальні його різновиди (рис. 8, 64) або навіть виїмчасті (рис. 10, 12). Певна частина цих виробів безумовно є напівфабрикатами для виготовлення бокових різців, але інша, судячи з характерного макрозносу, досить активно використовувалась для різання і являла собою окрему категорію знарядь праці (рис. 3, 74-77).

Інші типи морфологічно визначених крем'яних знарядь праці, за незначними винятками пов'язані з різною спеціалізацією поселень, не утворюють тут виразних серій. Такі вироби звичайно представлені різними свердлами-проколками (рис. 1, 44, 45; 3, 72; 8, 63; 10, 4), ретушованими платівками та знаряддями із підтіскою типу «*piece esquillee*» (рис. 10, 2, 3, 5-10, 17, 18). Підсумовуючи сказане, слід підкреслити, що загалом конкретне співвідношення провідних категорій знарядь праці і навіть окремі технологічні показники комплексів досить сильно залежать від типу поселень, їхньої структури, господарської або сезонної спеціалізації.

Так, чотири господарсько-побутових комплекси Добранічівки і така ж сама їх кількість у Межирічах мають дуже складну, але разом з тим і досить стабільну просторову організацію поселень. Вони складаються з жител з мамутових кісток оточених ямами, заповненими кістками, а також внутрішніх та зовнішніх вогнищ, виробничих центрів — «точків» і прилеглої до жител зоною інтенсивної господарської діяльності давніх мешканців, так званих «топталіщ» [Пидопличко, 1969, с. 17-19]. За межами цих комплексів звичайно спостерігається різке зменшення кількості всіх категорій знахідок, тобто у своїй більшості, тут ми маємо справу із окремими поселенськими структурами, синхронність яких ще треба доводити. Проте і основні технологічні індекси крем'яних комплексів загалом, і типологічний набір та співвідношення основних категорій знарядь праці на цих ГПК відзначаються дуже значною стабільністю.

Одним з найбільш яскравих комплексів подібного типу є матеріали з першого ГПК Межирічів (рис. 1; 2), який на жаль, подібно до трьох інших, не є дослідженим повністю і обмежений лише розкопками власне житла з кісток без прилеглих ділянок культурного шару та господарських ям. Розкопки ж цих оточуючих житло об'єктів можуть значно змінити окремі статистичні показники. Тому наявні в публікації та доступні для порівняння основні типолого-статистичні підрахунки з чотирьох вже опублікованих жител були використані лише у якості допоміжних даних [Пидопличко, 1976, табл. 13; Гладких, 2001, с. 15-21]. Матеріали ж першого ГПК Межирічів, оброблені автором, були також задіяні для типолого-статистичного і технологічного співставлення мікролітичних комплексів.

З поміж чотирьох ГПК Добранічівки, три комплекси (житла №1, 3, 4) розкопані повністю і їх матеріали цілком придатні для будь якого типолого-статистичного і технологічного аналізу. Комплекс з ГПК №2 не був використаний для подібного порівняння оскільки три його господарські ями не були досліджені внаслідок їх музеєфікації. З поміж найбільш показових колекцій крем'яних знарядь таких поселень слід навести матеріали із частково зруйнованого ГПК №1 (рис. 3, 1-30; 4; 5; 6; 7). Не менш репрезентативним для цієї категорії пам'яток є й комплекс крем'яних знарядь праці і особливо мікролітів з ГПК №4 цього ж поселення (рис. 3, 31-80).

На противагу до вищезгаданих комплексів, Гінці (верхній культурний горизонт К), Семенівка 2 і 3 не мають стаціонарних жител з кісток або ям і є сезонними поселеннями різного терміну використання, напевно, теплої пори року [Нужний, 1997, с. 18-21]. Вони характеризуються досить чисельними фауністичними рештками та свідченнями існування вогнищ та легких наземних жител, що супроводжуються й виразним комплексом крем'яних виробів. Ще однією із характерних рис таких поселень є їх розміщення біля північних схилів терас і субовальна форма скупчень культурних решток, яка при певних відхиленнях зорієнтована вздовж лінії північ-південь. Тут простежується повний цикл обробки кременю (від первинного розколювання до виготовлення та переоформлення знарядь праці), але співвідношення певних типологічних категорій виробів із вторинною обробкою суттєво відрізняється від аналогічних показників поселень із житлами з кісток.

Матеріали Семенівки 2 і, частково, Семенівки 3 вже опубліковані [Нужний, 1997, с. 18-21; Нужний, Ступак, Шидловський, 2000, с. 123-136]. Оскільки ці пам'ятки фактично повністю розкопані, їх основні типолого-статистичні і технологічні характеристики наведені на графіках. Матеріали верхнього горизонту К Гінців з розкопок І. Ф. Левицького у 1935 р., частково видані у 40-вих роках минулого століття (кол. N.a.12, що зберігається у фондах Національного музею історії України) можуть досить яскраво представити цей тип поселень (рис. 8; 9). Оскільки наші підрахунки майже повністю співпали із кількісними даними наведеними в публікації [див.: Левицький, 1947, с. 197-247], згада-

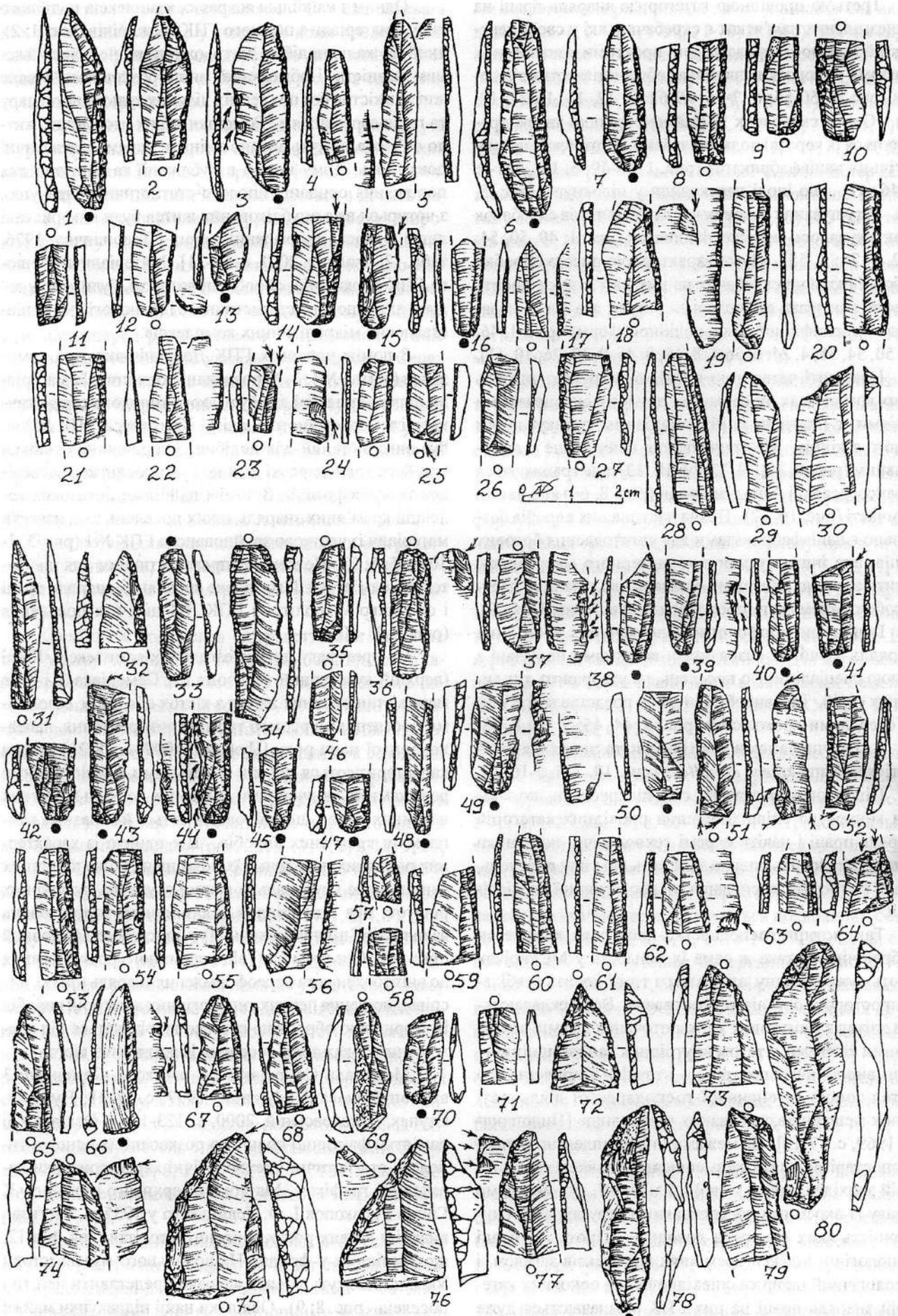


Рис. 3. Мікроліти та тронкувані платівки з першого (1-30) і четвертого (31-80) ГПК Добранічівки  
 Fig. 3. Microliths and truncated blades from the first (1-30) and fourth (31-80) dwellings of Dobranichivka site

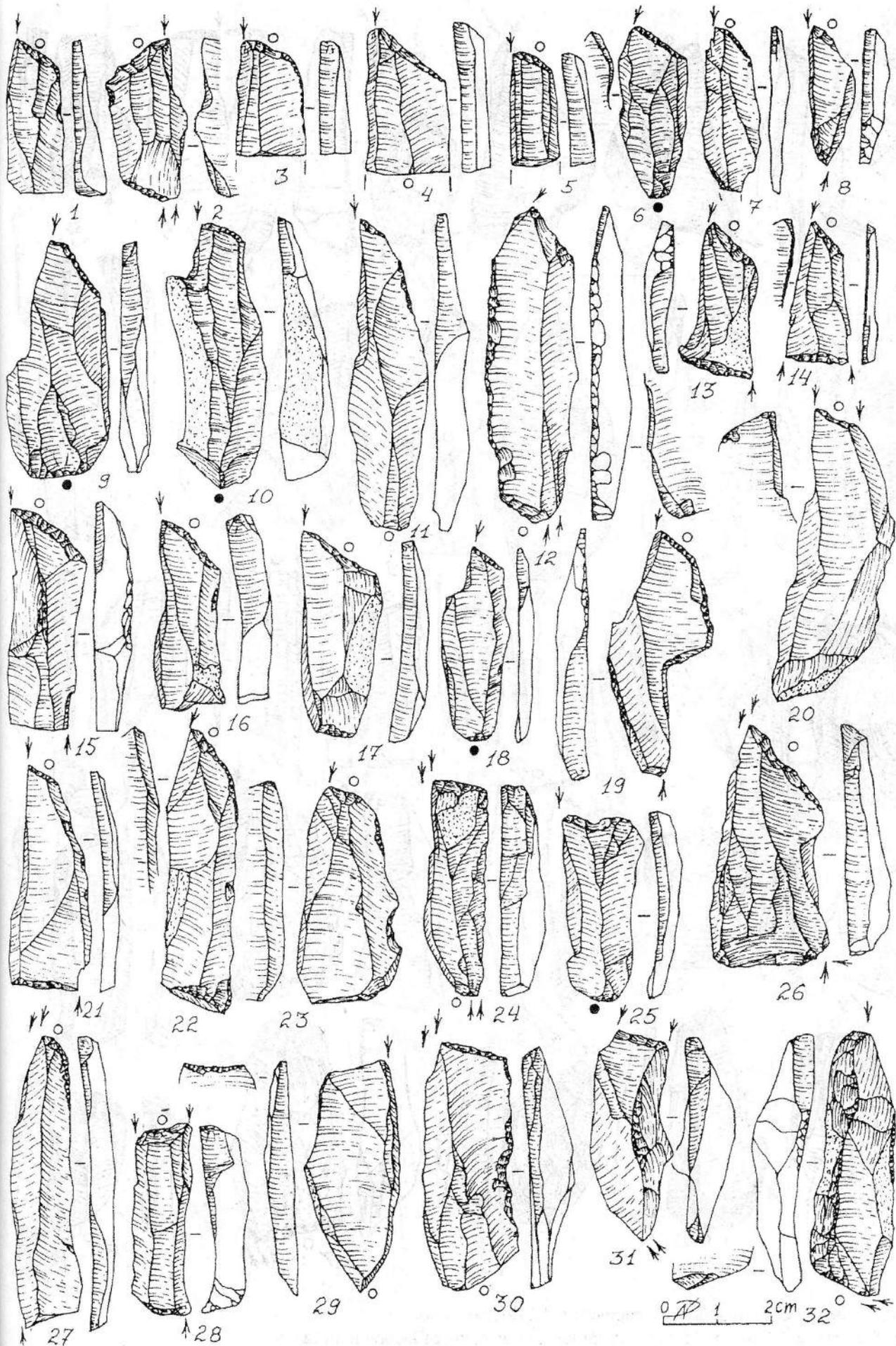


Рис. 4. Різці з першого ГПК Добранічівки  
 Fig. 4. Burins from the first dwelling of Dobranichivka site

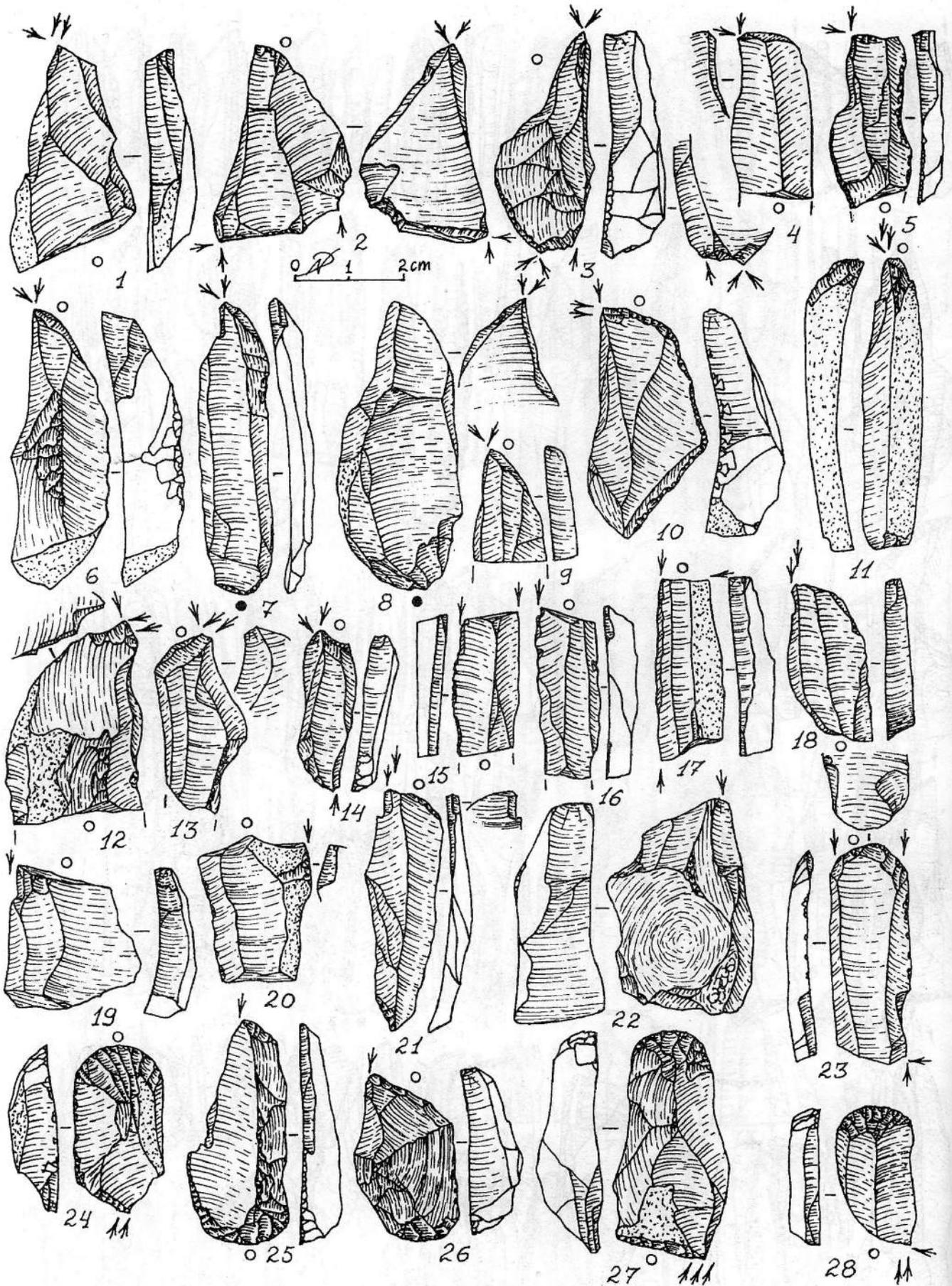


Рис. 5. Різці та різці-скребачки з першого ГПК Добранічівки  
 Fig. 5. Burins and burin-end-scrapers from the first dwelling of Dobranichivka site

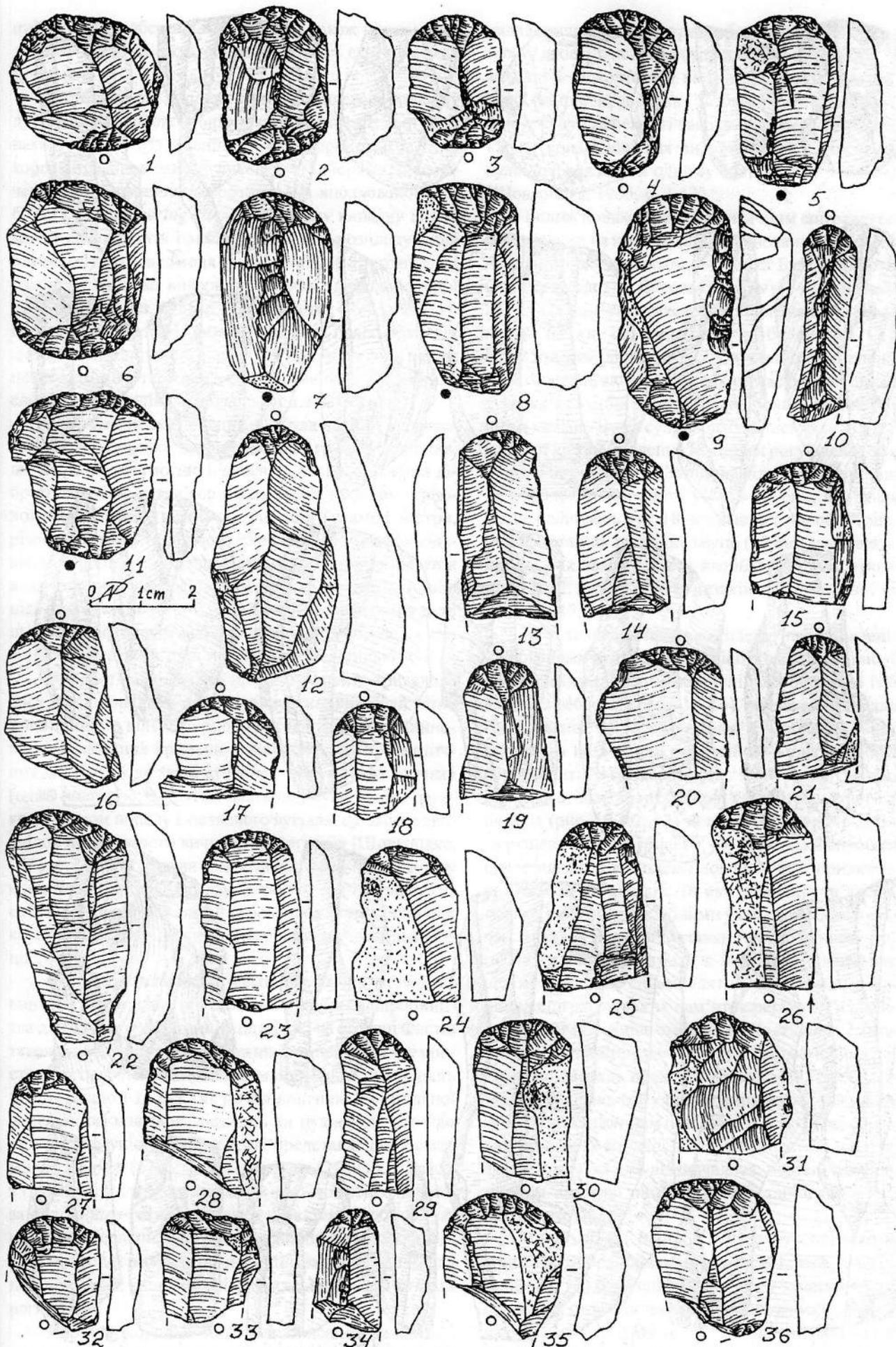


Рис. 6. Скребачки з першого ГПК Добранічівки  
 Fig. 6. End-scrapers from the first dwelling of Dobranichivka site

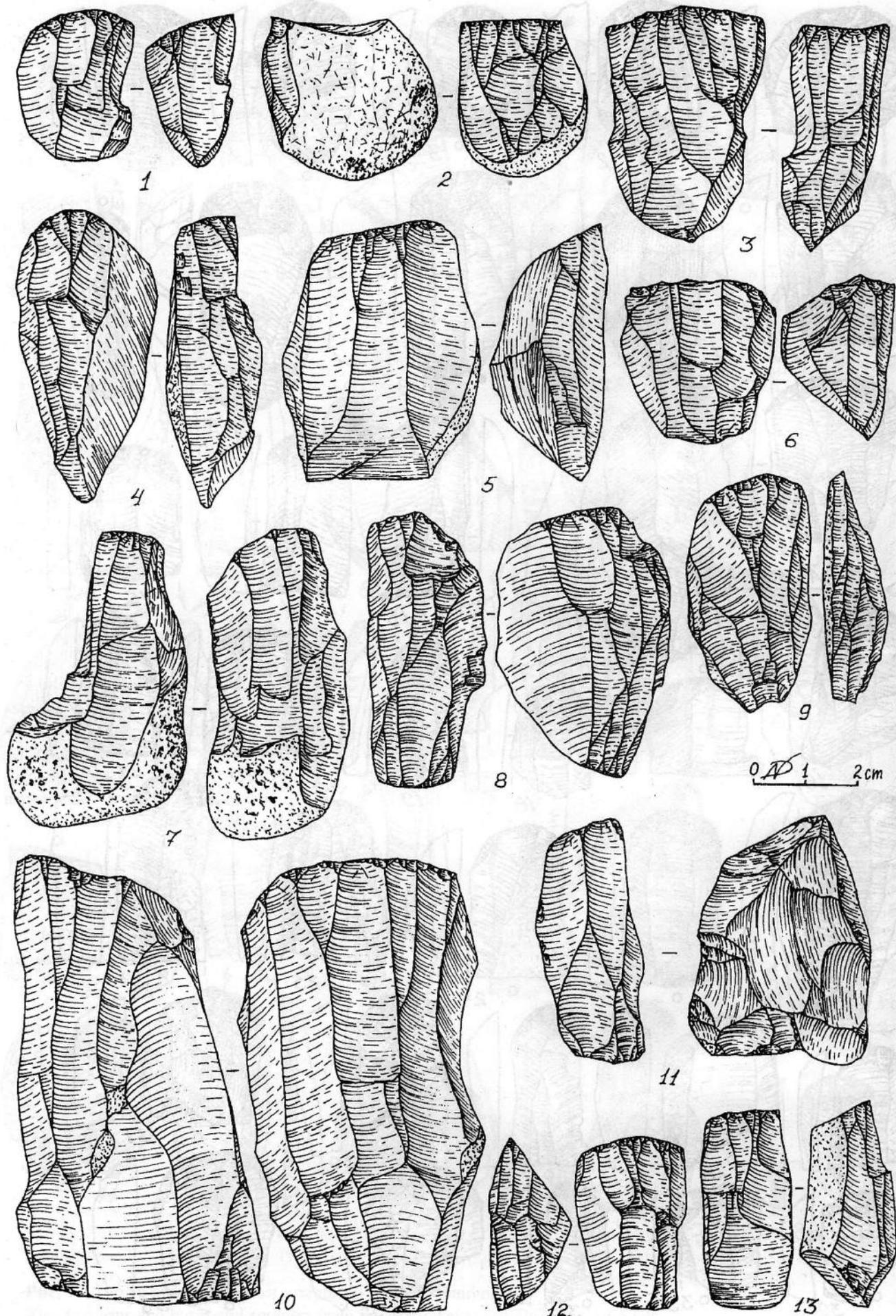


Рис. 7. Нуклеуси з першого ГПК Добранічівки  
 Fig. 7. Cores from the first dwelling of Dobranichivka site

ний комплекс зберігся повністю і є також цілком придатним для будь яких технологічних і статистичних порівнянь.

Осторонь від вищеописаних комплексів, на нашу думку, стоять також повністю розкопані епіграветтські пам'ятки Фастів і Семенівка 1, які, скоріше за все, були короткотерміновими мисливськими таборами, призначеними для первинного розбирання впольованої здобичі (т. з. «*butchering site*») у першому випадку диких коней або мамутів і місцем забою та розчленування одного бурого ведмеда («*kill-site*») у другому. Ці пам'ятки напевно використовувались протягом теплої пори року [Soffer, 1985, p. 392; Нужний, 1997, с. 20-21]. Показовою є й різна чисельність груп палеолітичних людей, які залишили ці археологічні об'єкти, а також певні відміни у терміні їх використання та у наявності слідів інших видів господарської діяльності.

Так, Семенівка 1, напевно, була місцем короткотермінової зупинки дуже невеликої групи мисливців, що не розводила вогню і, напевно, навіть не змогла забрати із собою все м'ясо впольованої тварини. Типологічний склад крем'яних виробів (уламок вістря, різець, платівка та відщеп) і неадекватно мала їх кількість порівняно з чисельністю фауністичних решток вказують саме на подібну господарську спеціалізацію цієї пам'ятки [Нужний, 1997, с. 4-5]. Використання цього специфічного і дуже нечисельного комплексу для типолого-статистичних порівнянь є недоцільним.

На Фастівській стації протягом досить тривалого часу функціонували два вогнища, до яких були чітко прив'язані по кілька виробничих центрів із первинного розколювання кременю і виготовлення призматичних платівок (так звані «точки»). Два з таких «точка» (один повністю, а другий частково) були навіть перекриті шаром попелу і кісткового вугілля, що виник внаслідок періодичного вичищення вогнища [Шовкопляс, 1955, с. 3-12]. Тобто на пам'ятці протягом певного часу жили щонайменше дві групи людей, які готували тут собі їжу. Характерною є й субовальна форма обох цих скупчень палеолітичних матеріалів зорієнтованих з півдня на північ.

Судячи із наявності кількох скребачок, крім первинного розбирання впольованої дичини та виробництва для цього призматичних платівок, на стоянці Фастів також здійснювалась обробка шкір коней. Але тут спостерігається непропорційно мала кількість знарядь праці (загалом 14 екз.) як по відношенню до загальної чисельності платівок, відщепів та нуклеусів, так і до кількості фауністичних решток представлених кістками від 5 коней (63 екз.) та 11 мамутів (256 екз.). Разом з тим цей комплекс, незважаючи на свою специфічність, за основними технологічними характеристиками і загальною чисельністю, а також співвідношенням провідних категорій знарядь праці є цілком придатним для порівняння із іншими епіграветтськими пам'ятками регіону.

Характерно, що в обох вищеописаних випадках і на Семенівці 1, і на Фастові, можливо, здійснювалось й активне збирання мамутових кісток на природних

«кладовищах» цих тварин або місцях полювання на них, у якості палива та будівельного матеріалу. У Семенівці 1 відсортовані кістки від певних частин скелетів (кінцівок, лопаток і тазових) були ретельно складені у купу і перекриті зверху бивнями. На Фастові ж кістки призначені для використання у якості палива були зосереджені в одному місці поруч з вогнищами [Шовкопляс, 1955, с. 3-12].

Іншим новим і дуже специфічним епіграветтським комплексом, на жаль сильно зруйнованим ранньосередньовічним могильником, є Велика Бугаївка (розкопки О. Петраускаса) у Васильківському р-ні Київської області. Ця пам'ятка також розташована на плато у верхів'ях балки, що належить до басейну р. Стугна. Крем'яні знахідки вкриті білою пащиною або повністю непатиновані, залягали у верхній частині лесоподібних суглинків та у підґрунті, сильно пошкоджених могильними ямами. Вони супроводжувались фрагментом мамутової кістки (щелепи) та кінцем рогу оленя (скоріше за все благородного). Загальна кількість кременів цього комплексу становить усього 48 екз., але зняряддя праці налічують тут 18 закінчених виробів (рис. 10). Серед останніх провідне місце (10 екз.) займають стамески, так звані «*pieces esquillees*» різних розмірів (рис. 10, 2, 3, 5-10) або їх незакінчені та зламані зразки (рис. 10, 17, 18).

Інші знаряддя праці комплексу представлені двома боковими різцями на платівці та відщепі (рис. 10, 1, 14), боковим різцем на відщепі комбінованим із боковою ж скребачкою (рис. 10, 15), що характерно для епіграветтських пам'яток регіону. Є в колекції й кінцева скребачка на відщепі, яку напевно також пробували перетворити у стамеску (рис. 10, 11), дві тронковані навкіс платівки, досить типові для епіграветтських комплексів (рис. 10, 12, 13) та невелике свердло-проколка на різцевому сколі (рис. 10, 4). Покидьки виробництва представлені в комплексі всього 9 екз. призматичних платівок та їх уламків, 19 екз. відщепів та лусочок, а також двома нуклеподібними уламками. Загалом комплекс знарядь Великої Бугаївки та його основні типолого-статистичні показники є настільки специфічними, що їх неможливо співставляти з аналогічними даними інших епіграветтських пам'яток регіону. Певною аналогією йому є лише матеріали Костьонок 2 (стоянка Замятніна) на Дону, де стамески також є провідною категорією знарядь праці [Борисковский, 1963, с. 7-79]. Майже напевно, що у цьому випадку ми маємо справу із місцезнаходженням пов'язаним із якимось специфічним видом господарської діяльності палеолітичної людини, але, як вже відзначалося, подібні особливості загалом властиві пам'яткам без стаціонарних житлових конструкцій.

Вищезгадані основні епіграветтські комплекси (три ГПК Добранічівки, горизонт К Гінців, Фастів, Семенівка 2 і 3) були співставлені як у загальному технологічному плані (індекс платівчатості, тобто відношення платівок та їх фрагментів, а також знарядь на платівках до всього комплексу, відсоток знарядь, співвідношення виробів на платівках та відщепках тощо), так і за ос-

новними типолого-статистичними характеристиками. Серед останніх підраховувалось як співвідношення основних категорій знарядь праці, так і їх певних типів (наприклад, відсоток подвійних скребачок серед цих виробів із вторинною обробкою або частка багатолезових різців загалом та бокових, кутових і серединних типів серед згаданої категорії знарядь). Ці дані наведені на двох графіках (рис. 11, А, В). Більш детальному технологічному і типолого-статистичному порівнянню були піддані мікролітичні комплекси першого ГПК Межирічів і згаданих пам'яток, за винятком Фастова, що включали як загальне співвідношення їх основних типів (різних вістер і прямокутників), так і відсоток мікролітів із певними різновидами вторинної обробки або обрисами тронкованих поверхонь тощо. Ці дані для комплексів із стаціонарними житлами і без них наведені на двох графіках (рис. 11, С, D).

Як видно з графіків А і В, де представлені основні технологічні та типолого-статистичні показники відповідно трьох ГПК Добранічівки, на першому графіку та Гінців (гор. К), Фастова, Семенівки 2 і 3 на другому, ці індекси є більш подібні, а подекуди й навіть ідентичні, в комплексах із житлами з кісток порівняно з поселеннями, де такі конструкції не виявлені (рис. 11, А, В). Це виглядає тим більше незвичайно, враховуючи, значну різницю у загальній кількості як крем'яних комплексів, так і знарядь праці з різних ГПК (від 2436 екз. кременів та 264 знарядь у третьому житлі і до 5886 екз. та 618 відповідно у четвертому). Згідно опублікованим даним аналогічна ситуація спостерігається і у комплексах трьох жител Межирічів, де їх загальна кількість коливається від 2231 до 7472 екз., а знаряддя нараховують від 228 до 578 виробів [Пидопличко, 1976, табл. 13; Гладких, 2001, с. 20-21]. При цьому слід підкреслити, що аналогічні показники так само досить широко коливаються і в повноцінних комплексах без стаціонарних жител з кісток (наприклад: від 1220 кременів на 146 знарядь у горизонті К Гінців до відповідно 5597 на 392 у Семенівки 3).

Загалом же перші комплекси із стаціонарними житлами відзначаються вищим індексом платівчатості (40-50%) і загальним відсотком знарядь (10-12%), які до того ж коливаються у значно вужчих межах, порівняно із пам'ятками другого типу. В останніх, аналогічні індекси становлять відповідно 26-40% та, за винятком Фастова, де знаряддя становлять всього 0,9% комплексу, варьують в межах 5-10%. Показово, що попри яскраво визначену специфічність комплексу Фастова, його індекс платівчатості (28%) знаходиться цілком в межах характерних для цієї групи пам'яток. За опублікованими даними з чотирьох ГПК Межирічів загальний відсоток знарядь праці становить тут відповідно 10%, 7,7%, 10,2% і 8,5% [Пидопличко, 1976, табл. 13; Гладких, 2001, с. 20-21]. Співвідношення знарядь виготовлених з платівок та відщепів загалом є близькими в комплексах обох типів пам'яток, але й тут на пам'ятках без стаціонарних жител спостерігається більші коливання цього показника (85-89% на перших і 77-90% на других).

Загальний же відсоток мікролітів серед знарядь праці трьох ГПК Добранічівки майже ідентичний (рис. 11, А) і є досить низький (6,4-7,5%). Досить близькими до них, але трохи вищими є й аналогічні показники з чотирьох опублікованих ГПК Межирічів де вони становлять відповідно 10,9%, 9,5%, 14,9% і 11,4% [Гладких, 2001, с. 20-21]. На противагу до них, в комплексах без жител, за винятком Фастова (7,1%), відсоток мікролітів є значно вищим (рис. 11, В) і сягає 32-39,5%. Тут також спостерігається й більше коливання цього показника (в межах 23,6-39,5%). В деяких з цих комплексів (горизонт К Гінців та Семенівка 3) мікроліти є навіть провідною категорією знарядь праці.

Аналогічна ситуація простежується і щодо загального відсотка різців серед знарядь праці, а також кількості серед них багатолезових форм, що є майже ідентичними на пам'ятках із стаціонарними житлами (30,7-31% у першому випадку) і досить близьким (7-11% у другому). Перші з цих показників є досить близькими, але меншими за дані представлені на чотирьох ГПК Межирічів, де вони становлять відповідно 40,3%, 43,7%, 48,2% і 54,6%, тоді як відсоток багатолезових форм тут, за винятком четвертого житла (10,5%), сягає вже 19-25% [Гладких, 2001, с. 20-21]. На пам'ятках без таких жител, за винятком Фастова, де багатолезові різці відсутні взагалі, ці показники коливаються значно сильніше і становлять відповідно від 15,7 до 50% щодо частки різців серед знарядь, а відсоток серед них багатолезових виробів знаходиться в межах від 14 до 17%. Таким чином, багаторазове використання одного і того ж призматичного напівфабрикату для переоформлення різців є індивідуальною рисою властивою кожній пам'ятці, незалежно від наявності на ній стаціонарних жител. Наприклад, цілковита відсутність таких виробів у Фастові може пояснюватись непропорційно великою кількістю дебітажу і, насамперед, невикористаних призматичних платівок цього комплексу.

Відсоток бокових різців на поселеннях із стаціонарними житлами, що беззастережно тут домінують, також варьєє менше (в межах 16%), ніж це має місце у комплексах без жител (26%). На деяких з останніх, бокові різці навіть кількісно поступаються кутовим (Семенівка 2). В комплексах обох типів пам'яток є випадки коли серединні різці чисельніші за кутові, або навпаки, де перших менше ніж других (рис. 11, А, В). Різці комбіновані із скребачками на всіх пам'ятках також не становлять значних серій (в межах 1-2%), за винятком Фастова, де через незначну кількість знарядь один такий зразок склав 7% комплексу виробів із вторинною обробкою (рис. 11, А, В). Ці показники повністю співпадають із аналогічними даними чотирьох жител Межирічів, де їх чисельність коливається в межах усього 0,4-2,8% знарядь праці [Гладких, 2001, с. 20-21].

Відсоток скребачок є досить стабільним в усіх трьох комплексах Добранічівки (рис. 11, А) і коливається у межах 21-26%. На противагу до останніх, на деяких пам'ятках без жител ця категорія знарядь взагалі відсутня (Семенівка 2) або представлена поодинокими зразками (Семенівка 3). Остання ситуація, майже на-

певно викликана, присутністю на Семенівці 2 виключно решток мамута, шкіра якого не піддається обробці, і наявністю поодиноких кісток інших тварин на Семенівці 3 [Нужний, 1997, с. 20]. Цікаво, що подібний випадок спостерігається і в комплексі Журавки де скребачки також майже відсутні, а серед фауністичних решток домінують рештки байбака, тоді як інші тварини представлені лише поодинокими і сильно подрібненими кістками [Борисковський, 1953, с. 390]. У випадках же, коли скребачки добре представлені в комплексах їх відсоток також знаходиться у межах 25-26% (рис. 11, В). Лише в комплексі горизонту К Гінців вони кількісно переважають різці і є другою за чисельністю категорією знарядь праці. Згідно опублікованих даних з чотирьох ГПК Межирічів скребачки становлять тут відповідно 29%, 20%, 10,5% і 15,3% від загальної кількості знарядь [Гладких, 2001, с. 20-21]. Таким чином, відсоток скребачок, на відміну від різців та мікролітів, в цілому є дуже змінним показником, який притаманний кожному епіграветтському комплексові, незалежно від наявності чи відсутності на ньому стаціонарних жител з кісток.

Частка подвійних скребачок по відношенню до цієї категорії знарядь праці загалом варює в межах від 4% до 14% на трьох ГПК Добранічівки (рис. 11, А), але представлена більш стабільно в трьох комплексах Межирічів (12,5-16%), за винятком четвертого житла (9,2%). На пам'ятках без стаціонарних жител, цей показник коливається в межах 0-25% (рис. 11, В). Фактично єдиний показник, стабільно представлений в комплексах знарядь поселень із стаціонарними жителями і без них (за винятком Фастова) стосується відсотка тронкованих платівок, що стабільно знаходиться у межах усього 4-7% (рис. 11, А, В). Згідно опублікованих даних, аналогічний індекс на трьох ГПК Межирічів також знаходиться у межах 4,8-6,4% і лише в четвертому житлі зменшується до 2,6% [Гладких, 2001, с. 20-21].

Загальний відсоток ретушованих платівок серед знарядь праці варює у досить незначних межах на всіх проаналізованих пам'ятках (рис. 11, А, В), але є значно вищим у трьох ГПК Добранічівки (20-25%) і відчутно меншим на поселеннях без стаціонарних жител (7-13,5%). У чотирьох комплексах Межирічів він становить відповідно 9,2%, 10,2%, 15,7% та 7,9% [Гладких, 2001, с. 20-21], тобто загалом відповідає показникам останньої групи пам'яток.

Якщо вищезгадані епіграветтські пам'ятки, за винятком Фастова, проаналізувати з точки зору технологічних особливостей і типологічного складу їх мікролітичних виробів, картина розмаїття цих показників, індивідуально притаманних кожному комплексові, є досить вражаючою незалежно від господарської чи сезонної спеціалізації останніх (рис. 11, С, D). Фактично відмінність кожного з них яскраво простежується вже на рівні простого відсотка мікролітів серед знарядь праці (від 6,4 у ГПК №4 Добранічівки до 39,5% в Семенівці 3) (рис. 11, С і, D і). Аналогічна ситуація спостерігається і щодо елементарної наявності чи відсутності трьох основних типів мікролітів на цих пам'ятках (вістер

мікрограветт, ланцетоподібного типу та прямокутників), не кажучи вже про значне коливання їх відсотків (від 0 до 35%) по відношенню до мікролітичного комплексу в цілому (рис. 11, С а, D а). Загальна ж частка мікролітів, у яких затуплена поверхня оброблена вентральною ретушшю варює тут від 0 до 12% (рис. 11, С г, D г), так само як і кількість випадків вентрального підтісування кінців прямокутників або базових частин вістер знаходиться в інтервалі від 0 до 21% (рис. 11, С д, D д). Фактично у деяких мікролітичних комплексах взагалі не представлені окремі технологічні прийоми, більшою чи меншою мірою притаманні іншим пам'яткам.

Більш стабільна ситуація щодо кількості чи наявності або відсутності взагалі певних технологічних прийомів спостерігається стосовно використання дорсального ретушування мікролітів. Хоча, рівна трансверсальна обробка кінців прямокутників та вістер також широко варює від повної відсутності до 16% (рис. 11, С е, D е), її діагональний та опуклий різновиди вже стабільно присутні скрізь і знаходяться в межах, відповідно, 5-14% і 6 до 49% (рис. 11, С е, ж, D е, ж). Аналогічна картина простежується і у випадку часткового ретушування (так звана «незакінчено-опукла обробка») базових частин вістер і кінців прямокутників (рис. 1, 16, 27, 28; 3, 5-7, 19, 34, 36, 37) частка яких коливається в межах 3-13% (рис. 11, С з, D з). І на решті такий дуже показовий технологічний прийом виготовлення мікролітів, як «мікроріздева техніка» взагалі простежується лише на двох (Семенівка 2 і 3) із семи проаналізованих мікролітичних комплексів (рис. 11, С и, D и).

### Висновки

Таким чином, типолого-статистичне і технологічне порівняння вищезгаданої групи епіграветтських комплексів Середнього Дніпра, що за морфологічними особливостями провідних категорій знарядь праці є дуже подібними між собою, продемонструвало пряму залежність деяких з їх основних показників (індексу платівчатості, відсотка мікролітів, співвідношення між скребачками і різцями тощо) від конкретного функціонального типу поселення. На окремих сезонних поселеннях взагалі спостерігається аномальне співвідношення провідних категорій знарядь праці або навіть цілковита відсутність якогось з їх типів. Нагадаємо, що саме деякі із згаданих показників фігурують у якості ознак для віднесення тих чи інших комплексів до певних верхньопалеолітичних культур із наступним відтворенням «міграційних шляхів» і «просування» різних груп давнього населення теренами Європи (див. наприклад: [Оленковський, 2000, с. 143-150].

Разом з цим, на деяких функціонально подібних типах поселень (насамперед, із стаціонарними жителями з кісток) основна частина таких індексів виявилася майже ідентичною. З іншого боку, певна кількість показників, здебільшого пов'язаних з технологією (наприклад: співвідношення знарядь виготовлених на платівках та відщепях, відсоток багатозелових різців і до-

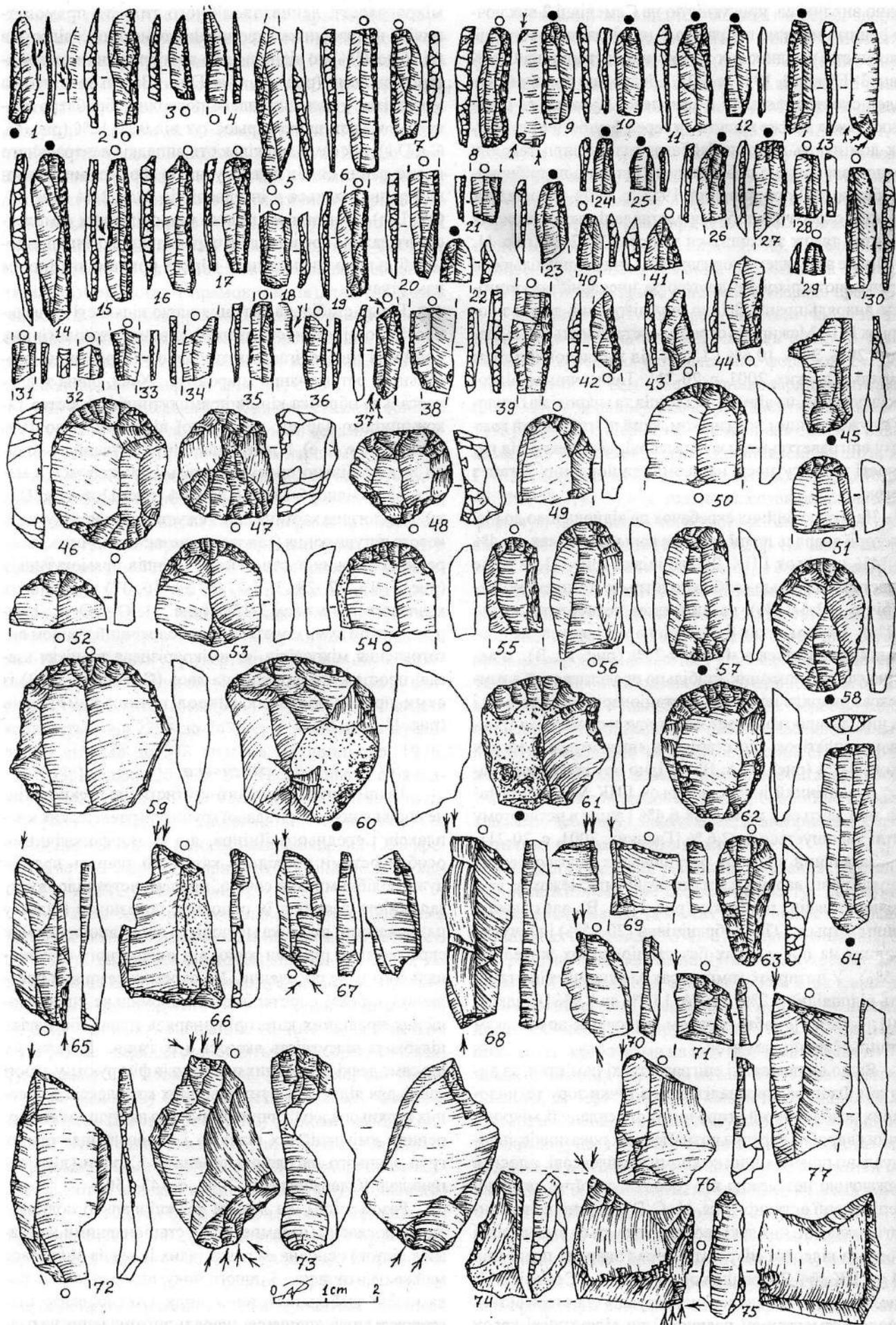


Рис. 8. Мікроліти, скребачки, тронковані платівки та різці з верхнього культурного горизонту К Гінців  
 Fig. 8. Microliths, end-scrapers, truncated blades and burins from the upper cultural horizon K of Gintsi site

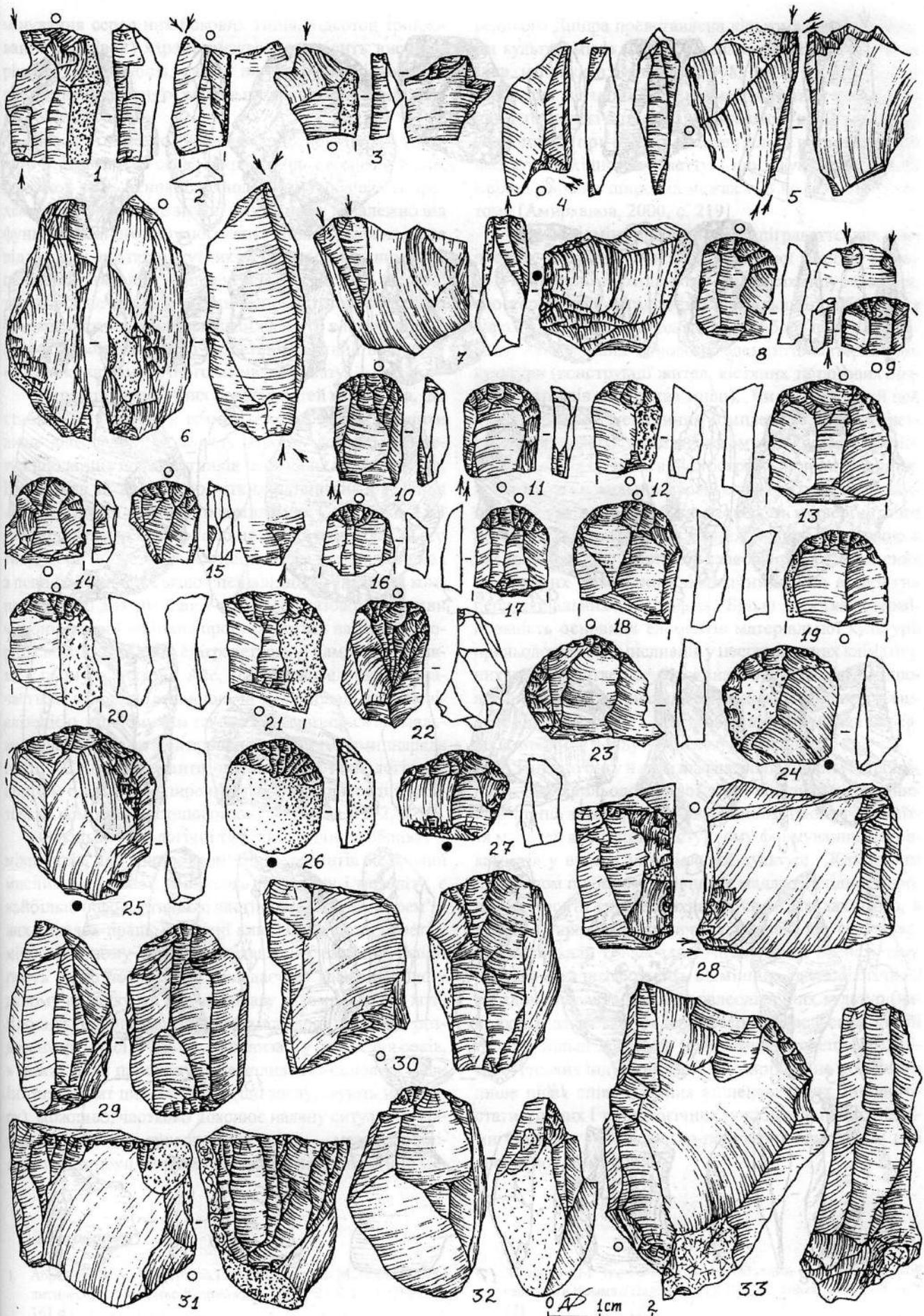


Рис. 9. Різці, різці-скребачки, скребачки та нуклеуси з верхнього культурного горизонту К Гінців  
 Fig. 9. Burins, burin-end-scrapers, end-scrapers, and cores from the upper cultural horizon K of Gintsi site

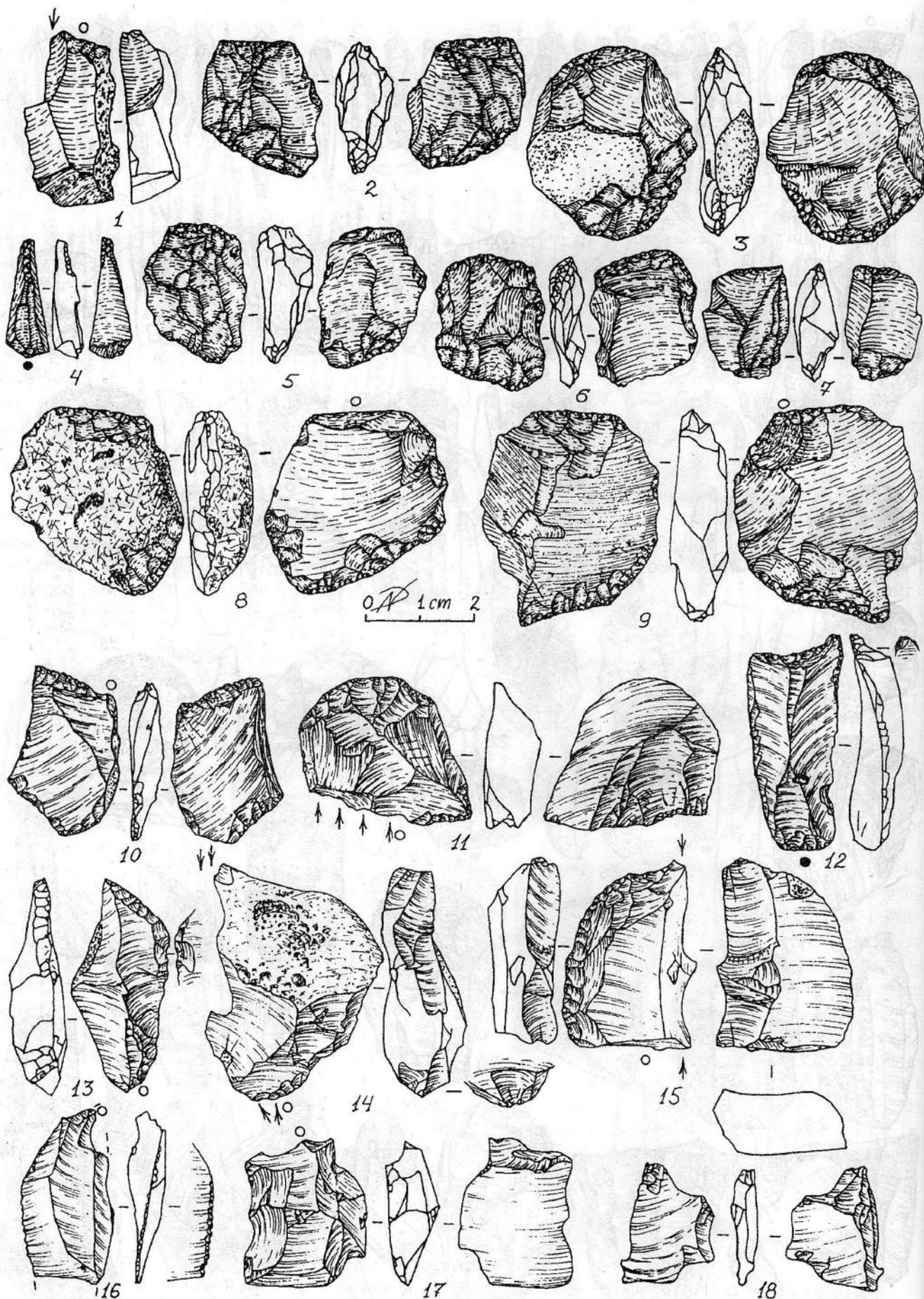


Рис. 10. Знарядя праці Великої Бугаївки  
 Fig. 10. Lithic tools from Velika Bugaivka site

мінування серед них бокових типів, відсоток тронкованих платівок) характеризувалися досить високим рівнем стабільності, навіть на різнофункціональних поселеннях, за винятком, хіба що місцезнахіджень типу «kill-site» (Фастів).

На противагу до вищенаведених показників, типолого-статистичний склад мікролітичних комплексів цих пам'яток та їх основні технологічні особливості продемонстрували дуже значні розбіжності незалежно від функціонального типу поселень. Вцілому можна лише відзначити, що прямокутники є більш стабільним компонентом згаданих комплексів, а ніж вістря. Останні також відзначаються досить різноманітною обробкою базової частини, хоча у своїй більшості, вони зорієнтовані бойовою частиною в бік протилежний відбивному горбку призматичного напівфабрикату.

Серед технологічних особливостей мікролітів, що стабільно присутні в комплексах, можна відзначити лише діагональну та опуклу обробку дорсальною ретушню кінців прямокутників та базових частин вістер. Що стоїть за наявністю чітких слідів використання «мікрорізевої техніки» в комплексах Семенівки 2 і 3 та її цілковитою відсутністю на інших пам'ятках цього типу, поки що не ясно. Останнє може бути пов'язане і з певною господарською спеціалізацією згаданих комплексів або з їх пізнішим віком. Показово, що вияви «мікрорізевої техніки» простежуються на також, скоріше всього пізнішій, епіграветській пам'ятці Журавка в цьому ж регіоні. Але, згадане поселення відзначається і яскравою сезонною чи функціональною спеціалізацією, причому там також спостерігається аномальне співвідношення між провідними категоріями знарядь праці. Слід підкреслити, що згаданий технологічний прийом є досить поширеним в різночасових епіграветських комплексах степової зони [Нужний, 1992, с. 76].

Оскільки типологічні та технологічні особливості мікролітів, як і інших крем'яних елементів металльної мисливської зброї, верхнього палеоліту і мезоліту, є найбільш інформативною частиною комплексу крем'яних знарядь праці, наведені вище певні розбіжності у мікролітичному наборі співставлених пам'яток вимагають свого пояснення. Складається враження, що у даному випадку ми маємо справу із комплексами хоча й досить подібними між собою, але досить сильно рознесеними у часі. Різниця, приблизно, у дві тисячі років, в межах яких простежується коливання основної маси ізотопних дат цих пам'яток (що заслуговують на довіру), можливо, частково пояснює наявну ситуацію. Нагадаємо, що ціла археологічна епоха — мезоліт, охоплює лише трохи ширший проміжок часу і в регіоні Се-

реднього Дніпра представлена кількома археологічними культурами із значно більшою кількістю пам'яток [див. наприклад: Залізник, 1998, рис. 51; 63]. Характерно, що значно більше розмаїття певних типологічних і технологічних ознак комплексів крем'яних знарядь праці притаманне матеріалам вищезгаданих пам'яток «східного граветту», що існували в Східній Європі у досить широких межах з 23 до 17 тисяч років тому [Амирханов, 2000, с. 219].

Але на відміну від останніх в епіграветських комплексах перигляціальної зони Східної Європи вцілому, і конкретно в розглянутих пам'ятках типу Межиріч, спостерігається загалом значно більша подібність та виразна уніфікація типологічного набору не тільки знарядь, але й інших основних елементів матеріальної культури (конструкції жител, кістяних та рогових знарядь, витворів мистецтва тощо). Чи обумовлений цей культурний феномен єдиним комплексом східнограветських технологій, який в кожному конкретному регіоні накладався на місцевий субстрат і спричиняв виникнення різних локальних версій епіграветту, сказати важко. Він так само міг бути наслідком конвергентного розвитку технологій, пов'язаних з єдиною можливою в цій зоні моделлю адаптації палеолітичного населення до суворох природно-кліматичних умов відкритих перигляціальних ландшафтів. Більш жорстка детермінованість основних елементів матеріальної культури прильодовикових мисливців у несприятливих кліматичних умовах підтверджується значно стабільнішим типологічним набором знарядь саме на поселеннях із стаціонарними житлами з мамутових кісток, майже напевно зимовими, в індустріях типу Межиріч.

З іншого боку й виразна гіперзональність, і стабільність цієї прильодовикової зони відкритих холодних лісо-степів також не сприяла виникненню тут розмаїття моделей адаптації і наступному формуванню «строкатості» у виявах матеріальної культури. Класичним прикладом подібного ж явища є мадлен Західної Європи, на досить єдиних технологічних засадах якого, в різних природно-кліматичних умовах, що створювались і зникали тут на заключних етапах плейстоцену, постала ціла низка досить відмінних, за типологічним складом знарядь, фінальнопалеолітичних культур (наприклад: азильська, федермессер, крезвельська, лінгбі тощо). Більш докладне ж визначення специфіки епіграветських індустрій типу Межиріч стане можливим лише після співставлення вищенаведених типолого-статистичних і технологічних показників із матеріалами чотирьох господарсько-побутових комплексів цієї епонімної пам'ятки.

## Література

1. Абрамова З. А., Григорьева Г. В., Кристенсен М. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. — Вып. 2. — СПб., 1997. — 161 с.
2. Абрамова З. А., Григорьева Г. В. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. — Вып. 3. — СПб., 1997. — 147 с.
3. Амирханов Х. А. Зарайская стоянка. — М.: Научный мир, 2000. — 245 с.
4. Аникович М. В., Рогачев А. Н. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М.: Наука, 1984. — с. 162-271.
5. Аникович М. В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпіграветту» // Восточный граветт. — М., 1998. — с. 35-66.

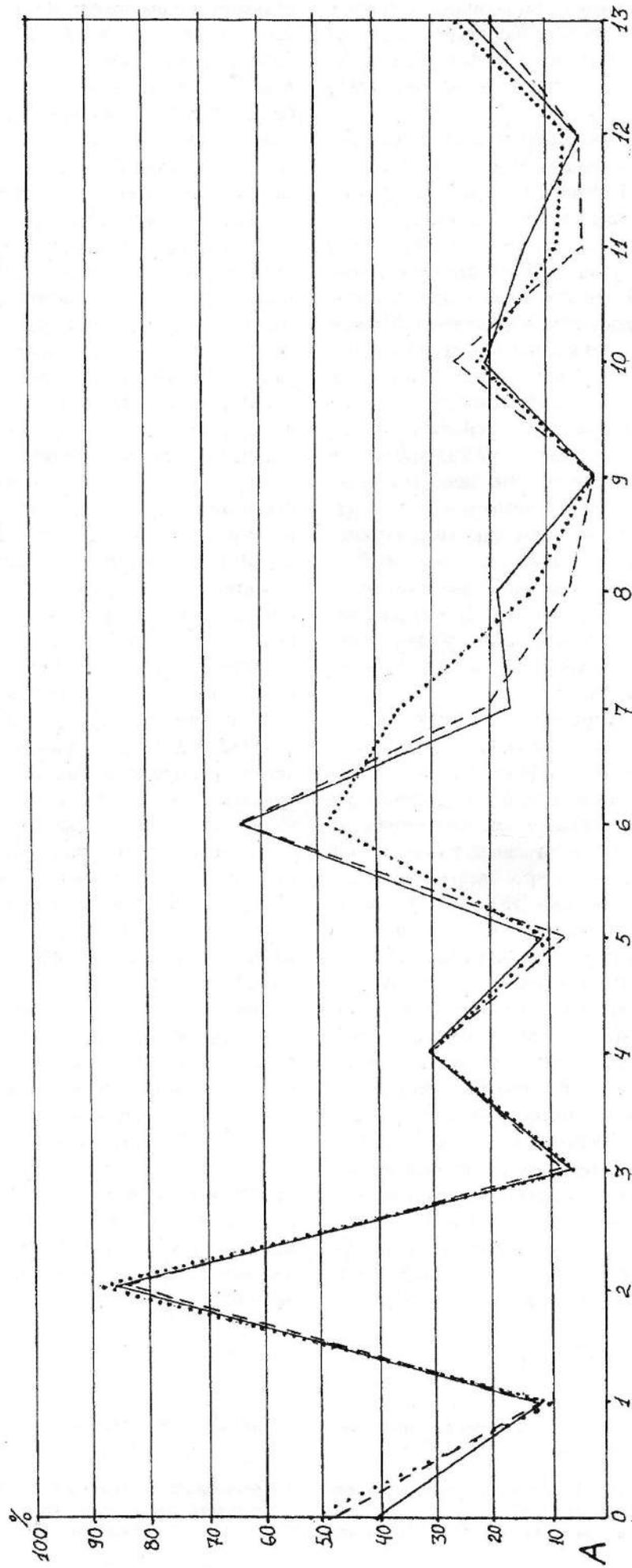


Рис.11А  
Fig.11A

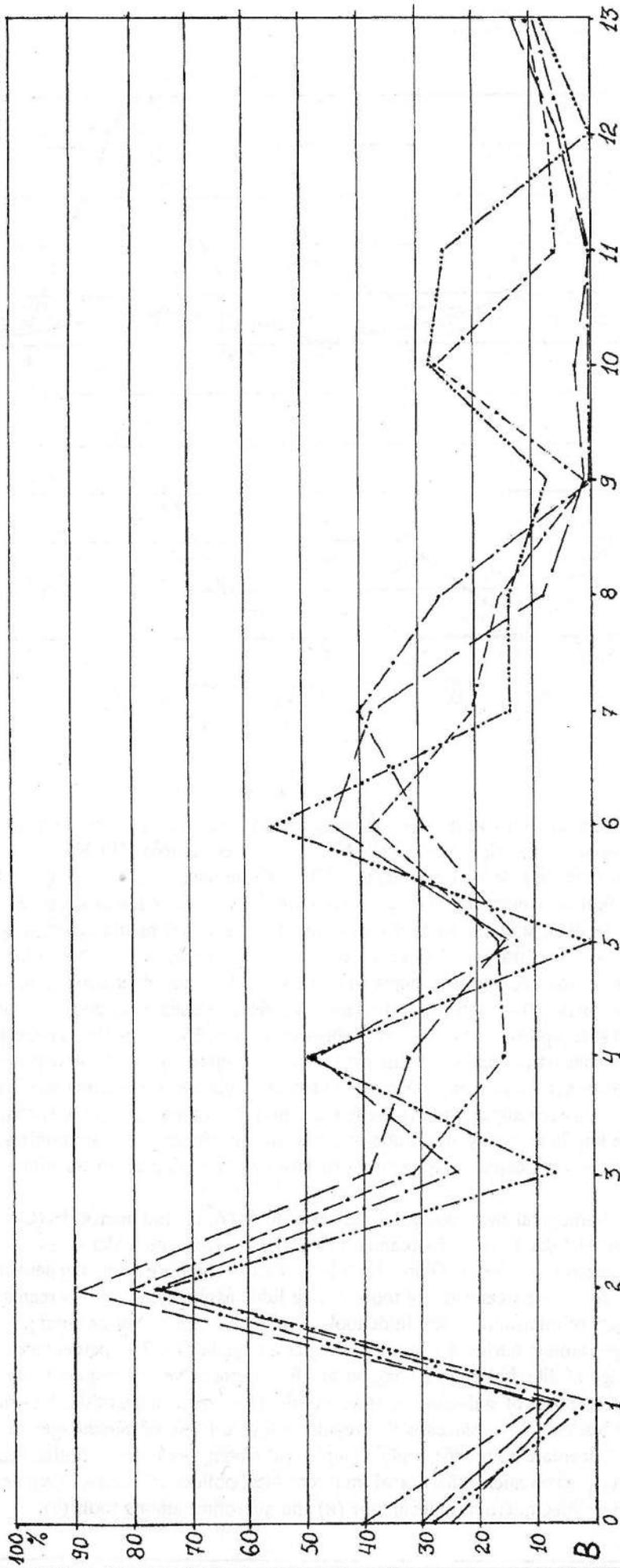


Рис.11В  
Fig.11B

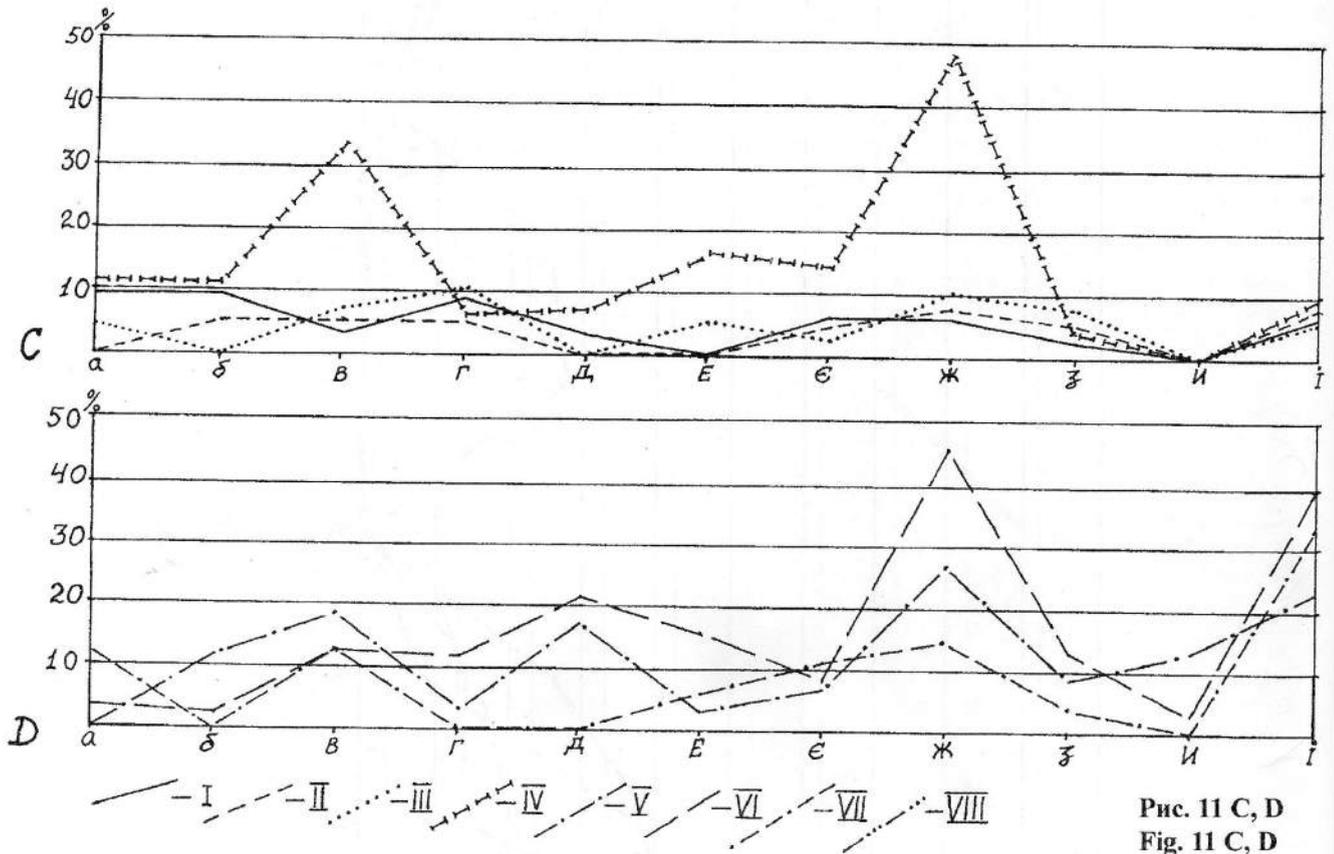


Рис. 11 C, D  
Fig. 11 C, D

Рис. 11. Графіки основних типолого-статистичних і технологічних показників комплексів знарядь та мікролітів пам'яток типу Межиріч. I — Добранічівка ГПК №1, II — Добранічівка ГПК №3, III — Добранічівка ГПК №4, IV — Межиріч ГПК №1, V — Семенівка 2, VI — Семенівка 3, VII — верхній горизонт К Гінців, VIII — Фастів. Умовні позначки: 0 — індекс платівчатості, 1 — відсоток знарядь, 2 — відсоток знарядь на платівках, 3 — відсоток мікролітів серед знарядь, 4 — відсоток різців серед знарядь, 5 — відсоток багатолезових форм серед різців, 6 — відсоток бокових форм серед різців, 7 — відсоток кутових форм серед різців, 8 — відсоток серединних форм між різцями, 9 — відсоток комбінованих виробів (різців-скребачок) серед знарядь, 10 — відсоток кінцевих скребачок серед знарядь, 11 — відсоток подвійних скребачок серед цієї категорії знарядь, 12 — тронковані платівки, 13 — платівки з нерегулярною ретушю; відсоток вістер мікрограветт (а), ланцетоподібного типу (б) та прямокутників (в) серед мікролітів, відсоток вентрального затуплення (г) та вентрального підтісування кінців прямокутників або базових частин вістер (д) серед мікролітів, відсоток дорсальної трансверсальної (е), діагональної (є), опуклої (ж) та незакінчено опуклої (з) обробки кінців прямокутників або базових частин вістер серед мікролітів, відсоток випадків «мікрорізцевої техніки» (и) серед мікролітичного комплексу і мікролітів по відношенню до знарядь праці (?)

Fig. 11. Diagrams of main technological and typological indices of tools (A, B) and microliths (C, D) of the Mezhyrich-type sites. I — Dobranichivka 1, II — Dobranichivka 3, III — Dobranichivka 4, IV — Mezhyrich 1, V — Semenivka 2, VI — Semenivka 3, VII — Gintsi (K), VIII — Fastiv. There are following percentages on diagrams A and B: 0 — index lam., 1 — percentage of tools among lithic assemblage, 2 — percentage of tools made on blades, 3 — percentage of microlith among lithic tools, 4 — percentage of burins among tools, 5 — percentage of multiple-edged types among burins, 6 — truncated types among burins, 7 — percentage of angle types among burins, 8 — percentage of dihedral types among burins, 9 — percentage of complex tools (e.g. burin-scrapers) among tools, 10 — percentage of end-scrapers among tools, 11 — percentage of double-end type among scrapers, 12 — truncated blades, 13 — blades with irregular retouch. Code of percentages on diagrams C and D: microgravettian (a), lanceolate points (b), and rectangles (b) among backed microliths, ventral longitudinal (r) and truncated (d) retouches on microliths, dorsal transversal (e), oblique (e), convex (ж), and unfinished convex (z) truncations on microliths, microburin technique (и) and microliths among tools (?).

6. Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА. — №40, М.-Л.: Наука, 1953. — 463 с.
7. Бибиков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. — К.: Наукова думка, 1981. — 107 с.
8. Борисковский П. И. Очерки по палеолиту бассейна Дона // МИА №121. — М.-Л.: Наука, 1963. — 229 с.
9. Бочкарев В. С. Периодизация В. А. Городцова в контексте хронологических исследований европейского бронзового века // Бронзовый век Восточной Европы (характеристика культур, хронология и периодизация). Материалы международной научной конференции. — Самара, 2001. — с. 8-10.
10. Величко А. А., Грехова Л. В., Грибченко Ю. Н., Куренкова Е. И. Превыбывший человек в экстремальных условиях среды. Стоянка Елисеевичи. — М., 1997. — с. 186.
11. Гладких М. И. Поздний палеолит лесостепного Приднепровья. Автореф. дисс... канд. ист. наук. — Л., 1973. — 22 с.
12. Гладких М. И. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Проблема палеолита Восточной и Центральной Европы. — Л.: Наука, 1977. — с. 137-143.
13. Гладких М. И. Кремневый инвентарь межиричского позднепалеолитического поселения // Vita Antiqua. — К., 2001. — №3-4. — с. 15-21.
14. Залізник Л. Л. Предісторія України X-V тис. до н. е. — К., 1998. — 305 с.
15. Залізник Л. Л. Етнокультурні процеси в пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. — 2000. — №2. — с. 4-11.
16. Кисін Л. С. Археологическая типология. — Л., 1991. — 444 с.
17. Левицкий И. Ф. Гінцівська палеолітична стоянка (за даними досліджень 1935 р.) // Палеоліт і неоліт України. — Т. I. — К.: Видавництво АНУ, 1947. — с. 197-247.
18. Лисицын С. Н. Эпиграветт или постграветт I // Stratum plus. Кишинев, 1999, №1, с. 83-120.
19. Оленковский М. П. Граветтійський шлях розвитку в пізньому палеоліті України // Археологія. — 2000 а. — №2. — с. 57-64.
20. Оленковский М. П. Палеоліт та мезоліт Присівашшя. Проблеми Епігравету України. — Херсон: «Придніпров'я», 2000 в. — 170 с.
21. Нужный Д. Ю. Проблема сезонної адаптації фінально-палеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. 1997. — №2. — с. 3-23.
22. Нужный Д. Ю. Епіграветські пам'ятки Овруцького краю // Археологія, 2000. — №2. — с. 37-56.
23. Нужный Д. Ю., Ступак Д. В., Шидловський П. С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки 3 та особливості весняно-літніх поселень межиричської культури в Середньому Подніпров'ї // Археологический альманах. — №9. — Донецьк, 2000. — с. 123-136).
24. Пидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К.: Наукова думка, 1969. — 162 с.
25. Пидопличко И. Г. Межиричские жилища из костей мамонта. — К.: Наукова думка, 1976. — 239 с.
25. Степи свразийской части СССР в скифо-сарматскую эпоху. Археология СССР. — Т. 10. — М.: Наука, 1989. — 442 с.
26. Формозов А. А. Могут ли служить орудия каменного века этническим признаком? // СА, 1957. — №4. — с. 66-74.
27. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. — М.: Наука, 1985. — 271 с.
28. Шовкопляс И. Г. Палеолитическая экспедиция 1954 г. // КСИА АН УССР, 1955. — Вып. 5. — с. 3-12.
29. Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. — К.: Наукова думка, 1965. — 326 с.
30. Шовкопляс И. Г. Добраничевская позднепалеолитическая стоянка на Украине: исследование, экспонирование // КСИА РАН, 1992. — №206. — с. 85-90.
31. Soffer O. The Upper Paleolithic of Central Russian Plain. Orlando: Academic press, 1985. — 539 p.

D. Yu. Nuzhny

### Upper Paleolithic Sites of Mezhrich Type and Their Place Among Epi-Gravettian Assemblages of the Middle Dnieper

Problems of definition and even existing of Upper Paleolithic cultures are discussed in the article. In the current literature, the similar technological, typological and statistical signs of lithic assemblages are widely used for defining Upper Paleolithic cultures. But some of these are also connected with different chronological position of sites, their seasonal specifications or location of raw materials/resources, diversity of models of adaptation or economic strategy used and even with excavation of some functional parts of settlements.

For given reasons, the main technological and typological indices of large group of Epigravettian assemblages in the Middle Dnieper basin (the first dwelling of Mezhrich, first, third and fourth dwellings of Dobranichivka, Semenivka 2 and 3, Fastiv and layer K of Gintsi) were compared statistically. Some sites with expressive functional specialization (Semenivka 1, Velika Bugaivka) were used for typological comparison, too. These assemblages with very similar and unified morphological signs of main typological categories of lithic tools (fig. 1-10) are dated by 13-15 thousand years ago and include both sites with serious constructions of mammoth bones and without them. In this case, the group of similar and totally excavated Epigravettian sites with different seasonality and functional specialization (settlements, transitory hunting camps, butchering or kill-sites) are compared.

The main technological and typological indices of lithic tools from the sites with mammoth bone dwellings (fig. 11, A) and without them (fig. 11, B) are presented on diagrams. The main indices of assemblages with mammoth bone dwellings are very similar and sometimes even identical to those from sites without of ones. However, several technological and typological indices (percentage of tools made on blades, truncated blades) are very similar for all types of sites. The latter is not typical for assemblages with expressive functional specialization such as kill-butcher sites (Fastiv).

So more stable typological and technological structure of lithic tools assemblages just on sites with mammoth bone dwellings was determined by more narrow limits for human adaptation during cold season in the heavy climatic condition of wintering in Periglacial steppe-forest zone. These limits, perhaps were considerably wider just during warm time—when more flexible models of adaptation were available. Larger technological and typological diversity of microlithic assemblages of all kinds of mentioned sites, perhaps, was determined by wider limits of their existence during one-two millennia. However similar the Mezhrich-type industries at the whole may be, they are very different from other Epi-Gravettian assemblages of Middle Dnieper basin.

---

**І. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова**  
**Пізньопалеолітичні**  
**господарсько-побутові**  
**комплекси та житла степової**  
**України**

---

*Стаття присвячена аналізу та соціально-економічній інтерпретації верхньопалеолітичних господарсько-побутових комплексів та житлових об'єктів степової смуги України.*

В останні роки одним із пріоритетних напрямків палеолітознавства стало дослідження та інтерпретація господарсько-побутових комплексів (ГПК) і жител на пізньопалеолітичних поселеннях. Починаючи з 30-х років минулого століття досить значна їх кількість була відкрита у степовій смузі України. Проте поки що матеріали цих розкопок не узагальнені, а сама інтерпретація названих об'єктів викликає більше запитань, ніж відповідей. У цій статті автори розглянули найбільш характерні і відомі ГПК та житла означеного регіону у послідовності їхнього розташування з заходу на схід, а також зробили спробу їх класифікації, торкнувшись і деяких дискусійних проблем інтерпретації.

#### **Характеристика матеріалів**

**Велика Акаража.** Під час досліджень стоянки у 1988-1993 рр. на периферії поселення було виявлено чотири локальні ГПК. Усі вони мали овальну в плані форму і площу від 15,5 до 23 кв. м. У центрі двох із них простежені залишки вогнищ, одне з яких (ГПК I, рис. 1) мало розміри 35 × 50 см та глибину до 4-5 см. В межах досліджених ГПК знайдено від 1571 до 2579 розколотих кременів, причому від 71 до 92 виробів в кожному з них мали додаткову обробку\*. Серед знарядь ГПК переважав мікроінвентар (від 31,0 до 66,3%), друге місце займали різці (від 15,2 до 31,1%) і лише на третьому місці були скребачки (від 2,2 до 18,8%). У комплексах також було виявлено від 58 до 406 фрагментів кісток бізонів (*Bison priscus*), з яких від 10 до 85 екземплярів визначені палеозоологами. За даними О. П. Секерської, кістки з різних ГПК належали мінімально 1-4 особинам, переважно дорослим та напівдорослим самцям [Сапожников, 1994, 1995, 1995 а, 2001, 2002, Сапожников, Сапожникова, 2001, Сапожников, Секерская, 2000, 2001].

Наведені характеристики дозволили у попередніх публікаціях інтерпретувати ГПК Великої Акаражі як дуже нетривалого за часом місця сезонного (весняно-літнього) проживання окремих сімей первісної общини, яка неодноразово поверталась на територію цього поселення. Судячи з кількості утилізованих мисливцями тварин, термін існування кожного з чотирьох ГПК навряд чи міг бути довшим, ніж один-два місяці.

Відмічене переважання різців для обробки кісток та дерева над скребачками є, на наш погляд, додатковим свідченням на користь того, що ГПК Великої Акаражі були весняно-літніми об'єктами. Адже масова вичинка якісних, особливо хутряних шкір тварин зазвичай припадала на холодну, а точніше зимову пору року. Основну частину поселення з більш значною концентрацією знахідок та нерозчленованою планіграфією було запропоновано розглядати як наслідок неодноразового нашарування один на одного саме таких сімейних ГПК [Сапожников, 1995, с. 162; 2001; 2002 та ін.].

На жаль, на всіх ГПК Великої Акаражі, за виключенням двох вогнищ, не було знайдено решток якихось інших елементів штучних конструкцій: ямок від стовпів чи жердин, заглиблень підлоги, виразних робочих місць (точків) тощо. Ця обставина, на жаль, не дозволяє дати їм більш детальну інтерпретацію, з точки зору реконструкції наземних жител, що могли на них існувати, тому доречно залучити для цього матеріали інших ГПК та етнографічні матеріали.

Зазначимо, що наявність на території одного поселення одразу чотирьох виразних, синхронних та добре документованих об'єктів такого типу поки що є унікальним явищем для всього названого регіону, зафіксованим лише на Великій Акаражі.

**Нововолодимирівка II.** Досить виразний ГПК був досліджений М. П. Оленковським у 1985 та 1987 рр. на стоянці, яка розташовувалась на північному березі оз. Сиваш. Слід погодитися з Л. Л. Залізником [1990, с. 73-75], що все поселення нижнього культурного шару пам'ятки є одним повністю дослідженим ГПК загальною площею близько 40 кв. м. Хоча автор розкопок розрізняє там дві структурні ділянки або скупчення культурних решток, на опублікованому ним загальному плані пам'ятки (рис. 2) вони не простежуються. Загалом в межах ГПК знайдено 1947 кам'яних виробів, 182 з яких мали додаткову обробку. Мікроінвентар нараховує понад 34 екз. (18,8%), різці — 26 екз. (14,4%), скребачки — 6 екз. (3,3%), долотоподібні форми — 12 екз. (6,6%). З 56 дрібних фрагментів кісток тварин О. П. Секерською визначені три зуби від однієї особи дикого коня і один зуб бізона [Оленковський, 2000, с. 33-48, табл. III, рис. 20-23].

\* Під виробами з додатковою обробкою ми розуміємо кам'яні знаряддя праці, що визначені візуально на підставі морфологічного аналізу. Після застосування методу трасологічного аналізу кількість використаних у процесі роботи знарядь праці збільшиться удвічі і навіть утричі (Сапожникова, Залізник, 1999. Порівн.: табл. II з VI-X та ін.), але поки що далеко не всі колекції розглянутих нами ГПК досліджені під мікроскопом.

**Кайстрова Балка I.** Один ГПК був виявлений на відкритій у Дніпровському Надпоріжжі 1931 р. Т. Т. Теслею [Teslja, 1932] та розкопаній упродовж 1931 та 1933 років О. В. Добровольським стоянці Кайстрова Балка I. У плані він мав форму неправильного витягнутого овалу і хоча був майже наполовину зруйнований рівчаком, можна припустити, що його довжина дорівнювала близько 6 м, а ширина 4-5 м. Таким чином, загальна площа ГПК могла складати 18-21 кв. м (рис. 3). Загалом на пам'ятці було знайдено понад 1100 розколотих кременів, але серед знярядь з додатковою обробкою названі лише дві скребачки та один різець. Фауністичні рештки репрезентовані майже 200 дрібними уламками кісток, які, за визначенням І. Г. Підоплічка, належали щонайменше двом особинам бізонів та одній особині дикого коня [Рогачев, 1949, с. 250-254; Борисковский, Праслов, 1964, с. 29; Смирнов, 1973, с. 135]. П. Й. Борисковский вважав, що на стоянці існувало кілька легких наземних жител [Борисковский, 1954, с. 381], але не деталізував цієї версії.

**Кайстрова Балка II.** На пам'ятці, відкритій та дослідженій тими ж ученими [Teslja, 1932], О. В. Добровольський та О. М. Рогачев виділили «два невеликих житлових комплекси» або, іншими словами, «плями з культурними рештками». Відстань між ними становила близько 3 м і обидва скупчення вважаються синхронними.

Перше (південне) скупчення мало в плані форму неправильного прямокутника з сильно закругленими кутами. Його розміри сягали 4,0 × 2,5 м, а площа близько 9-10 кв. м. В середині ГПК простежена штучна овальна западина розмірами 3,0 × 0,8 м і глибиною до 10-15 см. Вона була заповнена шаром, насиченим продуктами горіння, але вогнище не було виявлене. Зі скупчення походить понад 200 розколотих кременів, з яких лише 5 скребачок та два різці були завершеними зряддями праці.

Друге (північне) скупчення досліджене не повністю, бо якась частина його північного краю залишалася не докопаною. Можна сказати, що воно мало в плані форму витягнутого неправильного овалу завширшки понад 2 м і довжиною понад 4 м. Отже його загальна площа становила близько 10 кв. м. Посередині також знаходилась штучна западина розмірами 2,0 × 1,5 м, яка була заповнена шаром попелу та культурними рештками (рис. 4). У цьому житлі було виявлено лише 6 оброблених кременів.

Загальний список фауни всього поселення, за визначеннями І. Г. Підоплічка, складався з бізона (щонайменше 2 особ.), дикого коня (1 особ.), північного оленя (1 особ.), можливо, пса (1 особ.) та якогось птаха [Рогачев, 1949, с. 254-258; Смирнов, 1973, с. 136-137]. П. Й. Борисковский вважав, що обидва скупчення «могли залишитися на місці легких жител типу куренів» [Борисковский, 1954, с. 381; Борисковский, Праслов, 1964, с. 29].

**Осокорівка I.** Багатошарове поселення, відкрите у Дніпровському Надпоріжжі у 1931 р. Т. Т. Теслею

[Teslja, 1932] та досліджене протягом 1931 та 1946 рр. І. Ф. Левицьким. Останній повідомив, що залишки жител виявлені у горизонтах V-a, IV-б, III-в, II-в та II-a, але більш-менш повно видані матеріали шарів V-a, IV-б та III-в, які ми й розглянемо.

**Горизонт V-a.** Тут виявлено залишки двох наземних жител площею 7,5 та 15,5 кв. м. План першого з них (рис. 5) опубліковано [Борисковский, Праслов, 1964, табл. XXIII, 32]. Згідно наведених даних, обидва житла мали «округло-квадратні стіни», а посередині знаходились заглиблені вогнища прямокутної форми. Автор розкопок припускає, що стіни жител складались із кутових дерев'яних стовпів діаметром 20 см, які були оплетені лозою або очеретом, а потім обмазані глиною червоного кольору. Над вогнищами обох жител були зведені конструкції, каркасом яких були вкопані під кутом жердини (кілки). У цих спорудах з боку входу знаходились отвори для вигрібання з вогнищ попелу. Кількість розколотих кременів, знайдених у житлах та на їх периферії, не наведена, але всередині першого з них виявлено близько 47 виробів з додатковою обробкою: 25 скребачок (53%), 17 мікрівістер, пластин з затупленою спинкою та пластин з косо-зрізаним кінцем (загалом 36%), а також 3 різці (6,4%) та 2 скобелі (4,3%).

Про друге житло відомо небагато, зокрема те, що крем'яних виробів та кісток тварин у ньому було ще менше. Там між вогнищем та входом було знайдено 28 кременів, з яких І. Ф. Левицький назвав пластинки з затупленою спинкою, скребачку, скобель та декілька ножеподібних пластин з ретушованими краями.

Окрім того, в обох житлах були виявлені прикраси з черепашок, а також кістки (ребра) зі слідами нарізок та гравіювання. Фауністичні рештки горизонту V-a Осокорівки I, за визначенням І. Г. Підоплічка, репрезентовані кістками зубра, дикого коня, зайця, вовка та бобра [Левицький 1949, с. 289-291; Колосов, 1964, с. 43].

Аналіз наведеного плану житла №1 викликав сумніви відносно того, що його площа складала лише 7,5 кв. м. Навіть якщо припустити, що його діаметр дорівнював близько 3,5 м, то й тоді площа сягне приблизно 9,5-10 кв. м (рис. 5).

**Горизонт IV-б.** У цьому культурному шарі І. Ф. Левицький нібито простежив залишки двох жител, що стояли у воді на палях, хоча в цілому мали конструкцію, площу та орієнтацію, аналогічну попереднім спорудам. Проте, через відсутність відповідної інформації, така інтерпретація не була підтримана пізніше іншими дослідниками [Борисковский, 1954, с. 379; Колосов, 1964, с. 44; Смирнов, 1973, с. 126], і нам не залишається нічого іншого, як до них приєднатися.

**Горизонт III-в.** У цьому горизонті Осокорівки I реконструюється найбільша кількість жител — п'ять або навіть шість, розташованих по колу. Проте, опублікований Ю. Г. Колосовим загальний план культурного шару дозволяє припустити наявність там 3-5 ГПК, до складу яких входили як власне житла, так і інші елементи, у першу чергу вогнища, розташовані поза їх межами (рис. 6).

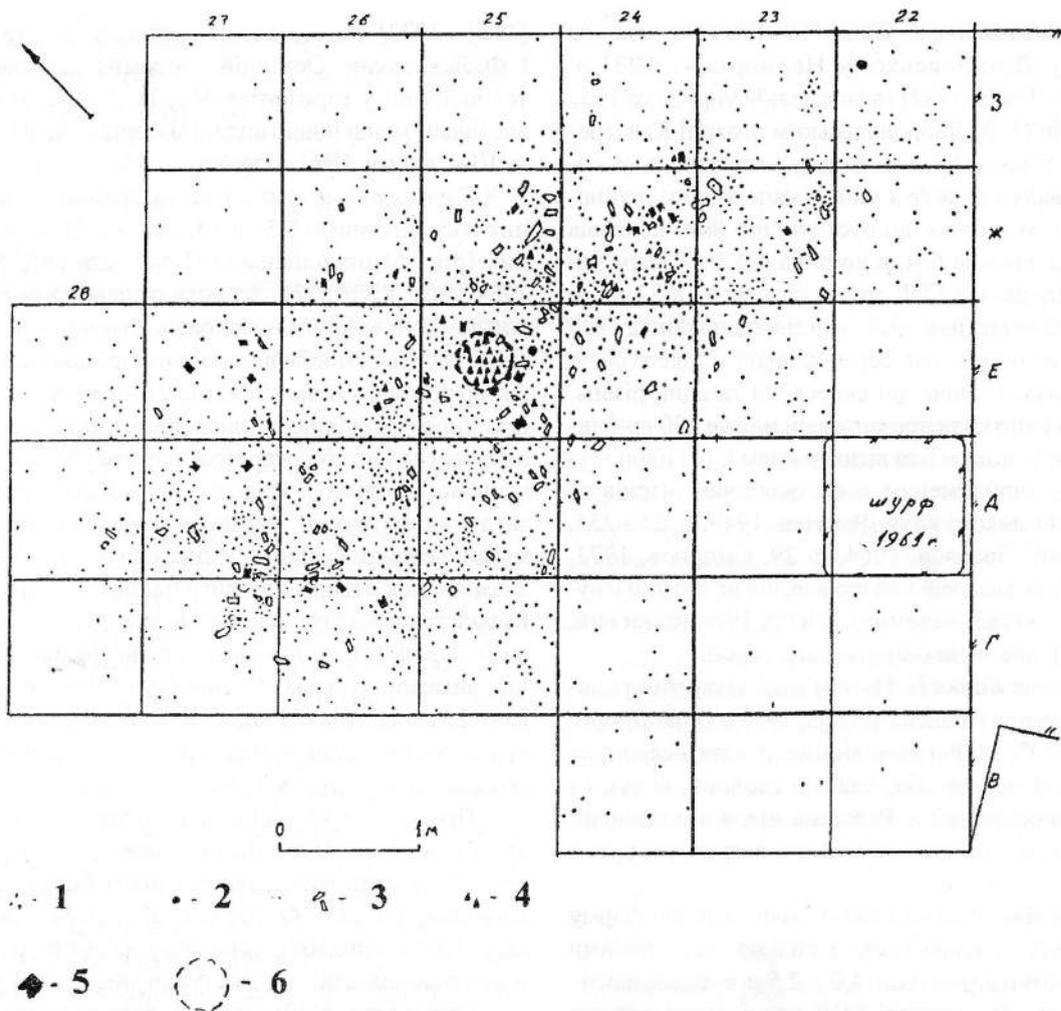


Рис. 1. План першого господарсько-побутового комплексу Великої Акаржі. Умовні позначки: 1 — кремені; 2 — каміння; 3 — кістки тварин; 4 — кісткове вугілля; 5 — зуби тварин; 6 — вогнище. За І. В. Сапожниковим (1994. — рис. 2)

Fig. 1. Plan of the first economic-household complex of Velyka Akarzha. Key: 1 — flint tools; 2 — stones; 3 — animal bones; 4 — charred bones; 5 — animal teeth; 6 — hearth. After I. V. Sapozhnikov (1994. - рис. 2).

Так, площа житла №1 нібито становила 30 кв. м (Колосов, 1964, с. 44), але на плані І. Ф. Левицького добре видно, що тут ми маємо справу з двома житлами. Розміри північного з них могли складати близько  $5,4 \times 2,7-2,8$  м, а площа, відповідно, досягати 12-14 кв. м, хоча ця цифра дуже приблизна. Площу другого житла, яке знаходилось від попереднього на відстані лише 0,5-0,6 м, неможливо вирахувати навіть таким чином, оскільки воно збереглось не повністю (рис. 6). Та як би там не було, таке близьке розташування споруд свідчить про те, що не всі ГПК та житла горизонту були синхронні, отже, використовувались протягом не одного, а принаймні двох сезонів. Ще П. Й. Борисковський зауважив: «...границі разновременних осокоривских поселений не вполне совпадали. Возвращаясь на стойбище, люди селились на старом месте, но центр поселения несколько сдвигался в ту или иную сторону» [Борисковский, 1954, с. 379].

З інших жител горизонту III-в більш чи менш повно описані матеріали житла №5. Воно мало в плані

овально-підквадратну форму, а стіни були побудовані з 9 вертикальних стовпів, заглиблених у землю на 7-19 см. Конструкція стін, згідно опису, така сама, як у жител горизонту V-а з лози або очерету, тільки глиняну обмазку навмисно пофарбовано у червоний колір вохрою (рис. 7). Більше того, І. Ф. Левицький навіть припускав, що стіни цієї споруди, а також жител №3 та 4, були побілені білою глиною.

Загалом у горизонті, переважно всередині жител та навколо зовнішніх вогнищ, було знайдено 7831 розколотий кремій. Серед виробів з додатковою обробкою (158 екз.) переважають скребачки — 67 екз. (42,4%). Дуже виразною є група пластин та великих вістер з косо-зрізаними кінцями — 43 екз. (27,2%; м'ясні ножі?); третіми йдуть різці — 23 екз. (14,6%). Саме тут були знайдені чотири відомі трапеції — середні та крупні пластини з двома косо-зрізаними кінцями, розміри яких коливаються в довжину від 3,1 до 4,7 см, а в ширину — від 1,0 до 2,1 см. Фауністичні рештки горизонту представлені кістками зубра, бика,

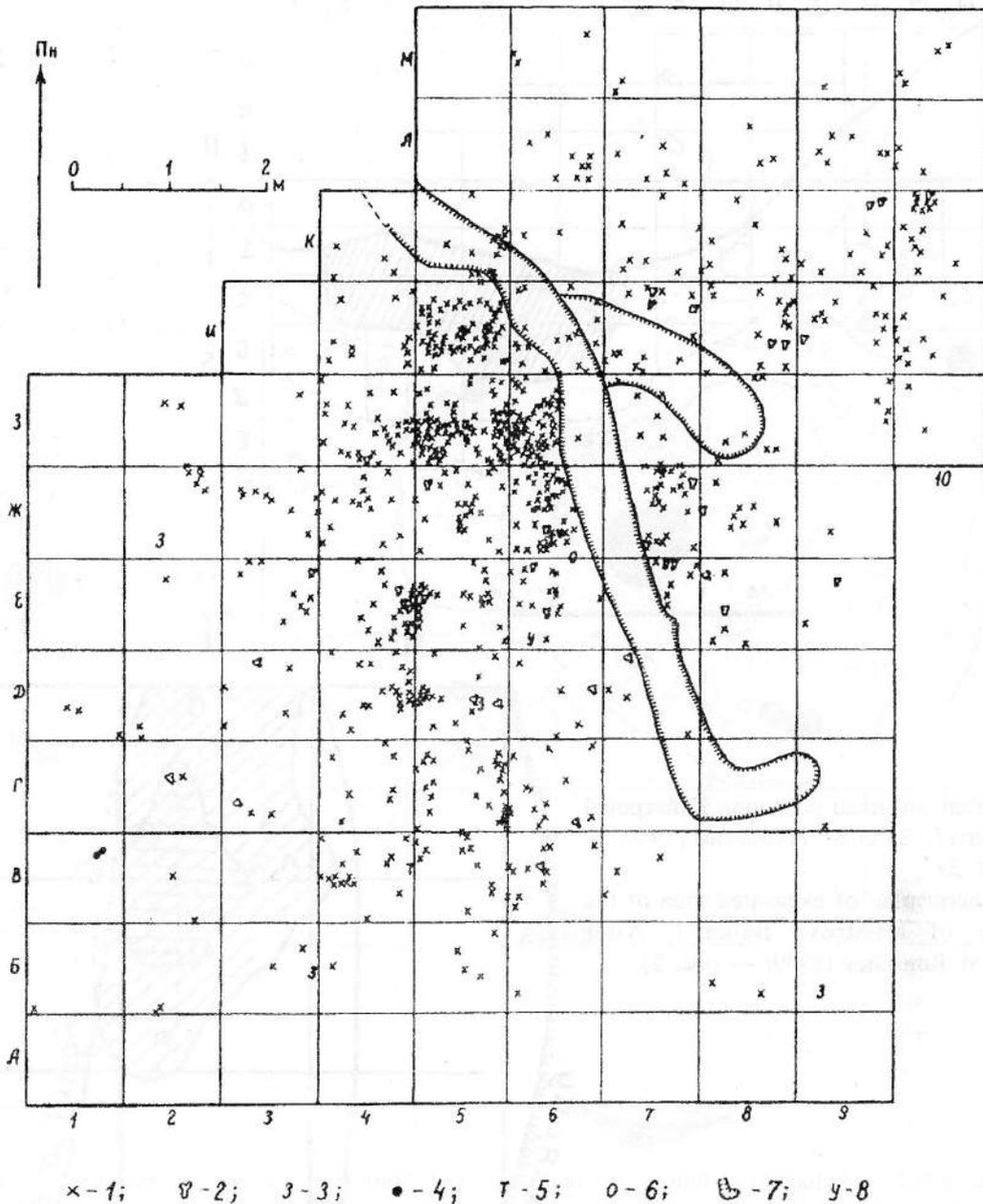


Рис. 2. План стоянки Нововолодимирівка II. Умовні позначки: 1 — кремені; 2 — кістки; 3 — зуби тварин; 4 — каміння; 5 — абразиви; 6 — вохра; 7 — траншея часів війни; 8 — вугілля. За М. П. Оленковським (2000. — рис. 20)

Fig. 2. Plan of Novovolodymyrivka II site. Key: 1 — flints; 2 — bones; 3 — animal teeth; 4 — stones; 5 — abrasives; 6 — ochre; 7 — WW II-trench; 8 — charcoal. After M. P. Olenkov's'ky (2000. — рис. 20)

байбака та бобра [Левицький 1949, с. 289-291; Колосов, 1964, с. 44-45].

Що стосується житла №5, то С. В. Смирнов оцінив його загальну площу в 12 кв. м [1973, с. 127]. Більш детальний аналіз плану показує, що ця цифра дещо перебільшена, і якщо обмежити площу житла ямками від стовпів, — не перевищує 10-10,5 кв. м (рис. 7). П. Й. Борисковський в цілому погодився з запропонованою І. Ф. Левицьким реконструкцією жител Осокорівки I, лише уточнивши, що це були рештки тимчасових наземних споруд з одним вогнищем у центрі та з ямками від стовпів, які підпирали стелю [Борисковський, 1954, с. 379].

Загалом, підсумовуючи сказане, слід підкреслити, що інтерпретація доволі численних ГПК та окремих жител Дніпровського Надпоріжжя значно ускладнюється тим, що матеріали досліджень 1930-1940 років О. В. Добровольського та І. Ф. Левицького недостатньо документовані, хоча методика розкопок заслуговує високої оцінки.

**Федорівка.** На поселенні, розташованому у Північному Приазов'ї, О. О. Кротова у 1980-1985 роках зафіксувала таку ситуацію. У двох культурних шарах стоянки було виявлено по два синхронних ГПК, які пов'язані з одним великим вогнищем або багаттям, розташованим між ними. На жаль, жоден із чотирьох ГПК

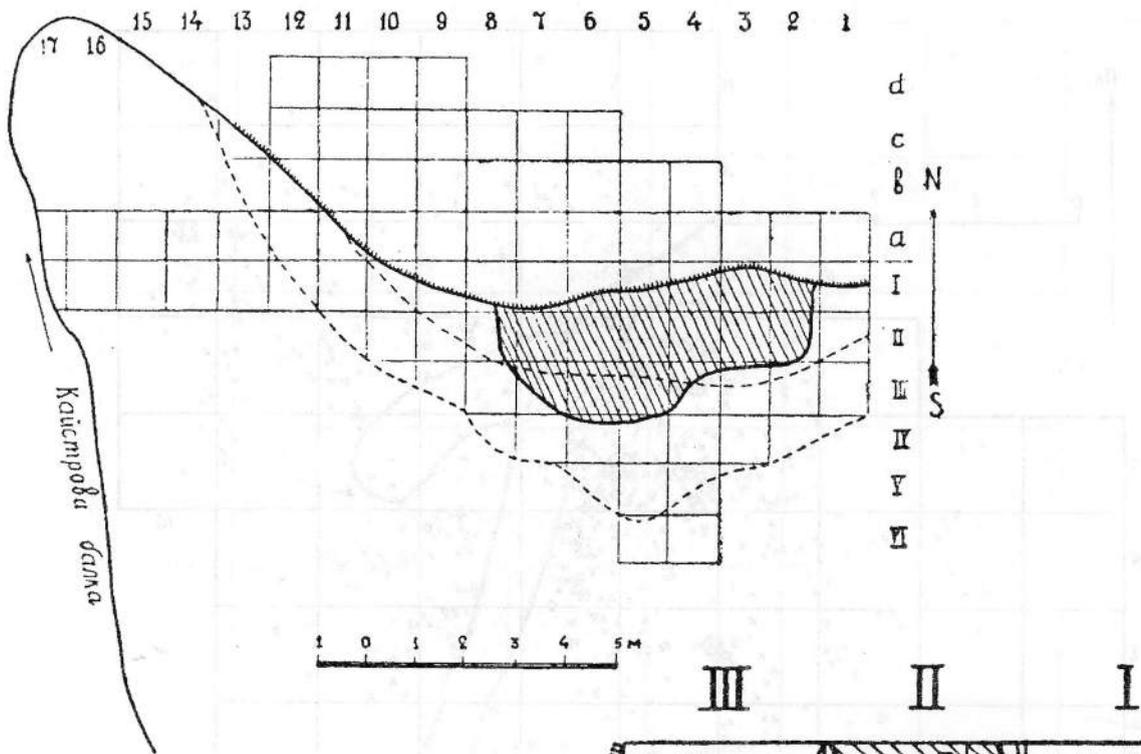


Рис. 3. Загальний план розкопок Кайстрової Балки I. За О. М. Рогачевим (1949. — рис. 2)

Fig. 3. General plan of excavated area of the site of Kaistrova Balka I. After O. M. Rogachev (1949. — рис. 2)

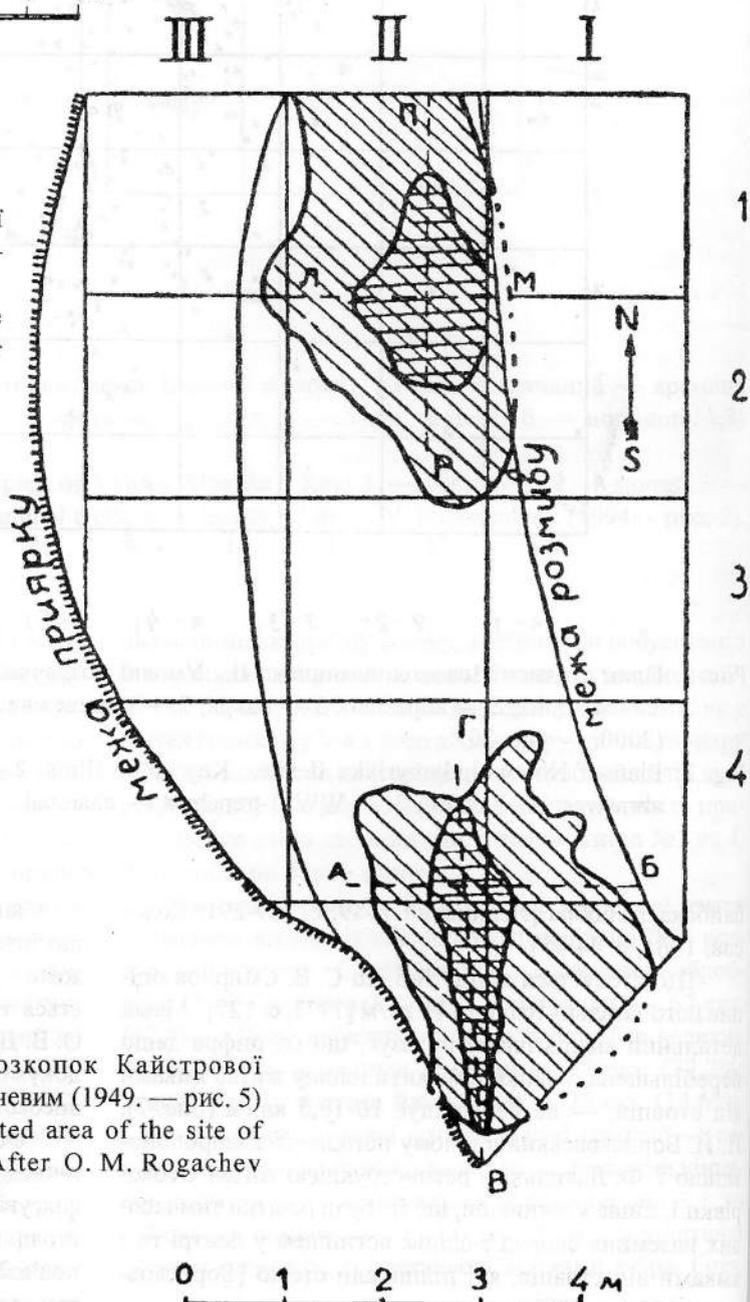


Рис. 4. Загальний план розкопок Кайстрової Балки II. За О. М. Рогачевим (1949. — рис. 5)

Fig. 4. General plan of excavated area of the site of Kaistrova Balka II. After O. M. Rogachev (1949. — рис. 5)



Рис. 5. План та розріз першого житла горизонту V-а Осокорівки. Умовні позначки: 1 — залишки глиняної обмазки стін; 2 — вогнище; 3 — вугілля; 4 — ямки від стовпів; 5 — ямки від жердин каркасу навколо вогнища; 6 — рештки зітлілого очерету. За П. Й. Борисковським та М. Д. Прасловим (1964. — Табл. XXIII, 32)

Fig. 5. Plan and profile of the first dwelling at Osorokivka, layer V-a. Key: 1 — remains of adobe walls; 2 — hearth; 3 — charcoal; 4 — pillar pits; 5 — pits for polls around the hearth; 6 — remains of charred cattail. After P. Y. Boriskovsky and M. D. Praslov 1964. — Табл. XXIII, 32)

Федорівки не був розкопаний повністю, а колекції крем'яних виробів опубліковані не згідно комплексів, а за двома шарами. Проте, ясно, що серед виробів з додатковою обробкою там переважав мікроінвентар — 36,3 і 36,5%. У нижньому шарі на другому місці були різці — 19,8%, на третьому скребачки — 14,8%; у верхньому (першому) шарі навпаки: друге місце посідають скребачки — 22,1%, а третє різці — 12%. У першому шарі діагностичних кісток тварин не знайдено взагалі, а в другому — лише один зуб бика (?) [Кротова, 1986, с. 25-39, табл. 3, рис. 12, 18].

**Ями.** На стоянці, розташованій у басейні Сіверського Дінця, О. О. Кротова у 1980 та 1982 роках була

простежена картина, аналогічна описаній вище для Нововолодимирівки II. Там також єдиний ГПК мав діаметр не менше 8 м, але його площа (понад 50 кв. м) не була досліджена повністю. До того ж, пам'ятник був досить сильно пошкоджений будівельною траншеєю (рис. 9). На всій площі ГПК було знайдено 8433 розколотих кременів, 300 з яких мали додаткову обробку. Серед останніх переважав мікроінвентар — 140 екз. (46,7%), на другому місці були різці — 44 екз. (14,6%), а на третьому скребачки — 9 екз. (3,0%). Фауністичні залишки репрезентовані чотирма кістками широкопалого коня, двома кістками бізона та одним уламком рогу благородного оленя. У центрі комплексу просте-

жені залишки вогнища [Кротова, 1986, с. 12-24, табл. 3, рис. 3].

Одразу декілька ГПК були розкопані О. Ф. Гореліком на пам'ятках Рогалицько-Передільського пізньопалеолітичного району в басейні Сіверського Дінця. Автор досліджень звернув особливу увагу на два з них — Рогалик II-B та Рогалик III-A, матеріали яких ми спочатку і розглянемо.

**Рогалик II-B.** Це скупчення культурних залишків мало в плані вигляд доволі чітко окресленого овалу розмірами близько  $6 \times 3$  м і площею до 16 кв. м. Діагностичні кістки та залишки вогнища у ньому не виявлені, але значною кількістю були представлені обпалені кам'яні вироби. О. Ф. Гореліку вдалося простежити, що «підлога» культурного шару в центрі скупчення залягала на 15 см нижче загального рівня денної поверхні поза його межами, тобто, всередині ГПК було вирито штучну западину (рис. 10). З самого ГПК та його периферії, межі якої також достатньо виразні, походить 599 кременів, 85 з яких мали додаткову обробку. Серед останніх переважають скребачки — 50 екз. (58,8%), на другому місці різці — 18 екз. (21,2%), а на третьому — невиразний мікроінвентар. Автор розкопок інтерпретував ГПК як залишки заглибленого в землю житла з вогнищем у центрі [Горелік, 2001, с. 46-54, 285, табл. 2, рис. 14-15].

**Рогалик III-A.** Це скупчення культурних решток мало набагато більші розміри, але менш виразні і не цілком окреслені контури. Його загальна площа коливалася в межах 200 кв. м. У західній частині виявлено вогнище діаметром 50 см і глибиною до 11 см. З 200 фрагментів кісток тварин визначено 16, які належали одній особині дикого коня і ще одній дрібній тварині (?). На всій площі ГПК знайдено 1175 розколотих кременів, 158 з яких мали додаткову обробку. І тут переважають скребачки — 98 екз. (62%), на другому місці різці — 33 екз. (20,9%), а мікроінвентар практично відсутній. Частиною описаного ГПК, до якого входило згадане вогнище та прилягаюча ділянка культурного шару площею 1,43 кв. м О. Ф. Горелік розглядає як залишки «легкого чумоподібного житла» [Горелік, 2001, с. 76-90, 285-286, табл. 6, рис. 30].

**Рогалик VII.** Матеріали ще двох досить виразних і синхронних ГПК, досліджені О. Ф. Гореліком на цій стоянці, на жаль, видані сумарно. Повідомляється лише, що південний ГПК мав діаметр близько 6 м і площу понад 30 м, а північний — розміри  $9 \times 4$  м і площу до 40 кв. м (рис. 11). Обидва разом дали 1330 розколотих кременів, з яких 146 мають додаткову обробку. Переважають скребачки — 70 екз. (48%), на другому місці мікроінвентар — 44 екз. (30%), на третьому різці — 19 екз. (13%). Фауністичні рештки репрезентовані 94 діагностичними кістками від чотирьох диких коней та 27 кістками від двох бізонів [Горелік, 2001, с. 117-131, табл. 10, рис. 54 а]. З інших рогалицько-передільських пам'яток певний інтерес стосовно ГПК становлять такі комплекси, як частково зруйновані Рогалик II-A і II-C, недокопані Рогалик II-D і III-B та ін. [Горелік, 2001].

Підводячи підсумки опису пізньопалеолітичних ГПК та жител степів Півдня України, слід зазначити, що їх перелік не обмежується наведеними вище матеріалами. Так, три скупчення культурних решток були виділені В. Н. Станко у 1965-1967 рр. на стоянці Білолісся (Михайлівка) у Дунай-Дністровському межиріччі. Одне з них було пов'язане з вогнищем діаметром 1,2 м [Станко 1971, с. 95-96, рис. 3]. Пізніше, після проведення додаткових розкопок 1979 р., їх автор повторив думку про наявність трьох скупчень, але на новому плані стоянки [Станко, 1985, рис. 3-4] виділити більш чи менш чітко окреслені ГПК практично неможливо. До того ж, в обох публікаціях не позначено межі скупчень, не повідомляється про їх площу, а опис всіх знахідок наведено загалом, без розподілу за комплексами. Тому для остаточних висновків слід почекати виходу в світ повної публікації матеріалів Михайлівки.

Ще більш цікава ситуація була простежена у пізньопалеолітичному шарі стоянки Сагайдак I, дослідженої у 1967 р. на березі р. Інгула В. Н. Станко та Г. В. Григор'євою. Вони виділили шість «побутових комплексів», які концентрувалися навколо вогнищ різних розмірів та залишків багать (плям від вогнищ). На жаль, судячи з виданого дрібномасштабного загального плану [Станко, Григор'єва, 1967, рис. 1], до затоплення водосховищем це унікальне поселення залишилося не дослідженим на значній площі, що принаймні удвічі перевищує розкопану частину пам'ятки. А оскільки й тут межі та площі окремих комплексів означені, то матеріали Сагайдака I вважаємо недостатньо репрезентативними для вивчення ГПК.

Варто згадати житловий комплекс, частково означений вимосткою з каменів вапняку, який був виявлений у 1964 та 1967 роках Н. Д. Прасловим на стоянці Муралівка в Приазов'ї. Проте, й ці матеріали досі не видані. За уривчастими даними можна припустити, що виявлений там ГПК мав овальну в плані форму і дуже значні розміри — близько  $12 \times 6$  м, а посередині нього простежувалася пляма попелу. Фауна поселення представлена кістками зубра, дикого коня, сайги та ін. [Праслов, Филиппов, 1967, с. 24, рис. 8, а].

Отже, наявність жител та ГПК характерна для більшості відомих на сьогодні і більш чи менш ретельно досліджених пам'яток пізнього палеоліту регіону. Звичайно, не всі вони в умовах степів, для яких характерні активні делювіальні процеси змиву, збереглися в однаковій мірі; до того ж, на автентичності їх матеріалів не могли не позначитись і такі суб'єктивні фактори, як методика розкопок та детальність публікацій.

#### **Класифікація жител та ГПК**

Таким чином, у степах України відомі такі об'єкти, як власне наземні житла, а також ГПК, більша частина з яких може розглядатися як залишки жител та пов'язаних з ними структурних елементів поселень.

До числа жител, для яких ми маємо більш чи менш достовірні дані, треба віднести два скупчення Кайстрової Балки II площею близько 9-10 кв. м (рис. 4); житло №1 горизонту V-а площею 9,5-10 кв. м та житло №5

горизонту III-в Осокорівки площею 10,0-10,5 кв. м. Як бачимо, середня площа цих жител становить від 9 до 10,5 кв. м. Проте, якщо розглядати їх як складові, хоча і основні частини ГПК, то площу принаймні двох з них треба збільшити. Так, за межами житла №5 горизонту III-в знаходилось ще одне вогнище, кістки тварин та крем'яні вироби, і загалом цей ГПК, схоже, був досліджений не на всій площі (рис. 7). Аналогічна, хоча й менш виразна ситуація, зафіксована для житла №1 горизонту V-а (рис. 5).

За ознакою площі описані вище ГПК можна розподілити таким чином. До *першої групи* слід віднести два шойно згадані ГПК з житлами Осокорівки I (рис. 5, 7), чотири акаржанські комплекси (рис. 1), ГПК Кайстрової Балки I (рис. 3) та Рогалика II-B (рис. 10). Усі вісім названих ГПК мають площу від 14-15 до 23 кв. м. Більшість інших ГПК має площу від 30 до 60 кв. м: Нововолодимирівка II (рис. 2), Ями (рис. 9), два комплекси Рогалика VII (рис. 11) і, можливо, чотири комплекси Федорівки (рис. 8). Вони можуть бути об'єднані у *другу групу* ГПК степів. Інші «плями культурних решток» (Рогалик III-A, Передільське I, розкоп 1 та ін.) мають набагато більші розміри (S до 200 кв. м та більше), і поки що їх взагалі не можна відносити до локальних ГПК.

Звертає на себе увагу той факт, що більша площа комплексу не завжди відповідає кількості знахідок і навпаки. Так, на Рогалику III-A площею близько 200 кв. м. знайдено лише 1175 крем'яних виробів (158 з додатковою обробкою), що майже відповідає акаржанським комплексам та ГПК Кайстрової Балки I. Подібні показники має Нововолодимирівка II та, можливо, ГПК Федорівки. В Ямах же знайдено понад 8400 розколотих кременів (300 з додатковою обробкою), а на деяких ділянках стоянки щільність знахідок досягла 500 зразків на 1 кв. м. Зауважимо, що в житлах Надпоріжжя кількість знахідок, зазвичай, незначна. Так, у північному житлі Кайстрової Балки II було виявлено трохи більше 200 кременів (7 виробів з додатковою обробкою), а в другому ГПК тієї ж пам'ятки ще менше. Порівняно невелику кількість знахідок дали і житла Осокорівки I.

Наведені вище відсоткові показники співвідношення різних груп крем'яних виробів з додатковою обробкою, свідчать про те, що вони дуже суттєво коливаються у різних житлах та ГПК, навіть розташованих на одному поселенні. Найбільш виразно така картина простежена на Великій Акаржі. Ці факти свідчать про те, що відсоткові та інші показники інвентарю окремих комплексів є більш об'єктивними, ніж усереднені показники колекцій, зібраних на всій площі тієї чи іншої пам'ятки, без урахування особливостей його планіграфії, особливо, коли до них включені ще й підйомні матеріали.

З груп знарядь із додатковою обробкою мікроінвентар і різці переважали у комплексах Великої

Акаржі, на Нововолодимирівці II, Ямах і Федорівці (другий шар). У північному житлі Кайстрової Балки I, житлі №1 горизонту V-а Осокорівки, загалом у горизонті III-в Осокорівки, на Федорівці (перший шар), Рогаликах II-B, III-A, VII суттєво переважали скребачки, що, як вже зазначалося вище, більш характерно для ГПК зимового сезону.

До речі, останній факт є ще одним контраргументом недостатньо обґрунтованому висновку О. Ф. Гореліка про те, що у степовій зоні полювання на бізонів відбувалося в осінньо-зимовий, а на диких коней у весняно-літній періоді [Горелик 2001, с. 276-281]\*. Крім того, відзначене на Рогалику II-B заглиблення підлоги житлового простору на 15 см також є яскравою ознакою зимового помешкання.

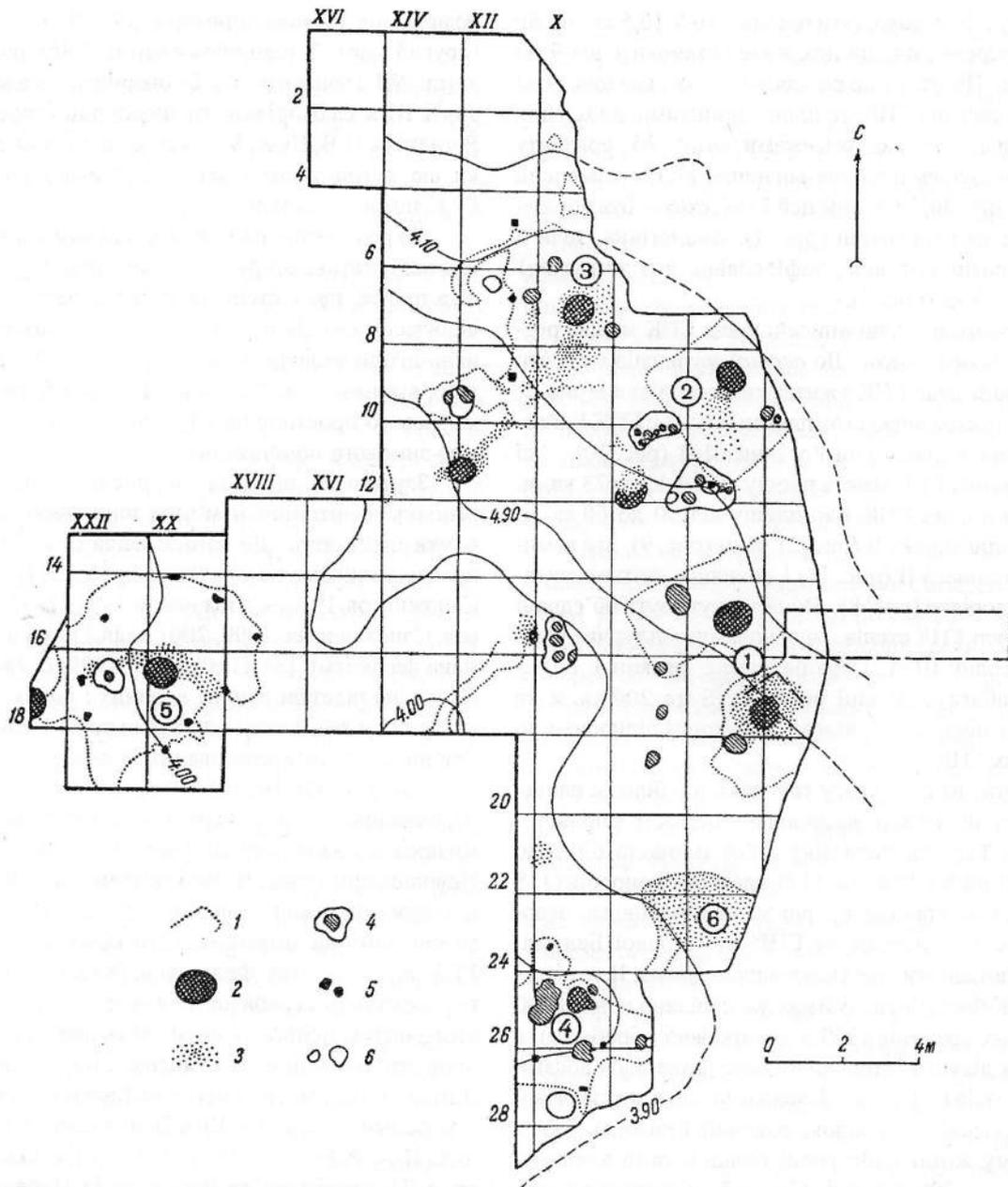
Зауважимо, що детальне дослідження сезонності пізньопалеолітичних пам'яток зони степів виходить за рамки цієї статті. До того ж наша позиція щодо цієї проблеми викладена у декількох роботах [Дворянинов, Сапожников 1975, Сапожников 1992, 1995, Сапожников, Сапожникова, 1990, 2001 та ін.] і вже була підтримана фахівцями [Залізняк 1996, 1998, с. 78-84 та ін.]. Проте, на підставі раніше виданих і нових фактів, викладених у даній статті, зробимо деякі висновки щодо сезонності охарактеризованих комплексів.

Так, усі ГПК Великої Акаржі з фауною бізонів та переважанням серед знарядь мікроінвентаря та різців ми продовжуємо інтерпретувати як весняно-літні. ГПК Нововолодимирівки II, Ям і другого шару Федорівки з переважанням мікроінвентаря, різців та фауною дикого коня і бізона, можна вважати зараз літньо-осінніми. ГПК першого шару Федорівки, Рогалика II-B і III-A з переважанням скребачок та фауни дикого коня можна визначити як осінньо-зимові. Можливо, що до них слід віднести також обидва комплекси Кайстрової Балки I. Житла та комплекси Кайстрової Балки II, горизонту V-а і, можливо, горизонту III-в Осокорівки, а також Рогалика II-A, Рогалика VII та інші подібні пам'ятки обох груп (Надпорізької та Рогаликсько-Передільської) з переважанням скребачок та фауною дикого коня, бізона і навіть північного оленя слід розглядати як зимові або зимово-весняні.

#### *Археологічні аналогії та етнографічні паралелі*

Порівняємо основні характеристики степових жител та ГПК з аналогічними об'єктами більш північних районів. Л. Л. Залізняк [1989, с. 147; 1990, с. 79] на підставі аналізу матеріалів відомих пам'яток визначив, що в ГПК мисливців на мамонтів, зазвичай, мають середній діаметр близько 9 м (S понад 60 кв. м) і в них знаходять до 300-500 крем'яних знарядь. Типові сімейні крем'яниці мисливців на північних оленів мають середній діаметр близько 7,7 м (S 40-45 кв. м) і в кожному з них зустрічається близько 100 виробів з додатковою обробкою [Залізняк, 1989, с. 145-148; 1990, с. 73-75; 1998, с. 51]. Як бачимо, «оленні» комплекси най-

\* Ще у середині XVIII ст. ногайські татари полювали на диких коней восени, оскільки навесні і влітку їх дуже важко було наздогнати навіть верхи. Так, Тунмани занотував: «На диких лошадей, которых здесь множество, они обычно устраивают охоты осенью, когда почва болотиста, и ловят их живыми или убивают» [Тунманн, 1991, с. 52-53].



**Рис. 6.** Загальний схематичний план горизонту III-в Осокорівки. Умовні позначки: 1 — межа розташування знахідок у житлах; 2 — вогнища; 3 — вугілля; 4 — місця обробки кременю; 5 — ямки від стовпів; 6 — западини поруч з житлами; цифри у кружечках — номери жител. За П. Й. Борисковським та М. Д. Прасловим (1964. — Табл. XXI, 1)

**Fig. 6.** General schematic plan of the occupation layer III-v at Osokorivka site. Key: 1 — contour of concentration of finds in dwellings; 2 — hearths; 3 — charcoal; 4 — places of flint processing; 5 — pits for pillars; 6 — depressions near dwellings; encircled digits — dwellings' numbers. After P. J. Boriskovsky and M. D. Praslov (1964. — Табл. XXI, 1).

більш близькі степовим ГПК другої групи як за площею, так і за іншими показниками та принципово від них не відрізняються.

Л. Л. Залізник інтерпретував «оленні» ГПК свідерців як залишки округлих у плані каркасних конічних жител діаметром 3-4 м (S від 7,7 до 12,6 кв. м). Він підкреслив, що зимові житла, на відміну від літніх, були заглиблені в землю, мали покриття з дерну та коридорний вхід. Цей висновок спирається не тільки на результати дослідження жител свідерських стоянок Ридно IV (Польща) та Гирло Злобича (Україна), але й на

етнографічні дані [Залізник, 1989, с. 143-145]. Зокрема, відомо, що ескімоси Аляски (нунамути) будували конічні житла з вогнищем у центрі, діаметр яких складав від 3,6 до 4,5 м (S від 10,2 до 16,0 кв. м). На каркас такого житла йшло 23 вербові жердини, а на його покриття 20-23 шкіри оленів карibu.

Аналогічні літні житла споруджували на Алясці індіанські племена атапасків, причому іноді їх намети мали не конічну, а напівсферичну форму [Дзинискевич, 1987, с. 63-69, рис. 31, 33]. Що стосується жител мисливців на бізонів, то Л. Л. Залізник, на базі узагальне-

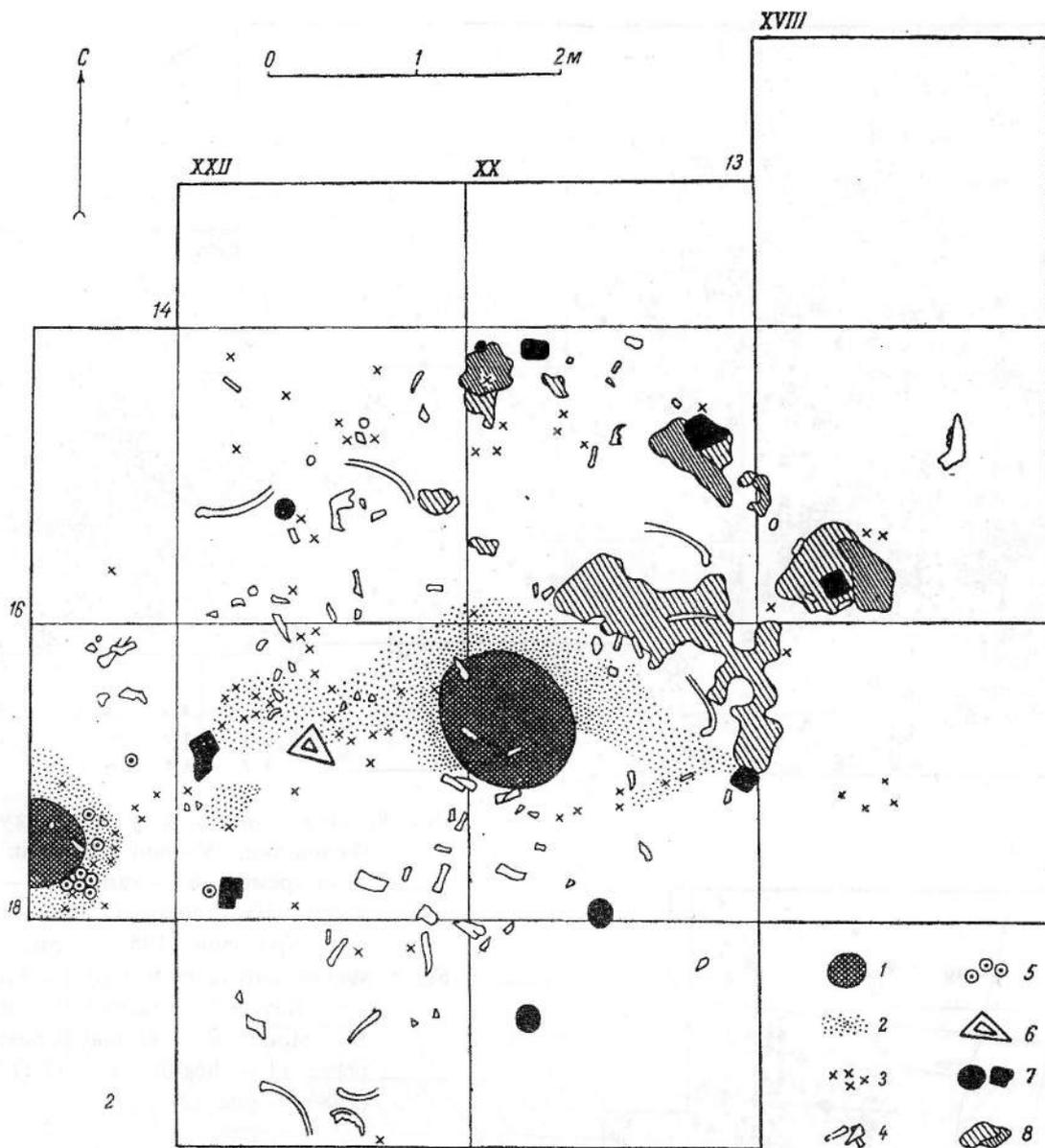


Рис. 7. План житла №5 горизонту III-в Осокорівки. Умовні позначки: 1 — вогнище; 2 — вугілля; 3 — крем'яні вироби; 4 — кістки тварин; 5 — прикраси з раковин та бурштину; 6 — ковадло; 7 — ямки від стовпів; 8 — залишки пофарбованої глини. За П. Й. Борисковським та М. Д. Прасловим (1964. — Табл. XXI, 2)

Fig. 7. Plan of dwelling #5 in layer III-v at Osokorivka site. Key: 1 — hearth; 2 — charcoal; 3 — flint tools; 4 — animal bones; 5 — adornments of shells and amber; 6 — anvil; 7 — pits for pillars; 8 — debris of painted daub clay. After P. J. Boriskovsky and M. D. Praslov (1964. — Табл. XXI, 2)

них етнографічних і археологічних паралелей, дійшов висновку, що вони будували конічні округлі каркасні житла діаметром до 5 м (S до 19,6 кв. м), в яких мешкали окремі сім'ї, що склалися з 5-7 осіб [Залізник, 1998, с. 80].

Пошук етнографічних паралелей житлам та ГПК Надчорномор'я в суспільствах на бізонів американських прерій показав, що у преріях Північної Америки найбільш розповсюдженим типом житла як узимку, так і влітку був округлий у плані вігвам або тіпі конічної форми. Каркас такого будинку складався з довгих стовбурів молодих берез чи сосен, покриття — зі шкір бізонів, а іноді й березової кори, підлога була встелена гілка-

ми, а вхід нерідко закривала шкіра ведмедя грізлі [Кунов, 1929, с. 154, Ратцель, 1900, с. 516 та ін.].

Саме такі тіпі з заглибленими вогнищами в центрі, обкладені по краю колом з каменів, які притискали до землі шкіряне покриття, були досліджені Дж. Фрайсоном за 600 м від місця забою бізонів Пайні Крик у США. Невеличке селище колективу індіанців з племені крі складалося з 20 таких споруд, зовнішній діаметр яких був у середньому від 9 до 14 футів (S від 5,7 до 13,8 кв. м). Одне з таких кам'яних кіл досягало діаметру 14 футів (S 22,9 кв. м) і було інтерпретоване автором досліджень як «вігвам лідера полювання» [Frison, 1978, pp. 237-239, Fig. 5.47]. Як бачимо, площа порта-

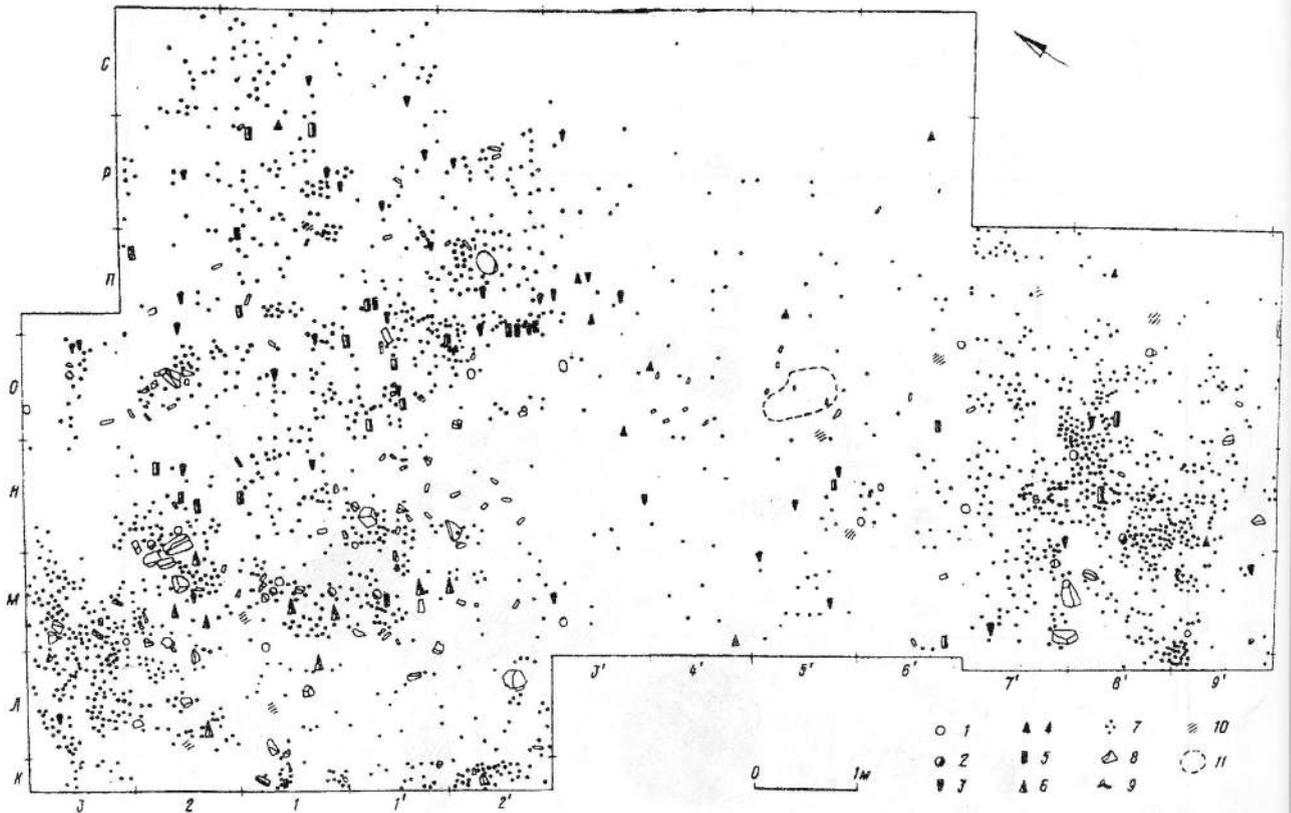


Рис. 8. План знахідок у першому шарі Федорівки. Умовні позначки: 1-7 — різні кремені; 8 — камені; 9 — кістки тварин; 10 — вохра; 11 — багаття. За О. О. Кротовою (1986. — рис. 12)

Fig. 8. Map of finds in the first layer at Fedorivka site. Key: 1-7 — various flint artefacts; 8 — stones; 9 — animal bones; 10 — ochre; 11 — hearth. After O. O. Kotova (1986. — рис. 12)

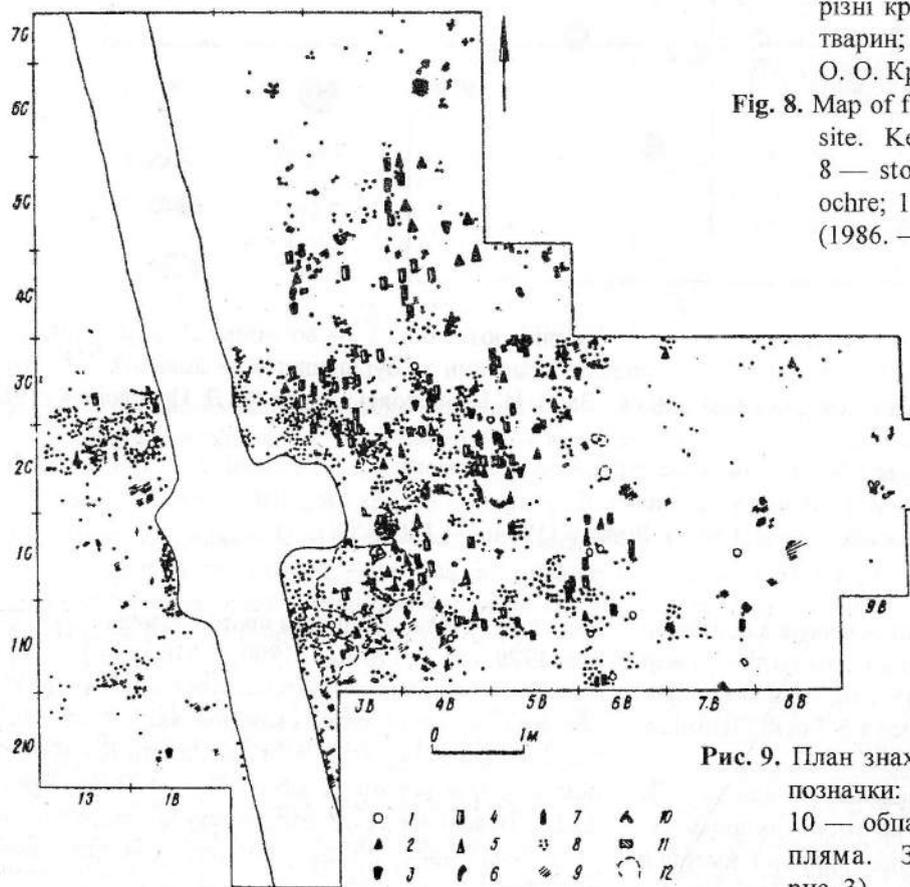


Рис. 9. План знахідок на стоянці Ями. Умовні позначки: 1-8 — різні кремені; 9 — вохра; 10 — обпалений суглинок; 11 — золисте пляма. За О. О. Кротовою (1986. — рис. 3)

Fig. 9. Map of finds at Yamy site. Key: 1-8 — various flints; 9 — ochre; 10 — baked lump of loamy soil; 11 — charred spot. After O. O. Kotova (1986. — рис. 3)

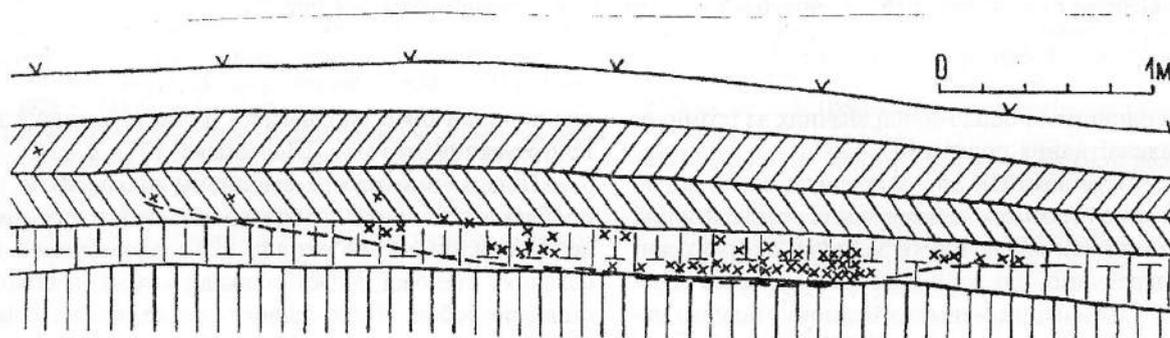
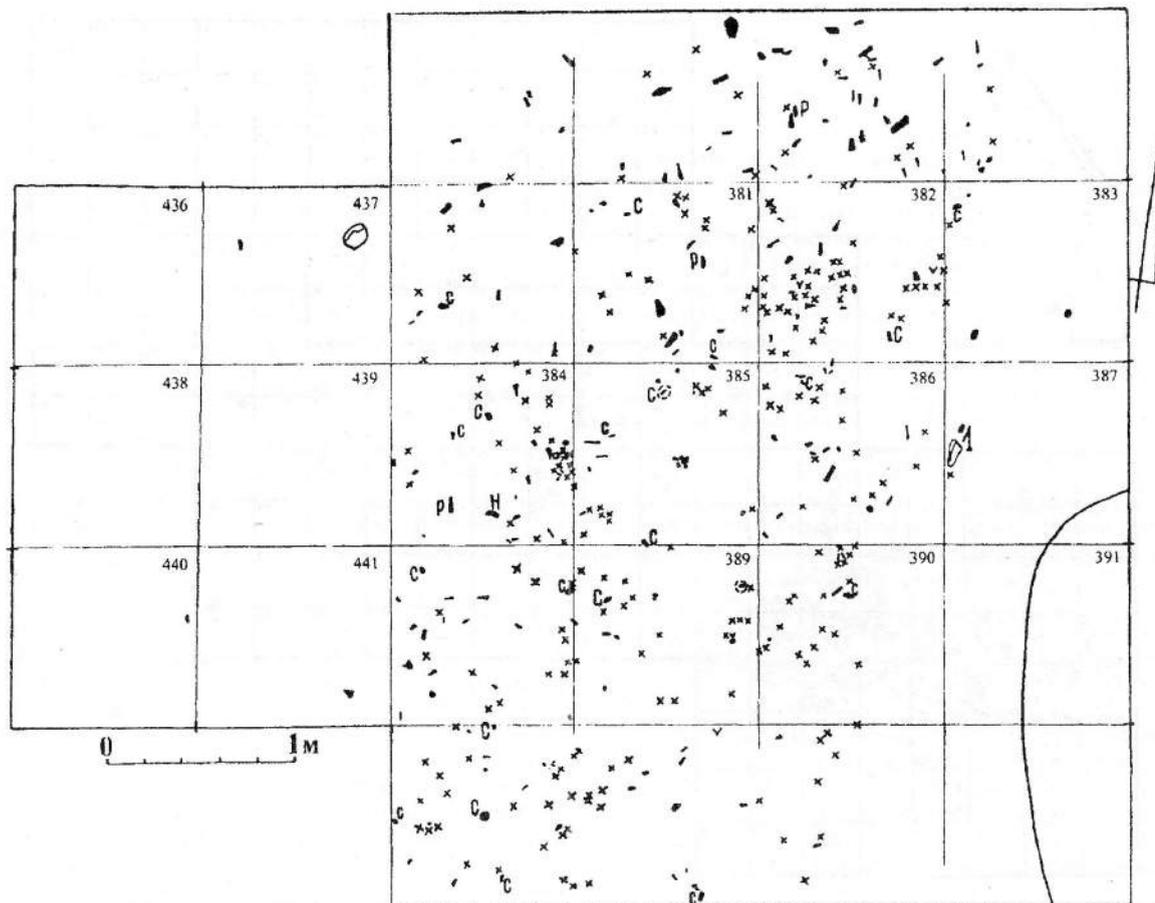


Рис. 10. План та розріз скупчення Роголик II-в. За О. Ф. Гореліком (2001. — рис. 14-15)  
 Fig. 10. Plan and profile of concentration of finds at Rogalik II-v. After O. F. Gorelik (2001. — рис. 14-15)

тивних жител і мисливців на карибу, і мисливців на бізонів не була постійною, коливаючись у доволі широких межах — від 6 до 23 кв. м. На даний показник безпосередньо впливали такі фактори, як кількість членів родини, сезон року і навіть соціальний статус господаря житла.

### Висновки

Таким чином, спираючись на досить репрезентативні і яскраві дані етнографії, можна сказати, що всі пізньопалеолітичні степові ГПК першої виділеної нами групи, площею від 15,5 до 23 кв. м, іноді з залишками вогнищ у центрі, слід інтерпретувати як залишки наземних, можливо, портативних конічних чи напівсферичних жител типу вігваму (тіпі) округлої або овальної в плані форми. Скоріш за все, подібними житлами,

площею близько 9-10 кв. м, і є обидва скупчення Кайстрової Балки II.

Що стосується житла №1 горизонту V-а площею 9,5-10 кв. м, житла №5 горизонту III-в площею 10,0-10,5 кв. м та інших жител Осокорівки I, то тут доречно зробити декілька зауважень. На наш погляд, вони є типовими зимовими спорудами, нижня частина яких була навмисно обкидана шаром глини, щоб вони стали теплішими. Якщо це так, то якась частина з цих жител найвірогідніше мала конічну форму, і тоді знаходить пояснення те, що залишки глини, принаймні на двох із них, були знайдені переважно всередині помешкань (рис. 5; 7). Зауважимо, що житлові об'єкти та ГПК першої групи використовувались як у теплу, так і в холодну пору року. Усі вони, безумовно, є залишками жител окремих сімей і були головними, хоча й не єдиними, струк-

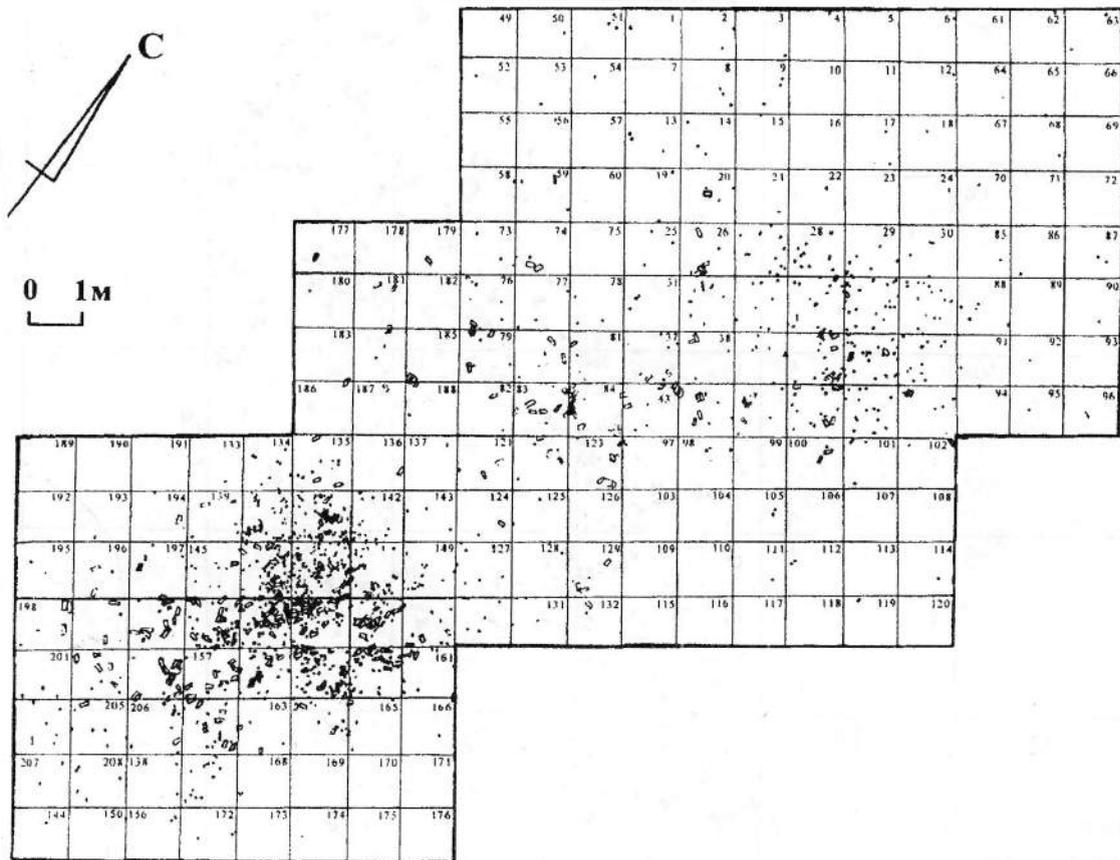


Рис. 11. Загальний план двох ГПК на Роголику VII. За О. Ф. Гореліком (2001. — рис. 54)  
 Fig. 11. General plan of two EHC at Rogaluk VII. After O. F. Gorelik (2001. — рис. 54)

турними одиницями більш-менш значних за розміром пізньопалеолітичних поселень.

Що стосується ГПК другої групи, площею від 30 до 60 кв. м, то їх розміри не дозволяють розглядати такі великі комплекси виключно як залишки окремих жител. Підкреслимо, що вони використовувались переважно протягом осінньо-зимового сезону і нерідко мають більш складну структуру, ніж ГПК першої групи, наприклад, великі вогнища на периферії та ін. Схоже, що в даному випадку територія ГПК цієї групи не обмежувалася площею легких портативних жител, і до їх складу входили інші виробничо-господарські об'єкти, розташовані поза помешканнями. За межами жител могли влаштовуватися не лише місця для розколювання кременю, виготовлення кам'яних, кістяних та дерев'яних знарядь праці (точки), але й робочі місця

для вичинки шкір впольованої дичини, вогнища для приготування їжі тощо [Шовкопляс, 1971, с. 17].

Підводячи підсумок сказаному, підкреслимо, що проблема локальних господарсько-побутових комплексів та житлових об'єктів на пізньопалеолітичних поселеннях степової області знаходиться на початковій стадії розробки. Вище йшлося про те, що матеріали Білолісся, Сагайдака I та Муралівки можуть бути розглянуті більш детально лише після їх повного видання. Важко пояснити, чому аналогічні об'єкти невідомі на інших значних поселеннях регіону Амвросіївці, Ане-тівці II та ін. Зрозуміло, що запропоновані підходи, погляди та інтерпретації у майбутньому, з отриманням нових даних, можуть зазнати корекції. Але ясно одне: подальші пошуки у даному напрямку мають значну наукову перспективу.

1. Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА. — М., 1953. — №40. — 464 с.
2. Горелик А. Ф. Памятники Роголико-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. — К.-Луганск: РИО ЛИВД, 2001. — 366 с.
3. Дворянинов С. А., Сапожников И. В. О возможной интерпретации двух типов геоморфологического расположения стоянок позднего палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья // 150 лет Одесскому археологическому музею. Тезисы докладов юби-лейной конференции. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 16-18.
4. Дзинискевич Г. И. Атапаски Аляски: Очерки материальной и духовной культуры. Конец XVIII-начало XX в. — Ленинград: Наука, 1987. — 153 с.
5. Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К.: Наук. думка, 1989. — 176 с.
6. Зализняк Л. Л. Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Каменный век на территории Украины. — К., 1990. — С. 71-81.
7. Зализняк Л. Л. Палеоекономічна реконструкція суспільств степових мисливців // Археологія. — 1996. — №3. — С. 29-39.
8. Зализняк Л. Л. Передісторія України X-V тис. до н. е. — К., 1998. — 306 с.
9. Колосов Ю. Г. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра: Осокоровка, Дубовая Балка, Ямбург // Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. — САИ. — 1964. - Вып. А 1-5. — С. 43-49.
10. Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 6-73.
11. Кунов Г. Всеобщая история хозяйства. — Т. I. Хозяйство первобытных и полукультурных народов. — М.-Л.: Гос. изд-во, 1929. — 554 с.
12. Левинський І. Ф. Розкопки палеолітичної стоянки на балці Осокорівці в 1946 р. // АП. — 1949. — Т. II. — С. 289-291.
13. Оленковский М. П. Палеолит та мезолит Присивашья. Проблемы спигравету Украины. — Херсон, 2000. — 171 с.
14. Праслов Н. Д., Филиппов А. К. Первая находка палеолитического искусства в южнорусских степях // КСИА. — 1967. — Вып. 111. — С. 24-30.
15. Ратцель Ф. Народоведение. — Т. I. — СПб.: Тип. тов-ва «Просвещение», 1900. — 764 с.
16. Сапожников И. В. Хозяйственная специфика степной историко-культурной области // КСИА. — 1992. — Вып. 206. — С. 43-48.
17. Сапожников И. В. Локальный хозяйственно-бытовой комплекс на позднепалеолитической стоянке Большая Аккаржа // АВ. — 1994. — №3. — С. 38-47.
18. Сапожников И. В. Причерноморские степи в позднем палеолите: природно-хозяйственная и культурная специфика // Сапожникова Г. В., Коробкова Г. Ф., Сапожников И. В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса-СПб., 1995. — С. 149-176.
19. Сапожников И. В. Основные итоги раскопок стоянки Большая Аккаржа // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тезисы докладов научной конференции. — Белгород-Днестровский, 1995 а. — С. 54-56.
20. Сапожников И. В. Хозяйственно-бытовые комплексы поселения Большая Аккаржа // СППК. — 2001. — Т. IX. — С. 3-10.
21. Сапожников И. В. Господарсько-побутові комплекси поселення Велика Аккаржа // Археологія. — 2002. — №1 (друкується).
22. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Функциональное назначение памятников каменного века и характер кремневого инвентаря: по материалам позднепалеолитических стоянок степной зоны Европейской части СССР // Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной, Восточной Азии и Америки. Доклады международного семинара. — Новосибирск: Наука, 1990. — С. 269-272.
23. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Співвідношення природно-господарських областей та господарсько-культурних типів: на прикладі пізнього палеоліту степової зони // ВА. — 2001. — №3-4. — С. 22-30.
24. Сапожников И. В., Секерская Е. П. Фаунистический комплекс поселения Большая Аккаржа // Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. — О.: Гермес, 2000. — С. 40-53.
25. Сапожников И. В., Секерська О. П. Археозоологія поселення Велика Аккаржа: матеріали до реконструкції господарсько-культурного типу пізньопалеолітичних степових мисливців // Археологія. — 2001. — №2. — С. 103-110.
26. Сапожникова Г. В., Зализняк Л. Л. Результати трасологічного аналізу крем'яних виробів свідерських стоянок Березно 6, 14, 15 // Зализняк Л. Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи: культурний поділ і періодизація. — К., 1999. — С. 265-269, 275-278.
27. Смирнов С. В. Палеолит Дніпровського Надпоріжжя. — К.: Наук. думка. — 1973. — 172 с.
28. Станко В. Н. Мезолит Днестро-Дунайського междуречья // МАСП. — 1971. — Вып. 7. — С. 93-110.
29. Станко В. Н. К проблеме западных связей мезолита степного Причерноморья: по материалам поселения Белолесья // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 31-45.
30. Станко В. Н., Григорьева Г. В. Исследование памятников каменного века на р. Ингуле // Древности Поингуля. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 37-51.
31. Тунманн Крымское ханство. — Симферополь, 1991. — 94 с.
32. Шовкопляс І. Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. — 1971. — Вып. 3. — С. 12-21.
33. Teslja T. T. Das Paläolith im Bereich der Dniπροstromschnellen (Porogi) // Die Quartarperiode. — Kiew. — 1932. — #4.
34. Frison G. C. Prehistoric Hunters of the High Plains. — N.Y.-S.F.-L., 1978. — 458 p.

I. V. Sapozhnikov, G. V. Sapozhnikova

### Late Palaeolithic Economic-Household Complexes and Dwellings of Steppe Ukraine

Study on and interpretation of economic-household complexes and dwellings of Late Palaeolithic settlements become one of primary directions of Palaeolithic research. Beginning from the 1930 rather considerable portion of such records was recovered in steppe area of Ukraine, but materials from these excavations are still not generalized; interpretations have preliminary character. In the proposed paper, authors consider the most typical and well known economic-household complexes and dwelling constructions reported for steppe regions in Black Sea and the Sea of Azov; attempt to classify them, and discuss problems of their interpretation.

---

**М. П. Оленковський**  
**Нові дослідження**  
**епіграветтської стоянки**  
**Дмитрівка**

---

*В статті публікуються нові матеріали, добуті у 2000 та 2001 рр. розкопками відомої стоянки Дмитрівка на Нижньому Дніпрі.*

Стоянка Дмитрівка знаходиться за 80 м на північ від с. Дмитрівка Каховського району Херсонської області. Відкрито пам'ятку місцевими краєзнавцями 1982 р. До 1986 р. ними ж було зібрано на цьому місцезнаходженні відносно невелику колекцію підйомного крем'яного матеріалу (близько 170 екз.). Збори здійснювались у відвалах греблі, яка утворила штучну водойму в руслі степової балки. З 1986 р. пам'ятка досліджувалася автором. Шурфуванням 1986 року встановлено дійсне місце розташування стоянки. Розкопки проводилися впродовж 1986, 1987, 1990, 2000, 2001 рр. У 1987 та 1990 рр. проведено додаткове шурфування. З 1985 р. здійснювались збори підйомного матеріалу. На частині дослідженої площі виявлено культурний шар сабатинівської культури доби бронзи.

Пізньопаалеолітичний культурний шар досліджено на площі 205 кв. м: двома розкопками — 160 кв. м, шурфами — 20 кв. м, траншеєю — 25 кв. м (рис. 1). Археологічний матеріал поширювався по всій площі обох розкопів та траншеї, а також у шурфах №2, 4, 5, 7, 8. У шурфах №3, 9, 10 знахідки нечисленні або поодинокі.

Стоянка розташована на невеликому підвищенні, що прилягає до сучасного правого берега балки Каштанак, за 5 км від її впадіння в под Зелений. Загальна довжина балки — 11,5 км. Культурний шар потужністю 20-30 см знаходиться в товщі дещо солонцюватого бурого суглинку. Глибина залягання культурного шару становить 140-165 см від поверхні на ділянці стоянки, яка прилягає до берега балки, і 95-120 см — на 50-метровій відстані від берега. Ухил культурного шару в бік тальвегу балки становить в середньому 1-1,5 см на 1 м. Крем'яний матеріал з розкопу №1, який прилягає до тальвегу балки, має незначну окатаність. Вірогідно, прибережна частина стоянки періодично підтоплювалася ще за часів її функціонування. Матеріал з ділянки, віддаленої від берега балки, окатаності практично не має. В межах розкопу №1 виразних скупчень крем'яного матеріалу не виявлено. Зуби бізона та коня, пісковикові плитки та плоскі гальки, дрібні шматки мінералів майже рівномірно розподілені по площі розкопу. В межах розкопу №2 та траншеї вони практично відсутні. У траншеї, яку проведено за 30 метрів від розкопу №1, знахідки іноді утворюють незначні скупчення.

Мешканці стоянки використовували сірий та жовтувато-сірий напівпрозорий та непрозорий кремій, дуже рідко чорний — переважно гальковий, зрідка — жовновий. Частина крем'яних виробів з розкопів пати-

нована. Патина різнобарвна — блакитна, жовта, зеленувато-жовта, сірувато-жовта та сірувато-біла. Незначна кількість знахідок має сліди впливу вогню.

Археологічна колекція пам'ятки видана у обсязі досліджень 1976-1990 років [Оленковский, 1991, с. 89-118]. Матеріали польових робіт 2000 року опубліковано тільки у вигляді короткої інформації [Оленковский, 2001]. Після їх опрацювання є можливість дати більш ґрунтовну інформацію про наслідки нових досліджень на пам'ятці.

Метою розкопок 2000-2001 років було встановлення меж поширення археологічного матеріалу, що пов'язано з необхідністю вилучення земельної ділянки, зайнятої стоянкою, з балансу сільськогосподарського підприємства. Розкопом та траншеєю досліджено 45 кв. м. Метою закладки розкопу №2 було дослідження культурного шару в північній частині пам'ятки, тобто на ділянці, найбільш віддаленій від борту балки. Траншея закладалася ще далі на північ, з метою визначення північної межі стоянки.

Як вже зазначалося, стоянка пов'язана з невеликим підняттям в долині балки, вірогідно, між двома її давніми руслами. Зараз це місце домінує над долиною не більш ніж на 0,5 м. Стратиграфічними дослідженнями 2000-2001 років та вивченням рівня культурного шару встановлено, що за часів функціонування стоянки підвищення було більш чітким у рельєфі. Поверхня його центральної частини розтягнута оранкою в останні десятиліття. Незважаючи на те, що поверхня в районі траншеї була на 0,2 метри вищою за поверхню в районі розкопу №1, який закладено на 30 метрів ближче до русла балки, культурний шар в ній міститься не на глибині 1,4-1,65 м, а на глибині 0,95-1,2 метри, за рахунок значно меншої потужності голоценового ґрунту. Таким чином, можна стверджувати, що підвищення у давнину було достатньо виразним і цим приваблювало первісних мисливців, як, до речі, й більш пізніх скотарів сабатинівської культури.

Розкопки 2000-2001 року дали несподівані результати. Насиченість культурного шару знахідками зростала від розкопу №1 до розкопу №2, і ще більше — до траншеї. Таким чином, центр пам'ятки знаходиться північніше, а отже, значно зростає і її площа. На відміну від знахідок з розкопу №1 (роботи 1986, 1987, 1990 рр.), крем'яні вироби з траншеї не мають люстражу, тобто не зазнали дії води. А це свідчить про відсутність повеневих підтоплень у центрі підвищення після її залишення мешканцями, на відміну від прибережних діля-

нок стоянки. На користь цього спостереження свідчить також наявність тут досить виразних скупчень археологічного матеріалу та більша кількість лусок.

Другою несподіванкою була повна відсутність як у розкопі №2, так і в траншеї, пісковикових плиток та гальок, яких у прибережній частині знайдено багато. Майже не було на цій ділянці і кісток та зубів бізонів та коней. Але у розкопі №2 виявлено багато дрібних уламків перепалених кісток. Ще однією цікавою особливістю дослідженої у 2000-2001 рр. ділянки є співвідношення між різцями та скребачками. На прилягаючій до борту балки ділянці це співвідношення майже рівне, з незначним переважанням різців. У розкопі №1 різців у 2,6 рази більше. У розкопі №2 різців більше вже у 8 разів. У південній частині траншеї (на 15-метровій ділянці, дослідженій у 2000 р.) співвідношення різців до скребачок — 10 до 1. А у північній частині траншеї (на 10 метрах, досліджених у 2001 р.) різців у 20 разів більше, ніж скребачок. Скоріш за все, це пояснюється господарчою специфікою різних ділянок, від чого залежало поширення різних археологічних матеріалів на місці багаторазового сезонного перебування людських колективів.

Археологічна колекція, добута розкопками 2000-2001 рр., складається в абсолютній більшості з крем'яного інвентарю (1661 екз.). У техніко-типологічному плані (з урахуванням виробів з додатковою обробкою) індустрія розпадається на наступні групи: сировина — 4, нуклеуси — 27, сколи оновлення площадок нуклеусів — 12, пластини — 241, мікропластинки — 71, відщепи — 1006, відходи виробництва (луски, краєві сколи, уламки) — 320. Серед нуклеусів — 8 призматичних одноплощинних, 9 призматичних двоплощинних, 3 багатоплощинні, 1 підрадіальний, 3 аморфних, 3 вторинні ядрища на відщепі (рис. 2).

Вироби з додатковою обробкою з розкопок 2000-2001 рр. складають досить численну колекцію — 231 знаряддя (рис. 3-5). Знайдено 6 скребачок, 64 різці, 29 мікрівкладенів з притупленням краєм, 4 ретушовані мікропластинки, 10 долотоподібних знарядь, 3 стамески, 5 проколки, 11 пластинок та відщепів з виїмками, 7 пластинок зі скошеним кінцем, 25 пластинок з ретушшю, 63 відщепи з ретушшю, 4 невиразні фрагменти знарядь.

Серед знарядь з притупленням краєм (рис. 5) 8 вістер, 8 пластинок та 13 мікропластинок з притупленням краєм. Комплекс вістер з нових досліджень дещо відрізняється від набору цих знарядь, отриманих у 1980-і роки. Він складається з 2 граветоїдних вістер із прямим притупленням краєм, 2 знарядь з опуклим притупленням краєм та 4 гостроскошених вістер з притупленням краєм. З 21 пластинок та мікропластинок з притупленням краєм тільки у 4-х є по одному ретушованому кінцю. Частина цих знарядь, безсумнівно, є уламками вістер та мікрівістер з притупленням краєм.

Скребачки з розкопок 2000-2001 рр. нечисленні й досить примітивні (рис. 5, 1-4). Складаються з 1 кінцевої на пластині, 2-х кінцевих на відщепі, 1 нуклеидної, 2-х невиразних скребачкоподібних знарядь. Різці

за чисельністю та виразністю відповідають набору цих знарядь минулих досліджень. Серед них 22 бічних, 12 серединних, 9 кутових, 2 поперечні, 18 подвійних (у т. ч. комбінованих), 1 потрійний (рис. 3, 4).

Окрім крем'яних виробів, на розкопаній площі виявлено також близько десятка невеликих шматочків вохри та мінералів для її виготовлення, уламок польового шпату, кварцевий ретушер, невеличку гальку з пісковіку, вапнякову кульку, уламок пісковикової плитки, уламок кістки з пришліфованою поверхнею.

На підставі підрахунків, здійснених за матеріалами досліджень 2000-2001 років, можна зробити висновок, що кількість крем'яних виробів цієї пам'ятки перевищує 50 тисяч, тобто вона може вважатися одним з найбільших пізньопалеолітичних об'єктів Південної України.

Повна сумарна інформація про матеріали усіх років досліджень виглядає наступним чином. Крем'яний інвентар нараховує 5768 виробів, з яких, 2306 знахідок — підйомний матеріал. Сировинні ресурси представлені лише 14 фрагментами жовен та гальок, що складає 0,3% від усіх крем'яних знахідок. Це легко пояснюється відсутністю виходів крем'яної сировини на відстані до 200 км. Показники техніки розщеплення кременю (з урахуванням виробів з вторинною обробкою) наступні: нуклеуси — 142 (2,5%), нуклеидні шматки — 15 (0,3%), сколи оновлення площадок нуклеусів — 55 (1,0%), пластини та їх фрагменти — 1196 (21,3%), мікропластинки й їх фрагменти — 263 (4,5%), відщепи та їх фрагменти — 3410 (59,2%), відходи виробництва — 671 (11,1%), відбійник — 1 (менше 0,1%). Крем'яні ретушери у комплексі поодинокі.

Нуклеуси Дмитрівки представлено досить виразною колекцією. Вони відображають усі стадії процесу розщеплення — від пренуклеусів до практично повністю використаних ядрищ. Складається враження, що у мешканців стоянки був у наявності достатній запас сировини. Хоча тут важливо зазначити, що такий стан речей зафіксовано лише для матеріалів основного розкопу (№1). Матеріали траншеї демонструють іншу ситуацію — тут нуклеуси експлуатувалися значно економніше. Можливо це свідчить про те, що під час різних відвідин місця стоянки люди були не в однаковій мірі забезпечені сировиною. В цілому набір нуклеусів відрізняється типологічним розмаїттям. Серед них 99 призматичних та підпризматичних, 14 торцевих, 1 конусоподібний, 2 підрадіальних, 14 аморфних, 12 вторинних ядрищ.

Серед призматичних нуклеусів — 42 одноплощинні (29,6%), 46 двоплощинних (31,9%) та 11 триплощинних (7,5%). Практично усі одноплощинні ядрища однобічні, з фронтом сколювання, що охоплює від третини до половини периметру. Тільки три ядрища двобічні. У абсолютної більшості одноплощинних нуклеусів площини скошені, але є кілька ядрищ з прямими площинами. Більшість двоплощинних нуклеусів мають протилежачі площини та зустрічне сколювання в одній площині. Але є й ядрища з протилежачими площинами та протилежачими площинами сколювання, з

протилежними площинами та суміжними площинами сколювання. Дещо більше двоплощинних нуклеусів із суміжними площинами та суміжними площинами сколювання в різних напрямках. Триплощинні нуклеуси — підпризматичні зі сколюванням у різних напрямках. Розміри призматичних нуклеусів усіх типів коливаються в межах 2,5-5,0 см. Серед торцевих нуклеусів — 8 одноплощинних (5,8%) та 6 двоплощинних (4,3%). Вони виявлені тільки у розкопі №1 та серед підйомного матеріалу, тобто в прибережній частині пам'ятки. Двоплощинні торцеві ядрища підрозділяються на 5 нуклеусів з протилежними площинами та зустрічним сколюванням в одній площині та нуклеус з протилежними площинами та протилежними площинами сколювання.

Торцеві нуклеуси більші за призматичні — 3,0-7,0 см. Поодинокі у комплексі Дмитрівки конусоподібний та циліндричний нуклеуси, що є принциповим показником технічної специфіки. Хоч і представлені двома екземплярами, але є випадковими у цьому комплексі підрадіальні ядрища (дрібні й невизначні). Дещо більше аморфних нуклеусів, з яких сколювались переважно дрібні відщепи (10,1%). Усі вторинні ядрища — на відщепках (8,7%). Більшість з них торцеві, одно та двоплощинні.

Серед виробів без вторинної обробки абсолютно переважають відщепи. Значне переважання відщепових заготовок над пластинчастими є принциповим показником усіх пам'яток нижньодніпровської епігравецької культури. Серед пластинок та мікропластинок у рівній мірі представлені як вироби з правильним, так і з неправильним ограненням. Серед пластинок переважають вироби середніх розмірів, але є й невелика кількість більших екземплярів (цілі досягають 7 см довжини та 2,5 см ширини, уламки можуть бути ще більшими). Відщепи переважно дрібні та середні. Але є окремі вироби, що досягають 7-9 см.

Вироби з додатковою обробкою численні й нараховують 849 знарядь, що складає 14,7% усього інвентарю. Майже половина з них виготовлена на пластинах та мікропластинках. Приблизно стільки ж — на відщепках. Трошки більше 1% знарядь виготовлено на краєвих сколах, лусках та нуклеусах. Співвідношення груп виробів з додатковою обробкою наступне: скребачки — 64 (7,5%), різці — 211 (24,9%), знаряддя з притупленим краєм (мікрокомплекс) — 107 (12,6%), мікропластинки ретушовані — 10 (1,2%), долотоподібні знаряддя — 40 (4,7%), стамески — 3 (0,4%), проколки — 26 (3,1%), вироби з виїмками — 32 (3,8%), пластинки та мікропластинки з поперечною ретушшю або скошеним кінцем — 22 (2,6%), комбіновані знаряддя — 8 (0,9%), пластинки з ретушшю — 124 (14,6%), відщепи та краєві сколи з ретушшю — 196 (23,1%), інші знаряддя — 6 (0,7%).

Серед скребачок 25 кінцевих на пластинах (39,1%), 24 кінцевих на відщепках та на крайових сколах (37,5%), 1 подвійна (1,6%), 3 підокруглих (4,6%), 6 на відщепках аморфні (9,4%), 3 нуклевидні (4,6%), 2 уламки скребачок (3,1%). У значній частині кінцевих скребачок —

віялоподібні обриси (частково отримані спрямованою обробкою країв, частково — спеціальним відбором заготовок). У деяких кінцевих скребків підпрацьовані паралельні краї. Підокруглі скребачки виготовлено на відщепках. Скребкові леза у них охоплюють від двох третин до трьох чвертей кола. Єдиним екземпляром представлена подвійна кінцева скребачка на видовженій пластині. Нечисленність подвійних скребачок є характерною рисою нижньодніпровської епігравецької культури. Цікава знахідка кінцевої скребачки на крайовому сколі, виготовлені з моріону прикарпатсько-волинського походження. З абсолютно такого ж матеріалу є кілька виробів у комплексах епігравецьких стоянок Середнього Подністров'я.

Різців значно більше, ніж скребачок. Вони є найбільш масовою категорією знарядь Дмитрівки (близько 25% виробів з додатковою обробкою). Абсолютна більшість різців виготовлена з відщепів. Майже вдвічі менше різців зроблено на пластинках. Є кілька знарядь на краєвих сколах. Досить значну частку складають різці, виготовлені з первинних відщепів, що свідчить про певну економію сировини.

Типологічно різці досить різноманітні. Переважають бічні знаряддя — 79 екз., що складає 37,4%. Поступаються їм кількісно серединні — 41 екз. (19,4%) та кутові — 32 екз. (15,2%). Невеликою кількістю, але досить виразно, представлені поперечні різці — 8 екз. (3,8%). Численну групу складають подвійні різці — 45 екз. (21,3%). Значно поступаються їм потрійні — 6 екз. (2,8%). Більшість бічних різців — косоретушні, але є й з прямим та увігнутих ретушшю кінцями. На подвійних різцях переважають бічні леза. Не набагато менше — з кутовими лезами. Серединних різців мало. На потрійних різцях переважають кутові леза.

Набір «мікролітів» з притупленим краєм (т. зв. мікрокомплекс) представлений численною серією різних знарядь. Пропорція їх у Дмитрівці менша, ніж у багатьох інших близьких за віком стоянках Північного Надчорномор'я. Але вона нормальна для епігравецьких пам'яток центральноєвропейського походження. Серед мікролітів 41 вістря та мікрівістря з притупленим краєм (38,1%), 26 пластинок з притупленим краєм (24,3%), 40 мікропластинок з притупленим краєм (37,4%). Граветоїдних та мікрограветоїдних вістрів з прямою спинкою нараховується 20 екз. З 7 вістрів та мікрівістрів з опуклою спинкою 2 близькі до граветоїдних, невелике атипове вістря шательперрон та 4 вістря близькі до типу федермесер. У 8 граветоїдних вістрів підпрацьовані кінчики на протилежних притуплених краях (але зі спинки). У 3-х ретушовані базові кінці.

Знайдено 7 косих вістрів з притупленим краєм та 6 специфічних підромбічних вістрів. Останні знайдено тільки в розкопі №1. Їх гостроскошені кінці оброблено притуплюючою ретушшю, а менш скошені базові частини — напівкрутою. Морфологічно вони близькі до частини вістрів стоянки Янісоль у Східній Україні [Кротова, 1984, с. 5]. Декілька таких вістрів також знайдено на епігравецьких стоянках Центральної Європи [Nicolaeescu-Plopsor, Paunescu, Mogosanu, 1966, Chirica,

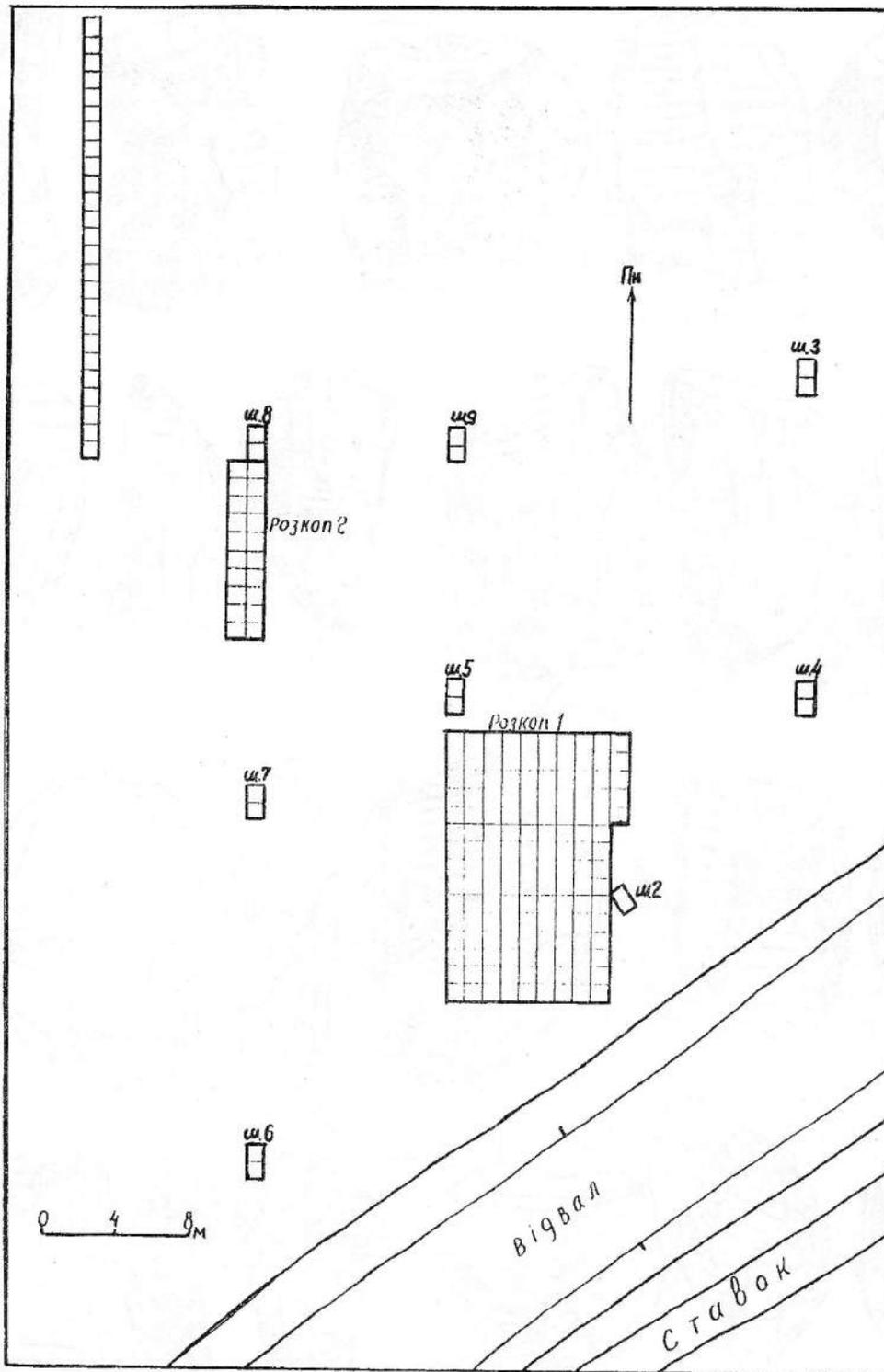


Рис. 1. Дмитрівка. План пам'ятки  
 Fig. 1. Dmitrovka. Plan of the site

1989]. В колекції є одне симетричне вістря з двома притупленими краями.

Серія пластинок з притупленням краєм (завширшки більше 0,8 см) складається з 19 простих мікролітів з одним притупленням краєм, одного мікроліта з двома притупленнями краями, 6 мікролітів з ретушованим кінцем (в одному випадку — з двома ретушованими кінцями). Серед мікропластинок з притупленням краєм 34 прості мікроліти з одним притупленням краєм, 6 мікролітів з притупленням краєм та усіченим кінцем.

Частина пластинок та мікропластинок з притупленням краєм, скоріш за все, є уламками граветоїдних вістрів та мікровістрів. Ретуш майже усіх мікролітів з притупленням краєм стрімка, практично перпендикулярна до черевця заготовки. У значній частині знарядь ретушню зрізано від третини до половини ширини заготовки. У частині знарядь притуплений край утворено зустрічною ретушню, що характерно для мікролітів центральноєвропейського епігравету. Невеликою кількістю представлені мікропластинки з мікроретушню.

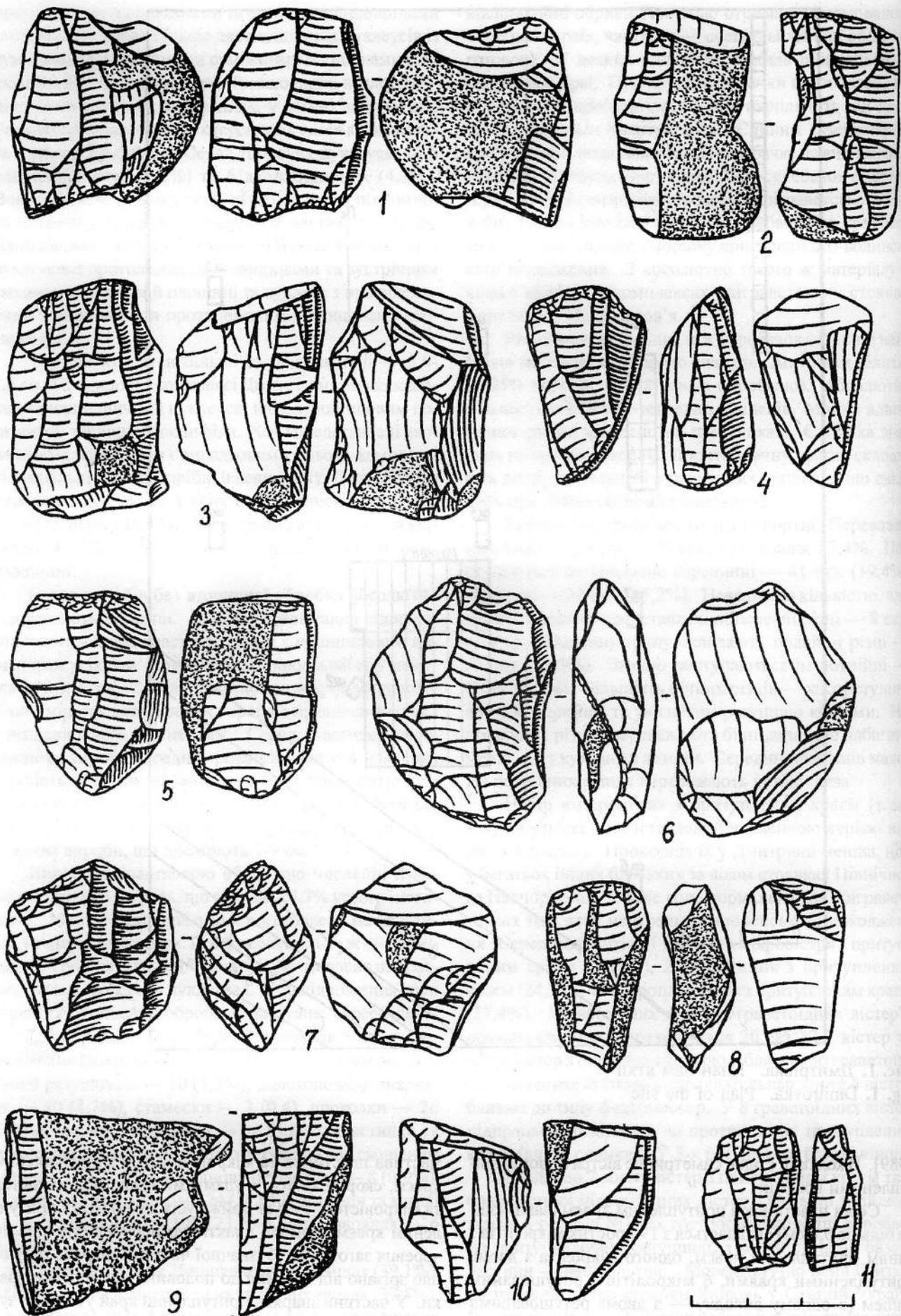


Рис. 2. Дмитрівка. Нуклеуси з розкопок 2000 року  
 Fig. 2. Dmitrovka. Cores from excavation of 2000

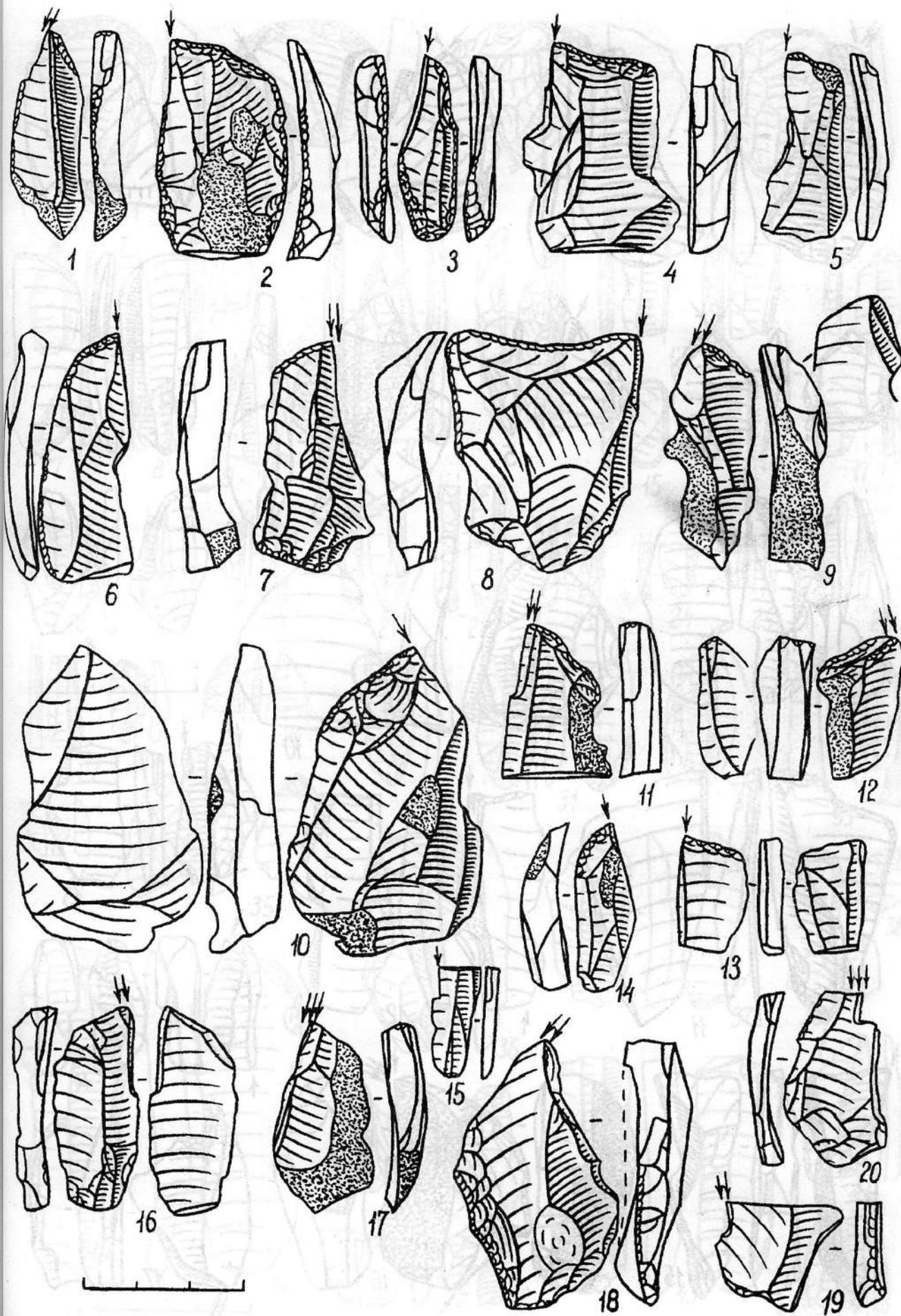


Рис. 3. Дмитрівка. Різці з розкопок 2000 року  
 Fig. 3. Dmitrovka. Burins from excavation of 2000

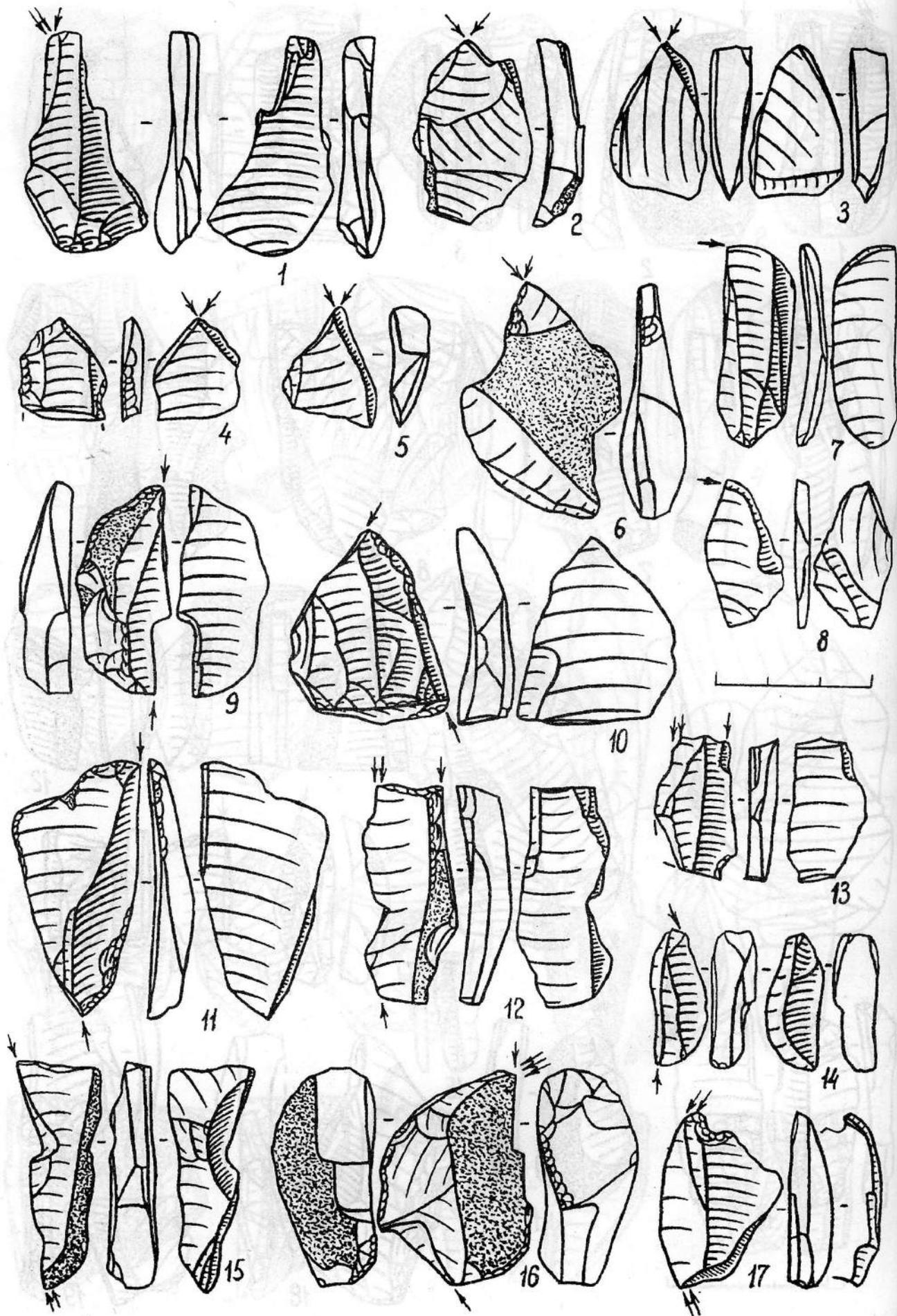


Рис. 4. Дмитрівка. Різці з розкопок 2000 року  
 Fig. 4. Dmitrovka. Burins from excavation of 2000

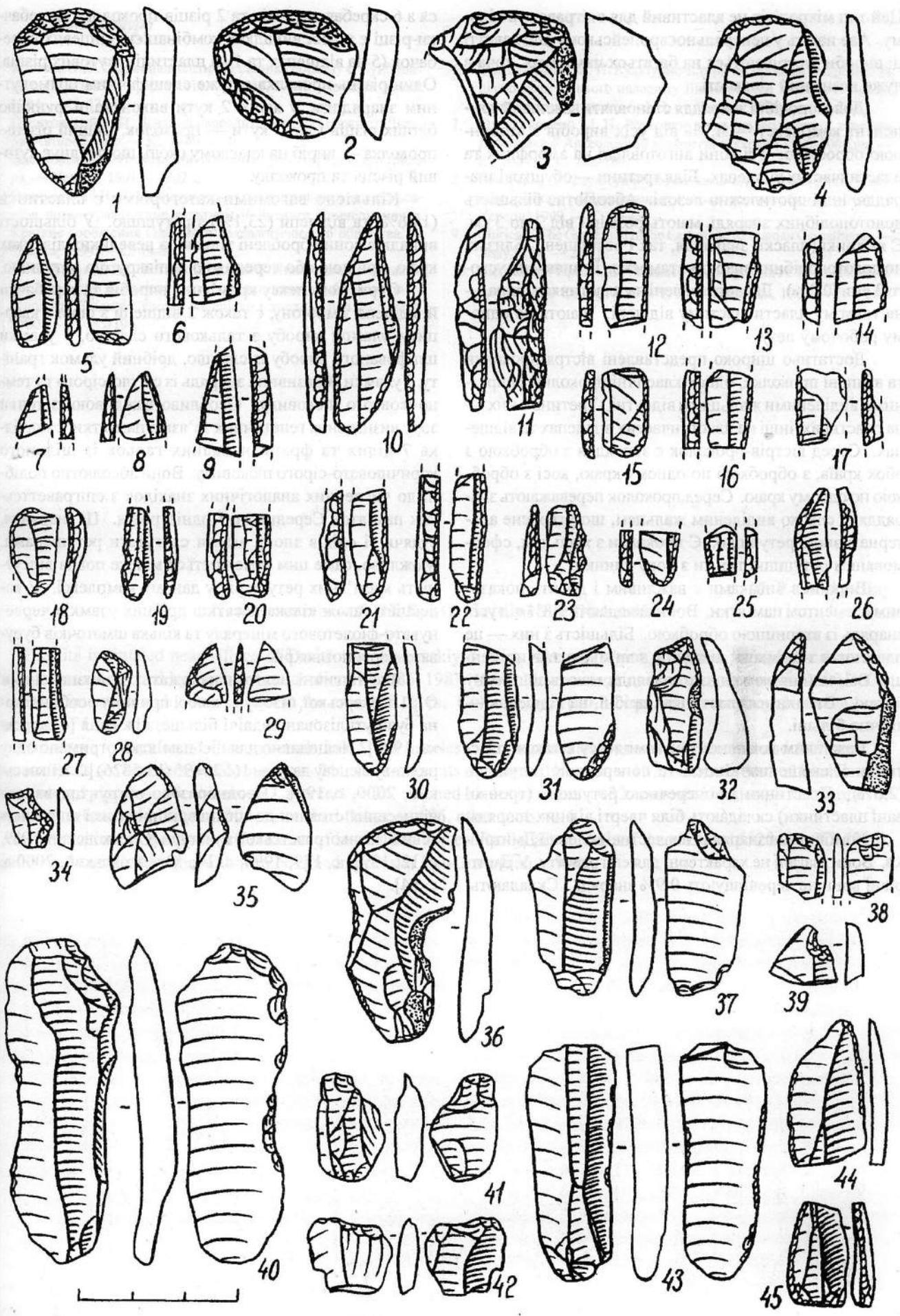


Рис. 5. Дмитрівка. Інвентар з розкопок 2000  
 Fig. 5. Dmitrovka. Inventory from excavation of 2000

Цей тип мікролітів не властивий для епігравету в цілому. Але навіть у центральноевропейському епіграветті ці вироби зустрічаються на багатьох пам'ятках, хоча в дуже незначній кількості.

Долотоподібні знаряддя становлять важливий компонент комплексу — 4,7% від усіх виробів з вторинною обробкою. Усі вони виготовлені на аморфних та пластинчастих відщепках. Біля третини — обушкові знаряддя, інші протиілежно-лезові. Абсолютна більшість долотоподібних знарядь мають розміри від 2 до 3 см. Є як тонкі (пласкі) знаряддя, так і потовщені. Близькі до долотоподібних знарядь стамески. Їх виявлено усього 3 екз. (0,3%). Дві виготовлені на пластинках, одна — на тонкому пластинчастому відщепі. Мають по одному робочому лезу.

Достатньо широко представлені вістря-проколки та атипові проколки, однак класичні проколки з виразними виділеними жальцями відсутні. Третина з них — на пластинах, інші на пластинчастих відщепках та відщепках. Серед вістрів-проколок є знаряддя з обробкою з обох країв, з обробкою по одному краю, косі з обробкою по одному краю. Серед проколок переважають знаряддя зі слабо виділеним жальцем, що утворене альтернативною ретушшю. Є проколки з жальцем, сформованим ретушшю тільки з боку спинки.

Вироби з виїмками є важливим і досить показовим елементом пам'ятки. Вони складають 3,8% від усіх знарядь із вторинною обробкою. Більшість з них — це пластинки з виїмкою; відщепів з виїмкою значно менше. Всі, за винятком одного знаряддя, мають лише одну виїмку. Виїмки на пластинках дрібні, на відщепках — значно більші.

Важливим компонентом комплексу є також пластинки зі скошеним кінцем та поперечною ретушшю (2,6%). Пластинки з поперечною ретушшю (тронковані пластинки) складають біля чверті від цих знарядь.

Комбіновані знаряддя невластиві колекції Дмитрівки. Вони взагалі не характерні для епігравету. У Дмитрівці вони не перевищують 0,9% знарядь. Складають-

ся з 6 скребачок-різців та 2 різців-проколок. Скребачки-різці є в усіх випадках комбінацією кінцевих скребачок (5 на відщепках та 1 на пластині) і кутових різців. Один різець-проколка є дуже специфічним прямокутним знаряддям, у якого 2 кути виконували функцію бічних різців і ще 2 кути — проколка. Інший різець-проколка — виріб на красвому сколі, що поєднує кутовий різець та проколку.

Кількісно вагомими категоріями є пластинки (14,6%) та відщепи (23,1%) з ретушшю. У більшості випадків вони оброблені тільки на невеликих ділянках краю, дрібною або середньою напівкрутою ретушшю.

Окрім комплексу крем'яних виробів та скребачки й відщепка з моріону, є також 2 відщепи з сірого кварциту, уламок виробу з талькового сланцю, 3 уламки шліфованого виробу із сланцю, дрібний уламок граніту, 3 уламки абразивних знарядь із світло-сірого та темно-жовтого пісковика. Особливо важливою, з точки зору визначення генетичних зв'язків пам'ятки, є знахідка 7 цілих та фрагментованих гальок із щільного коричнево-сірого пісковика. Вони абсолютно подібні до численних аналогічних знахідок з епіграветських пам'яток Середнього Подністров'я. Ці знаряддя, судячи зі слідів зносу, могли слугувати ретушерами. Можливо, саме цим пояснюється майже повна відсутність крем'яних ретушерів у даному комплексі. У колекції є також кілька десятків дрібних уламків червоно-фіолетового мінералу та кілька шматочків буровато-червоної вохри.

Фауністичні рештки належать, за визначенням О. П. Секерської, бізону та коню, причому особин бізона було утилізовано вдвічі більше, ніж коня [Секерська, 1999]. Нещодавно для цієї пам'ятки отримано одну радіо-вуглецеву дату — 16520±95 (Ki-5826) [Оленковський, 2000, с. 190]. Неодноразово обґрунтовувалося віднесення стоянки до нижньодніпровської епіграветської (пізньограветської) культури [Оленковський, 1989, с. 12; 1991, с. 179; 1994, с. 14; Оленковський, 2000 а, с. 84].

## Література

1. Кротова О. О. Пізньопалеолітична стоянка поблизу с. Куйбишеве в Приазов'ї // Археологія. — №45. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 47-60.
2. Оленковський Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра: Автореф. дис. — К., 1989. — 16 с.
3. Оленковський Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991. — 202 с.
4. Оленковский Н. П. Нижнеднепровская и прудо-нижнеднепровская позднеграветтские культуры // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества. — Одесса, 1994. — С. 14-15.
5. Оленковський М. П. Пізній палеоліт Нижньодніпровського регіону у світлі радіовуглецевого датування // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — Одеса, 2000. — С. 185-196.
6. Оленковський М. П. Культурно-історичні процеси в середню та пізню пори пізнього палеоліту Лівобережної України // Археологический альманах. — №9. — Донецьк, 2000 а. — С. 81-88.
7. Оленковський М. П. Розкопки пізньопалеолітичної стоянки Дмитрівка // Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 рр. — К., 2001. — С. 182-184.
8. Секерська О. Фауністичний комплекс пізнього палеоліту Нижнього Дніпра та Присивашся // Археологічна збірка. — №1. — Херсон, 1999. — С. 44-48.
9. Chirica V. The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians. — Jassy, 1989. — 240 p.
10. Nicolaescu-Plopsor C.S., Paunescu Al., Mogosanu Fl. Le paleolithique de Ceahlau // Dacia, N. S. — T. X. — Bucuresti, 1966. — P. 5-116.

M. P. Olenkovskiy

### New Researches of The Epi-Gravettical Site Dmitrovka

The site is situated near village of Dmitrovka, Kahovskiy district, Kherson region, Ukraine. It was discovered in 1983. It was researched by means of excavations in 1986, 1987, 1990. New excavations were carried out in 2000-2001. The site is investigated by excavations in the area 205 sq. m. Cultural layer (20-30 cm) lies in the greyish-brown loam (on depth of 1.4-1.65 m).

Numerous collection of flint materials has 5,768 articles. Among articles there are 142 cores and 849 tools of laborer. Tools are scrapers — 64, burins — 211, backed points and backed blades — 107, micro-retouched bladelets — 10, splintered pieces — 40, chisels — 3, piercers — 26, notched blades of flakes — 32, truncated blades — 22, composite tools — 8, retouched blades — 124, retouched flakes — 196, other tools — 6.

Composition of the fauna are remains of bisons and horses. Radiocarbon date of the site — 16520±95 (Ki-5826). Dmitrovka is applied by the author to Nizhnedniprovska Epi-Gravettian culture.

---

**І. М. Гавриленко**  
**Стаття В. Щербаківського про деякі**  
**палеолітичні та палеонтологічні**  
**місцезнаходження України**

---

(Sčerbakiwskij V. Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine // Die Eiszeit. — Leipzig, 1927. — Band IV. — S. 27–30, mit 2 Abb.)

*Публікується коментований переклад статті відомого українського археолога В. Щербаківського, присвяченої палеоліту України і виданої 1927 р. під час перебування вченого в еміграції.*

В. М. Щербаківський — відомий археолог та етнолог, мистецтвознавець, музейний діяч та колекціонер, популяризатор української культури і науки, автор близько ста наукових праць та мистецьких видань, вчений, чие ім'я, з огляду на перебування в еміграції, в радянські часи замовчувалося — займався й вивченням палеоліту України. На жаль, його внесок у вітчизняне палеолітознавство належним чином не проаналізований, а відповідні наукові праці, видані за кордоном, все ще залишаються практично невідомими на батьківщині вченого.

Однією з цих праць були подані нижче «Нотатки з приводу нових та ненадто відомих палеолітичних стоянок з України», видані німецькою мовою 1927 р. Дана стаття, як і попередня, присвячена дослідженням В. М. Щербаківського в Гінцях, була надрукована в журналі «Льодовиковий період», органі віденського Інституту досліджень льодовикового періоду (видавництво Карла В. Хірземанна, Ляйпціг). Четвертий том журналу загальних досліджень льодовикового періоду вийшов під редактуванням Джозефа Бауера.

Стаття В. М. Щербаківського ще й досі становить інтерес для українських фахівців-палеолітознавців та палеонтологів, оскільки її перша частина присвячена висвітленню результатів власних досліджень В. М. Щербаківського місцезнаходжень плейстоценових матеріалів з Полтави (територія колишнього цегельного заводу фон-Беллі) та Сергіївки (Краснознам'янки), здійснених під час його перебування на посаді завідуючого Археологічним відділом Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Опис першої пам'ятки у вітчизняній літературі вченим зроблений не був, єдина її публікація містилася у даній праці, вміщеній у виданні, майже недоступному більшості вітчизняних дослідників.

Про другу пам'ятку В. М. Щербаківський зробив коротеньке повідомлення, видане, без вказування імені автора, у Збірнику Секції Мистецтв Українського Наукового Товариства в Києві 1921 р. Однак біографам, певно, будуть цікаві деякі обставини, що супроводжували обстеження пам'ятки вченим (170-кілометрова піша мандрівка, пограбування).

Становлять певний інтерес й авторські примітки, в яких В. М. Щербаківський полемізує з відомим російським археологом В. О. Городцовим, учасником досліджень Гінців 1915 р., стосовно фауни цієї стоянки.

Що ж до Веселогір'я та Колодяжного, то оприлюднюючи інформацію про них за кордоном, В. М. Щербаківський мав на меті познайомити іноземних колег з останніми палеолітичними відкриттями на Україні, тож якогось самостійного дослідницького значення відповідна частина його праці не мала.

Стаття була написана у Празі, куди вчений виїхав 1922 р. Пізніше В. М. Щербаківський звертався до палеолітознавчих досліджень в зв'язку зі своєю викладацькою діяльністю. Прочитаний ним в Українському Вільному Університеті у Празі узагальнюючий курс лекцій був виданий окремою книгою під назвою «Палеоліт» (Прага, 1938). Крім відомостей загального порядку, автор наводив характеристики розвитку палеолітичної культури в конкретних регіонах. У відповідних місцях (с. 41) В. М. Щербаківський згадував і про власні відкриття — в Гінцях, цегельні Беллі в Полтаві, Сергіївці. Зміст книги був почасти повторений, розширений і поданий більш концептуально у виданні «Кам'яна доба в Україні», що побачило світ у Мюнхені 1947 р.

Примітки, зроблені самим В. М. Щербаківським, в тексті перекладу пронумеровані римськими цифрами і наводяться внизу сторінок. Назви літературних джерел, виданих українською та російською мовами, подані не в транскрипції або перекладі, як це робив В. М. Щербаківський, орієнтуючись на іноземного читача, а мовою оригіналу, хоча й зі збереженням авторської манери оформлення посилань. Наші примітки, позначені арабськими цифрами, наведені в кінці тексту. Латинська термінологія, яку В. М. Щербаківський використовував, характеризує остеологічні рештки, супроводжується українськими еквівалентами безпосередньо в тексті перекладу, при першому використанні того чи іншого терміну. Те ж саме стосується й окремих археологічних понять, поданих В. М. Щербаківським французькою мовою.

**Нотатки з приводу нових та не надто відомих палеолітичних стоянок з України**  
**В. Щербаківський, Прага**

У своїй попередній статті про палеолітичну стоянку в Гінцях<sup>1</sup> я зробив у примітках згадку, що на території України знаходяться деякі палеолітичні стоянки, про які не лише в європейській науковій літературі,

<sup>1</sup> Die Eiszeit, 3. Band, 2. Heft, 1926, S. 106<sup>1</sup>.

але і в регіональній бракує детальних відомостей. Попри недостатність таких задовільних відомостей, я вважаю все ж своїм обов'язком принаймні повідомити читачам ті дані, котрі перебувають у моєму розпорядженні, сподіваючись, що я таким чином допоможу зорієнтуватися, особливо тому палеолітичку, котрий можливо колись за сприятливим збігом обставин об'явиться на території України.

Тут я розповім лише про чотири географічні пункти, з яких два мною були оглянуті особисто, два інших відомі з літературних заміток слов'янськими, малодоступними для європейця, мовами. Ці палеолітичні стоянки є наступними:

1. Палеолітична стоянка в Полтаві, цегельний завод Беллі.
2. Палеолітична стоянка в селі Сергіївка, Гадяцький повіт, Полтавська губернія.
3. Палеолітична стоянка (Орніняк) поблизу міста Луганськ, Катеринославська губернія.
4. Палеолітична стоянка в селі Колодяжне на Волині.

### 1. Палеолітична стоянка в цегельному заводі Беллі в Полтаві<sup>2</sup>

Ще 1912 р. до Полтавського земського музею потрапив знайдений у цегельному заводі Беллі надзвичайно великий бивень мамута<sup>3</sup>. Тоді не були проведені ніякі наукові дослідження на відповідному місцезнаходженні; не було навіть точно з'ясовано, де саме на території цегельного заводу розташовувалося це місцезнаходження. Навесні 1913 р. до музею надійшло повідомлення, що робітники при обрушенні необхідного для виготовлення цегли ґрунту наштовхнулися на великі кістки. Я та директор музею, М. Ф. Ніколаєв, відправилися відразу ж туди і дійсно виявили там купу викопних кісток, які ми взяли з собою до музею. На жаль, ми не могли здійснити тоді ніяких широких розкопок, оскільки це заважало виробництву цегли. Тим не менш нам пощастило приблизно з'ясувати геологічні умови залягання кісток. Вони лежали на верхньому шарі третинного піску, глибина котрого на цьому місці, згідно даних власника цегельного заводу, становила більше ніж 50 м. Вкривав їх шар глини завтовшки до 10 м<sup>4</sup>. Проте ці кістки залягали не «*in situ*», а були вже перевідкладені, тому що змінилися під впливом води, схоже переміщені у первісні часи зі значно вище розташованого місця, і товстий шар глини над ними також не мав характеру еолітичного лесу, а з'явився як результат відкладів інших, колись набагато вище розташованих, вірогідно лесових шарів. Плато, котре тут

починається, простягаючись західніше по правому берегу річки Ворскли, знаходиться за 30 м від кісток. Сучасні береги річки Ворскли розташовані на віддалі більш ніж 1 км звідси і при цьому значно нижче за кістки.

Що ж стосується фауни, виявленої тут, то пощастило визначити лише чотири види: *Elephas primigenius* (мамут), знайдені кілька бивнів, зуби та інші кістки, *Bos priscus* (первісний бик)<sup>5</sup>, від якого наявний майже весь череп з характерним лобом та рогами, *Rhinoceros tichorhinus* (волохатий носоріг)<sup>6</sup>, від котрого залишились тільки два зуби, потім кілька кісток та щелепа роду *Cervus* (Оленів)<sup>7</sup>.

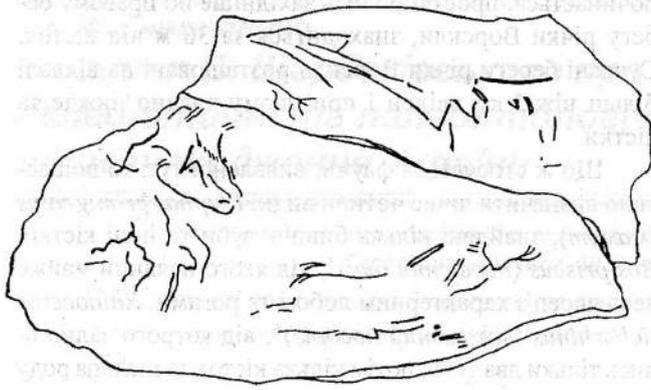
Решта кісток були дуже дрібні, поламані та частково перетерті, мішанина, з прилиплою до них дуже щільною глиною. Давні вироби з кістки чи слонового бивня не знайдені. Не виявлено також жодної речі з обробленого кременю. У нашому розпорядженні лише два необроблених уламки кременю, що також жодних певних слідів людської руки не несуть<sup>8</sup>. Та хоча тут ніякі вироби людської руки не знайдені, присутність цього скупчення кісток настільки різноманітних тварин вказує, що десь поблизу повинна була існувати палеолітична стоянка, знищена, вірогідно, нині або вже давно, тоді як ерозійні процеси зберегли її сліди у вигляді вище згаданих кісток<sup>9</sup>.

Якщо ми порівняємо знайдену тут і фауну Гінцівської стоянки, то впадає в очі поява виду *Bos priscus*, тоді як в Гінцях він ні мною<sup>2</sup>, ні ще Ф. І. Камінським<sup>13</sup> чи Гельвігом<sup>14</sup> не знайдений, хоча Гінці розташовуються всього за 160 км до північного заходу від Полтави. З іншого боку, маємо всю підбірку екземплярів *bovidea* (порожнисторогих) та *equidea* (коней) серед кісток палеолітичної стоянки у Мізині, віднесеної Ф. Волковим до мадлену, а М. Брейлем до орніняку. Це виглядає так, немовби фауна палеолітичної стоянки Беллі об'єднується з Мізином, але водночас розділяється Гінцями.

### 2. Сергіївка, Гадяцький повіт, Полтавська губ<sup>15</sup>

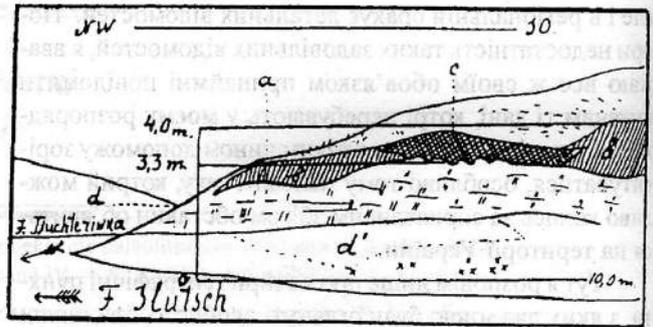
Повідомлення, що там знайдені великі кістки, надійшло до Полтави весною 1921<sup>16</sup>. Надзвичайно важка ситуація, в якій перебувала тоді Україна, не дозволила мені відразу відправитись туди. Лише влітку 1921 мені пощастило дістатися цього місцезнаходження, і лише після того, як я пішки подолав 170 км. Місце показали мені місцеві вчительки та вчителі. Воно знаходиться посеред лісу, в умовах дуже несприятливих для наукових досліджень<sup>17</sup>. Особливо ускладнює справи та обставина, що саме через кістки, крізь дуже щільну зе-

<sup>2</sup> В томі (III, 2), що нещодавно з'явився, «Przegląd Archeologiczny» є велика і дуже цікава стаття професора Л. Савіцького<sup>10</sup>, в якій він, описуючи палеолітичні стоянки Росії та України, згадує також про Гінці і говорить, що Городцов разом з перерахованими мною видами тварин наводить ще: *Cervus alces* (лось), *Sus scrofa ferus* (дикий кабан) та *Bos pr.* (там само, с. 102, примітка 60), побачених ним самим у Гінцях. У моїй статті про Гінці я не вказував ці види тварин, те ж, про що пише Городцов, він бачив 1915 року, коли протягом шести днів був у мене на розкопках<sup>11</sup>. Ці кістки він визначив лише при поверхневому перегляді, у цих визначеннях я дуже сумніваюся, оскільки він використав як доказ наявності *Sus scrof.* імовірний шматок емалі вепра, що пізніше виявився ведмежачим, а не зубом свині. Знову ж такі уламок, який він сприйняв як ріг *Cervus alces*, теж викликає сумніви. В Гінцях знайдені саме, як я вже підкреслив це в моїй процитованій статті, кістки двох видів оленів. При цьому один вид оленя без сумніву є *Cervus tarandus* (нівнчний олень), другий набагато менший, дуже схожий на лань (*Cervus dam.*). І дійсно, ріг старої особини цього останнього виду оленів має на кінці велике розширення у формі лопатки. Тож може



**Рис. 1.** Зображення на оленячій кістці з Колодяжного. За І. Левицьким  
**Fig. 1.** Image on deer bone from Kolodyazhny site. After I. Levitsky

ленувато-сіру глину (укр. глей) протікають води струмка і вони прорили глибокий рівчак, уступ якого досягає висоти 1,5-2 м, проте другий дуже крутий і висотою більш ніж 10 м. Ширина цього рівчака складає вгорі 2-3 м, однак внизу він значно звужується. Цей струмок розітнув, звичайно, верхні шари і досягнув таким чином зеленуватої глини, де він наклав скупчення мамутових кісток. На дні струмка були зафіксовані кілька бивнів та інших кісток мамута, котрі своїми обламаними кінцями виступали з глини. Глибина води тут становила не більше 20 см, проте все ж кістки не можливо витягнути, настільки міцно їх тримала щільна оточуюча глина. Копати без того, щоб відводити час від часу воду, не було можливо, оскільки це призвело б до розрубування всіх кісток. Про серйозні роботи думати за тодішніх умов було неможливо. Спершу треба було направити воду в глибокий штучний бічний канал і при цьому не існувало ніякої впевненості, чи витече вода також з шару, який вкриває кістки, а чи просочиться на тому ж самому місці. Для серйозних робіт потрібні кілька тисяч доларів і то, лише для початку<sup>18</sup>, проте при цьому можна очікувати надзвичайно цікаві результати; адже ті, оброблені людськими руками вироби, ще раніше підібрані тут сільськими вчителями, які показували мені ці викопні речі, демонструють якісь нові форми. Виріб з бивня (слонової кістки) довжиною



**Рис. 2.** Геологічний розріз: а — гумус, b — лес, с — археологічний шар, d — граніт, d' — осипання ґрунту (Eboulis de terrain)<sup>30</sup>, XXX — палеолітичні знахідки. (Бюлетень №I, Fig. 1)  
**Fig. 2.** Geological cross-section: a — humus, b — loess, c — archaeological layer, d — granite, d' — soil erosion (Eboulis de terrain)<sup>30</sup>, XXX — palaeolithic finds. (Бюлетень №I, Fig. 1)

близько 40 см і в перетині близько 15 см був з однієї сторони надзвичайно ретельно заокруглений і заполірований. Другий подібний виріб був сильно ушкоджений. Тут було взагалі багато оброблених виробів з бивню (слонової кістки), які проте при витягуванні з глини місцевими викладачами дуже пошкоджувались. З собою я забрав лише дві найкраще оброблені речі, котрі перебувають нині в Полтавському — тепер Пролетарському — музеї<sup>19</sup>. На жаль, мої геологічні нотатки<sup>20</sup> пропали разом з моїм одягом, який викрали у мене під час цієї літньої поїздки грабіжники.

### 3. Палеолітична стоянка поблизу міста Луганськ, Катеринославської губ

Неподалік від міста Луганськ<sup>21</sup> С. А. Локтюшев відкрив 1923 р.<sup>22</sup> рештки зруйнованої палеолітичної стоянки, належної до молодшого палеолітичного періоду. Кістки залягали тут на піщаній терасі ріки, що затоплюється щорічно під час весняних повеней. Тут знайдені кістки наступних видів тварин: *Elephas primigenius*, *Rhinoceros tichorhinus*<sup>23</sup>, *Rangifer tarandus* (північний олень), *Equus caballus* (широкопалий кінь) та *Bos priscus*<sup>24</sup>. Разом з кістками Локтюшев знайшов також виготовлений з мамутового бивня (слонова кістка) клинок у формі ретельно вишлифованого, загостреного, 25 см завдовжки стрижня, який мав у перетині

бути так, що той шматок рогу чи навіть його широка частина, котру Городцов приписує *Cervus alces*, в дійсності належить лані. Однак перш ніж фахівець (остеолог) не визначить точно всі кістки з полтавської колекції, складно говорити щось певне про ці види тварин, представлених лише незначною кількістю дрібних кісток. Що ж стосується бичачої кістки, на яку Городцов вказує як на *Bos priscus*, то там фактично був оглянутий уламок, який, на перший погляд, був схожий на кістку *Bos priscus* — *metacarpus* (зап'ясток). Проте пропорції кістки були такими, що полтавські вчені-природознавці з даним визначенням не згодні, так що я залишаю це питання відкритим аж до точного визначення відповідної кістки. В усякому разі *Bos pr.* не відігравав такої важливої ролі в економічному житті первісної людини палеолітичної стоянки Гінці як в Мізіні<sup>11</sup> чи в Полтаві на цегельному заводі Беллі. Адже кількість до цього часу знайдених в Гінцях черепів мамута збільшилася до 80, тоді як кістка *Bos priscus* виявлена там лише одна й до того ж сумнівна. Ні Камінський, ні Гельвіг не знашли таких при розкопках (див. мою зацитовану статтю про Гінці). Тому я не маю права підтримувати ці види як встановлені для Гінців і я підкреслюю ще раз, що вважаю за необхідне вивчення збірки кісток з Гінців фахівцем-остеологом<sup>12</sup>.

приблизну форму еліпса. Поверхня цього стрижня на кінці була оброблена у вигляді загостреного конуса. Городцов<sup>3</sup> визначає цей предмет як гарпун мадленського періоду, а проф. Л. Савіцький<sup>4</sup> переконаний, що цей клинок належить до типу «*baguette*» (стрижнів — І. Г.) і тому повинен відноситись до оріньяку<sup>5</sup>.

#### 4. Гравійована оленьча кістка з села Колодяжне на Волині

Село Колодяжне<sup>26</sup> знаходиться на Волині<sup>27</sup> на заході Радянської України, на відстані 6 км від міста Мирополя, на правому березі ріки Случ, неподалік від гирла так званого струмка Тюхтерівка. Вздовж правого берега річки Случ тягнеться високе плато. Геологічні шари слідуєть, за даними автора досліджень І. Левицького<sup>28</sup>, в наступному порядку: вгорі залягає шар гумусу, потужністю 0,12-0,35 м, під ним знаходиться товстий шар лесу (без повідомлення потужності), під лесом знаходиться гнейсово-гранітний шар, який місцями оголюється і виявляє свою потужність в 10-12 м. На лівому березі Случа, поруч з цегельним заводом Сунцевського, виступають шари багатоколірних різновидів глини. На правому березі ріки в каменоломні Лускевича (див. рис. 2) знайдені, з різних шарів ґрунту перемішаного шару, два гравійованих шматки, вірогідно оленьчої, кістки. Цю кістку виявили 13 жовтня 1924, і

вона видана як частина *os femuris* (стегнової кістки), саме її, що закінчується *tuberositas glutea* (сідничною бугристістю). Довжина виробу становить після «*linea aspera*» (шерехатої лінії) 9,6 см; ширина шматка складає 3,14 см та 2,86 см. Колір кістки коричневий. Зображення на рис. 1 являє собою начебто голову оленя у профілі. І. Левицький вбачає крім того ще розкидисті оленьчі роги, які виглядають на кресленні не зовсім чітко та зрозуміло. Розмір зображення голови складає 4,1 × 2,8 см. На щелепі видно 7 коротких тонких нарізок (від 0,15 до 0,25 см), які, на думку автора Левицького, мабуть означають хутро і повторюються ще, у кількості 16, на шії зображення. І. Левицький бачить ще на протилежному кінці цього уламка кістки гравійоване зображення, яке повинне являти собою обличчя людини у профілі; проте редакція бюлетеня<sup>5</sup>, в якому був виданий реферат, змушена була поставити з цього приводу запитальний знак, що ми також охоче робимо. Левицький вбачає там ще зображення списа, котре йде від голови людини до голови оленя, і крім того він бачить ще обриси тварини, що тікає.

На прикладеній схемі геологічного розрізу (рис. 2) видно лише культурний шар (с), в якому, очевидно, знаходились розфарбовані черепки Ла Тену та неолітичного періоду; палеолітичний шар проте не вказувався, не згадувався він і Левицьким<sup>29</sup>.

#### Коментарі, примітки перекладача

Scerbakivskij V. Eine paläolithische Station in Honci (Ukraine)<sup>8</sup> // Die Eiszeit. — Leipzig, 1926. — Band III, H. 2. — S. 100-116.

<sup>1</sup> Нині на території колишнього цегельного заводу фон-Беллі, на південній околиці м. Полтави, розташований так званий Щемилівський кар'єр.

<sup>2</sup> За даними О. Б. Супруненка, перші кістки мамута та інших викопних тварин на території колишнього глиняного Щемилівського кар'єру знайдені ще у першій третині XIX ст. Визначені вони були професором Харківського університету І. Й. Калениченком і до середини XIX ст. зберігалися в Полтавській гімназії (Супруненко О. Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — С. 11).

<sup>3</sup> О. Б. Супруненко (там само) повідомляє про залягання фауністичних решток на глибині до 2,5 м у масиві високого правого берега Кобишанського струмка.

<sup>4</sup> *Bos priscus* — нині застарілий термін. Рештки биків з плейстоценових місцезнаходжень належать двом родам: *Bison* (бики-зубри) та *Bos* (бики-тури). Враховуючи те, що знахідки решток плейстоценових турів (*Bos primigenius*) є рідкісними і нечисленими (Алексеева Л. И. Териофауна верхнього плейстоцена Восточной Европы (крупные млекопитающие). — М.: Наука, 1989. — С. 36, 43-44), у даному випадку, певно, мова йшла про бізона (*Bison priscus*), як про це й писали пізніші автори (Черниш О. П. Карта палеоліту УРСР // Наук. зап. / АН УРСР. Ін-т. сусп. наук. — К.: Вид-во АН УРСР, 1954. — Т. II (Матеріали і дослідження по археології УРСР). — С. 88; Береговая Н. А. Палеолитические местонахождения СССР // МИА. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. — №81. —

С. 146; Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. — М.-Л.: Наука, 1964. — Вып. А 1-5. — С. 36).

<sup>5</sup> Нині більшість фахівців називає волохатого (або шерстистого) носорога *Coelodonta antiquitatis* (Blum.).

<sup>7</sup> О. Б. Супруненко (Вказ. праця. — С. 11) повідомляє про північного оленя.

<sup>8</sup> В літературі вказується, що палеолітичні (оброблені) кремені були виявлені під час обстеження місцезнаходження у 1919 р. (Черниш О. П. Вказ. праця. — С. 88; Береговая Н. А. Указ. соч. — С. 146; Ульяновський В. Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини // Вст. ст. до кн.: Щербаківський Вадим. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. — К.: Либідь, 1995. — С. 58). О. Б. Супруненко (Вказ. праця. — С. 11) навіть повідомляє, що «1914-1919 рр. у кар'єрі були знайдені й надійно документовані чергові підтвердження існування короткочасової стоянки первісної людини», виявлені «вугілля від багаття та оброблені рукою людини кремені». Однак, архівна документація Полтавського краєзнавчого музею не дає підстав для відповідних тверджень. Знахідки з території цегельного заводу Беллі надходили до музею лише у 1913 та 1926 рр. У першому випадку це були: фрагменти ікол мамута — 41 шт. (№№28594-28633, 28635 за Інвентарною книгою №25 Полтавського державного краєзнавчого музею); кістки мамута — 2 шт. (№№28845-28846); зуб носорога — 1 шт. (№28651); зуби коня — 2 шт. (№28650, 28848); фрагмент зуба тварини без вказання видової належності — 1 шт. (№28649); уламки кісток тварин без вказання видової належ-

<sup>3</sup> В. А. Городцов. Археологические раскопки и разведки в Советской России с 1919 по 1923 год. «Древний мир» т. I, с. 1-20, Москва 1924, С. 2.

<sup>4</sup> Ludwik Sawicki, Materiały do znajomości prehistorji Rosji. «Przegląd Archeologiczny», t III, S. 2.

<sup>5</sup> Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології імені Федора Вовка. Київ 1925, т. I, с. 35-39.

- ності — 18 шт. (№№28636-28647, 28842-28844, 28847, 28849, 28850); зразки ґрунту, в тому числі з осколками кісток, — 5 шт. (№№28634, 28648, 28652-28654). 1926 р. до музею надійшли зуби мамута, цілі та в уламках, — 11 шт. (№№28658-28667, 28681); фрагмент ікла мамута — 1 шт. (№28679); кістки мамута — 14 шт. (№№28668-28676, 28691-28695); зуб коня — 1 шт. (№28680); кістки тварин без вказання видової належності — 9 шт. (№№28682-28690, 28696-28697).
- <sup>9</sup> Ці розмірковування В. М. Щербаківського, при чіткій вказівці, що кістки тварин перевідкладені, а знайдений кремій є необробленим, свідчать не на користь існування тут палеолітичної стоянки. Природні «кладовища» тварин, де представлені рештки різних видів, добре відомі фахівцям.
- <sup>10</sup> Sawicki L. Materjal do znajomości prehistoryi Rosji // Przegld archeol. — Poznac, 1926. — Т. III. — Zesz. 2. — S. 81-110.
- <sup>11</sup> За наслідками свого перебування в Гінцях В. О. Городцов видав статтю (Городцов В. А. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. // Тр. отд. археологии РАНИОН. — М., 1926. — Вып. I. — С. 5-40), вірогідно, не відому В. М. Щербаківському на момент написання ним даної праці.
- <sup>12</sup> Роль бізона в господарстві мешканців палеолітичного Мізіна В. М. Щербаківським перебільшена. Серед фауністичних решток цієї стоянки бізон був представлений кістками 5 особин, що становило 0,9% від загального числа здобутих тварин. В дійсності, головними промисловими тваринами там виступали мамут — 116 особин (20,2%), північний олень — 83 особини (14,4%) та кінь — 61 особина (10,6%) (див.: Шовкоплас И. Г. Мезинская стоянка (к истории Среднеднепровского бассейна в позднелолитическую эпоху). — К.: Наук. думка, 1965. — С. 97, табл.).
- <sup>13</sup> В. М. Щербаківський у цій заочній суперечці з В. О. Городцовим був правим лише частково. Фауністичні рештки з Гінців опрацьовував І. Г. Підоплічко. За його визначеннями вони представлені (без врахування матеріалів з розкопок Р. І. Гельвіга і при частковому врахуванні матеріалів Ф. І. Камінського) кістками мамута — не менше 57 особин, бізона — 2, північного оленя — 14, ведмедя бурого — 2, росомахи — 2, вовка — 5, песця — 12, рисі — 2, бабака — 6, зайця — 16, ховраха великого — 1, ховраха крапчастого — 2, водяного щура — 4, сліпця звичайного — 2, птаха (детальніше невизначений) — 1, а також 3 перлівницями *Unio* (Підоплічко І. Г. Фауна Гонцовской палеолитической стоянки // Природа. — 1936. — №2. — С. 113-116; Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1938. — Вып. I. — С. 146; Підоплічка І. Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1947. — Т. I. — С. 14-17; Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — Вып. 2. — С. 107). Як бачимо, присутність ані лося, ані лані не підтвердилась, бізон же в Гінцях дійсно відігравав дуже мале значення. Крім того, І. Г. Підоплічко із застереженнями про неясність умов знаходження і залягання повідомляв про поодинокі кістки диких свиней в матеріалах Гінців, припускаючи можливість спорадичного заходження цих тварин в перигляціальну область (Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення... — 1938. — С. 146; Підоплічка І. Г. Дослідження палеоліту... — С. 15).
- <sup>14</sup> Першовідкривач Гінців Ф. І. Камінський здійснив невеликі розкопки стоянки у 1873 р.
- <sup>15</sup> Р. І. Гельвіг, приват-доцент медичного факультету університету св. Володимира, здійснив протягом 1904-1906 рр. досить масштабні розкопки пам'ятки, однак не залишив ніяких відомостей про результати своїх робіт.
- <sup>16</sup> Нині с. Краснознаменка Галяцького району Полтавської області.
- <sup>16</sup> Спочатку тут учнями Петрівської середньої школи був виявлений бивень мамута. Згодом місцезнаходження оглянули слухачі Галяцьких педагогічних курсів. Провівши невеликі земляні роботи, вони виявили на дні струмка під кручою частину бивня мамута (Супруненко О. Б. З історії відкриття палеолітичного місцезнаходження у Сергіївці (Краснознам'янці) // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вып. 2. — С. 64).
- <sup>17</sup> У відшуканих О. Б. Супруненком архівних матеріалах міститься детальніший опис місця розташування та топографії пам'ятки, наведений наприкінці 1924 р. місцевим краєзнавцем Г. Пашенком: «“Яр Оживо” — в 2 верстах на північний захід від Краснознам'янки і в 4-х верстах від Петрівки; його довжина — до версти, він перерізає крутий правий берег р. Хорола... У яру багато валунів, є шар з дрібними кісточками. Кістки знайдені на рівні 4 сажнів над рівнем річки» (Супруненко О. Б. З історії відкриття... — С. 64).
- <sup>18</sup> В. М. Щербаківський відразу ж по виявленні місцезнаходження виходив з клопотаннями, «щоб дальші розкопки... були фінансовані Харківським Вукописом» (див.: Знайдення палеолітичного селища на Полтавщині // Збірник Секції Мистецтв / Українське Наукове Товариство в Києві. — К.: Державне вид-во, 1921. — Т. I. — С. 153), однак коштів на проведення цих робіт не отримав.
- <sup>19</sup> В замітці про Сергіївку, виданій українською мовою, В. М. Щербаківський повідомляв про знахідки, крім кісток мамута та виробів з них, кістки ведмеда, невеликого фрагмента черепа оленя (?), розколотих кременів, в тому числі уламка платівки (Знайдення...). Серед надходжень Полтавського музею 1921 р. значилися 7 фрагментів кісток мамута, 2 фрагменти ікол мамута, уламок черепа невеликого звіра, зуб невизначеної тварини, томілкова кістка ведмеда (?), рінячок (валунчик — І. Г.) червонуватого кольору ромбоподібної форми, нуклеус з кременю синього кольору (вірогідно, патинований — І. Г.), розмірами 3 × 3 × 1,5 см, крем'яна плагівка темного кольору (№№3286-3307 за Археологічним каталогом, т. II (архів фондів ПКМ), №№2014420157 за Інв. кн. №21 Полтавського державного краєзнавчого музею).
- <sup>20</sup> Першовідкривач зближав матеріали Сергіївки з гінцівськими і відносив до мадленської доби (Знайдення...). Як «невизначений верхній палеоліт» характеризував матеріали пам'ятки М. І. Березін (Березин Н. И. Справочник по палеолиту СССР // Труды Ин-та антропологии, археологии и этнографии. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. — Т. XII. — Вып. 1 (Археол. серия, №1). — С. 26-27). Пізнім палеолітом датують пам'ятку й інші дослідники (Ефименко П. П., Береговая Н. А. Палеолитические местонахождения СССР // Палеолит и неолит СССР / МИА. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — №2. — С. 273; Борисковский П. И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — №40. — С. 444; Черниш О. П. Вказ. праця. — С. 88; Береговая Н. А. Указ. соч. — С. 146; Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Указ. соч. — С. 36).
- <sup>21</sup> Пам'ятка виявлена на правому березі Сіверського Донця, за 15 км на північ від Луганська, поблизу с. Веселогір'я (або Весела Гора) (Городцов В. А. Археологические раскопки и разведки в Советской России с 1919 по 1923 год // Древний мир. — 1924. — В. I. — С. 2; Локтюшев С. А. Доисторический очерк средней Донеччины (попытка построения красной доистории). — Луганск: Изд. Научн. общ. Донбасса. — 1930. — С. 7; Рудинский М. Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УСРР // Антропология: Річник Кабінету антропологии ім. Ф. Вовка. — К.: ВУАН, 1931. — Вып. IV (1930). — С. 148; Ефименко П. П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени: 2-е изд., доп. и перераб. — Л.: Соцэкгиз, 1938. — С. 601; Ефи-

- менко П. П., Береговая Н. А. Указ. соч. — С. 273; Борисковский П. И. Указ. соч. — С. 369, 444; Береговая Н. А. Указ. соч. — С. 147).
- <sup>22</sup> Наведені вище джерела вказують 1919 р.
- <sup>23</sup> Див. прим. 6.
- <sup>24</sup> Бізон за пізнішими авторами.
- <sup>25</sup> І. Г. Шовкопляс цьому веретеноподібному наконечнику списа вбачав аналоги в матеріалах мизинської стоянки, що на Десні (Шовкопляс І. Г. Указ. соч. — С. 210).
- <sup>26</sup> В літературі зустрічається також написання назви населеного пункту «Колодізне».
- <sup>27</sup> Нині територія Житомирської обл.
- <sup>28</sup> І. Ф. Левицький 1924 р. обстежував місце випадкової знахідки кісток коня, мамута та інших тварин, зроблених в каменеломні і видав ці матеріали (Левицький І. З приводу знахідки в с. Колодязному // Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. — К.: УАН, 1925. — Ч. 1. — С. 35-39).
- <sup>29</sup> Перевірочні розкопки С. С. Гамченка 1926 р. не дали позитивного результату. Під лесовим шаром глибиною до 9 м виявлені кістки мамута і коня, але без будь-яких супроводжуваних їх культурних решток. Зображення на кістці, видані Левицьким, іншими дослідниками визнані сумнівними. Тож підстави констатувати тут хоч якісь достовірні сліди палеоліту відсутні (Рудинський М. Археологічні дослідження року 1926 // Коротке звітання ВУАК за 1926 рік. — К., 1927. — С. 9-10; Рудинський М. Деякі підсумки... — С. 149; Ефименко П. П., Береговая Н. А. Указ. соч. — С. 273; Борисковский П. И. Указ. соч. — С. 151-152, 437; Черниш О. П. Вказ. праця. — С. 135).
- <sup>30</sup> Цей термін В. Щербаківський подав двома мовами: німецькою, а також французькою — як у Левицького (Левицький І. Вказ. праця. — С. 36).

I. M. Gavrilenko

**Paper by V. Shcherbakivski About Some Palaeolithic and Palaeontological Localities of Ukraine**

V. M. Shcherbakivski paper was published in German in 1927 in Leipzig and includes description of a series of Palaeolithic and palaeontological sites of Ukraine. This paper is still of interest for nation scholars, as soon as its first part is devoted to the elucidation of results of Shcherbakivski's own works on pleistocene assemblages at Poltava (territory of former von Belli' brickwork) and Sergiivka (Krasnoznamyanka). These works were conducted by V.M. Shcherbakivski while he was a Head of Archaeological department of Natural-Historical museum of Poltava province Land Administration (Zemstvo). Records coming from the first site were published only in this paper, virtually inaccessible to the majority of home scholars. Meanwhile, these data are important for understanding character of given palaeontological locality, currently considered by many scientists as the archaeological site of the Late Palaeolithic age.

## **В. М. Степанчук** **Нові дані про палеоліт** **Рівенщини**

Навесні 1988 року Волинською експедицією Інституту археології АН України з метою підготовки до написання Зведення пам'яток Рівненщини було проведено обстеження ряду районів області [Залізняк, Степанчук, 1989]. Основним завданням був облік вже відомих археологічних місцезнаходжень цього регіону [Свещніков, Нікольченко, 1982]. Паралельно проводилися розвідки нових пам'яток. Експедиція працювала двома загонами.

Рівненський загін проводив роботи з 20.04 по 04.05 1988 р. на півдні області, в Дубнівському і Рівненському районах. Загоном було перевірено наявність та уточнено ситуаційне положення 64 пам'яток. Місцезнаходження 17 з них встановити не вдалося, 10 пам'яток були на момент обстеження майже повністю знищені антропогенною діяльністю. Виявлено 14 нових місцезнаходжень, у тому числі кілька пам'яток палеолітичного часу. Стислому опису цих останніх і присвячена ця замітка.

### **Дубнівський район**

**ВОЛИЦЯ**, пункти II-V. Знахідки непатинованих крем'яних виробів верхньопалеолітичного вигляду пов'язані з чотирма сусідніми мисами першої надзаплавної тераси правого берега р. Ікви в межах с. Волиця. Північна частина більшого з мисів, висотою до 5 і довжиною до 100 м, на момент обстеження була частково знищена піщаним кар'єром. В обрізах і на поверхні знайдено окремі знаряддя, нуклеуси, пластини, відщепи, лусочки і, подекуди, фрагменти кераміки епохи бронзи (рис. 1:1-3). Поставлена в кар'єрі метрова зачистка, доведена до глибини 1,6 м, виявила таку стратиграфію: 1 — дерновий шар, до 10 см потужністю; 2 — темно-сірий гумусований пісок, до 25 см; 3 — гумусований пісок попелястого кольору, до 50 см; 4 — світло-сірий пісок з коричнево-бурими ортштейнами, до 75 см. Шар 3 містив фрагменти кераміки із шнуровим орнаментом, та кілька відщепів. В шарі 4 знайдено кілька пластин, відщепів та лусочок, а також виразний серединний різець (рис. 1:1, 2). На рівні залягання кременю зафіксовано численні деревні вуглинки.

**ЖОРНІВ**, ур. **КЕДОВЩИНА**, пункт 3. Кілька слабо патинованих відщепів та лусочок зафіксовано на контакті гумусованого та палевого суглинків, на глибині близько 1,2 м від поверхні, в штучному обрізі південно-західного схилу мису корінного лівого берега р. Стубли, за 1 км на південь від с. Жорнів.

**КНЯГИНИНО**, ур. **Замчище**, пункт 4. У північно-західній частині урочища, що розташоване на високій терасі правого берега р. Стубли, на площі, знівелюваній земляними роботами під час будівництва тваринницької ферми, зафіксовано велику кількість сильно патинованих крем'яних виробів верхньопалеолітичного ви-

гляду: виразні нуклеуси, переважно одноплощинні, пластини, відщепи, луски. Вміщуючий седимент — палевий суглинок, на значній площі переміщено і порушено, місцями на глибину до 2-3 м. Не виключено, що непевні відомості про верхньопалеолітичну стацію в районі села [Свещніков, Нікольченко, 1982] стосуються саме цього пункту.

**КНЯГИНИНО**, пункт 7. За 0,5 км на схід від села, на поверхні західної частини мису високого правого берега р. Стубли зафіксовано велику кількість інтенсивно патинованого розщепленого кременю: одно- та дво-площинні нуклеуси для пластин, відщепи, луски, пластини. Матеріал ретельно відсортований: правильні видовжені сколи в колекції відсутні. Тут же, в безпосередньому сусідстві були зафіксовані й поклади кам'яної сировини: корінні мергелі, що вміщують жовна якісного кременю, розкриваються в численних промивинах на західному та, частково, східному схилах мису.

**КНЯГИНИНО**, пункт 9. За 50 м на захід від попереднього пункту, на відлогому схилі правого берега р. Стубли знайдено масивний напів-первинний скол з дуже інтенсивним лостром поверхонь (рис. 2:3). За станом збереженості артефакт суттєво відрізняється від усіх інших кам'яних виробів, знайдених нами під час розвідки. Це, а також загальна масивність і певна технічна грубість відщепи, вказують на можливу його належність до середнього палеоліту.

**КНЯГИНИНО**, пункти 11, 13. Знахідки виразної серії нуклеусів, численні сколи та відходи розщеплення (рис. 2:1, 2) пов'язані з мисом лівого берега р. Стубли, що знаходиться за 0,5 км на захід від мосту. Повна відсутність будь-яких ретушованих предметів, та відносно великий вміст нуклеусів дають підстави припустити, що це ще одна майстерня по первинній обробці кам'яної сировини. Аналогічні предмети були знайдені на сусідньому мису, за 60 м на схід від першого пункту.

### **Рівненський район**

**КАРАЄВИЧИ**, ур. **СОЛОНІЙ РІВ**, пункт 3. За 0,7 км на північ від центральної садиби місцевого колгоспу, на околицю двох сусідніх мисів правого берега р. Устя, розділених неглибоким рівчаком, зустрінуті не дуже виразні патиновані кремені: нуклеус, пластинки, одна з яких з мікроретушкою, відщеп, лусочки (рис. 1:4, 5). Датування утруднене, але є підстави для припущення про належність згайдок до верхньопалеолітичного часу.

**ХОДОСИ**, пункт 2. Приблизно за 1 км на схід-південний схід від мосту через р. Горинь, на схилах та поверхні мисоподібного пагорба високого лівого берега ріки, який тут інтенсивно руйнується розвинутою системою ярів, знайдені слабо-патиновані пластини і

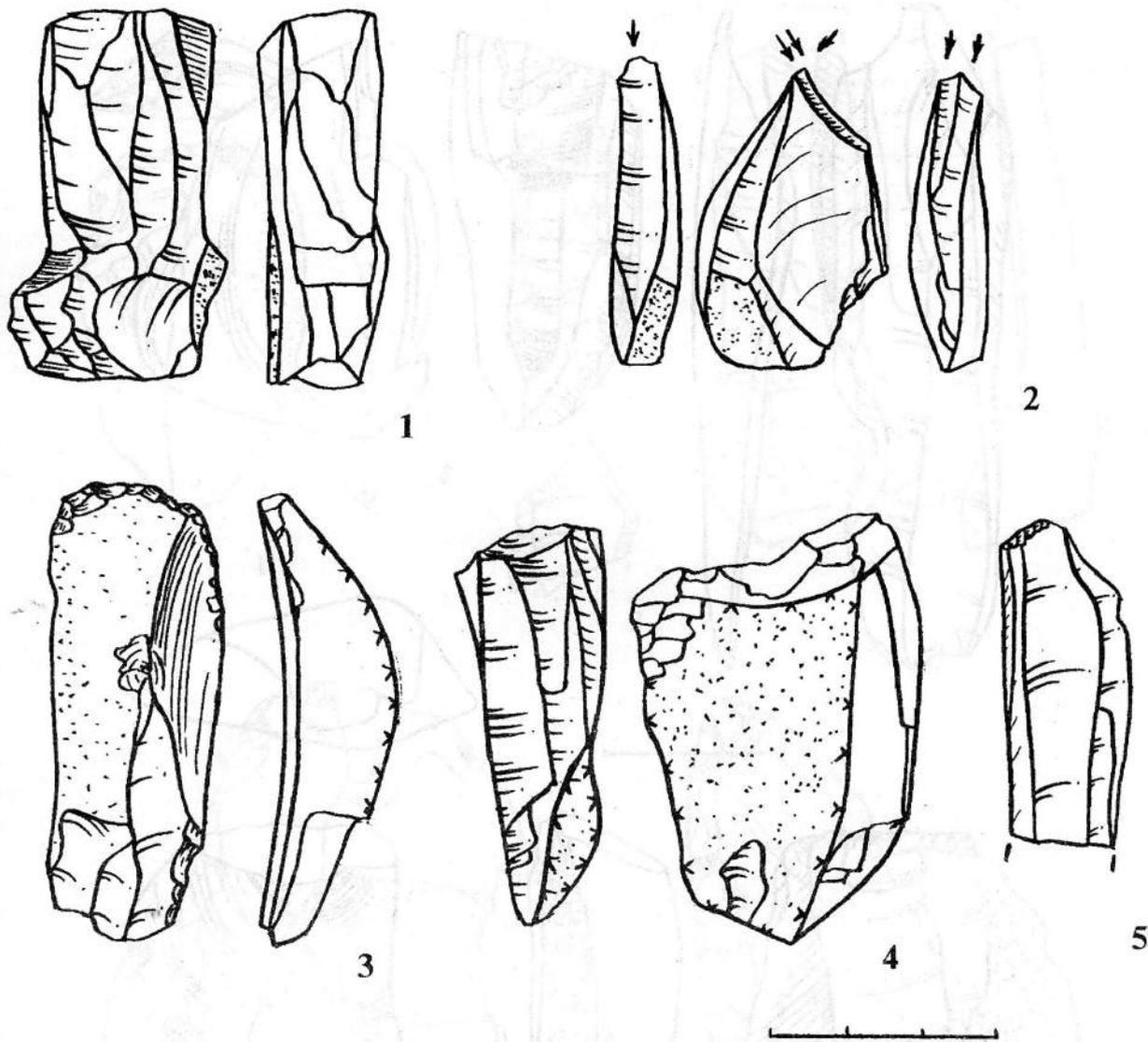


Рис. 1. Матеріали з місцезнаходжень поблизу сел: Волиця (1-3); Караєвичи (4, 5)  
 Fig. 1. Materials from the sites near villages Volytsya (1-3), and Karajevychy (4, 5)

відщепи, в тому числі ретушовані, а також окремі нуклеуси. Матеріал, за всіма ознаками, може датуватися верхнім палеолітом.

**ДЯДЬКОВИЧИ, пункт 3.** На правому березі р. Устя, в тилевій частині мису, що за 0,5 км від лікарні, зафіксовані слабопатиновані уламки широких пластин, відщепи та лусочки. Єдине знаряддя представлено відбійником на округлій крем'яній конкреції.

**ЯСЕНЕВИЧИ, пункт 1.** За 100 м на схід-південний схід від дитячого садка, на поверхні мису високого правого берега р. Устя знайдені знаряддя, нуклеоподібні уламки, фрагменти пластин, відщепи, лусочки. Серед знарядь представлені: кінцева на пластинчастому сколі скребачка, проколка, масивне скребло на нуклеоподібному (?) уламку, фрагмент пластини з двома ретушованими лезами (рис. 3:1-5).

Вже ці невеликі за обсягом розвідки показали, що обстежені ділянки уздовж річок Іква, Стубла, Горинь, Устя є дуже перспективними на предмет подальших пошуків пам'яток палеолітичного часу. Це не є несподіванкою, оскільки в цьому регіоні Волинської висо-

чини вже здавна відомий ряд повноцінних верхньо-палеолітичних пам'яток [Островский, Григорьев, 1966; Савич 1975; Грибович та ін., 1987]. Розвідки 1988 р. знов продемонстрували, що тут зосереджена досить велика кількість пам'яток верхнього палеоліту. Найвні пам'ятки розрізняються за своїм господарчим профілем: представлені майстерні на виходах сировини (Княгинино), стоянки-майстерні і стоянки (Ясеневиці та ін.). Очевидно не однаковою є хронологічна позиція пам'яток. Виходячи з техніко-типологічних ознак, можна припустити, що найбільш раннім є комплекс Ясеневиці, який, можливо, належить до ранньої пори верхнього палеоліту. Майже повна відсутність знарядь в інших колекціях унеможливило більш-менш певне датування. Можна, проте, зі значною мірою впевненості припускати, що матеріали пунктів поблизу с. Княгинино відносяться до першої половини верхнього палеоліту, а знахідки в районі Дубно (Волиця) є більш пізніми. Інтерес викликають і певні вказівки на наявність тут пам'яток давніших, ніж верхній палеоліт (Княгинино, пункт 9), що узгоджується з раніш отриманими даними (Савич, 1964).

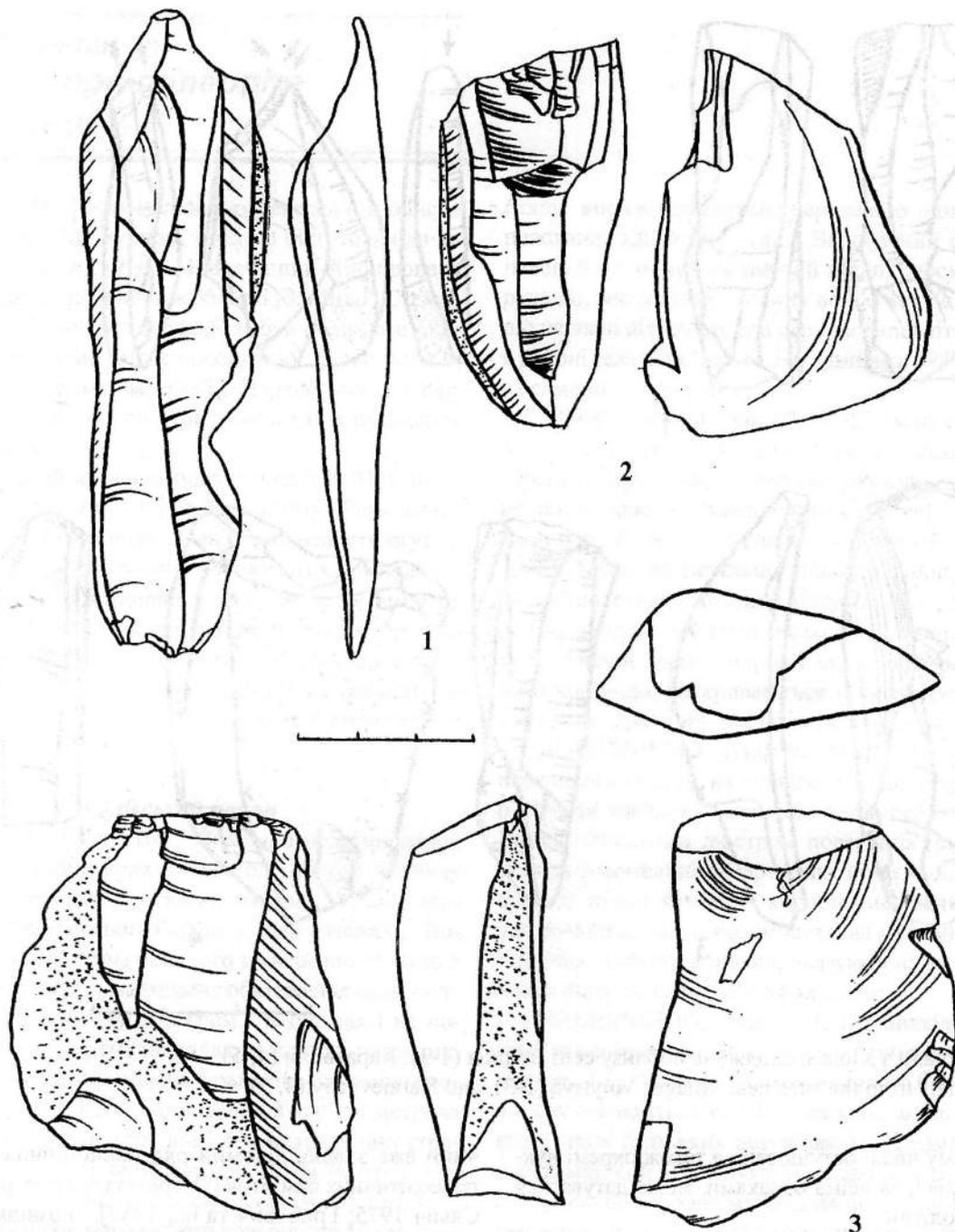


Рис. 2. Матеріали з місцезнаходження поблизу с. Княгинино (1-3)  
 Fig. 2. Artefacts from the sites near Knyaginino village (1-3)

### Література

1. Грибович Р. Т., Мацкевой Л. Г., Пелешин Н. А., Савич В. П., Черныш А. П. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век). — Киев: Наукова думка, 1987.
2. Зализняк Л. Л., Степанчук В. Н. Отчет о полевых работах Волинской экспедиции в 1988 году // Науковий Архів ІА НАНУ, № 1988/31. — 1989.
3. Островский М. И., Григорьев Г. П. Липская палеолитическая культура // СА. — №4. — 1966. — С. 3-12.
4. Савич В. П. Мустьєрські знахідки біля с. Ліпа Ровенської обл // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — №11. — С. 15-17.
5. Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. — Київ, Наукова думка, 1975.
6. Свєшніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. — Київ: Наукова думка, 1982.

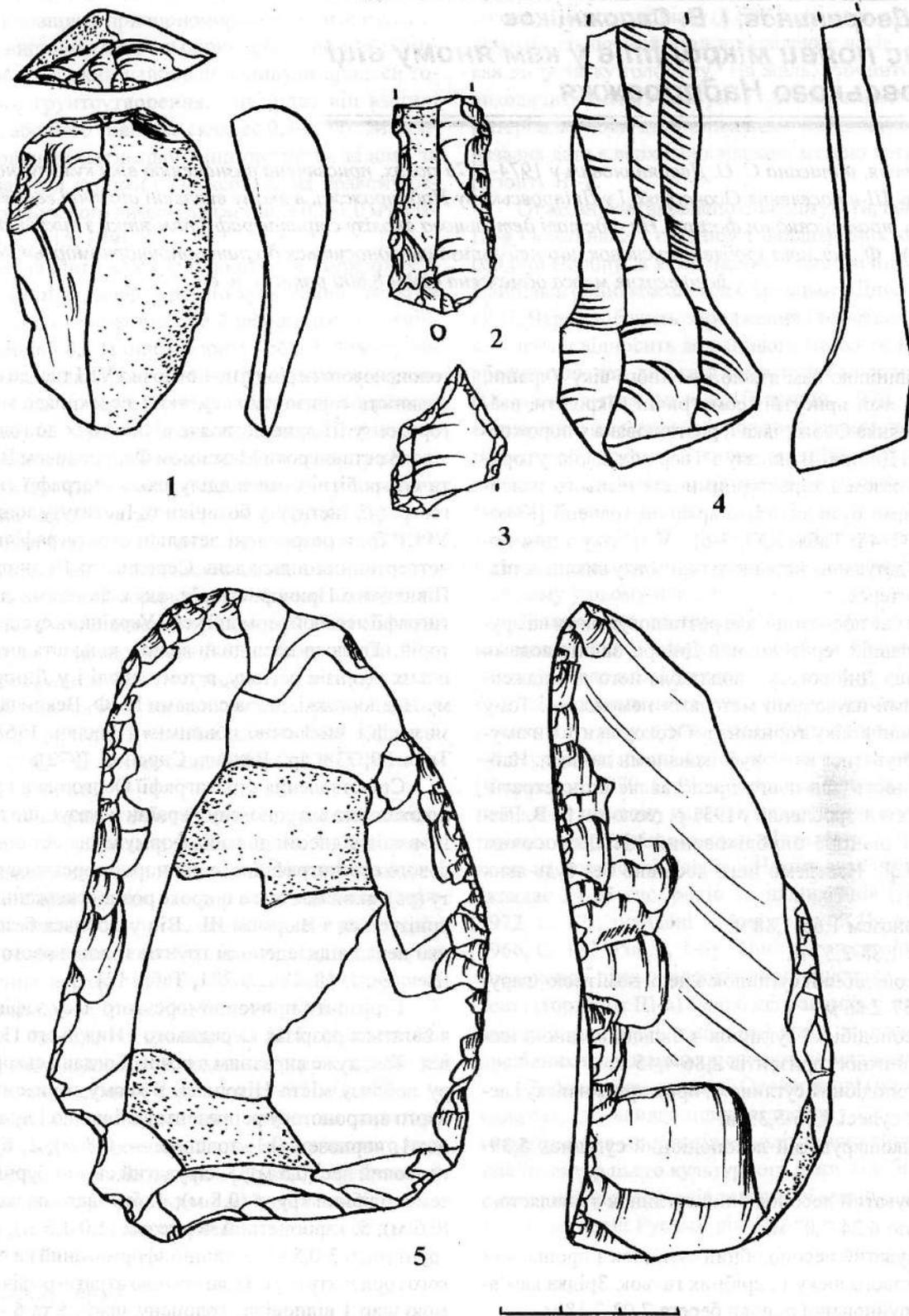


Рис. 3. Матеріали з місцезнаходження поблизу с. Ясеневичі (1-5)  
 Fig. 3. Artefacts from the sites near Yasenevichi (1-5)

V. N. Stepanchuk

#### New Data on the Palaeolithic of Rivne Region

Paper deals with brief description of new Palaeolithic localities discovered in Rivne region during 1988 field campaign. The main part of materials belongs to the Upper Palaeolithic (Volysya II-V, Zhorniv-Kedovshina 3, Knyagnino-Zamchyshe 4, Knyagnino 7, 11, 13, Karaevychi, Khodosy, Dyadkovychi 3, Yasenevychi 1). There also are rare artefacts of middle palaeolithic appearance (Knyagnino 9). Several localities are stratified. Materials from Yasenevychi 1 draw special attention due to their early Upper Palaeolithic appearance.

**С. О. Дворянинов, І. В. Сапожников**  
**Про час появи мікролітів у кам'яному віці**  
**Дніпровського Надпорожжя \***

*Стаття, написана С. О. Дворяниновим у 1974-1975 роках, присвячена визначенню віку культурного горизонту III-в поселення Осокорівка I у Дніпровському Надпорожжі, в якому виявлені архаїчні геометричні мікроліти трапецієвидної форми. На підставі детального аналізу стратиграфії пам'ятки з використанням розробок М. Ф. Веклича зроблено висновок, що цей горизонт відноситься до ранньопричорноморського лесу, а його верхня межа обмежена віком 8.800 років до н. е.*

Найдавнішою пам'яткою кам'яного віку України, в інвентарі якої присутні геометричні мікроліти, вважається стоянка Осокорівка I, розташована у порожистій частині Дніпра. В одному з її верхніх шарів, у горизонті III-в разом з характерними для пізнього палеоліту виробами були знайдені архаїчні трапеції [Колосов, 1964, С. 45; Табл. XXI, 3-6]. У зв'язку з цим поточним датування названого горизонту викликає підвищений інтерес.

В наш час поселення, яке розташовувалося на другій надзаплавній терасі долини Дніпра, залите водами водосховища Дніпрогесу і додаткове його дослідження сучасними науковими методами неможливе. Тому для визначення віку горизонтів Осокорівки I ми змушені користуватися вже опублікованими даними. Найбільшу цінність для цього представляє опис стратиграфії пам'ятки, зроблений у 1931 р. геологом В. В. Резніченком і пізніше опублікований Ю. Г. Колосовим [1964, С. 42]. Наведемо його дослівно без будь-яких скорочень:

1. Чорнозем 1,63-1,88 м.
2. Лес 1,88-2,57 м.
3. Лесоподібний суглинок з ледь помітною шаруватістю 2,57-2,86 м.
4. Лесоподібний суглинок з більш виразною шаруватістю нижніх горизонтів 2,86-4,45 м.
5. Лесоподібний суглинок з прошарками піску і лесоподібної супесі 4,46-5,39 м.
6. Тонкошаруватий лесоподібний суглинок 5,39-6,24 м.
7. Буруватий лесоподібний суглинок з хвилястою шаруватістю 6,24-7,02 м.
8. Буруватий лесоподібний суглинок з прошарком сірого річкового піску та дрібних гальок. Зрідка кам'яні брили зруйнованої основи берега 7,02-7,18 м.
9. Алювіальний жовтий пісок 7,18 м.

Стратиграфія Осокорівки I, опублікована І. Ф. Левицьким, відрізняється від розрізу В. В. Резніченка лише деякими несуттєвими деталями [Левицький, 1949, С. 290].

Шар з трапеціями залягав під лесом у делювіальних суглинках на глибині 4,1-4,8 м [Колосов, 1964, С. 44]. Зазвичай вважається, що на території України геометричні мікроліти значно поширилися на початку

голоценового періоду, починаючи з VIII тис. до н. е. Але наявність горизонту лесу, який перекриває матеріали горизонту III-в, не дозволяє віднести їх до голоцену.

В останні роки Максимом Федоровичем Векличем та співробітниками відділу палеогеографії Інституту географії, Інституту ботаніки та Інституту зоології АН УРСР були розроблені детальні стратиграфічні схеми четвертинних відкладень Середнього Подніпров'я та Північного Причорномор'я, які є базовими для стратиграфії лесової формації усєї України та сусідніх територій. Геологи дослідили велику кількість антропогенних розрізів регіону, в тому числі і у Дніпровському Надпорожжі, де, за словами М. Ф. Веклича, «розрізи лесів є виключно повними» [Веклич, 1968, С. 69, Табл. 39, 73 и др.; Веклич, Сиренко, 1972].

Співставлення стратиграфії Осокорівки I з загальною схемою антропогену України показує, що горизонт III-в слід віднести до часів формування останнього лесового стратиграфічного причорноморського горизонту (рґ), який має дуже широке розповсюдження і синхронізується з Вюрмом III. Він утворився безпосередньо перед відкладенням ґрунтів голоценового періоду [Веклич, 1968, С. 220-221, Табл. 12].

Горизонти причорноморського лесу зафіксовані і в багатьох розрізах Середнього і Нижнього Подніпров'я. Так, дуже виразним є розріз Богданівського кар'єру поблизу міста Нікополя, в якому горизонти верхнього антропогену репрезентовані повно і дуже виразно: 1. чорнозем (h1; товщина — 0,8 м); 2. буровато-пальовий лес (0,5 м); 3. сіруватий світло-бурий чорноземоподібний ґрунт (0,8 м); 4. буровато-пальовий лес (0,5 м); 5. карбонатний чорнозем (1,0-1,5 м); 6. бурий ґрунт (df; 0,3-0,5 м); останній зформований на лесі бузького горизонту (bg). За загальною стратиграфічною схемою шар 1 відповідає голоцену, шари 5 та 6 — інтерстадіалу вюрм II-III, шари 2-4 — вюрму III [Веклич, 1968, с. 74].

Важливо, що причорноморський лес (рґ) цього розрізу неоднорідний і складається з двох підгоризонтів — шару 2 (рґ<sub>1</sub>) та шару 4 (рґ<sub>2</sub>), між якими залягає похований ґрунт (рґ<sub>3</sub>). Середньопричорноморський похований ґрунт іноді зустрічається у лесових розрізах України, зокрема в Дніпровському Надпорожжі. Загалом товщина причорноморських відкладень (рґ) дуже

\* Переклад з російської І. В. Сапожникова

рідко перевищує 3-4 м і зазвичай складає 0,5-2,5 м. Різною є і товщина причорноморських підгоризонтів. Найменш виразним є верхньопричорноморський підгоризонт (р<sub>3</sub>), на який найбільш вплинули процеси голоценового ґрунтоутворення. Не рідко він взагалі відсутній, або його товщина складає 0,3-0,5 м. Максимальна товщина лесів цього підгоризонту, відома за опублікованими даними і зафіксована на правому березі Дніпро-Бузького лиману, сягає лише 0,8-1,0 м [Веклич, 1968, С. 115, 199].

Якщо визнати осокорівський лес горизонту 4 відповідним підгоризонту р<sub>4</sub>, то культурний шар III-в буде додатково перекритий ще й шаром лесу горизонту 2 товщиною 0,8 м підгоризонту р<sub>2</sub>. В такому випадку очевидно, що горизонт III-в був відкладений значно раніше, ніж почалось формування верхньопричорноморського лесу р<sub>3</sub>. Навіть якщо припустити, що частина верхньопричорноморського підгоризонту репрезентована в Осокорівці суглинками горизонту 3, то значна глибина залягання культурного шару все одно не дозволяє пов'язати його з цим підгоризонтом. Отже, найбільш вірогідним і логічним є датування шару з трапеціями часом ранньопричорноморського підгоризонту. Цей висновок підтверджується ще й тією обставиною, що культурні горизонти 5-6 не можуть бути зв'язані з більш раннім бузьким лесом, бо такій думці суперечить археологічна характеристика цього і інших культурних шарів пам'ятки [Левицький, 1949; Ефименко, 1953, С. 617; Борисковский 1953, С. 378-379; Колосов 1964, С. 42-46].

Співставлення етапів стратиграфічної схеми лесової формації України, запропонованої М. Ф. Векличем, з періодами льодовикової формації півночі Західної і Середньої Європи, свідчить про те, що час формування середньопричорноморського похованого ґрунту (р<sub>2</sub>) відповідає потеплінням Беллінг та Аллеред, а час відкладення верхньопричорноморського горизонту (р<sub>3</sub>) — молодому Дріасу III [Веклич, 1968, С. 220-221, Табл. 12]. Іноді, з посиланням на М. В. Веклича, середньопричорноморський похований ґрунт прямо називають аллередським [Паришкура, 1971, С. 63].

Зазначимо, що кліматичні зміни на території Північної Європи протягом пізньольодовикового часу добре відомі і непогано датовані [Раукас, Серебрянний, 1972, С. 80; и др.]. З урахуванням їх динаміки та наявних абсолютних дат, на підставі наведених фактів го-

ризонту III-в Осокорівки I слід датувати часом не пізніше початку молодого Дріасу (8.800 років до н. е.), коли розпочався заключний етап відкладення лесів, який тривав до початку голоцену. На жаль, уточнити цю дату, виходячи з геологічних умов залягання археологічних матеріалів, поки що неможливо. Слід зауважити, що названа дата є верхньою віковою межею існування горизонту III-в.

Отже, можна впевнено стверджувати, що горизонт III-в Осокорівки I є одним з найдавніших комплексів Східної Європи, в яких наявні геометричні мікроліти. Найбільш ранні комплекси Середнього Дністра, в яких О. П. Черниш бачить зародження геометричної техніки і які він відносить до раннього мезоліту, на підставі абсолютних дат, датовані саме часом молодого Дріасу (IX тисячоліттям до н. е.) [Черниш, 1970, С. 11-12]. Більш ранні пам'ятки з мікролітами геометричних форм на території Східної Європи поки що не відомі, можливо, за виключенням нижніх шарів гірськокримських стоянок шан-кобинського типу [Бадер, 1957, С. 23-25; Бибииков, 1959, С. 27]. На жаль, співставлення рівнинних місцезнаходжень з печерними стоянками Гірсько-го Криму у цьому плані поки що теж неможливе.

Більше того, на території Європи не відомо жодної мезолітичної пам'ятки, яка б датувалась раніше 8.800 років до н. е. [Долуханов, Тимофеев, 1972, С. 47-69], хоча сказане не стосується комплексів пізньольодовикового часу з наконечниками стріл (свідерська культура), які деякі вчені вважають мезолітичними [Формозов, 1970, С. 9]. Щоправда, в центральноевропейському пізньому палеоліті спорадична поява геометричних мікролітів все-таки відзначена. Так, наприклад, на поселенні Павлів у Чехословаччині, вік якого складає 24-25 тис. років до наших днів [Долуханов, 1972, С. 22], знайдені типові трапеції [Борисковский, 1966, С. 133, Рис. I, 1-6]. Проте, співставляти цю досить ранню пізньопалеолітичну індустрію з Осокорівкою I (горизонт III-в) було б неправомірно через те, що навіть більш ранні культурні шари цієї пам'ятки всі дослідники одноставно відносять до мадленського часу.

Таким чином, трапеції Осокорівки I (горизонт III-в) належать до найдавніших відомих у Східній Європі геометричних мікролітів мезолітичного типу, а крем'яний інвентар цього культурного шару відображає один з найархаїчніших етапів так званої «мезолітичної культури» на півдні Руської рівнини.

### Література

1. Бадер О. Н. Некоторые памятники палеолита и мезолита в восточной части горного Крыма // История и археология древнего Крыма. — К.: Изд-во АН УССР, 1957. — С. 7-25.
2. Бибииков С. Н. Некоторые вопросы заселения Восточной Европы в эпоху палеолита // СА. - 1959. - №4. - С. 18-28.
3. Борисковский П. И. Палеолит Украины: историко-археологические очерки. — МИА. — 1953. — №40. — 464 с.
4. Борисковский П. И. Вопросы мезолита Чехословакии и Румынии // МИА. — 1966. — Вып. 126. — С. 132-137.
5. Ефименко П. П. Первобытное общество: очерки по истории палеолитического времени. / III-е изд. — К.: Изд-во АН УССР, 1953. — 663 с.
6. Веклич М. Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. — К.: Наук. думка, 1968. — 238 с.
7. Веклич М. Ф., Сиренко Н. А., Дубняк В. А. и др. Опорные геологические разрезы антропогена Украины. — Ч. I. — К.: Наук. думка, 1969. — 172 с.
8. Веклич М. Ф., Сиренко Н. А. Опорные геологические разрезы антропогена Украины. — Ч. III. — К.: Наук. думка, 1972. — 226 с.
9. Долуханов П. М. Хронология палеолитических культур // Проблемы абсолютного датирования в археологии. — М.: Наука, 1972. — С. 11-27.
10. Долуханов П. М., Тимофеев В. И. Абсолютная хронология неолита Евразии // Проблемы абсолютного датирования в археологии. — М.: Наука, 1972. — С. 28-75.

11. Колосов Ю. Г. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра: Осокоровка, Дубовая Балка, Ямбург // Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. — САИ. — 1964. — Вып. А 1-5. — С. 43-49.
12. Левицкий И. Ф. Розкопки палеолітичної стоянки на балці Осокорівці в 1946 р. // АП. — 1949. — Т. II. — С. 289-291.
13. Паришкура С. І. Історія розвитку рослинності середнього та надпорожистого Придніп-ров'я в антропогені за палінологічними даними // Фізична географія та геоморфологія. — 1971. — Вип. 6.
14. Раукас А. В., Серебрянный Л. Р. О геохронологии позднего плейстоцена Русской платформы в связи с эволюцией материкового оледенения // Стратиграфия, седиментация и геология четвертичного периода. — М.: Наука, 1970.
15. Формозов А. А. О термине «мезолит» // СА. — 1970. — №3. — С. 6-11.
16. Черныш А. П. Хронология мезолитических памятников Приднестровья // СА. — 1970. — №1. — С. 9-18.

---

## **Науковий доробок**

### **С. О. Дворянинова у вивченні кам'яної доби України**

---

*У коментарі І. В. Сапожнікова до статті С. О. Дворянинова аналізується науковий внесок останнього у вивчення кам'яної доби України. У 1970-1980-х роках ним було написано кілька робіт, в яких опубліковані матеріали низки цікавих пізньопалеолітичних, мезолітичних та неолітичних пам'яток Північного Причорномор'я, а також розглянуті деякі важливі проблеми їх хронології, періодизації та палеоекономічної інтерпретації. Наводиться список друкованих праць С. О. Дворянинова.*

М. А. Булгаков свого часу висловив думку про те, що рукописи не горять. Нещодавно я сам мав нагоду в цьому впевнитися, коли, розбираючи папери свого архіву, мені пощастило знайти рукопис неопублікованої статті старого товариша та першого співавтора Сергія Олексійовича Дворянинова. Мабуть, раніше я не звертав на неї увагу через те, що на звороті її аркушів були рукописні замітки до нашої спільної доповіді, зробленої у 1975 р. на конференції, присвяченій 150-літньому ювілею Одеського археологічного музею. Знахідка була настільки несподіваною і так мене вразила, що я почав згадувати цю дуже неординарну особистість, розпитувати знайомих і з'ясував, що ніхто з археологів України нічого не знає про його долю протягом майже 15 останніх років. Відомо лише, що у 1987-1988 роках він знов повернувся до далекого Магадану, де працював на автобазі з 1982 р.

А все починалось майже фантастично. Хлопець, який народився в містечку Рені на Дунаї у 1951 році, розпочав писати і друкувати свої перші праці з археології кам'яної доби України ще тоді, коли був студентом історичного факультету Одеського університету. Вже у своїх перших тезах Сергій описав колекцію мезолітичного місцезнаходження Абузова Балка на Південному Бузі, зауваживши, що частина кукрекських пам'яток синхронна гребениківським [Дворянинов, 1972].

У 1973 р. він закінчив університет і деякий час працював сільським вчителем у Татарбунарському районі Одеської області. Там разом з двома своїми однокурсниками і колегами Г. М. Тощевим та М. М. Фокеевим провів розвідки у долинах степових річок Сарата та Когильник у Дунай-Дністровському межиріччі, під час яких було знайдено цілу низку різночасних пам'я-

ток, в тому числі одне з найбільш західних кукрекських місцезнаходжень — Трапівку на лівому березі оз. Сасик [Дворянинов, 1976, С. 157].

Повернувшись до Одеси, Сергій продовжував займатися археологією кам'яного віку. У 1975 р. були опубліковані тези згаданої вище доповіді, в якій нами чи не вперше було поставлене питання про зв'язок різного геоморфологічного розташування поселень з сезонами їх використання, а також зроблена спроба реконструкції моделей річних господарських циклів пізньопалеолітичних та мезолітичних степових мисливців [Дворянинов, Сапожников, 1975].

В цей час він захопився передовими ідеями видатних українських вчених — археолога В. М. Даниленка та геолога М. Ф. Веклича і спробував на їх підставі переглянути існуючу періодизацію мезоліту півдня України, до якого провідні фахівці відносили тоді цілу низку фінальнопалеолітичних культур та комплексів, зокрема деякі стоянки Дніпровського Надпорожжя, Рогалик, Михайлівку (Білолісся), Шан-Кобу та ін. С. О. Дворянинов зібрав дані про комплекси з архаїчними трапеціями і дійшов висновку, що формування індустрій з геометричними виробами мало місце у Х-ХІ тисячоліттях до н. е. [Дворянинов, 1978, С. 34-35]. Крім цього, він проаналізував вік поховань Волоського та Василівського могильників, продатувавши частину з них фінальнопалеолітичним часом [Дворянинов, 1978 а].

Проте у 1976 р., після прийняття на роботу до відділу Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології, напрямок наукових інтересів С. О. Дворянинова досить різко змінюється. Важко сказати, чому сталося саме так. Гадаю, що його захопила вільна та практично некерована «новобудовна стихія», а, мож-

ливо, і специфічний спосіб життя у майже постійних польових умовах, до якого в різній мірі була залучена більшість молодих археологів того часу. Згадаймо, що далеко не всі «новобудовники» змогли витримати ці випробування і присвятити себе серйозним науковим дослідженням.

Так чи інакше, Сергій, в робочому портфелі якого було досить наробок і ще більше плідних ідей стосовно інтерпретації і періодизації пізнього палеоліту і мезоліту, переходить до «курганної тематики». Будучи заступником начальника двох новобудівних експедицій (Нижньо-Дністровської і Дунай-Дністровської), протягом шести польових сезонів брав участь у розкопках десятків курганів в зонах будівництва зрошувальних систем. І тут він зробив доволі значні успіхи, написавши низку праць з енеолітичної проблематики, більшість з яких є оригінальними і досі не втратила своєї наукової актуальності [Див. список праць].

Одна з його статей того періоду присвячена унікальному неолітичному поселенню Майнова Балка — найбільш південно-східній пам'ятці величезного ареалу культури лінійно-стрічкової кераміки. С. О. Дворянинов знайшов її у 1976 р. особисто під час розвідок в долині р. Тилігул у Буго-Дністровському межиріччі [Дворянинов, 1982]. Підкреслимо, що у 1989 р. автор цих рядків провів на Майновій Балці додаткові збори підйомного матеріалу та шурфування, яке дозволило виявити на ній залишки великого заглибленого житла.

Ознайомившись з рукописом знайденої статті «О времени появления геометрических микролитов в каменном веке Днепровского Надпорожья» [Дворянинов, 1975], члени редколегії першого випуску збірки «Кам'яна доба України» вирішили її надрукувати, переклавши українською мовою і додавши до неї коментарі.

Датування не лише третього шару Осокорівки I, а всіх горизонтів пам'ятки, що відносяться до V-II культурних шарів, ранньопричорноморським часом не викликає принципових зауважень. Всі вони залягають у лесах та лесовидних суглинках (7-3 літологічних шарів) на глибинах 6,24-2,7 м. Але цього не можна ска-

зати про VI-й горизонт поселення. В ньому на глибині 9,45 м були знайдені фауністичні рештки бізона, коня, мамонта та носорога [Колосов, 1964, С. 42-46], що дає підстави для його віднесення до дофіновського або навіть бузького стратиграфічних горизонтів схеми М. Ф. Веклича, що датуються часом більше 22 тис. р. тому.

Крім того, сьогодні лес середньопричорноморського підгоризонту (р<sub>с2</sub>) вже не співставляється з аллередом і навіть з беллінгом, а ранньопричорноморський підгоризонт (ри<sub>1</sub>) має абсолютні дати в межах 22-17 тис. років тому. Саме цим часом можуть датуватися горизонти V-II шарів Осокорівки I, якщо прийняти точку зору автора статті щодо ранньопричорноморської природи її лесів. Слід підкреслити, що інтерпретація геологічного розрізу Осокорівки I значно утруднюється відсутністю в ньому виразного літологічного шару, який можна було б впевнено віднести до похованого ґрунта ри<sub>2</sub>. Більше того, теж саме слід сказати про ґрунт дофінівського горизонту (df), який датується приблизно 30-22 тис. років тому, хоча з ним, принаймні умовно, можна співставити шар 8.

Саме цим можна пояснити той факт, чому С. О. Дворянинов, вірно продатувавши горизонт III-в ранньопричорноморським часом, відніс його верхню дату до кінця аллереду. Водночас зазначимо, що він сам добре бачив цю невідповідність і залишив можливість більш раннього датування горизонту III-в Осокорівки, ніж кінець аллереду, підкреслюючи, що дата близько 8.800 років — це умовна верхня межа.

На останок, наведу цитату з узагальноючої монографії, присвяченої передісторії України у X-V тис. до н. е.: «С. О. Дворяниновим відкрита найзахідніша кукрекська стоянка в Нижньому Подунав'ї Трапівка, а також видано кілька невеликих, але важливих праць, присвячених теоретичним проблемам фінального палеоліту півдня України» [Залізняк 1998, с. 10]. Вважаю, що ця стисла характеристика наукової діяльності вченого на теренах кам'яного віку України є доволі вірною і сподіваюсь, що він зможе прочитати ці рядки і подати звістку про себе.

#### Список праць С. О. Дворянинова\*

1. К проблеме кукрекской культуры: по материалам позднемезолитических стоянок Южного Буга // Результаты польових досліджень 1970-1971 років на території України. Тези пленарних і секційних доповідей XV-ї наукової конференції ІА АН УРСР. — О., 1972. — С. 80-82.
2. Хозяйственные типы стоянок позднего палеолита и мезолита Северного Причерноморья. — О., 1974. — 3 с. — Соавт.: И. В. Сапожников (2) / Архів І. В. С. Розширений варіант тез доповіді, опублікованих у 1975 р.
3. О возможной интерпретации двух типов геоморфологического расположения стоянок позднего палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья // 150 лет Одесскому археологическому музею. Тезисы докладов юбилейной конференции. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 16-18. — Соавт.: И. В. Сапожников (2).
4. О времени появления геометрических микролитов в каменном веке Днепровского Надпорожья. — О., 1975. — 6 с. / Архів І. В. С.

\* Складений І. В. Сапожниковим

5. Предварительные итоги разведок памятников каменного века в Татарбунарском районе Одесской области // МАСП. — 1976. — Вып. 8. — С. 154-157.
6. О днепровских могильниках каменного века // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 5-16.
7. О типах древнейших трапециевидных микролитов на юге Украины // Орудия каменного века. — К.: Наук. думка, 1978 а. — С. 32-35.
8. Работы Нижне-Днестровской экспедиции // АО-1976. — М.: Наука, 1977. — С. 258-259. — Соавт.: И. Л. Алексеева (1), А. О. Добролюбский (3), В. Г. Кушнир (4), С. И. Чернов (5).
9. Раскопки курганов в Арцизском районе Одесской области // АО-1976. — М.: Наука, 1977. — С. 259. — Соавт.: И. Л. Алексеева (1), С. И. Чернов (3).
10. Раскопки курганов у оз.Сасык // АО-1978. — М.: Наука, 1979. — С. 406-407. — Соавт.: Л. В. Субботин (1), А. О. Добролюбский (3), А. Н. Дзиговский (4), А. С. Островерхов (5), В.В. Кленов (6).
11. Энеолитические календари на юге Европейской части СССР // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. — К.: Наук. думка, 1980. — С.42-52.
12. К изучению ориентировки ямных погребений // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К.:Наук. думка, 1981. — С. 22-38. — Соавт.: В. Г. Петренко (2), Н. А. Рычков (3).
13. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Майнова Балка на Одещині // Археологія. — 1982. — Вип. 38. — С. 93-95.
14. Раскопки курганной группы у с.Вишневое // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 132-173. — Соавт.: А. Н. Дзиговский (2), Л. В. Субботин (3).

S. O. Dvoryaninov, I. V. Sapozhnikov

#### On The Time of Appearance of Geometrical Microliths In Stone Age of Dnieper Rapids

Paper was written by S. O. Dvoryaninov in years of 1974-1975 and is devoted to the determination of age of cultural horizon III-в of the settlement of Osokorovka in Dnieper Rapids area. This horizon provides archaic geometrical trapezes, currently regarded as definitive for Osokorovka Final Palaeolithic culture. Conclusion about the Early Black sea loess age with upper limit 8.800 BC is based on detailed analysis of the site's stratigraphy involving scheme by M. F. Veklich.

I. V. Sapozhnikov' comment on paper by S. O. Dvoryaninov deals with evaluation of scientific contribution of the scholar to studies on the Stone Age of Ukraine.

---

**Л. Л. Залізняк**  
**Шпанська культура.**  
**Реальність і фантазії**

---

*Стаття підготовлена на честь десятилітнього ювілею відкриття шпанської мезолітичної культури.  
Написана у зв'язку зі зверненням нового покоління дослідників до старої проблеми.*

Минуло десять років з того часу, як троє молодих кандидатів наук відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ В.Ю.Коен [1991, с. 11, 12], Д. Ю. Нужний [1992, с.32-34, 79-84], О. О. Яневич [1993, с. 3-15] майже одночасово оприлюднили свої висновки про існування на півдні України в мезоліті раніш невідомої археологічної культури. В. Ю. Коен [1991, с. 11, Бибигов, Станко, Коен, 1994, с. 149-151] назвав її культурою 4 шару Шан-Коби, а Д. Ю. Нужний, слідом з Г. А. Бонч-Осмоловським [1934, с. 160] та О. О. Формозовим [1954, с. 40], комплексами «перехідного типу» між шанкобинською та мурзаккобинською культурами. Однак прижилася, не зважаючи на певну неблагозвучність, назва шпанська культура. Її запропонував О. О. Яневич [1993], спираючись на досліджений ним еталонний комплекс середнього шару Шпан-Коби, що на Довгоруківській яйлі в Криму. Основні положення згаданої статті цього автора витримали перевірку часом і не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Це стосується головних технологічних та типолого-статистичних характеристик крем'яного інвентаря нового культурного явища [В. Ю. Коен, 1991, с. 11, 12, Яневич, 1993, с. 4-6, Залізняк, 1998, с. 165-169]. Йому властиві одноплощинні нуклеуси для середніх пластин з нерегулярним ограненням, кінцеві скребачки, різці на куту зламані пластини. Однак культуровизначальним є набір мікролітичних вістр, які за технікою виготовлення діляться на короткі з мікрорізцевим сколом і довгі граветоїдні. Серед перших відомо два типи: вістря, що нагадують яніславицькі зі зламаною основою та суатські з в'язчастим ретушованою основою. Покидьками їх виробництва є базові та дистальні мікрорізці.

Граветським мікролітам властиві видовжені пропорції та стрімка, обрубуюча довгий край заготовки ретуш. До них належать трикутники трьох типів: маленькі, великі довгі та великі короткі. Ці граветоїдні мікроліти дали підстави генетично виводити шпанську культуру з епіграветських пам'яток фінального палеоліту. На основі радіокарбонівих дат, морфології виробів, а також стратиграфічного положення шпанських шарів в печерних стоянках Криму шпанська культура продатована кінцем пребореалу-початком атлантикуму.

Сам факт існування культури та перераховані особливості її крем'яного комплексу не викликають особливих заперечень у більшості дослідників. Однак низка сміливих припущень, висловлена різними дослідниками щодо батьківщини, території поширення, на-

прямків міграцій та генетичних впливів на сусідів шпанського населення потребує критичного аналізу. Деякі з цих припущень в наш час виглядають фантастично, бо спираються на дуже обмежений фактичний матеріал. Серед численних мезолітичних спільнот України шпанська відома за найменшим числом стоянок, зате мабуть найбільшою кількістю відірваних від реальних матеріалів фантазій.

При виділенні культури О. О. Яневич назвав 12 шпанських комплексів у Криму [1993, с. 13]. За останнє десятиліття їх число не збільшилось. Більше того, багато з них шпанськими можна назвати лише умовно. Не викликає сумнівів лише єдиний комплекс середнього шару епонімної печери. Всі інші — це так звані виділення шпанських мікролітів із різнокультурних комплексів, більшість яких походить зі стоянок із зруйнованим культурним шаром. Причому вдалося виділити лише шпанський мікронабір, оскільки інші категорії знарядь (нуклеуси, пластини, скребачки, різці тощо), як відзначив один з відкривачів культури О. О. Яневич, «за своїми морфологічними ознаками збігаються з виробами цілої низки мезолітичних та неолітичних культур».

Досить виразний набір шпанських мікролітів виділено з крем'яних матеріалів 4 шару шанкобинської культури одноім'яної печери. Схожий комплекс походить з третього шару тієї ж пам'ятки, який містив велику колекцію виробів мурзаккобинської культури. З аналогічного горизонту мурзаккобинської культури печери Фатма-Коба виділено 9 шпанських мікролітів. Виразна, на перший погляд, колекція шпанських мікролітів походить зі стоянки Су-Ат III. Однак остання являє собою місцезнаходження зі зруйнованим шаром виробів мало не всіх відомих культур мезоліту та неоліту Криму. Інші колекції крем'яних знарядь шпанської культури, які нараховують від 2 до 15 мікролітів (Фронтове, Олексіївська Засуха, Ленінське I, Балін-Кош, Ала-Чук), виділені з величезних зібраних на поверхні колекцій, кожна з яких, як правило, містить вироби різних культур [Яневич, 1993, с. 5-10].

Серед перерахованих шпанських виділень з різнокультурного підйомного матеріалу більше половини становлять граветські вістря та їх уламки, які властиві не тільки шпанській культурі, але й епігравету та ранньому кукреку, домішки матеріалів якого присутні на більшості згаданих місцезнаходжень. Не можна бути впевненим, що органічною частиною виділених шпанських наборів мікролітів є мікрорізці. Адже в Криму вони відомі не тільки на шпанських, але й на

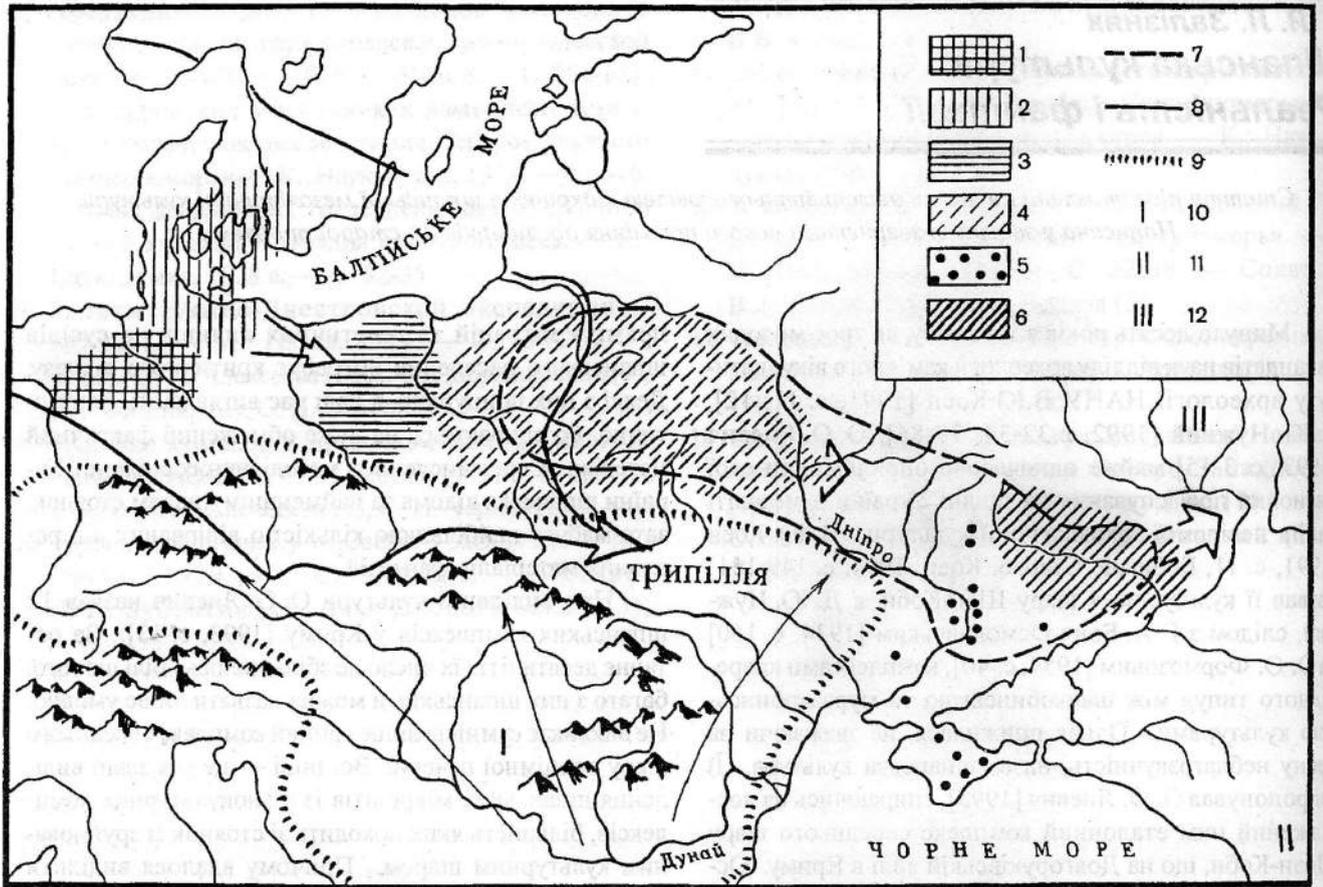


Рис. 1. Міграційні процеси в пізньому мезоліті та неоліті (V-IV тис. до н. е.). Культури пізнього мезоліту: 1 — Лейен-Вартен, 2 — Олдеслоє, 3 — Хойниця-Пенки, 4 — Яніславиця, 5 — пункти знахідок яніславецьких вістер, 6 — донецька культура. Культури неоліту: 7 — гребінцевої кераміки, 8 — лінійчастого посуду, 9 — балканський неоліт, 10 — балкано-дунайський неоліт близькосхідного походження, 11 — пракартвели Кавказу, 12 — прафіноугри

Fig. 1. Process of migration in the late Mesolithic and Neolithic (V-IV mill. BC). Late mesolithic cultures: 1 — Leyen-Warten, 2 — Oldesloje, 3 — Khojnitsa-Pienki, 4 — Yanislavitsa, 5 — place of recovery of the Yanislavitsa-type points, 6 — Donetsk culture. Neolithic cultures: 7 — Comb-Stroke Ceramics, 8 — Linear Band Ceramics, 9 — Balkan Neolithic, 10 — Balkan-Danubian Neolithic, 11 — Prakartveli of the Caucasus, 12 — Pit-Comb Ceramics.

епіграветські та шанкобинських пам'ятках. А деякі трикутні мікроліти без мікрорізцевого сколу з 4 мурзаккобинського шару Фат'ма-Коби підозріло нагадують мурзаккобинські трикутники.

Отже, джерельна база шпанської культури в Криму бідніша за джерела будь якої іншої культури фінального палеоліту та мезоліту півострова. Більш-менш достовірними можна вважати лише комплекси з гірської частини півострова — Шпан-Коба, Шан-Коба, 3-4 шари, можливо Су-Ат III). Шпанські комплекси степового Криму (Фронтове, Олексіївська Засуха, Ленінське I) сумнівні. А поза його межами джерельна база культури взагалі перетворюється на фантом, про який говорять ось уже десять років, а подивитись нічого. Пишуть навіть про шпанські пам'ятки Нижньої Наддніпрянщини та Надпоріжжя [Гавриленко, 1999, с. 92], за якими О. О. Яневич [1993, с. 11] окреслив «ареал культури».

Шпанськими пам'ятками Надпоріжжя виявилися могильники Волоський, Василівський I та III, а також

місцезнаходження Прогон, Кінецьполь, бо на них знайдені «асиметричні видовжені трикутники з мікрорізцевими відколами на кінцях, вістря та платівки з стрімкою притуплюючою ретушю». Щодо останніх, то вони є культуровизначальними, перш за все, не шпанських, а епіграветських пам'яток, яких дійсно багато у Надпоріжжі та на Нижньому Дніпрі. А згаданих трикутників за багато років досліджень у багатому на пам'ятки кам'яного віку Надпоріжжі знайдено аж 4. Один серед величезної різнокультурної колекції підйомного матеріалу з Прогону та 2 цілі і один поламаний з Василівки III.

Ось уже десять років серед опірних шпанських пам'яток Надпоріжжя фігурують згадані могильники Волоський, Василівка I та III. Нагадаю, що мікронабір жодного з них не є гомогенним, складається менше ніж з десяти переважно фрагментованих мікролітів, значна частина яких стратиграфічно не пов'язана з похованнями. Переважно це дрібні уламки розтрощених мікрограветів, спектр культурної належності яких до-

силь широкий (від епігравету пізнього палеоліту до кукреку).

Уламок вістря з мікрорізцевим сколом у засипці одного з 19 поховань Волоського, де знайдені також мікрогравети та правильні трапеції, не дає підстав відносити Волоський могильник до пам'яток кола Шпан-Коби. Адже і мікрогравети, і мікрорізцева техніка властива епігравету фінального палеоліту, яким більшість фахівців і датують згаданий могильник. Те саме можна сказати про нечисленний інвентар могильника Василівка I, де знайдено кілька уламків вістер епіграветського типу, в тому числі один з мікрорізцевим сколом.

Не можна погодитися з визначенням О. О. Яневичем вістря з Кінецьполью, як «типового суатського», яким властивий мікрорізцевий скол і ретушована виїмка на основі. Ні того, ні другого на згаданому знарядді немає. Показово, що співавтор відкриття шпанської культури Д. Ю. Нужний [1992, с. 82, рис. 34, 51] бачить шпанський елемент у згаданій кукрекській пам'ятці на основі наявності в цьому комплексі іншого вістря з мікрорізцевим сколом яніславицького типу.

Отже, власне типових шпанських трикутників у Надпоріжжі одиниці (Прогон, Василівка III). До того ж не виключена можливість їхнього зв'язку з епіграветом чи якимись іншими культурними явищами мезоліту. Досить схожі вістря відомі з В'язівка 4а під Лубнами [Залізник, 1998, рис. 56], з яніславицьких пам'яток Полісся [Залізник, 1998, рис. 72, 6-15].

Значно більше ніж трикутників у Надпоріжжі відомо вістер яніславицького типу на правильних пластинах з мікрорізцевим сколом на базовому кінці. До початку 90-х обидва дослідники підтримували версію автора цих рядків про появу цих виробів у Надпоріжжі та на Сіверському Дінці внаслідок міграції яніславицької людності з Полісся [Залізник, 1978, Нужний, 1989, с. 153]. Однак відкриття в Криму шпанських пам'яток з розвиненою мікрорізцевою технікою, які нібито були давнішими за яніславицькі Полісся, спричинило зміну поглядів О. О. Яневича [Яневич, 1993, с. 12, 13] та Д. Ю. Нужного [1992, с. 83] на походження мікрорізцевої техніки у Надпоріжжі та на Сіверському Дінці на діаметрально протилежну. На тій підставі, що мікрорізцева техніка в цих регіонах стала відомою раніше ніж у Поліссі з'явилися яніславицькі пам'ятки, О. О. Яневич та Д. Ю. Нужний [1992, с. 83] почали виводити її не з півночі, а з півдня, від шпанської культури Надчорномор'я. «Проявами впливу шпанської культури в Надпоріжжі є... вістря з мікрорізцевим відколом з пізньомезолітичних кукрекських стоянок Ігрень 8, Попов Мис, Терлянська Круча та ін» [Яневич 1993, с. 11]. А оскільки донецькі вістря ідентичні не тільки щойно згаданим надпорізьким, але і яніславицьким Полісся, то виникла смілива ідея шпанської експансії з Криму не тільки в Надпоріжжя, а й у більш віддалені регіони — на Сіверський Донець і далі в Полісся. А звідси і далекосяжний висновок про генезу яніславицької культури басейнів Прип'яті, Німана та Вісли під шпанським впливом [Яневич 1993, с. 11].

Була ще одна причина, яка надихала дослідників виводити яніславицьку культуру, численні пам'ятки якої поширені між Варшавою, Вільнюсом та Києвом, від шпанської Надчорномор'я. Авторитетні польські вчені Л. Доманська [1990, s. 95, fig. 30] та відкривач яніславицької культури С. К. Козловський [Kozlowski J., Kozlowski S., 1977, s. 239, 240], періодично натякали в своїх працях на можливість якогось східного коріння Яніславиці. Тому приїзду згаданих колег до Києва 1993 р. чекали з нетерпінням за відомим принципом «вот приедет барин, барин нас рассудит». С. К. Козловський познайомився в Києві як з яніславицькими матеріалами Полісся, так і зі шпанськими Криму. Він не тільки не підтримав шпанську версію походження Яніславиці, але після повернення до Варшави взагалі перестав писати про її східні витоки і повернувся до своїх старих поглядів на цю культуру як постмаглемезьке явище мезоліту Балтії.

Після візиту польських колег дискусії про можливе шпанське коріння яніславицьких пам'яток Полісся на деякий час припинилися. Автор цих рядків, у зв'язку з появою нових шпанських матеріалів з вістрями з мікрорізцевим сколом, не наполягав на зв'язок раніше відомих в Криму вістер з мікрорізцевим сколом з яніславицькою культурою [1998, с. 189]. Згадані відкривачі шпанської культури, хоча більше не висували претензій на шпанське коріння Яніславиці Північної України, але й не відмовлялися від версії про південні, надчорноморські витоки вістер з мікрорізцевим сколом Надпоріжжя та Сіверського Дінця. Ці регіони стали своєрідною прифронтовою смугою у протистоянні між прибічниками північного яніславицького (Л. Л. Залізник) та південного шпанського (О. О. Яневич, Д. Ю. Нужний) походження згаданих вістер в лісостеповій смузі. Кожен тримався своєї думки, але дискусій в літературі не велося і до 1998 р на шпансько-яніславицькому фронті тривало перемир'я.

Нейтралітет був порушений Д. Ю. Нужним, який в новій статті у деталях змалював бурхливу історію шпанської культури і знову проголосив її матір'ю яніславицької спільноти Полісся [Nushnyi, 1998]. Дослідник не вводить в науковий обіг нових шпанських матеріалів, але з властивою йому скрупульозністю аналізує мікронабір виданих раніше О. О. Яневичем кримських та надпорізьких комплексів. Зокрема він підтвердив висновок В. М. Даниленка, С. А. Дворянинова та інших дослідників про епіграветський характер більшості мікролітів Волоського, Василівського I та III могильників Надпоріжжя [Даниленко, 1955, Нужний, 1992, Залізник, 1998, с. 200], пов'язуючи їх з конкретною шпанською культурою. Серед нечисленних уламків мікролітів з поховань дослідник побачив характерні на його думку шпанські вироби: 1) трикутники, 2) мікрогравети зі зламами внаслідок використання в якості наконечників стріл, 3) вістря з мікрорізцевими сколами і зламаною основою.

Чомусь останнім, що як відомо, особливо поширюються в регіоні на кукрекських пам'ятках другої половини мезоліту, Д. Ю. Нужний бачить «найближчі

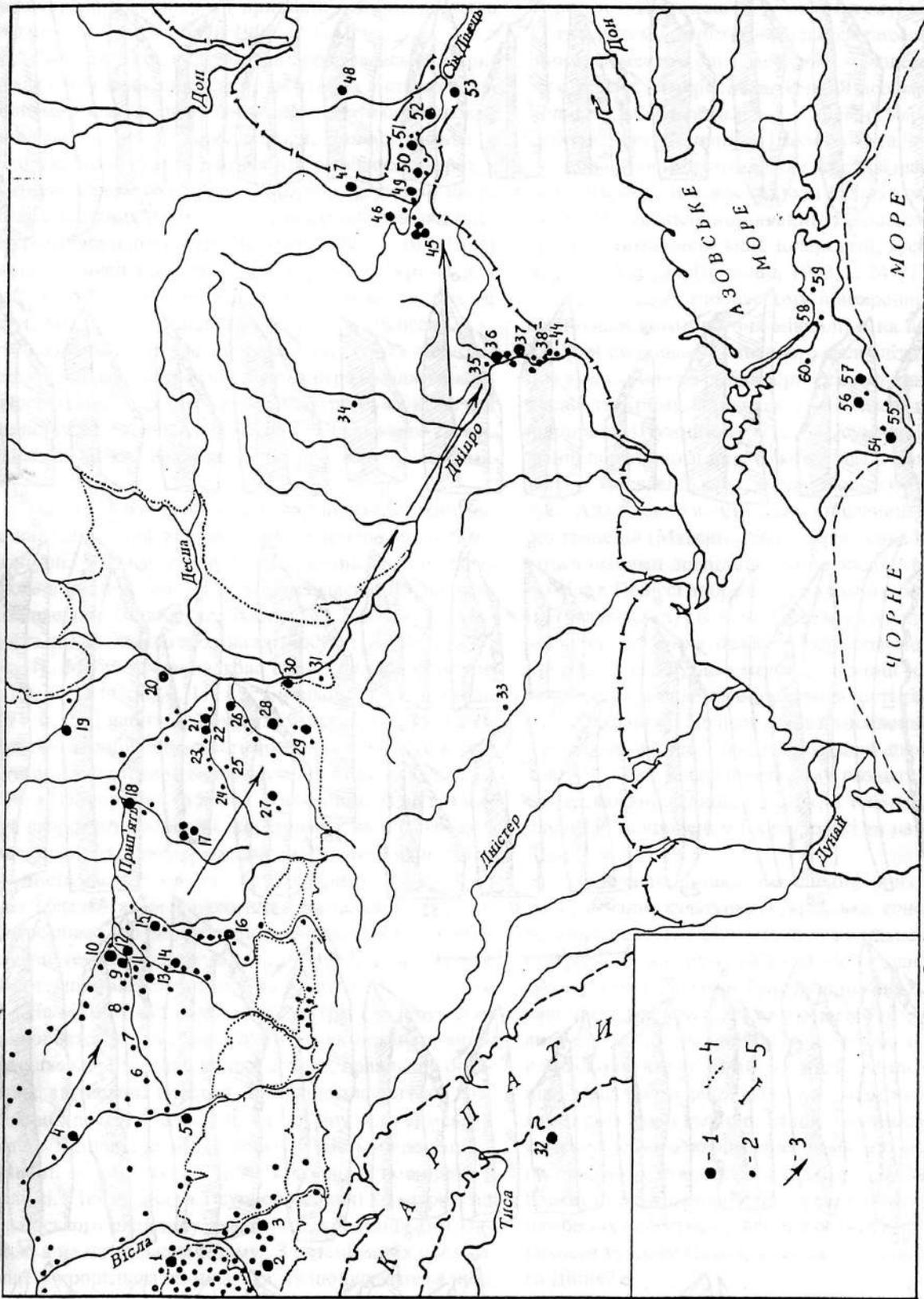


Рис. 2. Карта поширення вістер з мікрорідцевим сколом на пластинах.

Умовні знаки: 1-стоянки з серіями вістер, 2-пункти з 1-3 вістрями, 3-напрямок міграції балтійського населення в VII-V тис. до н.е., 4-кордон Полісся, 5-південний кордон лісу в атлантискумі.

Стоянки: 1-Гранбова Гура IV, 2-Яворник Чарна, 3-Голодец, 4-Червоний Борек, 5-Неборово, 6-Тур, 7-Невір, 8-Люб'язь, 9-Перелюка 2, 10-Омит, 11-Нобель, 12-Селчиці, 13-Мульчичі, 14-Непирь, 15-Рудня, 16-Поляни, 17-Рудня Озеряська, 18-Мойссинці, 19-Красновока 16, 20-Стара Лугава, 21-Оболонь, 22-Протереб, 23-Ковшилово, 24-Пішане, 25-Прибір, 26-Прибірск 3, 27-Стаханово, Крапич'янка, 28-Рудий Острів, 29-Боролянка, 30-ДВС, 31-Перетічек, 32-Кам'яниця, 33-Кінцельполь, 34-Біла Гора, 35-Половий Мис, 36-Ігрень 8, 37-Кілевий 5, 38-44-Чапліно, Сурський, Ненастєць, Теріяська Круча, Вовниги, Собачки, Вовчок, 45-Петровські 4, 10, 28, 46-Вільхова 5, 47-Петрово-Орловська, 48-Пелівтівка III, 49-Пришиб, 50-Дробішівське, 51-Шевченкове, 52-Боровське I, 53-Горіхове-Донське, 54-Шан-Коба, Фат'яма-Коба, 55-Балін-Кош, 56-Ала-Чук, 57-Су-Ат III, 58-Фронтове, 59-Ленінське, 60-Олексіївська Засуха.

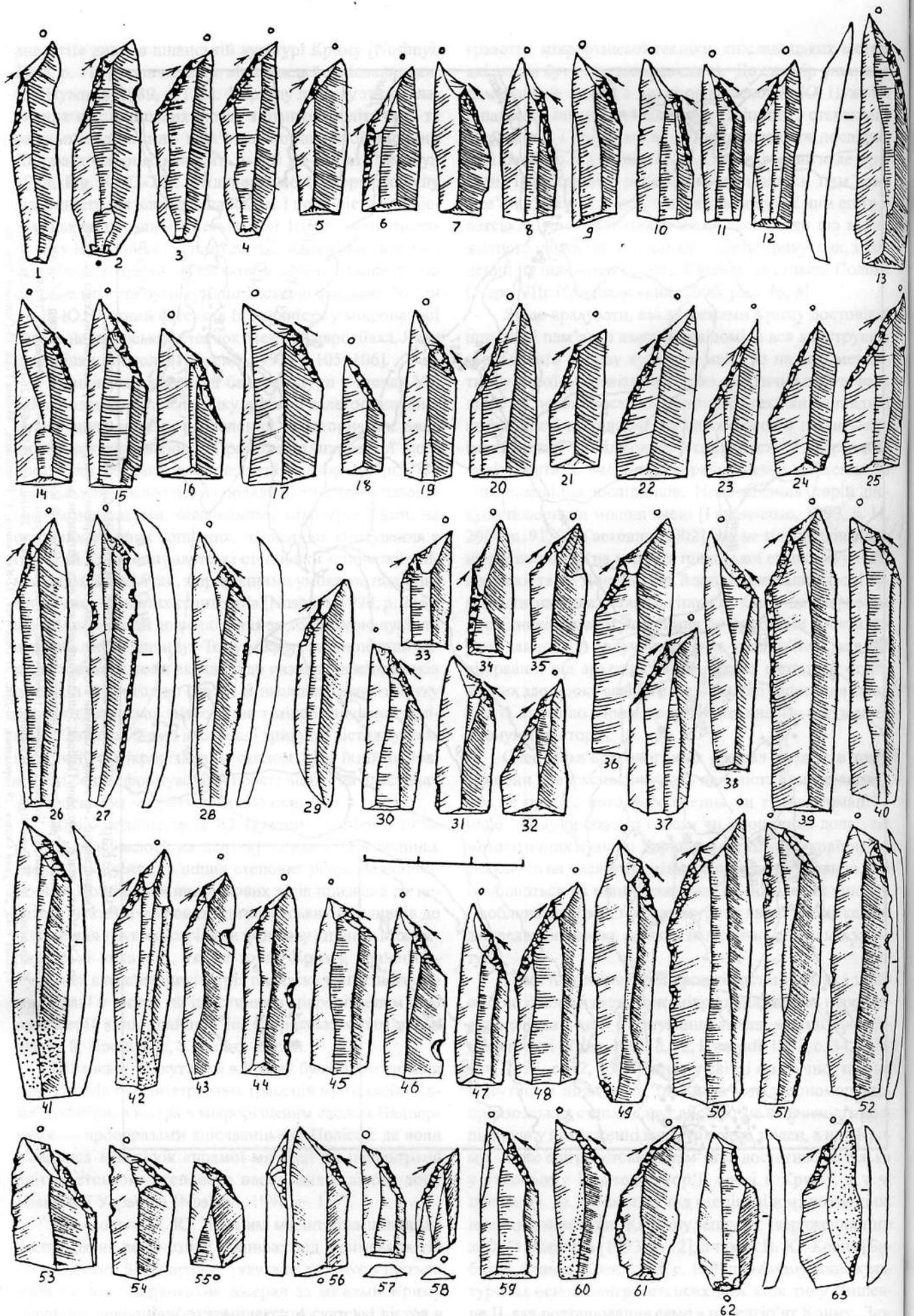


Рис. 3 Вістря на пластинах з мікрорізцевим сколом зі стоянок Західного Полісся: Сенчиці 5а (1-9), Рудня І (10-13); Кисво-Житомирського Полісся: ДВС (14-16), Бородянка Зв (17-18), Рудня Озерянська (19-21), Мойсєвнчі (22-24), Протєреб (25); басєйну Сєверського Дїнця: Ольхова 5 (26,27), Петрівська 28 (28, 33-35), Петрівська 4 (29-32), Петрівська 10 (36-40); Надпорїжжя: Ігрєнь 8 (41-46), Собачки (47), Чаплї (48), Терлянська Круча (49), Вовниги (50), Кїзлевїй 5 (51, 52); Криму: Шпан-Коба, середнїй шар (53-55), Шпан-Коба, шар 4 (56-58), Су-Ат ІІІ (59-63).

аналогії» лише в шпанській культурі Криму [Nushnyi, 1998, р. 115], хоча недавно він вважав їх яніславицькими [Нужний, 1989, с. 153]. Виразну добірку таких класичних яніславицьких вістер з пізньомезолітичних та ранньонеолітичних пам'яток порожистої частини Дніпра дослідник наводить у цій же статті [Nushnyi, 1998, Fig. 3, 42-74]. Підкреслимо їх морфологічну відмінність від власне шпанських і подібність до яніславицьких, про що йтиметься далі. Шпанських трикутників у Надпоріжжі відомо аж 4, а мікрогравети зі зламами внаслідок використання в якості наконечників стріл не можуть бути суто шпанською ознакою, бо той же Д. Ю. Нужний фіксував їх наявність у мікронаборі далеко не шпанських стоянок Мезін, Амвросіївка, Ями, Федорівка, Янісоль [Нужний, 1992, с. 105, 106].

Обмежена джерельна база культури в степах України не завадила досліднику зробити далекосяжні висновки щодо генези, розселення та історичних доль шпанського населення. Пращурами шпанської людності були епіграветські мисливці Надчорномор'я, які у фінальному палеоліті полювали зі списами з пазовими наконечниками, оснащеними мікрограветами, на степових стадних копитних. Внаслідок просування в гірський Крим епіграветські степовики «спочатку зайняли альпійські луки, з природними умовами, подібними до умов їх рідних територій» [Nushnyi, 1998, р. 116], а потім перейшли до полювання за допомогою луків та стріл на лісову дичину. Тому мікрогравети почали використовувати не як вкладені до пазових наконечників списів, а як вістря до стріл. Внаслідок саморозвитку останніх, в умовах знайомства з мікрорізцевою технікою, з'явилися більш досконалі трикутні вістря суатського типу з мікрорізцевим сколом. На їхній основі врешті решт сформувалися прості вістря на пластинах з мікросколом і неретушованою основою.

Щось подібне за Д. Ю. Нужним [Nushnyi, 1998, р. 117], відбувалося на початку голоцену і в долинах Нижнього Дніпра та інших степових річок Надчорномор'я. Поширення прирічкових лісів призвело до переходу частини степових епіграветських мисливців до полювання з луком і стрілами на лісову дичину. Мікрограветські вкладені, як і в горах Криму, трансформувалися в наконечники стріл спочатку трикутної форми, а далі у вістря на пластинах з мікрорізцевим сколом, серії яких знайдені на кукрекських пам'ятках Ігрен 8, Попів мис, Кізлевий 5 та ін.

Шпанські трикутники в Криму були прототипами трикутників та асиметричних трапецій мурзаккобинської культури, а вістря з мікрорізцевим сколом Надпоріжжя — прообразами яніславицьких Полісся, де вони з'явилися внаслідок «прямої міграції чи інфільтрації епіграветського степового населення в лісову зону Північної України» [Nushnyi, 1998, р. 117].

Змальована Д. Ю. Нужним масштабна шпанська експансія на величезних обшарах від Кримських гір до поліських боліт вражає уяву, але дисонує з прозою жалюгідності шпанських джерел за межами Криму (жодного повноцінного комплексу, 4 суатські вістря в Надпоріжжі, сумнівний аргумент поширення мікро-

граветів, мікрорізцевої техніки, яніславицьких вістер, які могли бути і не шпанськими). До сих пір шпанські пам'ятки не відомі в серці окресленої Д. Ю. Нужним шпанської імперії на Нижньому Дніпрі та в степах між Перекопом і Запоріжжям. Четверть століття досвідчений фахівець з Херсона М. П. Оленковський веде в регіоні інтенсивні і результативні пошуки пам'яток кам'яного віку, але серед десятків добутих ним епіграветських та мезолітичних комплексів поки що немає жодного шпанського. Хіба що єдиний трикутник, знайдений на північному березі Сиваша на стоянці Солоне Озеро VIIг [Оленковський, 2000, рис. 76, 8].

Якщо врахувати, що за межами Криму достовірні шпанські пам'ятки взагалі невідомі, а вся конструкція глобального впливу культури мало не на всю мезолітичну Україну і навіть за її межі, фактично побудована лише на первинності мікрорізцевої техніки на півдні і вторинності на півночі, то натхненникам шпанського імперіалізму не відмовиш у сміливості. Нестримний політ фантазії, очевидно, справив певне враження на нове покоління дослідників. Нове дихання старій дискусії повернули молоді вчені [Гавриленко, 1999, с. 11, 2000, с. 91, 92, Гаскевич, 2002], які не тільки однозначно висловилися на користь шпанської експансії у Надпоріжжя та на Донець, але й запропонували власні аргументи на доказ старих гіпотез. Саме це звернення дослідників нового покоління до проблеми десятилітньої давності з залученням вже традиційної для неї відірваної від археологічних джерел методики «геніальних здогадок» власне й спричинило написання даної статті, значною мірою присвяченої аналізу аргументів опонуючих сторін.

Специфіка археологічних джерел полягає в тому, що вони прекрасно фіксують наявність самого явища, але не процес його народження чи трансформації в інше. Тому проблеми генези чи історичних доль усіх мезолітичних культур України (і не тільки України), не зважаючи на численні сміливі гіпотези, як правило, так і лишаються на рівні остаточно не доведених гіпотез. Особливо це стосується культурних явищ з обмеженою джерельною базою, до яких належить і шпанська культура.

Граветоїдний набір мікролітів останньої, як і знайомство її носіїв з технікою мікрорізця, досить переконливо свідчать про формування явища на епіграветському ґрунті [Коен, 1991, с. 12, Нужний, 1992, с. 34, Яневич, 1993, с. 12, 13]. Однак у світлі фактично повної відсутності шпанських пам'яток у надчорноморсько-приазовських степах дивує абсолютна впевненість дослідників у походженні культури саме звідси, а не з Криму. Адже епіграветських пам'яток достатньо не тільки у степовому Надчорномор'ї, але і в Криму, в т. ч. гірському, де, на відміну від степів, відомі повноцінні шпанські пам'ятки. Картину заплутує твердження того ж О. О. Яневича [1993, с. 12], а також В. Ю. Коєна [Бибиков, Станко, Коен, 1994, с. 189] про формування культури на основі епіграветських пам'яток типу Вишене II, яка розташована саме в передгір'ях Криму. Значимо, що Д. Ю. Нужний від згаданої пам'ятки виво-

дить шанкобинську культуру і вважає, що епіграветські пращури шанкобинської прийшли в Крим зі степів Надчорномор'я [Nushnyi, 1998, р. 116].

Стверджувати, що культура формувалася не в Криму, де є хоч якісь шпанські пам'ятки, а в степах Надчорномор'я, де їх зовсім немає, або писати про шпанську експансію на дніпрові пороги, Донець і навіть у Полісся, значить відриватися від реальних джерел у сумнівну сферу геніальних прозрінь. Сумніви щодо деяких згаданих найбільш сміливих побудов вже висловлювалися в літературі [Залізник, 1998, с. 167, 169] і частково були прийняті їх авторами. Зокрема для О. О. Яневича, на відміну від Д. Ю. Нужного, вже не актуальне питання шпанської міграції в Полісся.

Головним доказом шпанської експансії в лісо-степи України вважаються численні вістря на пластинах з мікрорізцевим сколом зі стоянок кукрекської культури Надпоріжжя та донецької басейну Сіверського Дінця. Однак чи можна вважати ці вістря власне шпанськими?

Вістря з мікросколом та неретушованою основою не найтиповіший визначальний елемент шпанської культури. У Криму вони відносно нечисленні, не складають виразних серій, а в деяких класичних шпанських колекціях (Фронтове, Ленінське I, Балін-Кош, Ала-Чук та ін.) поодинокі або взагалі відсутні [Яневич, 1993, рис. 4]. Мабуть не випадково один з батьків культури В. Ю. Коен [1991, с. 11, 12, Бибигов, Станко, Коен, 1994, с. 150] навіть не помітив їх, перераховуючи визначальні вироби шпанського комплексу. До того ж згадані вістря зі стоянок Криму суттєво різняться від аналогів з Надпоріжжя та Дінця. Так, кримські вістря мають вкорочені пропорції, виготовлені на пластинах з нерегулярним ограненням, причому як на базисних, так і на дистальних їх кінцях. Тому в Криму поширені не тільки базисні як на півночі, але й дистальні мікрорізці. Підкреслимо, що ця особливість взагалі властива мікрорізцевій техніці мезоліту Середземномор'я, що різнить її від техніки мезоліту Балтії та Полісся.

На відміну від кримських, вістря з мікросколом Надпоріжжя та Сіверського Дінця, як правило, виготовлялися на базисних кінцях довгих, правильно огранених, відтискових пластин. Їх мікрорізцевий скол досконалий, довгий і плоский, на відміну від кримських вістер. Відповідно, переважна більшість мікрорізців – базисні. Саме такі вістря і мікрорізці поширені в Поліссі. Тобто вістря і супроводжуючі їх мікрорізці українського лісостепу аналогічні яніславицьким Поліссю, а не шпанським Криму. З останніми їх поєднує лише мікрорізцева техніка, яка, як щойно зазначалося, в деталях не ідентична кримській, для якої довгий скол не характерний, а вістря робилися не тільки на базальних, але й на дистальних кінцях пластин.

Отже, використовувати сам факт наявності мікрорізцевої техніки, як показник генетичного зв'язку мезолітичного населення Надпоріжжя чи Сіверського Дінця з Кримом чи Поліссям, небезпечно і науково некоректно. Адже техніка мікрорізця в мезоліті та фінальному палеоліті різною мірою була поширена в

більшості культур Середземномор'я та Європи, в т. ч. України. Починаючи з максимуму похолодання 17 тис. р. тому різні типи мікрорізцевих сколів є постійним елементом епіграветських комплексів як степового півдня (Амвросіївка, Ями, Янісоль, Анетівка II, Велика Акаража та ін.), так і півночі України (Мезін, Добранічівка, Семенівка, Шоломки I та ін.). Різні прояви мікрорізцевої техніки були властиві шанкобинській, осокорівській, красносільській культурам фінального палеоліту та пісочнорівській, кудлаївській, яніславицькій, зимівниківській, шпанській, гребениківській мезоліту України [Нужний, 1992, с. 24-87].

При такому глобальному поширенні мікрорізцевої техніки виготовлення мікролітів на всій території України починаючи з пізнього палеоліту, твердження про якісь хронологічні пріоритети надчорноморського півдня та Криму порівняно з поліською північчю в її поширенні [Нужний, 1992, с. 83], сумнівні. Посилка на пізній порівняно зі шпанськими пам'ятками атлантичний вік яніславицької культури Полісся теж не переконуює. Адже давно відомі ранні яніславицькі комплекси без трапецій (Максимоніс IV, Красновка I б), які датуються різними дослідниками бореалом. Мікрорізцева техніка в Поліссі добре відома з самого початку мезоліту (кудлаївська) і навіть з фінального палеоліту (красносілья). До того ж важко не погодитися з Д. Ю. Нужним [1992, с. 86], що в мезоліті України техніка мікрорізця досягла найбільшої досконалості саме в яніславицькій культурі Полісся при виготовленні довгих яніславицьких вістер. Їхні мікрорізцеві сколи особливо довгі і пологі завдяки високому розвитку технології. Саме такі яніславицькі вістря, а не менш досконалі шпанські, поширені в Надпоріжжі та на Сіверському Дінці.

Одночасне поширення специфічних однотипних вістер в різних культурах (кукрекська, донецька) різних регіонів лісостепу свідчить про їх спільного предка. А морфологія та картографія цих вістер однозначно вказує, що таким предком була не шпанська, а саме яніславицька культура Полісся в її рудоострівському варіанті, де такі вістря найбільш численні. Не випадково найбільше яніславицьких вістер відомо саме на північних, наближених до Полісся пам'ятках кукрекської та донецької культур. Якщо вони надчорноморського шпанського походження, чому такі вістря відсутні на південних кукрекських (Кам'яна Могила, Абузова Балка) та донецьких (Крем'яна Гора, Моспіно, Тепла) пам'ятках і десятками нараховуються в наближених до Полісся кукреку Надпоріжжя та на стоянках Верхнього Дінця?

Не переконує і твердження Д. Ю. Нужного, що псевдомікрорізцева техніка у Надпоріжжі та на Дінці також шпанського, а не яніславицького походження [Nushnyi, 1998, р. 108]. Адже на Сіверському Дінці простежено її становлення саме внаслідок трансформації традиційної для Яніславиці техніки базисного мікрорізця, про що свого часу писав і сам Д. Ю. Нужний [1989]. На ранніх донецьких пам'ятках (Шевченкове) маємо серії характерних для яніславицької технології

базисних мікрорізців, які пізніше в комплексах Петрівських стоянок поступаються псевдомікроріздевим сколам.

Щодо історичної долі шпанської спільноти, то слідом за В. Ю. Коеном [1991, с. 19] була висловлена думка про формування на її основі мурзаккобинської культури гірського Криму [Nushnyi, 1998, p. 117]. Не суперечить цьому припущенню і позиція більшості фахівців, які останнім часом відмовилися від поширеної раніше версії походження мурзаккобинської культури безпосередньо від шанкобинської. До того ж шпанські культурні горизонти у кримських печерах залягають між шарами щойно згаданих культур. Зрозуміло, що ці факти є вагомими, хоча й не вирішальними аргументами на користь участі шпанського населення у формуванні в цілому пізнішої за шпанську мурзаккобинської культури. Адже крем'яний інвентар останньої за більшістю параметрів принципово різниться від мурзаккобинського, що ставить під сумнів прямий генетичний зв'язок згаданих культурних явищ Криму.

Для крем'яної індустрії Мурзак Коби абсолютно не властиві такі визначальні для шпанських пам'яток особливості як різноманітні граветські мікроліти, мікроріздева техніка. Замість шпанських відбивної технології отримання пластин, кінцевих скребачок, різців на куту зламаної пластини, в цілому граветського мікронабору, мурзаккобинській культурі властива відтискна технологія, скребачки на відщепі, нечисленність різців, трапеційний, а не вістерний мікронабір. Культуровизначальними є кістяні гарпуни, невідомі у шпанських комплексах. Мурзаккобинські трикутники лише формально нагадують шпанські і не можуть слугувати серйозним аргументом на користь родинних зв'язків цих культур. Легше назвати, що різнить ці індустрії, ніж що їх поєднує.

Без переконливого пояснення принципової різниці між інвентарем шпанської та мурзаккобинської культур нещодавно висловлена версія їх генетичного зв'язку лише збільшує число фантастичних припущень, які супроводжують шпанську культуру з моменту її відкриття.

У світлі цих зауважень варто зупинитися на аналізі нової позиції провідного фахівця України з мезоліту басейну Сіверського Дінця О. Ф. Горелика щодо походження згаданих мікролітів регіону. Складається враження, що зміна його поглядів на походження вістер з мікросколом на Дінці сталася внаслідок потужного натиску прибічників шпанської експансії з півдня на яніславистів півночі України. Колишній радикальний прибічник яніславицького впливу на Сіверський Донець, О. Ф. Горелик, який свого часу [1987] стоянку Шевченково навіть відносив до типу Максимоніс IV, нещодавно трансформувався з радикального яніслависта в не менш переконаного автохтоніста. Зараз він відкидає саму можливість просування на Сіверський Донець в мезоліті як носіїв яніславицьких традицій з Полісся, так і шпанських мігрантів з Надчорномор'я. Однак дослідник визнає «риси подібності шпанської культури і

індустрії типу хутір Шевченко», які пояснює «генезою зі спільної епіграветської технологічної основи» [Горелик, 2001, с. 332].

Якщо, за О. Ф. Гореликом, матеріали стоянки Шевченко з Сіверського Дінця, з одного боку, типологічно близькі до комплексу Максимоніс IV Литви, а з іншого, подібні шпанським Криму, то, очевидно, усі три згадані комплекси значною мірою однотипні. Свого часу мені доводилося дивитися і малювати матеріали цих пам'яток і можу запевнити, що між ними, як різнокультурними комплексами, дуже мало спільного. Єдине що якось їх поєднує, це навіть не вістря з мікроріздевим сколом (бо вони морфологічно різні — у Криму шпанські, на Дінці яніславицькі, в Литві крім власне яніславицьких є ромбічні типу Максимоніс), а лише техніка мікроріздева, яка доречі теж не ідентична (базальна на півночі і базально-дистальна на півдні). Однак самого факту наявності мікроріздевої техніки недостатньо, щоб вважати різнокультурні комплекси однотипними.

Гіпертрофована увага до тієї ж техніки мікросколу спричинила перехід дослідника до бачення місцевих витоків вістер з мікросколом на Сіверському Дінці. Сам факт знайомства мешканців фінальнопалеолітичних стоянок біля с. Рогалик з технікою мікроріздева привів одного з найдосвідченіших фахівців з мезоліту України до, на нашу думку, хибного висновку, що донецькі вістря з мікросколом на Сході України явище автохтонне.

І справа навіть не в тому, що будувати генетичні зв'язки лише на техніці мікроріздева небезпечно, бо як вже говорилося, у фінальному палеоліті та мезоліті України ця технологія відома давно і всюди. Протиникам яніславицького коріння донецьких та аналогічних їм надпорізьких вістер варто нарешті усвідомити, що мова йде не про витоків мікроріздевої техніки в згаданих регіонах, а про поширення в них специфічного типу вістер, ідентичних яніславицьким Полісся, а не будь яких ознак техніки мікроріздева.

Саме так, з акцентом не на мікроріздеву технологію взагалі, а на морфологічну однотипність вістер Дінця та Надпоріжжя з яніславицькими Полісся, ця проблема формулювалася в момент її народження. Нагадаю, що вихідним пунктом дискусії, фактично, була написана задовго до відкриття шпанської культури автором цих рядків стаття [1978], в якій йдеться саме про поширення специфічних яніславицьких вістер, а не мікроріздевої техніки взагалі. Тому, на нашу думку, дискусія була б більш конструктивною, якби її учасники не підміняли пошуки регіону, звідки походять морфологічно специфічні вістря Надпоріжжя та Сіверського Дінця, дослідженням витоків мікроріздевої техніки в тому чи іншому регіоні України. Це окрема проблема, до того ж мало перспективна.

Якщо донецькі вістря автохтонні за своєю генезою [Горелик, 2001, с. 332], то поширення їх прямих аналогів не тільки в Надпоріжжі, але й у Поліссі та басейнах Німану та Вісли, потребує пояснень і веде до ефектного, але малоімовірного висновку про заселен-

ня цих безмежних обширів з басейну Дінця, чи якісь фантастичні міграції зі Східної України на захід у Надпоріжжя і далі на Полісся, на Віслу, в Прибалтику. На помилкових припущеннях про автохтонність донецьких вістер на Дінці базувалися згадувані обережні висловлювання С. К. Козловського [Kozłowski J., Kozłowski S., 1977, р. 239, 240] та Л. Доманської [Domanska, 1990, р. 84] про можливі східні витоки яніславицьких пам'яток Польщі, від яких дослідники відмовилися останнім часом.

Численні археологічні джерела переконливо свідчать, що міграційні процеси між Віслою та Дніпром у мезоліті проходили в зворотному напрямку — із заходу на схід [Залізняк, 2001]. Чи може поширення однотипних вістер від Дінця до Вісли пояснюється, як і подібність шпанської і донецької культур, «генезою зі спільної епіграветської технологічної основи»? Тоді слід визнати існування якоїсь епіграветської імперії на величезних обширах Польщі, Прибалтики, Білорусії, усієї України, на яких формувалися подібні, за О. Ф. Гореліком, комплекси типу Шевченкове, Шпан-Коба, Максимоніс IV. Хибна посилка веде до парадоксальних висновків. Спроба О. Ф. Гореліка «відмовитися від внутрішніх протиріч міграційних гіпотез» приводить до ще більших протиріч на ґрунті автохтонізму. Версія походження донецьких вістер з Полісся, на нашу думку, є менш суперечливою ніж спроби пояснити їх появу на Дінці впливами з Надчорномор'я чи саморозвитком місцевих традицій. Саме відмова від неї спричинила перераховані суперечності нових культурно-генетичних побудов О. Ф. Гореліка.

А які аргументи на користь шпанського, а не яніславицького впливу на мезоліт лісостепу висуває молоде покоління прибічників шпанської експансії на північ? І. М. Гавриленко [2000, с. 92] бачить підтвердження просування шпанського населення з Криму в Надпріжжя у «виявленні пам'яток цієї спільноти... у Нижній Надніпрянщині, і навіть Надпоріжжі». «Припущення про проникнення в басейн Сіверського Дінця та Приазов'я частини шпанського населення підтверджується... серіями вістер з мікрорізцевим відколом і мікрорізців, а також мікролітичні платівки з затупленою крайкою». Оскільки останні використовувалися як вкладені до пазових наконечників, типу знайденого у Райгородку, якими били степових копитних, ці вироби, за І. М. Гавриленко, також свідчать про південні шпанські впливи на Дінець.

Твердження про шпанські пам'ятки на Нижній Надніпрянщині і навіть Надпоріжжі, виглядає, м'яко кажучи, значним перебільшенням, враховуючи показану вище віртуальність джерельної бази шпанської імперії в материковій Україні. Про «серії вістер з мікрорізцевим сколом», як дуже сумнівний доказ на користь шпанських впливів, також говорилося. До того ж як на порогах, так і на Дінці вони за формою не шпанські, а яніславицькі.

Зарахування до числа шпанських пам'яток місцезнаходження різнокультурних матеріалів Прогон на підставі знахідки одного трикутника чи кукрекської

стоянки Конечпіль та інших з Надпоріжжя, через те що на них знайдені вістря з мікрорізцевим сколом викликає подив. За логікою шановних опонентів автор цих рядків має значно більше підстав проголосити кукрекську стоянку Ігрень 8 чи донецьку Шевченково яніславицькими і зняти закиди про відсутність таких південніше Києва. Адже на цих стоянках знайдені саме яніславицькі, а не шпанські вістря.

Мікролітичні платівки з затупленою крайкою Дінця принципово різняться від масивних граветів Шпан-Коби і мають прямі і надзвичайно численні аналогії серед мікролітичних вкладенів борківського типу постсвідерської мезолітичної спільноти лісової смуги Східної Європи [Залізняк, 1998, с. 194; 1999, с. 233-236]. Ця спільнота з самого початку мезоліту заселила північ Східної Європи від Балтії до Північного Уралу. Серед її культуровизначальних ознак борківські вкладені [Кольцов, Жилин, 1999, с. 95, 98, 121], які вставлялися в пази кістяних наконечників [Ошибкина, 1997, с. 74, 164, 165, 168, 169]. Ці вироби широко відомі в зазначеному регіоні півночі Європи, датуються часом з другої половини пребореалу до початку атлантикуму включно і не мають ніякого відношення до «колективного полювання на стадних степових тварин», за термінологією І. М. Гавриленко. Отже докази останнього на користь шпанської експансії на Дінець не витримують критики, бо таких доказів, крім сумнівного аргументу поширення мікрорізцевої техніки в обох культурах, фактично немає.

Інший молодий дослідник Д. Л. Гаскевич у щойно підготовленій кандидатській дисертації [2002] висловився також на користь шпанських, а не яніславицьких впливів на Надпоріжжя та Дінець. Вважаючи аргументи О. О. Яневича на доказ шпанського походження вістер з мікрорізцевим сколом Надпоріжжя переконливими, він наводить додаткові власні контраргументи проти яніславицьких витоків останніх.

«По-перше, час появи пам'яток кукрекської культури у Надпоріжжі зараз, за даними датування стоянки Ігрень 8, визначається бореалом. Час існування пам'яток шпанської культури, за О. О. Яневичем охоплює час від кінця пребореалу до початку атлантикуму, отже, її носії могли співіснувати з мешканцями Ігрень 8. З іншого боку, через наявність в наборах яніславицьких стоянок Полісся трапецій Л. Л. Залізняк, слідом за С. К. Козловським, датує їх початком атлантикуму, тобто часом пізнішим за дату Ігрень 8.

По-друге, шпанський ареал, що включає Надпоріжжя (Василівський I та III могильники), збігається з ареалом кукрекських пам'яток, на яких виявлені вістря з мікрорізцевим сколом (Олексіївська Засуха, Ігрень 8, Попов Мис, Терлянська Круча, Кизлевий 5). Проживання в один час у одному природному оточенні напевне свідчить про співпадіння ГКТ шпанського та кукрекського населення, що полегшувало контакти між ними. Яніславицькі ж мисливці лісової зони, аби вплинути на людність Надпоріжжя, повинні були не тільки переселитися на значну відстань, але й змінити у нових природних умовах господарські навички».

Як бачимо у першому абзаці своїх побудов Д. Л. Гаскевич шляхом порівняння хронології яніславицьких, кукрекських та шпанських пам'яток між собою намагається довести, що перша з них наймолодша, а тому ніяк не могла впливати на старший за неї кукрек. Частково погоджуючись з першою половиною твердження, не можу прийняти отриманого висновку. Адже хоча кукрек і старший, але до атлантикуму доживає, тобто частина його пам'яток синхронна пізнім яніславицьким стоянкам. Та й крім яніславицьких пам'яток атлантичного часу давно відомі давніші бореальні (Максимоніс IV в Литві, Красновка 16 в Білорусі та ін.). Отже останні могли вплинути на найдавніший бореальний кукрек Надпоріжжя.

Однак хто сказав, що Ігрені 8 датує бореалом появу кукрекської культури в Надпоріжжі? Бореальна серія дат по мушлям із заповнення землянок Ігрені 8 зараз ставиться під сумнів не тільки археологами, але й тими, хто ці дати робив. Взагалі, на нашу думку, зараз варто утриматись від будь-яких далекоюсяжних висновків на основі абсолютної хронології мезоліту України. Вона настільки нерозроблена, а дати конкретних пам'яток стільки разів переглядалися, що поки що немає впевненості в абсолютному датуванні жодної з мезолітичних спільнот України, в тому числі шпанської, на що як на доконаний факт посилається шановний опонент.

Другий абзац наведених культурно-генетичних побудов Д. Л. Гаскевича починається зі згадки пріснопам'ятного «шпанського ареалу», що за межами Криму базується на чотирьох шпанських вістрях і мікрорізцевій техніці. Безпосередньою наївністю віє від несподіваного для молодого дослідника відкриття, що шпанський ареал «співпадає з ареалом кукрекських пам'яток, на яких виявлені вістря з мікрорізцевим сколом». Ще б пак! Адже той ареал і окреслений по цим самим вістрям з мікрорізцевим сколом, тобто за ознаками наявності мікрорізцевої техніки, яка, нагадаю ще раз, взагалі не є виключно шпанською ознакою, тому і ареал цієї культури визначати за нею не варто.

Щодо проживання кукрекців і людності шпанської культури «в одному природному оточенні», а значить і співпадинні їхнього ГКТ зазначимо, що це населення, за О. О. Яневичем, мешкало мінімум в трьох природно-ландшафтних зонах: гірські ліси (Шпан-Коба, Шан-Коба, Фатьма-Коба), степ (Олексіївська Засуха, Фронтове), узбережжя Дніпра (Василівка I, III, Ігрені 8, Кізлевий, Попів Мис). Тому перелічені пам'ятки належали до трьох різних господарсько-культурних типів — мисливців гірських лісів, мисливців степів та рибалок і мисливців річкових узбереж, що якраз не «полегшувало контакти між ними» в межах шпанського ареалу, а скоріше навпаки.

Відносно необхідності подолання яніславицькою людністю значних відстаней щоб досягти Надпоріжжя, то вони не більші ніж для переселення з Криму шпанських мігрантів у гирло Самари, де розташована Ігрені 8, і значно менші ніж віддаль між Перекопом і Дінцем, не кажучи вже про шпанський похід у Поліс-

ся. Та й особливо міняти природне оточення при переселенні з Київського Полісся долиною Дніпра в Надпоріжжя не доводилося. Якщо вже говорити про спільне природне середовище в мезоліті, то воно скоріш поєднувало Надпоріжжя з Поліссям, а не з Кримом. Поліські ландшафти від Трипілля та Переяславля долиною Дніпра сягають Кременчуга [Маринич, 1963]. Звідси до Ігрені 8 лісовою долиною ріки усього 80 км. Нагадаю, що суцільні лісові масиви споконвіку тяглися від Київського Полісся вниз долиною Дніпра через Надпоріжжя, Великий Луг аж до гирла ріки. Згадаймо опис Геродотом Гілеї, Г. Бопланом та Д. І. Яворницьким Великого Лугу. А що було в бореалі чи атлантикумі, коли умови для лісової рослинності були сприятливіші за сучасні.

Приблизно те ж можна сказати про верхню течію Сіверського Дінця, де розташована переважна більшість донецьких стоянок з яніславицькими вістрями. Верхній Донець тече лісо-степом, але його широка долина ще недавно була вкрита суцільними лісовими масивами з сосновими борами на піщаних надзаплавних терасах, на краю яких розташована більшість донецьких стоянок мезоліту та неоліту. Оточуючі їх ландшафти дуже нагадували поліські, а значить створювали сприятливі умови для просування в регіон лісових мисливців з Полісся з їх яніславицькою технологією виготовлення вістер.

У чому не можу не погодитися з опонентом, так це у відсутності справжніх яніславицьких пам'яток на шляху яніславицьких переселенців у Надпоріжжя і далі на Донець, а саме в долині Дніпра між Трипіллям і Надпоріжжям, по Самарі чи на Полтавщині між Київщиною і Дінцем. Звичайно, можна традиційно шукати пояснення у недостатній вивченості регіону і бути недалеко від істини. Врахуймо, що ми не зовсім уявляємо сам механізм міграції чи інфільтрації первісного населення кам'яної доби. Можливо носії яніславицьких традицій інфільтрувалися в сусідні общини кукрекців (і навпаки) шляхом обміну шлюбними партнерами. Адже в тому ж атлантику, коли яніславицькі вістря з'явилися на кукрекських стоянках Надпоріжжя, кукрекські вкладені поширилися на всьому яніславицьких пам'ятках Київського Полісся (Бородянка 4 б, Рудня). А можливо було короткотермінове масове просування населення з Київського Полісся на південний схід з наступним швидким розчиненням серед кукрекських і донецьких аборигенів. Тим більше, що Київщину та Надпоріжжя зв'язує велика водно-транспортна артерія Дніпро, яким можна швидко і зручно пересуватися човнами. В такому випадку власне яніславицьких стоянок на шляху просування мігрантів з Полісся могло лишитися небагато. До того ж розташування на берегах Дніпра прирікало їх на затоплення водами Канівського, Кременчузького та Дніпродзержинського морів.

Археологія дає масові докази взаємовпливів сусідніх культурних спільнот. Тобто в інвентарі культури, як правило, присутні речі або окремі риси запозичені від сусідів. Рекордсменом таких впливів на

сусідів в мезоліті України є кукрек. Властиві йому виробу з кременю добре фіксуються в комплексах культур: мурзакобинської гірського Криму, гребениківської Північно-Західного Надчорномор'я, донецької, яніславицької Полісся [Залізняк, 1998, рис. 64, 24-27, 69, 38-41, 71, 72, 74, 33, 59, 76, 49, 60, 71, 52-54]. Було б дивно якби така потужна мезолітична спільнота Полісся та Прибалтики як яніславиця не лишила б ніяких слідів впливу на своїх сусідів. Тому яніславицькі вістря на кукрекських стоянках Надпоріжжя та донецьких Сіверського Дінця відповідають традиційній картині співіснування сусідніх спільнот мезолітичної доби. Інша справа, що не до кінця з'ясовані конкретні механізми взаємодії носіїв окремих культурних традицій. Однак деякі археологічні та антропологічні матеріали дають підстави припускати міграцію якоїсь частини яніславицького населення з Київського Полісся в південно-східному напрямку.

Причиною руху яніславицької людності з Київського Полісся у південно-східному напрямку міг бути тиск на населення Полісся нової хвилі мігрантів з заходу — носіїв культур лінійно-стрічкової кераміки та лійчастого посуду. Починаючи з фінального палеоліту, протягом мезоліту, неоліту, доби бронзи хвилі мігрантів котилися через басейни Вісли, Німану у Полісся, на Верхній Дніпро і навіть далі на схід. Нагадаємо головні міграційні хвилі із заходу, що прокотилися у первісну добу через Полісся та Волинь: Лінгбі, Свідер, Кудлаївка, Яніславиця, культури лінійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки, Тшинець, Милоград та ін. [Залізняк, 2001]. Отже рух яніславицької людності через Полісся на Лівобережну Україну був конкретним проявом глобальної закономірності розселення первісної людності Центральної Європи через басейн Вісли на схід.

Версія переселення частини генетично пов'язаного з Балтією яніславицького населення Полісся у південно-східному напрямку узгоджується з даними антропологічних досліджень матеріалів численних мезолітичних та неолітичних могильників Надпоріжжя та Лівобережжя. Останні переконливо свідчать про появу у другій половині мезоліту у зазначеному регіоні великого масиву північних європеїдів, які судячи з морфології скелетів, надзвичайно близькі до пізньомезолітичного і неолітичного населення західної Балтії (могильники Скотехолм, Ведбек, Ертебелле та ін.). Їх поєднує не тільки належність до єдиного антропологічного типу, але й схожий поховальний обряд. Про прихід з півночі в кінці мезоліту-неоліті масивних широколицих людей вовнистого антропологічного типу не раз писали провідні антропологісти [Бунак, 1959; Дебец, 1966; Гохман, 1966; Кондукторова, 1973; Денисова, 1980, с. 30; Потехіна, 1972, с. 142] та археологи [Телегин, 1991; Залізняк, 1978, с. 96, 97; 1994, с. 89, 97, 98; 1998, с. 216, 217, 235-246]. Нещодавно І. Й. Гохман після особистого знайомства з матеріалами згаданих могильників Данії, дійшов висновку про їх надзвичайну морфологічну близькість і генетичну спорідненість

з людністю вовнистого антропологічного типу кінця мезоліту та неоліту Надпоріжжя.

Підводячи підсумок зазначимо, що на користь певного впливу яніславицької людності Полісся на мезоліт Надпоріжжя та Сіверського Дінця свідчать дані трьох наук: археології, палеогеографії, антропології. Головним археологічним аргументом є поширення специфічних яніславицьких вістрів не тільки в Поліссі, але й у зазначених регіонах. У природно-ландшафтному відношенні Надпоріжжя та верхів'я Дінця ближче до Полісся ніж до Криму. До того ж рух поліських мисливців та рибалок на пороги полегшувався наявністю зручного водно-транспортного шляху, яким споконвіку був Дніпро. Постійний напрям міграцій починаючи з кінця палеоліту через басейн Вісли в Полісся і далі на схід також свідчить на користь переселення якоїсь частини яніславицької людності Полісся у південно-східному напрямку. Гіпотезу суттєво підтримують масові антропологічні матеріали, що на думку провідних антропологів переконливо свідчать про рух у пізньому мезоліті-неоліті населення прибалтійського походження в Надпоріжжя та Лівобережну Україну. Дані зазначених трьох наукових дисциплін створюють ефект перехресної перевірки версії просування яніславицького населення у південно-східному напрямку, суттєво підсилюючи її достовірність.

Аргументи на користь шпанського впливу на Надпоріжжя та Сіверський Донець, на нашу думку, менш переконливі і базуються лише на порівняльному аналізі шпанських крем'яних виробів Криму з матеріалами Надпоріжжя та Сіверського Дінця, спорідненість між якими доводиться на неоднозначному факті поширення мікрорізевої техніки. Оскільки джерельна база шпанської культури надзвичайно обмежена, то і висновки сумнівні.

Нагадаємо, що достовірні шпанські стоянки дуже нечисленні і відомі лише в Кримських горах. Шпанські комплекси степового Криму сумнівні, а в материковій Україні взагалі невідомі. Згадувані чотири шпанські трикутники з Василівки III та Прогону і один з Присивашія не рятують плачевної ситуації з джерельною базою шпанської культури за межами Криму. Спроба окреслити «шпанський ареал» не тільки шляхом картографування дійсно специфічних шпанських трикутників, але й граветоїдних мікролітів, мікрорізевої техніки та яніславицьких (а не шпанських) вістрів теж не витримує критики. Адже як гравети, так і мікрорізева технологія, не кажучи вже про своєрідні яніславицькі вістря, не є специфічно шпанськими явищами. В степах та лісостепах України різноманітні гравети відомі в епіграветі, ранньому кукреці та інших культурах. Мікрорізевою технікою володіла людність того ж епігравету, гребениківської та яніславицької культур. Якщо мікрорізева техніка в Надпоріжжі та на Сіверському Дінці не яніславицького, а шпанського походження, то чому вона реалізувалася в згаданих регіонах саме у формі специфічних яніславицьких вістрів?

При далекосяжних побудовах варто враховувати демографічний потенціал мезолітичних спільнот. Оче-

видно джерельна база культури якоюсь мірою відображає її демографічний потенціал. Тобто велика кількість пам'яток культури, певною мірою свідчить на користь великого числа її носіїв. Усвідомлюючи всю умовність таких підрахунків на базі картографії стоянок все ж можна говорити про відносно чисельну людність свідерської, кукрекської, яніславицької, можливо донецької та гребениківської культур. Сумнівно щоб число носіїв культур гірського Криму (Шан Коба, Шпан-Коба, Мурзак-Коба) було значним. При середній щільності лісових мисливців мезоліту 3 особи на 100 кв. км і незначній території поширення пам'яток у межах Кримських гір, людність кожної із згаданих культур Криму нараховувала не більше кількох сотень осіб. Тобто скоріш за все кожна з них була представлена одним первісним племенем чисельністю 300-500 людей. Очевидно шпанське плем'я було найменшим. Адже шанкобинських та мурзаккобинських пам'яток в Криму відомо по два десятки, тоді як достовірних шпанських 2-3. Причому ця культура за О. О. Яневичем проіснувала в Криму дуже довго — з середини пребореалу до початку атлантикуму включно, що неминуче повинно було вплинути на збільшення числа стоянок.

Якщо ми знаємо лише кілька шпанських стоянок у Криму, то яніславицьких в Середньому Подніпров'ї, в басейнах Прип'яті, Німану та Вісли відомо не менше 150. Отже демографічний потенціал конкурента шпанської людності Криму на вплив на український лісостеп у кілька десятків разів більший. Це є ще одним додатковим, хоч і не прямим, аргументом на користь саме яніславицького, а не шпанського походження вістер з мікрорізцевим сколом Надпоріжжя та Верхнього Дінця.

У приватній бесіді О. О. Яневич нещодавно сказав, що мурзаккобинців на його думку було не більше 300. Якщо пам'яток мурзаккобинської культури в Криму відомо у кілька разів більше ніж шпанської, то якою ж нечисленною повинна бути людність останньої? При такому мізерному демографічному потенціалі чи взагалі можлива була шпанська експансія з Кримських гір через степове Надчорномор'є та Надазов'є на Донець, у Надпоріжжя і далі в Полісся, де за О. О. Яневичем та Д. Ю. Нужним носії шпанських традицій нібито брали участь у формуванні яніславицької культури. А враховуючи віртуальність джерельної бази культури в степовому Надчорномор'ї та Надазов'ї чи була та шпанська експансія з Криму взагалі?

Зверну увагу будівничих шпанської імперії на збіг у часі і просторі їхнього дітища з ще однією мезолітичною імперією — кукрекською. Виходить, що починаючи з раннього мезоліту на одній і тій же території від Кримських гір на півдні до Київського Полісся на півночі існувало дві потужні культурні спільноти — кукрекська і шпанська. Чи не було їм затісно? Безпрецедентність такої культурно-історичної ситуації породжує сумніви щодо її реальності. Вони стосуються перш за все шпанської складової, бо в існуванні кукрекської імперії з її численними пам'ятками від Балів-Кошу в гірському Криму до Лазарівки на Київщині, ніхто не

сумнівається. Віртуальність шпанської культури за межами Криму через відсутність на материковій Україні її достовірних пам'яток, навіває скепсис щодо історичної реальності цього явища у запропонованому його прибічниками глобальному форматі. Сучасний стан джерел дозволяє говорити про існування свосвідної, але схоже не дуже чисельної шпанської спільноти в горах Криму та про її певні, але далеко не глобальні, впливи на кримський степ, а судячи з окремих трикутних вістер Василівки III, можливо й далі за Перекоп до Надпоріжжя. Більш далекосяжні побудови, як свідчить історія шпанського питання, можуть бути життєздатними лише за умови опертя на реальні джерела, які поки що за межами Криму не знайдені.

Як відомо, археологія вивчає минуле за рештками матеріальної культури. Вона ж є критерієм археологічної істини, тобто правдивості наших наукових концепцій. Обов'язковою умовою побудови останніх є критичний аналіз їх матеріального фундаменту тобто археологічних джерел. Як показує час, сміливі припущення щодо шпанської культури початку 90-х були зроблені на мінімальній джерельній базі, без її серйозного критичного аналізу. Так би мовити авансом, під майбутні відкриття достовірних шпанських пам'яток в Надчорномор'ї.

За десять років інтенсивних досліджень О. О. Яневича в Криму, М. П. Оленковського на Нижньому Дніпрі і Присивашші, О. В. Тубольцева у Надпорожжі, І. М. Гавриленка на Полтавщині, О. Ф. Гореліка, Н. С. Котової, В. А. Манька, Ю. Г. Коваля в Східній Україні нові шпанські пам'ятки так і не були відкриті. Оскільки матеріальні джерела, як критерій археологічної істини, не підтвердили сміливих припущень першовідкривачів культури, то очевидно, варто стриманіше, щоб не сказати критичніше, поставитися до гіпотез десятилітньої давності.

Однак українські мезолітознавці іноді діють навпаки, за принципом «якщо факти заперечують теорію, то тим гірше для фактів». На зміну не підтвердженим припущенням десятилітньої давності були висунуті ще більш відірвані від реального матеріалу концепції фантастичної шпанської імперії від Чорного до Балтійського моря. Причому остання за межами Криму не спирається на жодну шпанську пам'ятку, а лише на досить сумнівні шпанські елементи в комплексах інших культур (епігравету, кукрекської, донецької, яніславицької).

Можливо не варто дуже відриватися від прози археологічних джерел і зловживати ефектною методикою геніальних здогадок за принципом «хто вище б'є, той краще грає». Гіпотеза лише тоді чогось варта, коли підтверджується археологічним матеріалом. Десятилітня історія шпанського питання ще раз засвідчила непродуктивність побудов не опертих на реальні археологічні джерела. Відірвана від них академічна археологія буде неминуче приречена до продукування ефективних концепцій на кшталт Троєщина — це Троя, хан Атила — це князь Гатило, етруски — «это русские», а трипільська культура — це Священна слов'янська Арата, матір Шумеру та усіх інших цивілізацій.

## Література

1. Бибииков С. Н., Станко В. Н., Коен В. Ю. Финальный палеолит и мезолит горного Крыма. — Одесса: Весть, 1994. — С. 240.
2. Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды II международной конференции АИЧПЕ. — Вып. V. — М.-Л., 1934. — С. 114-183.
3. Бунак В. В. Череп человека и стадии его формирования у ископаемых людей и современных рас // Труды Института этнографии. — 1959. — №49. — С. 80-89.
4. Гавриленко І. М. Зімівниківська культура раннього мезоліту Лівобережної України. — Автореф. Дис. Канд. Іст. наук. — К., 1999. — 19 с.
5. Гавриленко І. М. Зімівниківська археологічна культура. — Полтава, 2000. — 128 с.
6. Гаскевич Д. Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України. — Дисертація на здобуття наукового ступеня к.і.н. — Київ, 2002.
7. Горелик А. Ф. Новые мезолитические памятники с яниславицкими вкладышевыми элементами на Северском Донце. // СА. — 1987. — №3. — С. 146-160.
8. Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита. — М., 1966. — 189 с.
9. Денисова Р. Я. Генезис балтов // Из древнейшей истории балтийских народов. — Рига, 1980. — С. 26-35.
10. Даниленко В. Н. Волошский мезолитический могильник // Советская Этнография. — 1955. — №3. — С. 56-61.
11. Дебец Г. Ф. О физическом типе населения днепро-донецкой культуры // СА. — 1966. — №1. — С. 14-24.
12. Зализняк Л. Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. — К.: Наукова думка, 1977. — С. 23-44.
13. Зализняк Л. Л. Об острях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины // Орудия каменного века. — К., 1978. — С. 89-97.
14. Зализняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. — К.: Абрис, 1994. — С. 254.
15. Зализняк Л. Л. Передісторія України X-V тис. до н. е. — К., 1998. — 307 с.
16. Зализняк Л. Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999. — 284 с.
17. Зализняк Л. Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу. — Археологія. — 2001. — №3. — С. 119-125.
18. Коен В. Ю. Финальный палеолит горного Крыма // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. — К., 1991. — С. 21.
19. Кольцов Л. В., Жилин М. Г. Мезолит Волго-Окского междуречья. Памятники бутовской культуры. — М., 1999. — 154 с.
20. Кондукторова Т. С. Антропология населения Украины мезолита, неолита, эпохи бронзы. — М., 1973. — 126 с.
21. Маринич А. М. Геоморфология Южного Полесья. — К., 1963. — 145 с.
22. Нужный Д. Ю. О своеобразии памятников кукрекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье // Каменный век: памятники, методика, проблемы. — К., 1989. — С. 145-154.
23. Нужный Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992. — 185 с.
24. Оленковский М. П. Палеолит та мезоліт Присивашья. Проблеми епіграфету України. — Херсон, 2000. — 170 с.
25. Ошибкина С. В. Веретье І. Поселение эпохи мезолита на Севере Восточной Европы. — М., 1997. — 204 с.
26. Потехина И. Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — К., 1999. — 216 с.
27. Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — К., 1991. — 92 с.
28. Формозов А. А. Периодизация мезолитических стоянок европейской части СССР // Советская Археология. — 1954. — №21. — С. 38-51.
29. Яневич О. О. Шпанська мезолітична культура // Археологія. — 1993. — №1. — С. 3-15.
30. Domanska L. Kaukasko — Naczarnomorzkie wzorce kulturowe w rozwoju poznezmезолітичних społeczeństw nizu strefu pogranicza Europy Wschodniej i Srodkowej. — Wroclaw, 1990. — S. 127.
31. Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. Epoka kamienia na ziemiach Polskich // Państwowe wydawnictwo naukowe. — Warszawa, 1977. — S. 388.
32. Nuzhnyi D. The Ukrainian Steppe as a region of intercultural contacts between Atlantic and Mediterranean Zones of European Mesolithic / Beyond Balkanization. — Baltic-Pontic Studies. — Vol. 5. — 1998. — P. 102-119.

L. L. Zaliznyak.

### Shpans'ka Culture: Fantasy and Reality

Article is written on the occasion of 10-year anniversary of discovery of the Shpans'ka mesolithic culture. Several its sites are reported for mountain Crimea (Shpan-Koba cave, middle layer, Shan-Koba, 4th layer, Fat'ma-Koba, layer 3-4). Four to five typical Shpan triangles are recovered in Lower Dnieper and Dnieper Rapids areas. Acquaintance of Shpan culture people with microburin technique provides grounds to some authors to state about global impact of this Black-Sea-area culture not only on the Mesolithic in Dnieper Rapids area, but also on Siverski Donetz and even on Polissya area of Northern Ukraine. An attempt was made to tie genetically Shpans'ka culture and widespread in these regions of Ukraine Yanislavitsa points, traditionally associated with Yanislavitsa entity of Polissya.

Paper presents archaeological, palaeogeographical and anthropological arguments to the benefit of influences just Yanislavitsa people of Polissya on the Mesolithic of Dnieper Rapids and Siverski Donetz. The main archaeological proof is the process of diffusion of not Shpan, but just specific Yanislavitsa points not only in Polissya, but in the above mentioned regions, as well. In respect to natural landscapes, Dnieper Rapids and upper flows of Donetz are more close to Polissya than to Crimea. Additionally, the movement of Polissya hunters and fishermen in area of Dnieper Rapids was facilitated by the presence of comfortable water-transport route, that is for times was Dnieper. Permanent direction of migrations from the beginning of Palaeolithic through basin of Vistula into Polissya and further east also witnesses to the benefit of movement of certain part of Yanislavitsa people south-eastward. Hypothesis is basically supported by mass anthropological materials, which according to leading anthropologists convincingly witness for movement of population of Baltic origin into Dnieper Rapids and Left-bank Ukraine during the Late Mesolithic and Neolithic.

Lack of sites of Shpans'ka culture on migration way of this people from Crimea to Siverski Dinetz and further into Polissya provides grounds to doubt historical reality of such migration.

## **В. О. Манько** **Старобільська стоянка**

*В статті узагальнюються дані про пізньонеолітичну стоянку Старобільськ на Луганщині, аналізується її керамічний та крем'яний комплекси, встановлюється термін її існування та історична доля.*

Старобільська стоянка, що знаходиться на першій надзаплавній терасі лівого берега річки Айдар у центрі м. Старобільськ Луганської області, — одна з найзагадковіших стоянок пізнього неоліту Східної України. Незважаючи на те, що матеріали цієї стоянки стали відомими більш як 20 років тому, досі не вдалося визначити її достовірну хронологічну позицію й навіть культурну приналежність.

Стоянку було відкрито в 1978 р. завдяки розвідкам К. І. Красильникова. Дослідження стоянки було розпочате в 1979 р. Ю. Г. Гурінім і О. Г. Шапошниковою. Надалі матеріали стоянки зберігалися в Києві й лише в 1993 р. були опубліковані Ю. Г. Гурінім і В. О. Маньком [Гурин, Манько, 1993, с. 35-57]. На жаль, під час публікації матеріалів комплексу в 1993 р. були допущені суттєві помилки, і однією з них є неправильна реконструкція посудин. Було також зроблено неправильний висновок щодо наявності на стоянці 3-х шарів, для яких була визначена хронологічна позиція сер. 5-сер. 4 тис. до н. е., тобто стверджувалося, що стоянку відвідували тричі. Не заперечуючи такої теоретичної можливості, навряд чи припустимо говорити про трикратне заселення в тисячолітній проміжок одного й того ж житла. Внаслідок припущених помилок при аналізі комплексу, досить гомогенний матеріал був штучно поділений на три частини й віднесений у публікації не тільки до різних хронологічних етапів, але й до різних епох, а саме: до пізнього неоліту й раннього енеоліту. Автори, аналізуючи крем'яний матеріал, дійшли висновку, що комплекс Старобільськ є чужорідним явищем у неоліті басейну Сіверського Дінця, що його керамічний комплекс пов'язаний із сурською й буго-дністровською культурами, а також із ранньонеолітичним комплексом Свободное на Північному Кавказі. О. О. Нехаєв, який досліджував названий комплекс [Нехаєв, 1990, с. 11-19], погодився з останнім висновком після ознайомлення з матеріалами Старобільської стоянки.

До теми інтерпретації крем'яних матеріалів Старобільської стоянки звертався С. В. Переверзев [Переверзев, 1998, с. 44-50]. Він дійшов висновку, що крем'яний комплекс міг бути залишеним однією й тією ж групою населення, яка відвідала місце стоянки двічі-тричі протягом кількох сезонів. Було також вказано на ряд паралелей, наявних між крем'яними комплексами Старобільська і стоянки Тепле [Горелик, 1984, с. 4-23] на середньому Дінці, яку, на думку С. В. Переверзева, слід пов'язувати з низкою пам'яток, що мають генетичний зв'язок із гребениківською культурою.

У наш час, із появою нових матеріалів неоліту Сіверського Дінця, слід переглянути висновки, зроб-

лені в публікації 1993 р. Наявність згаданих публікацій позбавляє нас необхідності детально описувати стратиграфію й топографію стоянки, а також детально аналізувати крем'яну індустрію.

У цілому, на розкопаній ділянці площею 323 кв. м, на наш погляд, простежено частину сезонної стоянки із залишками довготривалих споруд у вигляді заглиблених помешкань і вогнищ. Огляд місця стоянки й шурфування, проведені навесні 2001 р., переконали в тому, що площа стоянки досліджена не повністю, і є ймовірним відкриття тут у майбутньому інших довготривалих споруд.

Отже, імовірно, стоянку залишив колектив пізньонеолітичних скотарів (серед фауністичних залишків — бик домашній і, можливо, домашній кінь), який складався з кількох сімей, що відвідували ділянку лівого берега Айдару протягом кількох сезонів.

Аналіз крем'яного комплексу підтверджує висновки С. В. Переверзева про культурну єдність і хронологічну близькість усіх трьох виділених під час розкопок шарів. Як один із найважливіших аргументів, слід відзначити спільну сировинну базу, засновану на використанні високоякісного коричневого й чорного кременю з крейдяних відходів правого берега Айдару. Слід також відзначити наявність типологічної єдності виробів усіх трьох шарів. Це ще раз підтверджує неправомірність твердження про тисячолітній розрив між нижнім і верхнім шарами. Уявлення про склад крем'яних виробів дає таблиця 1.

В цілому крем'яний комплекс характерний наступними рисами.

1. Техніка розщеплення ґрунтується на використанні підконічних (рис. 1:1-3) та різноманітних сплюснених нуклеусів для пластинок (рис. 1:6, 8-9) за наявності багатоплощадкових нуклеусів для відщепів (рис. 1:4, 7). Відосібно в комплексі стоїть клиноподібний сплюснений нуклеус для відщепів (рис. 1:5).

2. Комплекс оснащення металевого озброєння представлений переважно трапеціями (8 екз.) низьких, іноді середньовисоких пропорцій; більшість трапецій виготовлена без застосування мікрорізевої техніки крутим ретушуванням зламів пластинчастих заготовок (рис. 1:12, 13, 15, 17-18), у деяких відзначено пласку ретуш, що заходить на спинку (рис. 1:14, 16, 19). Поряд із трапеціями наявний один середньовисокий сегмент із крутою дугоподібною ретушшю (рис. 1:10) і уламок листоподібного наконечника з пласкою ретушшю по спинці й напівкрутою ретушшю по обводу червця (рис. 1:11).

3. Наявність серії перфораторів, переважно свердл. Виділяють групи таких виробів на пластинах із на-

Табл. 1.  
Кремінний комплекс стоянки Старобільськ

Вид виробів	Кількість	%%
Нуклеуси	9	1,65
Нуклеподібні уламки	1	0,18
Реберчасті сколи	12	2,2
Скол підправки площадки нуклеуса	1	0,18
Пластини та їх перетини	139	25,55
Відщепи й уламки кременю	103	18,9
Вироби з вторинною обробкою	279	51,28 (100)
Пластини із фрагментарною ретушшю	77	14,15
Пластини з крайовою регулярною ретушшю	84	15,44
Пластини з виїмками	28	5,14
Відщепи з ретушшю	13	2,38
Скребачки	43	7,9
Різці	8	1,47
Проколки, свердла	8	1,47
Трапеції всього	8	1,47
Сегменти	1	0,18
Наконечник	1	0,18
<b>Усього</b>	<b>544</b>	<b>100</b>

півкрутою ретушшю на дистальному кінці (рис. 2:1-6) та вироби на відщеплах з асиметричними жальцями (рис. 2:7-8).

4. Наявність двох основних типів скребачок: кінцеві на подовжених пластинах (рис. 2:9-16) та на відщеплах підовальної або підпрямокутної форми (рис. 2:17-32), у тому числі 2 стрільчасті скребачки (рис. 2:27-28).

5. Досить невелика кількість різців (співвідношення скребачок і різців — 43 : 8). Серед різців трапляються кутові (рис. 3:3-5, 7-8) і бокові (рис. 3:1, 2, 6, 14) типи.

6. Наявність великих серій пластинок із загостреною крайовою ретушшю, у тому числі й з протиленою та зустрічною ретушшю (рис. 3:9-10, 12, 15).

7. Наявність серії пластинок з виїмками, у тому числі з діагонально розташованими виїмками (рис. 3:11, 13, 16-20).

Аналіз крем'яних виробів показує, що за морфемною характеристикою комплекс розпадається на дві групи виробів. Під морфемною характеристикою ми розуміємо наявність загальних рис у технології виготовлення знарядь різних типів. Уперше на практиці морфемний аналіз комплексу знарядь застосував А.О. Синіцин для комплексу пізньомезолітичної стоянки Муралівка [Синіцин, 1977, с. 158-166]. Нами такий аналіз застосовувався раніше при вивченні неолітичного комплексу Сабівка-1 [Манько, 1995, с. 3-21]. Для виявлення зв'язків між різними типами знарядь ми беремо характер і манеру нанесення ретуші. У комплексі Старобільська ми відмічаємо два основні типи ретуші й дві манери її нанесення.

1. Похила чи напівкрута ретуш, яку наносили по краю пластинчастих заготовок паралельно або в зустрічних напрямках, або замикали на дистальному кінці виробу. До виробів, для яких можна застосувати дану характеристику, ми можемо віднести скребачки на пла-

стинах, більшість пластинок із ретушшю та пластини з виїмками, проколки й свердла на пластинах.

2. Напівкрута чи крута ретуш, яку наносили так, що первинна форма відщепової заготовки, як правило, не змінювалася. До виробів даної групи слід віднести всі скребачки на відщеплах і перфоратори на відщеплах.

Цікаво, що в даному випадку морфемні, складені на підставі типів ретуші та способів її нанесення, співпадають із морфемами, складеними за типами первинних заготовок. Таким чином, правомірність виділення двох основних морфем у старобільському комплексі підкріплюється ще й аналізом техніки розщеплення, де виявлені дві групи нуклеусів — для пластинчастих заготовок і для відщепів.

Необхідно підкреслити, що дві основні морфемні групи не охоплюють усіх виробів із вторинною обробкою. Так, до жодної з груп не можна віднести пластини з ретушшю та пластини з виїмками по одному краю. Але нас це не повинно засмучувати. Швидше за все згадані типи виробів пов'язані з першою морфемною групою, відрізняючись від неї лише незавершеністю технологічного циклу. Не вписуються у виділені групи трапеції, вироби із струменевою ретушшю. Ця обставина дозволяє припустити, що наконечник і три трапеції, на яких було відзначено наявність струменевої ретуші, — це інновація, лише відносно недавно засвоєна мешканцями стоянки Старобільськ. Не є випадковістю те, що струменева ретуш наявна лише на предметах оснащення металю озброєння. Досить імовірно, що саме ця категорія виробів найбільш сприйнятлива до засвоєння нових технологій.

Перш ніж переходити до аналізу керамічних виробів Старобільська, спробуємо знайти найближчі аналогії його крем'яному комплексу. Ми спробуємо здійснити порівняльний аналіз неолітичних комплексів Подінців'я (Тепла), нижнього Подоння (Ракушечний Яр, шари 6-3) [Белановская Т. Д., 1995], степового При-

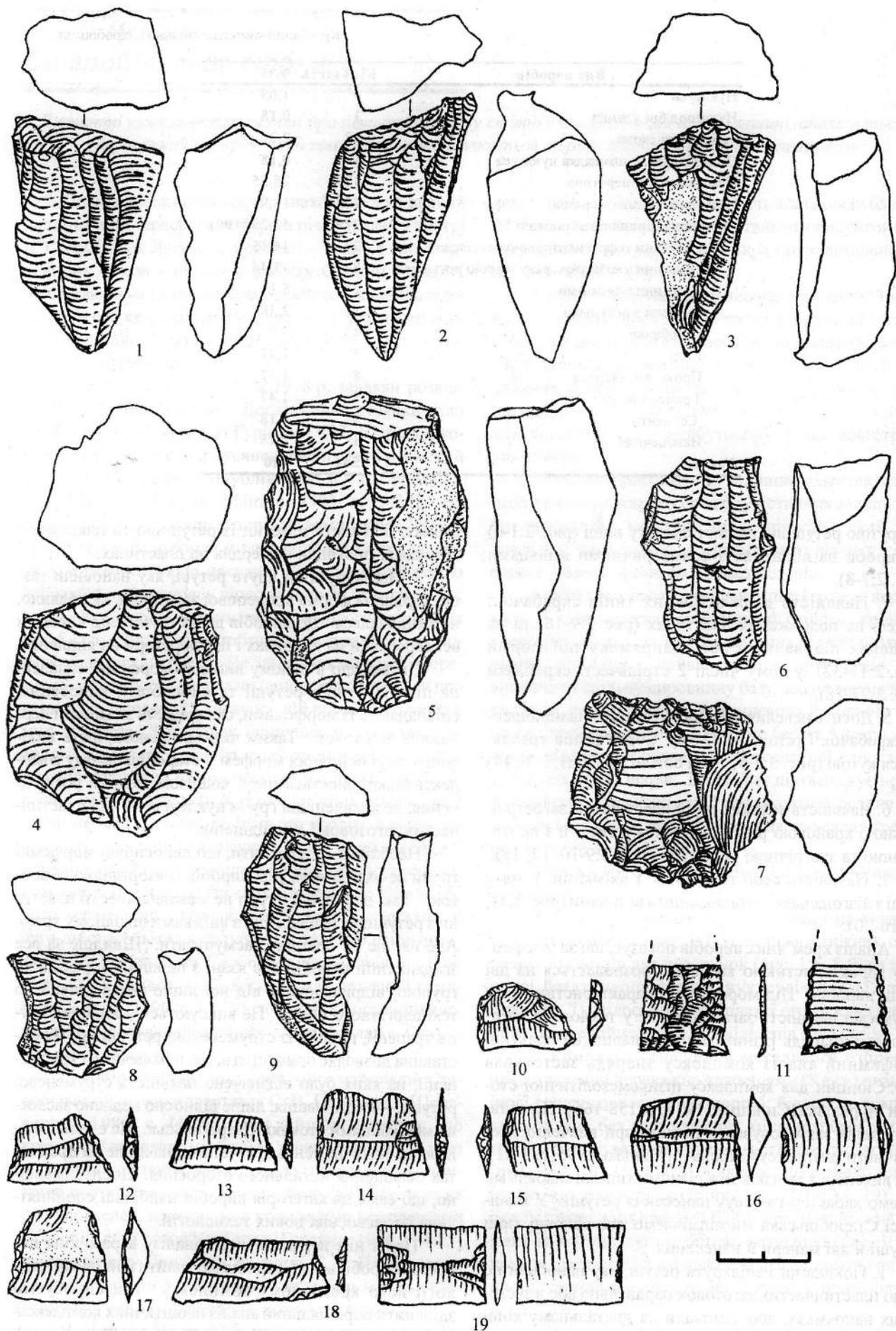
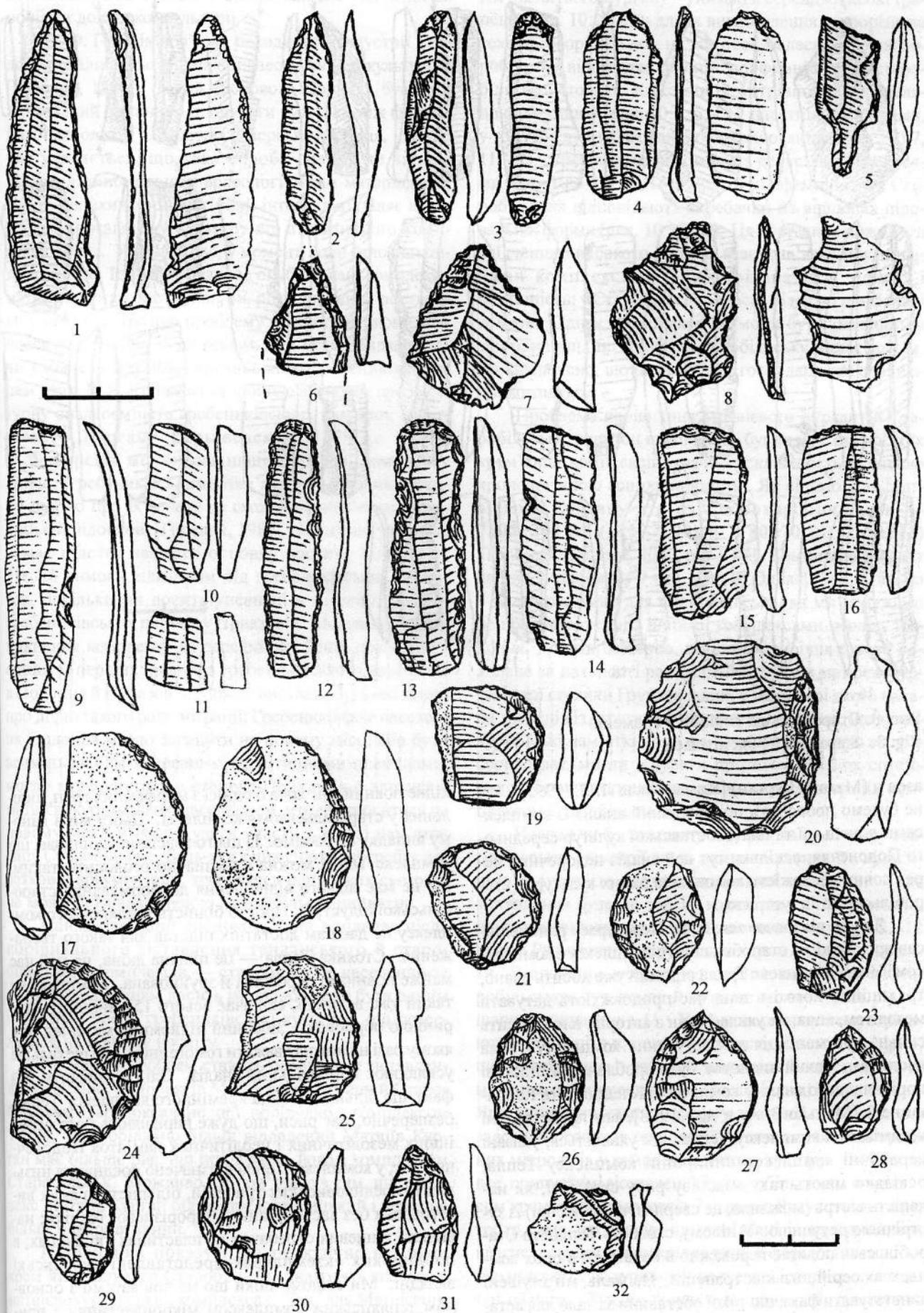


Рис. 1. Старобільськ. Вироби з кременю  
 Fig. 1. Starobilsk. Flint artefacts



Мал. 2. Старобільськ. Вироби з кременю  
 Fig. 2. Starobilsk. Flint artefacts

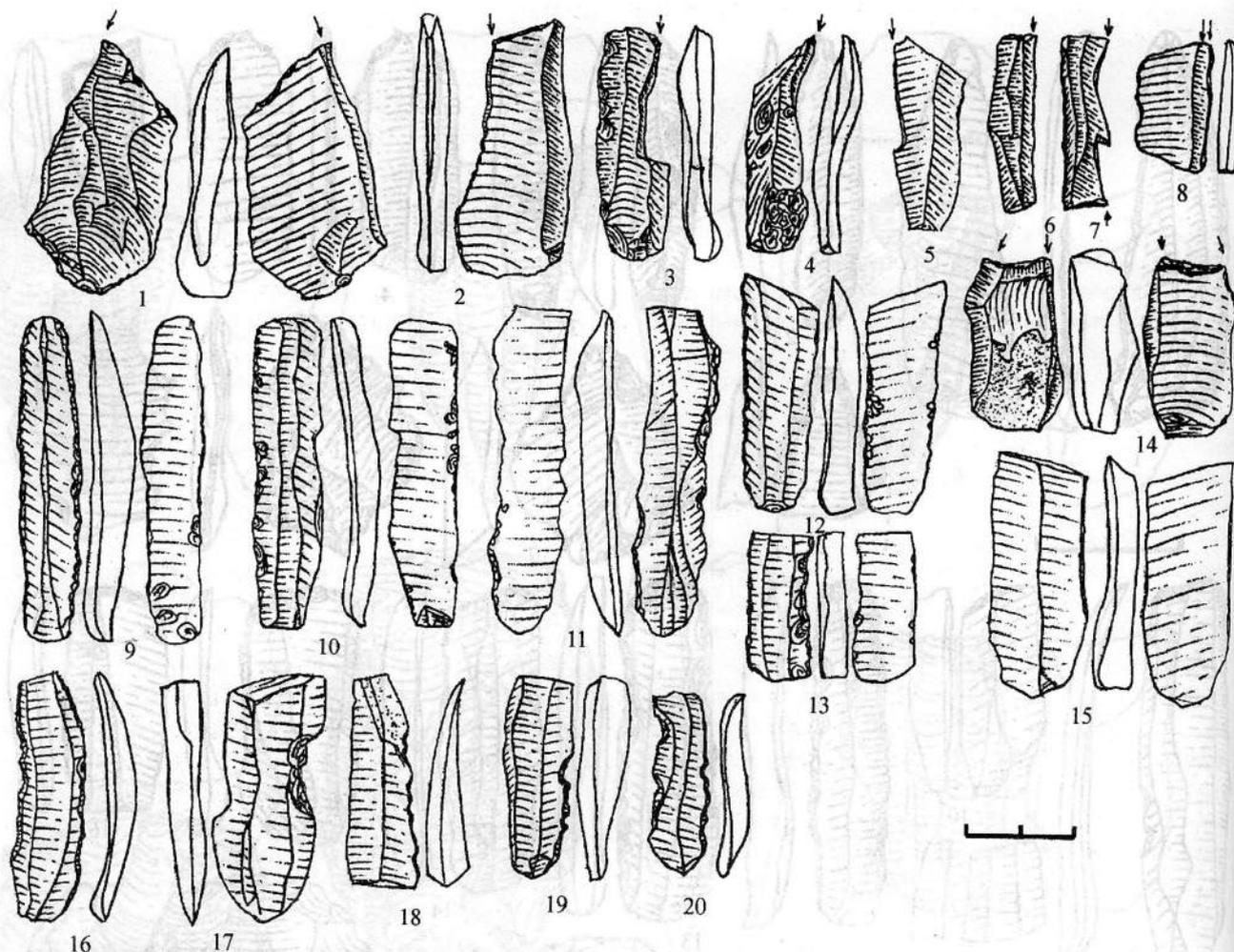


Рис. 3. Старобільськ. Вироби з кременю  
Fig. 3. Starobilsk. Flint artefacts

азов'я (Матвіїв Курган) [Крыжевская Л. Я., 1995]. Ми не будемо проводити порівняльний аналіз із комплексами донецької та платовоставської культур середнього Подонеччя, оскільки тут цей аналіз недоречний через повну несхожість комплексів даних культур із старобільською індустрією.

Як уже відзначалося, С. В. Переверзев раніше писав про схожість старобільського комплексу з комплексом Тепла. Комплекс Тепла відомий уже досить давно, традиційно його і в наш час продовжують датувати мезолітом, хоча, як уявляє один з авторів, існує досить сильна аргументація для датування комплексу Тепла неолітом. Такий висновок було зроблено на підставі порівняльного аналізу комплексів Клешня-2 та Кайдащине-8 [Манько В. А. и др., 1998], що представлені керамікою, і комплексу Тепла. Як уявляється, указані керамічні комплекси синхронні комплексу Тепла, оскільки мають таку важливу рису схожості, як наявність вістрь (можливо, це свердла чи проколки) із зустрічною ретушшю. У цілому, схожість Теплої та Старобільська полягає переважно в наявності в обох комплексах серій низьких трапецій. На жаль, ми змушені констатувати факт, що такої обставини замало для встановлення факту наявності генетичного зв'язку. Як ми уявляємо, для встановлення генетичного зв'язку необ-

хідне повний збіг хоча б однієї з морфемних груп, виділених у старобільському комплексі. Цього ми в даному випадку не бачимо. Із цього зовсім не випливає, що комплекс Тепла можна однозначно оголосити таким, що не має ніякого відношення до формування старобільської індустрії. Просто бідність теплянського комплексу не дає нам достатніх підстав для такого твердження. Стоянка Тепла — це піщана дюна, на цей час майже повністю перевіяна й зруйнована. Комплекс не такий уже великий, вклучає всього 154 вироби з вторинною обробкою. Зібраний підйомний матеріал ні в якому разі не можна вважати гомогенним, і це ще більше ускладнює порівняльний аналіз. Слід відзначити той факт, що більша частина кремінного комплексу Тепла, безперечно, має риси, що дуже вирізняють його серед інших мезолітичних і неолітичних пам'яток Подонеччя. Так, у комплексі Тепла відзначено поєднання низьких і середньовисоких трапецій, більшість із яких виготовлена без застосування мікрорізцевої техніки; наявність кінцевих скребачок на пластинах і відщепач; в поодиноких екземплярах представлені кукрекські вкладні. Ми свідомо поки що не пов'язуємо з основним теплянським комплексом мікропластинки з притупленими краями, вістря з мікрорізцевими сколами, різці-струги. Названі вироби могли бути чужорідною

домішкою, пов'язаною з відвідуванням тієї ж діюни носіями донецької культури.

О. Ф. Горелік пов'язав походження індустрії Теплої з рогалицькою фінальнопалеолітичною культурою [Горелік, 1986]. Такий висновок, імовірно, був продиктований бажанням відшукати «місток» між фінальним палеолітом і неолітом Сіверського Дінця. У наш час уявляється, що така спроба навряд чи знайде підтвердження новими археологічними матеріалами. Надто великий хронологічний інтервал відділяє аллердську рогалицьку культуру від атлантичного комплексу Тепла. У той же час, у момент, коли було відкрито комплекс Тепла, не були ще опубліковані комплекси матвівокурганської культури, розкопки яких поставили з усією гостротою проблему східного кордону розповсюдження гребениківських пам'яток. Відзначаючи схожість матвівокурганських і гребениківських пам'яток, Л. Я. Крижевська зробила висновок про культурну спадкоємність гребениківських пам'яток і Матвієвого Кургану [Крыжевская, 1979, с. 5-10]. О. Ф. Горелік же, відзначивши паралелі комплексу Тепла з гребениківськими пам'ятками, ствердив дотепну теорію про їх генезу на схожій царинківсько-рогалицькій підоснові [Горелік, 1986]. На даний час у нас немає підстав вважати основну частину комплексу Теплої чимось відмінним від гребениківських пам'яток, оскільки ми досить упевнені в міграції частини гребениківських племен у Приазов'я. Можливо, що виникнення комплексу на середньому Дінці пов'язано з одним із перших проривів гребениківського населення в Подоння й Приазов'я. Можна висувати будь-які теорії про долю такого роду міграції: Гребениківське населення Подоння могло загинути на новому місці або бути асимільованим місцевими неолітичними племенами, могло пересунути в степове Приазов'я й злитися з матвівокурганським населенням, могло прижитися на новому місці й навіть узяти участь у генезі пам'яток типу Старобільськ. Будь-яка з цих гіпотез потребує додаткової аргументації, тому якась одна з них сьогодні не може бути визначеною як найбільш прийнята.

Найважливіший висновок, який впливає після порівняльного зіставлення теплянського й старобільського комплексів, — старобільське населення за своїм походженням досить імовірно могло бути одним із потоків носіїв гребениківської культури, що розселилися на початку неоліту.

Не менше проблем ставить перед нами зіставлення крем'яних комплексів Матвієвого Кургану й Старобільська. Парадоксально, але порівняно з комплексом Тепла, територіально більш віддалений Матвіїв Курган має більше рис, що пов'язують його з комплексом Старобільськ. Можливо, це пов'язано з тим, що комплекс Матвіїв Курган більш представницький і через це більш інформативний.

Порівняння показує, що практично всі риси крем'яної індустрії Старобільська знаходять аналоги в матвівокурганських комплексах. Так, для Матвієвого Кургану властива наявність плоских і конічних нуклеусів для пластинок (рис. 10:1-4). Геометричні мікролі-

ти Матвієвого Кургану — низькі й середньовисокі трапедії (рис. 10:20-28); для їх виготовлення мікрорізева техніка, скоріш за все, не застосовувалася. Є група виробів, що відповідає першій морфемній групі старобільської стоянки: пластини із зустрічною й паралельною ретушшю (рис. 10:5, 6, 19), пластини з виїмками, у тому числі й з діагонально розташованими (рис. 10:7, 11, 12), скребачки на пластинах з ретушованими краями (рис. 10:6-10, 13, 14). Другій морфемній групі Старобільська відповідають скребачки на відщепках підовальної форми (рис. 10:15-18). Ця обставина може бути свідченням високого ступеня взаємозв'язку між згаданими комплексами. Слід відзначити, однак, і відмінність: у Старобільську зовсім відсутні шліфовані сокири. Однак, даний факт не може бути значущим з тієї причини, що сокир у Старобільську немає зовсім. Не виключено, що це результат господарської специфіки комплексу.

Проблема порівняння Матвієвого Кургану й Старобільська, яким би високим не був індекс схожості їх крем'яних комплексів, значно ускладнюється їхньою хронологічною асинхронічністю. Як відомо, для Матвієвого Кургану-1 є дві радіокарбонні дати —  $7505 \pm 210$  BP (GrN-7199) й  $7180 \pm 70$  BP (Le-1217) [Timofeev, Zaitseva, 2000, p. 53-58]. Комбінація цих дат дає другу половину 7 тис. до н. е. Однак, така дата була б надто ранньою для Старобільська, як ми покажемо це при зіставленні з іншими комплексами неоліту Подоння. Досить імовірно, що це протиріччя було б подолане за наявності радіокарбонної дати матвівокурганської стоянки Грунтовський, у інвентарі якого наявна трапедія із струганою спинкою. Імовірно, матвівокурганські пам'ятки, про вік яких ми судимо за малою серією дат, могли існувати протягом кількох сотень років і бути генетично пов'язаними з більш пізнім комплексом Старобільськ.

Навряд чи багато значущих фактів про генезу старобільської індустрії дасть нам зіставлення її з крем'яною індустрією ракушечноярської культури. Таке зіставлення буде не зовсім коректним з тієї причини, що ракушечноярського крем'яного надто мало, а в 23-12 шарах Ракушечного Яру відсутні геометричні мікроліти. Відповідно, жодних культурних паралелей із Старобільськом тут немає й бути не може. Інша річ — шари, починаючи з 11. У 11-у шарі вперше зустрічаються трапедії з плоскою ретушшю. Досить імовірно, що це пов'язано із запозиченнями, оскільки навряд чи можливе припущення того, що мешканці Ракушечного Яру винайшли саме ту форму трапедії, яка зазвичай завершує розвиток технології виготовлення геометричних мікролітів у комплексах інших культур. Скоріш за все, припустимі зіставлення із старобільським комплексом крем'яних комплексів 7-3 шарів Ракушечного Яру, тобто саме тих шарів, що пов'язані із зруйнуванням власне ракушечноярської традиції й формуванням нижньодонської культури маріупольської історико-культурної області. Тут, як видно з малюнка 10, домінують форми виробів, які найчастіше зустрічаються в старобільській індустрії. Навряд чи варто надавати цьому

факту будь-якого суттєвого значення, оскільки, по-перше, матеріал для зіставлення досить нечисленний, по-друге, таке зіставлення не пов'язане з наявністю в ракушечноярьській індустрії стійких морфемних груп.

Частковим співпадінням окремих типів крем'яних комплексів 7-3 шарів Ракушечного Яру й Старобільська можна було б і знехтувати, якби не одна обставина: поряд із таким, здавалося б, випадковим співпадінням окремих типів крем'яних виробів ми спостерігаємо й більш численні паралелі керамічних комплексів.

Керамічний комплекс Старобільська значно відрізняється від керамічних комплексів інших неолітичних пам'яток Подоння, перш за все за технологією виготовлення: керамічна маса ретельно відмучена, у домішку наявна дрібно товчена мушля, вміст якої досить сильно варіює, стінки посудин дуже щільні і, як правило, тонкі (0,5-0,6 см). Кераміка добре обпалена, колір як зовнішньої, так і внутрішньої поверхні ближче до відтінків жовтого, і нерівномірність випалу надає стінкам посудин коричневого кольору. На зламах стінки посудин чорні. Поверхня їх, як правило, вилощена.

Як відзначалося раніше, наведений в публікації 1993 р. старобільський посуд був реконструйований досить довільно. При розборі колекції також знайшлися уламки вінчиків і орнаментованих стінок посудин, що й зовсім не були опубліковані. Це підштовхнуло нас до повного перегляду керамічної колекції та до публікації результатів даної роботи.

Усього виявлено фрагменти 23 посудин, 13 із яких за критерієм форми розділено на 5 груп; фрагменти 10 посудин дуже подрібнені й до жодної з цих груп не віднесені.

**Група 1.** Представлена фрагментами 4 посудин. До даної групи віднесено посудини мішкоподібної форми (рис. 4, 5). Кулястий тулуб посудин плавно переходить у масивне заокруглене дно, плічка злегка стягнені (рис. 4:1, 2) або плавно вигнуті назовні (рис. 5:1, 2). Зрізи вінчиків злегка відігнуті назовні (рис. 4:2; 5:1, 2). Посуд 1 групи або не має орнаменту, або орнаментований дуже бідно. На одній із посудин відзначені на плічках три пояски підтрикутних наколів (рис. 4:1). Ще одна посудина орнаментована під зрізом вінчика продряпанними лініями (рис. 5:2). Три горизонтальні лінії нанесені поверх ледь помітних скісних прочерків. Ці прочерки недбалі, виконані, скоріш за все, гострим уламком кістки або скіпки. Імовірно, знаряддя для нанесення прочерків, поставлене під різними кутами, давало одиничні або подвоєні прочерки.

**Група 2.** Представлена фрагментами двох посудин. Їх особливістю є наявність високого прямого вінчика із злегка відігнутих назовні краєм (рис. 6:1, 2). У однієї з посудин при переході в плічка намічений виступ, тулуб дещо роздутий (рис. 6:1). Нижні частини посудин відсутні, однак за реконструйованими екземплярами 3 й 4 груп можна припустити наявність загостреного дна та струнку яйцеподібну форму. Особливістю посудин цієї групи є багата орнаментация. Обидва вироби прикрашені з внутрішнього боку під зрізами вінчиків скошеними насічками. Зовнішня поверхня

прикрашена різноманітними композиціями з прокреслених ліній, простір між якими також заповнений різними прокресленими візерунками. У однієї з посудин між горизонтальними поясками нанесені короткі насічки й друбносітчасте штрихування (рис. 6:2). Друга посудина носить сліди суцільної орнаментации (рис. 6:1): від зрізу вінчика вниз опущені напівкруглі фестони, оточені короткими насічками; нижня частина шийки прикрашена 4 горизонтальними лініями, у просторі між якими нанесені короткі насічки й короткі горизонтальні прочерки. На плічках — орнамент у вигляді широкої хвилястої лінії, окантованої з двох боків короткими насічками. У вільний простір вписані фестони, заштриховані вертикальними прочерками. Нижче розташований ще один пояс горизонтальних ліній, простір між якими заповнено горизонтальними прочерками. Весь орнамент виконано одним знаряддям. Слід відзначити, що орнаментальна композиція на описаній посудині підпорядкована певному алгоритму, що полягає в чергуванні фестонних хвилястих або напівкруглих і горизонтальних орнаментальних зон.

**Група 3.** Представлена фрагментами однієї мініатюрної посудинки (рис. 6:3). Характерною особливістю є високий розтрубний вінчик із злегка вигнутим назовні зрізом. Короткі роздуті плічка різко переходять у яйцеподібний тулуб, але перехід згладжений, без уступчика. Дно трохи загострене. На вінчику помітні сліди ремонту у вигляді круглої конусоподібної свердловини. Орнамент — лінійна ялинка по шийці та короткі малопомітні прочерки в придонній частині. Цікавий спосіб нанесення ялинки: верхній ряд — довгі слабко заглиблені прочерки, нижні два — короткі глибокі нарізи.

**Група 4.** Представлена фрагментами 4 посудин (рис. 7). Об'єднуючою ознакою посудин цієї групи є наявність коротких злегка відігнутих вінчиків, що плавно переходять у слабко профільовані плічка. Єдиний реконструйований екземпляр — струнка, дещо видовжена посудина з трохи загостреним дном (рис. 7:3, 4); ще два — з невиразним прокресленим орнаментом у верхній частині (рис. 7:1, 2). Один виріб прикрашений прокресленою лінією під вінчиком, нанесеною недбало і із перервами — в манері, яку зустрінуто й на одній із посудин 1 групи (рис. 5:2). Ще одна посудина прикрашена пояском прокреслених ліній по шийці; орнамент глибокий, легко розрізняється в профілі (рис. 7:2), від нижнього пояска пушені похилі тонкі врізні лінії, що становили частину якоїсь складної композиції.

**Група 5.** Представлена фрагментами трьох посудин баночного типу. На відміну від виробів перших чотирьох груп (тонкостінних із щільною фактурою, з дрібно відмученим, із домішками дрібної мушлі тістом та підлощеною поверхнею), посудина 5 групи грубіша. Керамічне тісто дуже спіщанене, має незначну домішку крупнотовченої мушлі чи, навпаки, кількість мушлі в домішку вища, ніж у посуді груп 1-4. Стінки посудин дещо товщі, лошіння відсутнє, але наявні грубі розчоси від загладжування (рис. 8:1). Густина кераміки нижча від типової. Характерна риса групи — ба-

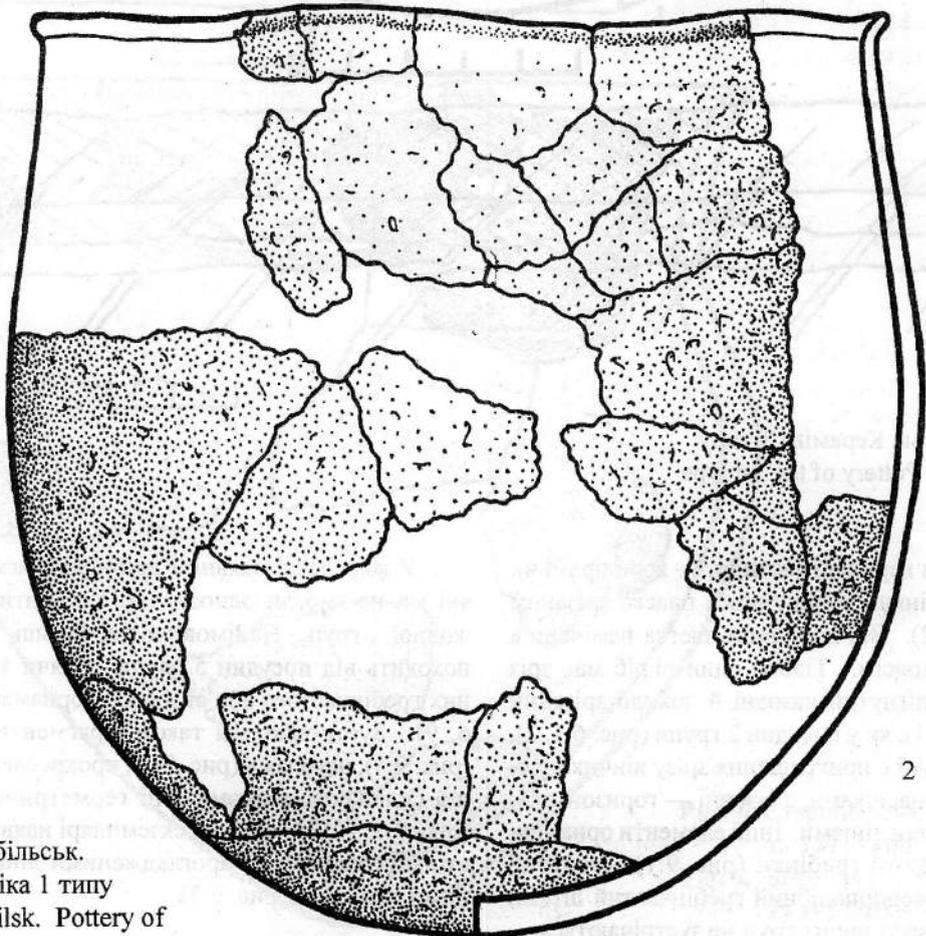
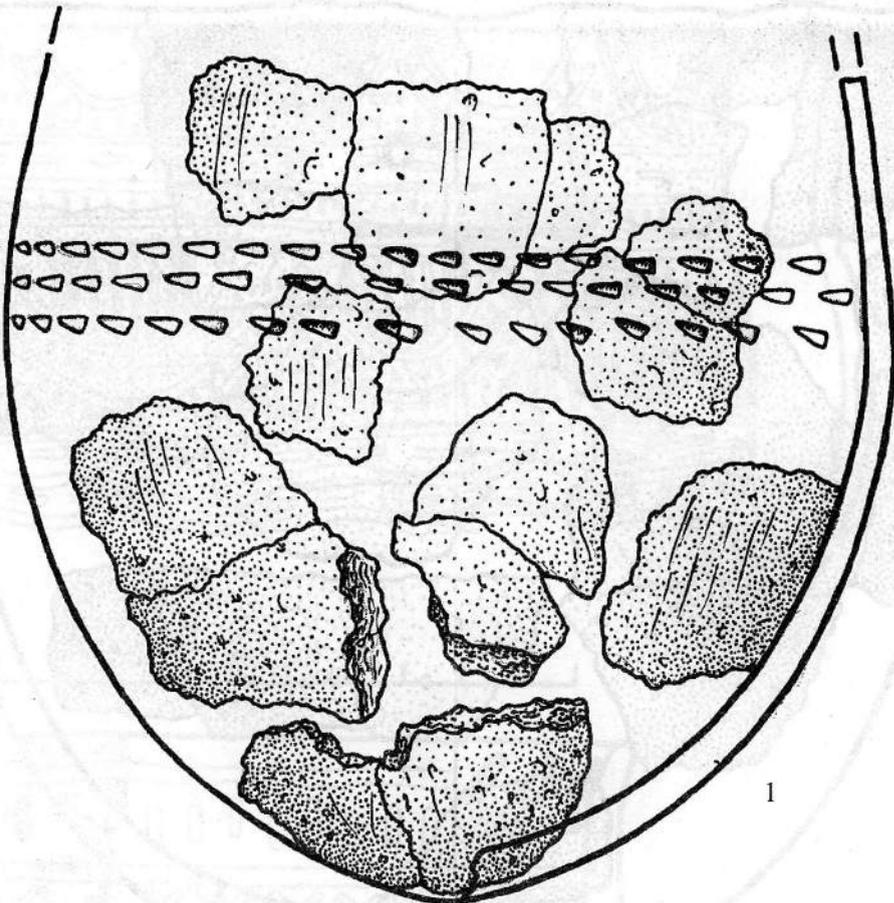


Рис. 4. Старобільськ.  
Кераміка 1 типу  
Fig. 4. Starobilsk. Pottery of  
the 1st type.

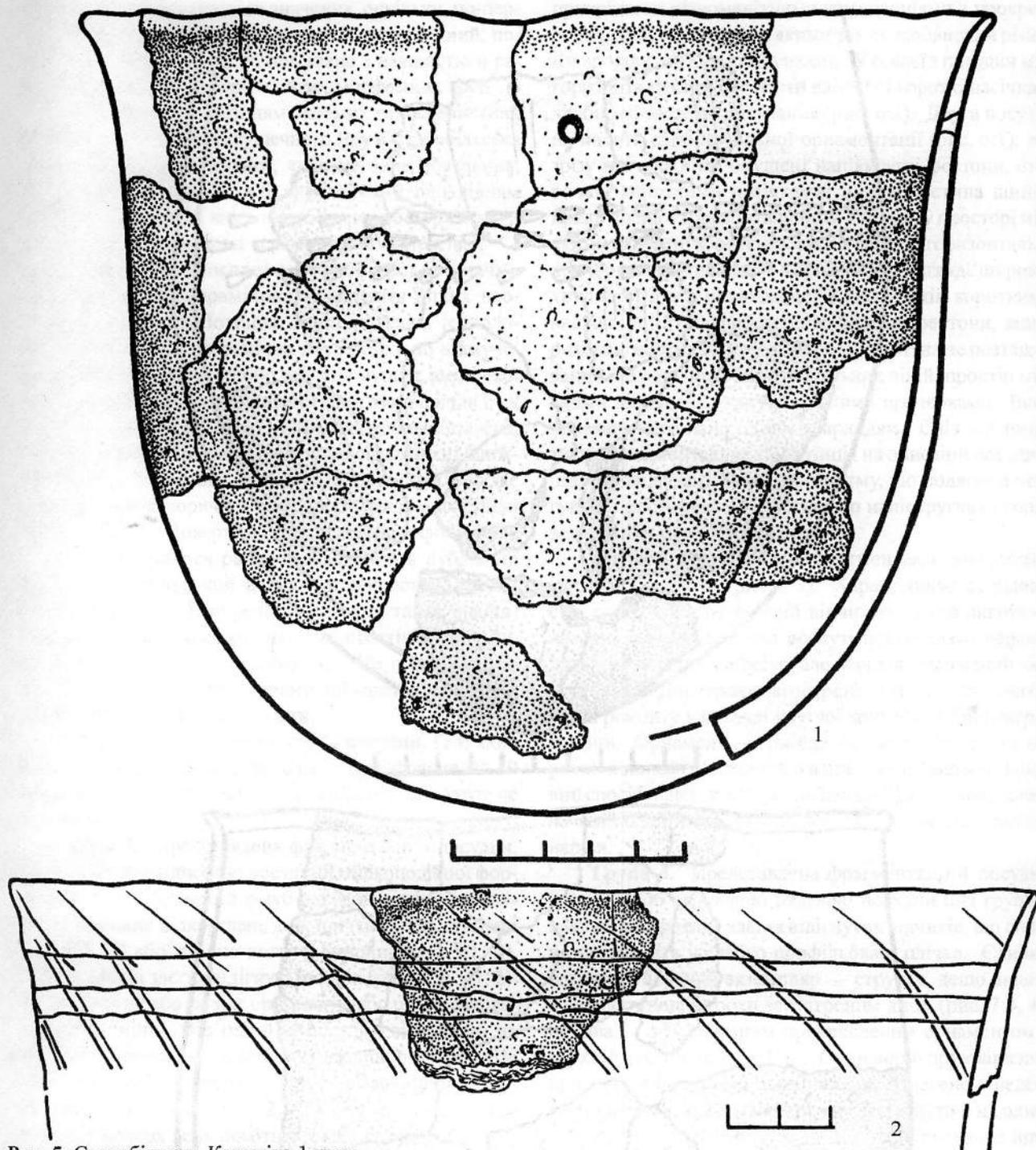


Рис. 5. Старобільськ. Кераміка 1 типу  
 Fig. 5. Starobilsk. Pottery of the 1st type

ночне оформлення верхньої частини, — коли прямі чи злегка стягнені стінки завершуються пласко зрізаним верхом (рис. 9:1, 2). Вінчики лише злегка намічені, а то й не виділені зовсім. Тільки один виріб має зріз вінчика, злегка відігнутий назовні й похило зрізаний усередину (рис. 8:1), як у посудин 2 групи (рис. 6:1, 2). Аналогічним 2 групі є прикрасення зрізу вінчика зсередини похилими насічками, а іззовні — горизонтальними прокресленими лініями. Інші елементи орнаменту — відбитки довгої гребінки (рис. 9:1), двозубий штамп (рис. 8:1), серпоподібний гребінчастий штамп (рис. 9:2) — на посуді інших груп не зустрічаються.

У комплексі наявні 9 дрібних фрагментів стінок, які ми не змогли однозначно зіставити з керамікою жодної з груп. Найімовірніше, більшість цих стінок походить від посудин 5 групи, судячи з наявності на них гребінчастого або скобового орнаментів (рис. 9:5, 6, 9). Зустрічаються також фрагменти з насічками (рис. 9:4), наколами (рис. 9:8), прокресленими лініями, що складають різноманітні геометричні композиції (рис. 9:7, 10). У одному екземплярі наявний фрагмент стінки з широкими прогладженими лініями, обмеженими наколами (рис. 9:3).

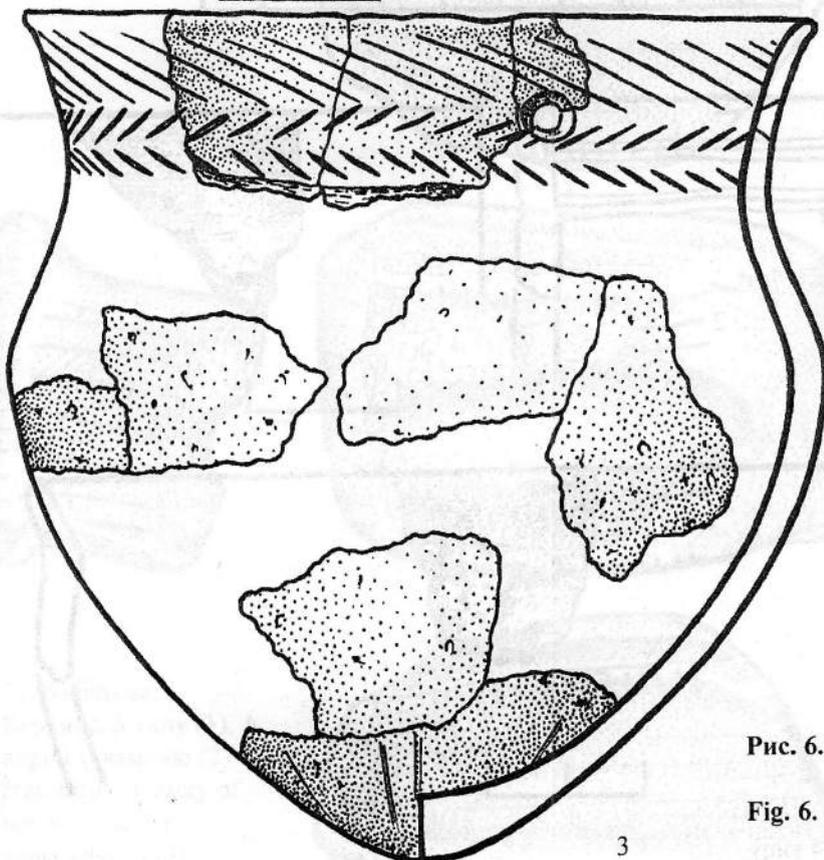
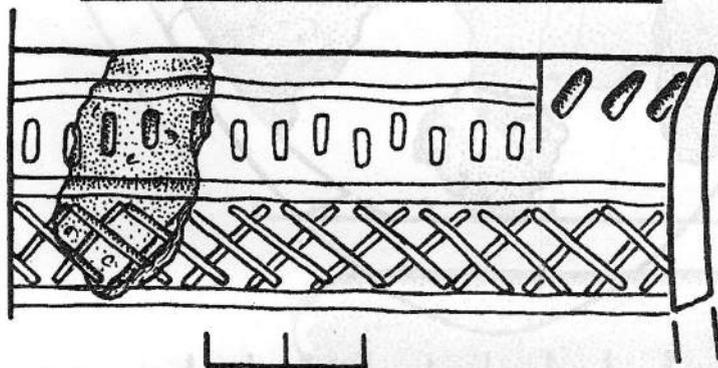
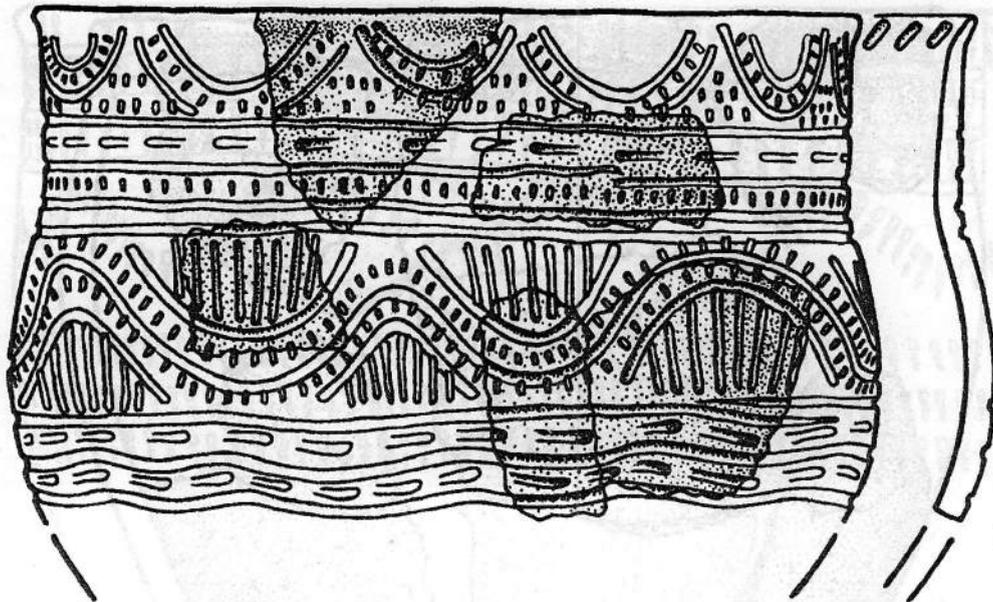


Рис. 6. Старобільськ. Кераміка 2 (1, 2)  
та 3 (3) типів  
Fig. 6. Starobilsk. Pottery of the 2nd (1,  
2) and 3rd (3) type

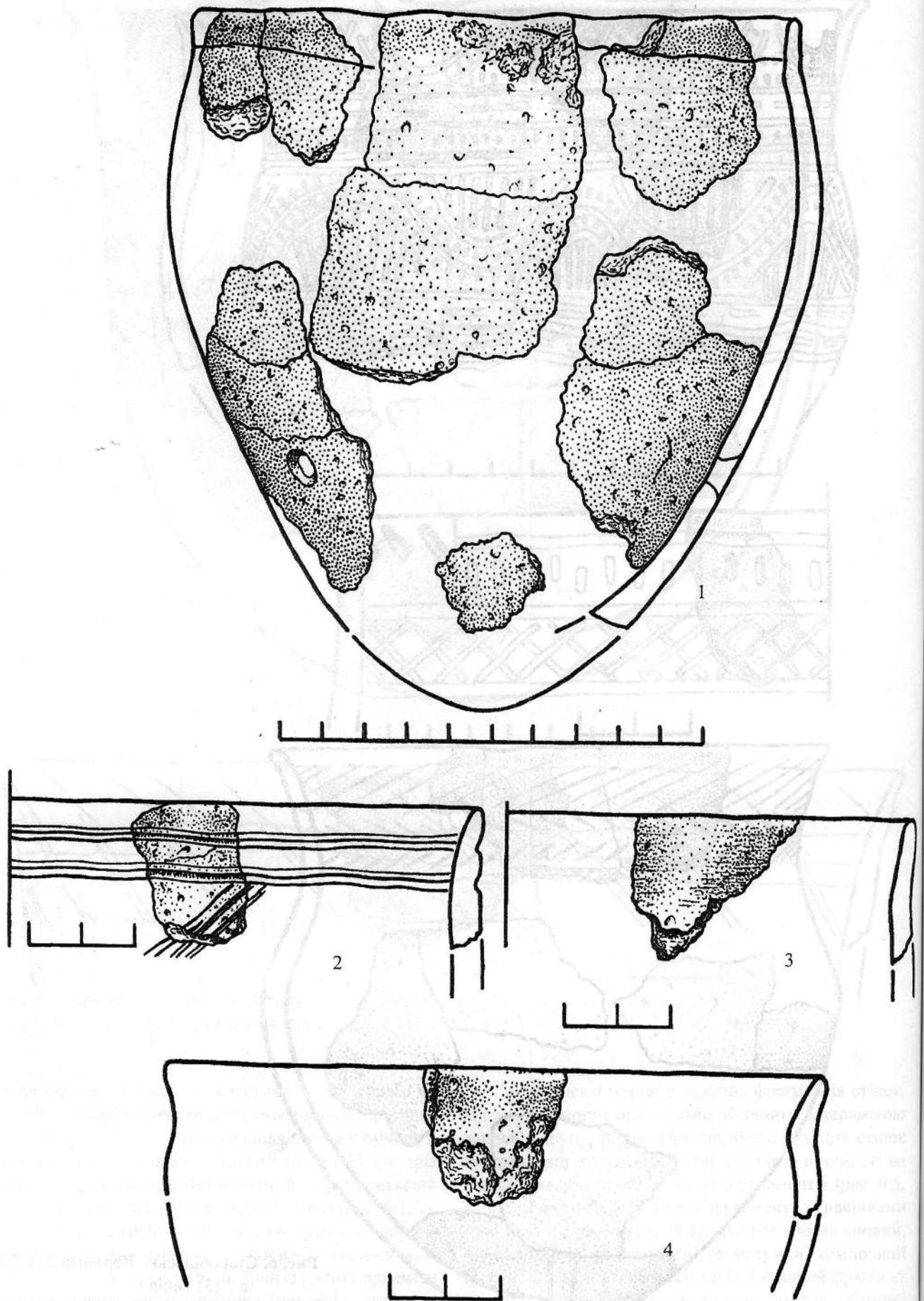


Рис. 7. Старобільськ. Кераміка 4 типу  
 Fig. 7. Starobilsk. Pottery of the 4th type

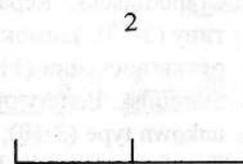
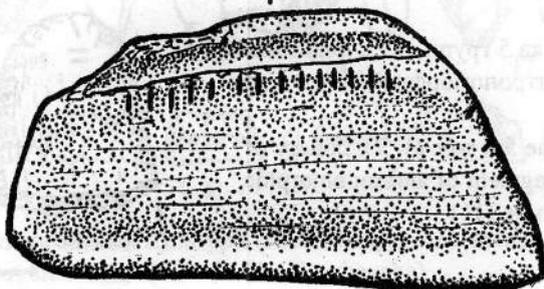
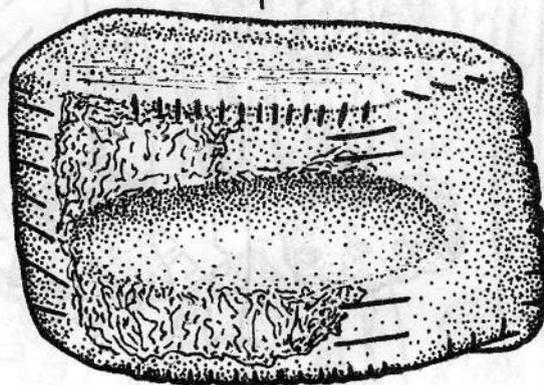
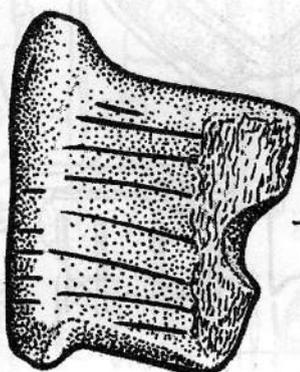
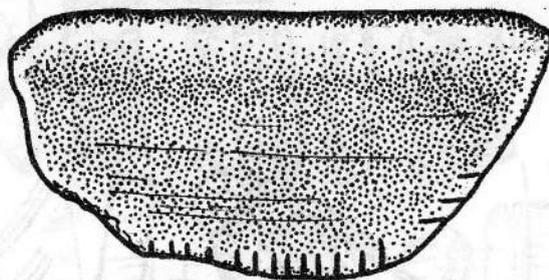
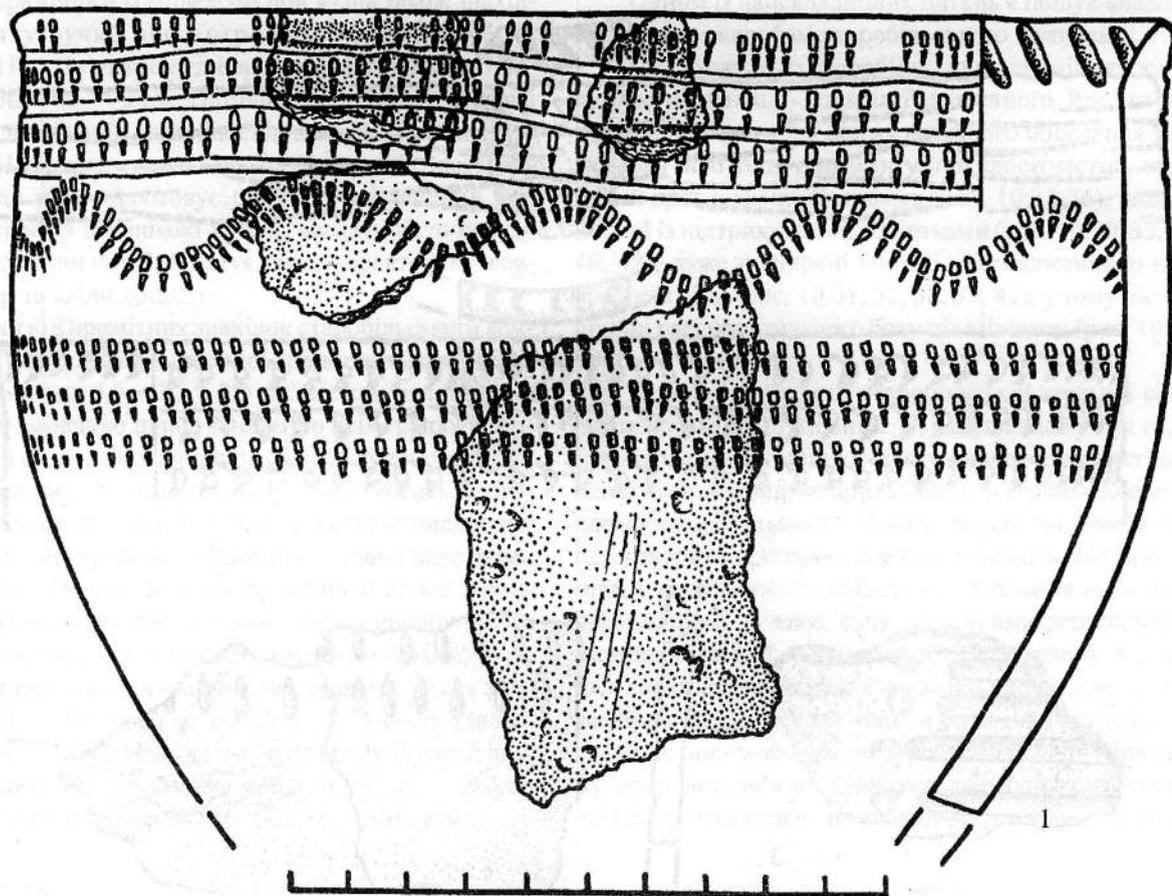


Рис. 8. Старобільськ.  
Кераміка 5 типу (1),  
вироб із каменю (2)  
Fig. 8. Starobilsk. Pottery of  
the 5th type (1),  
stone artefact (2)

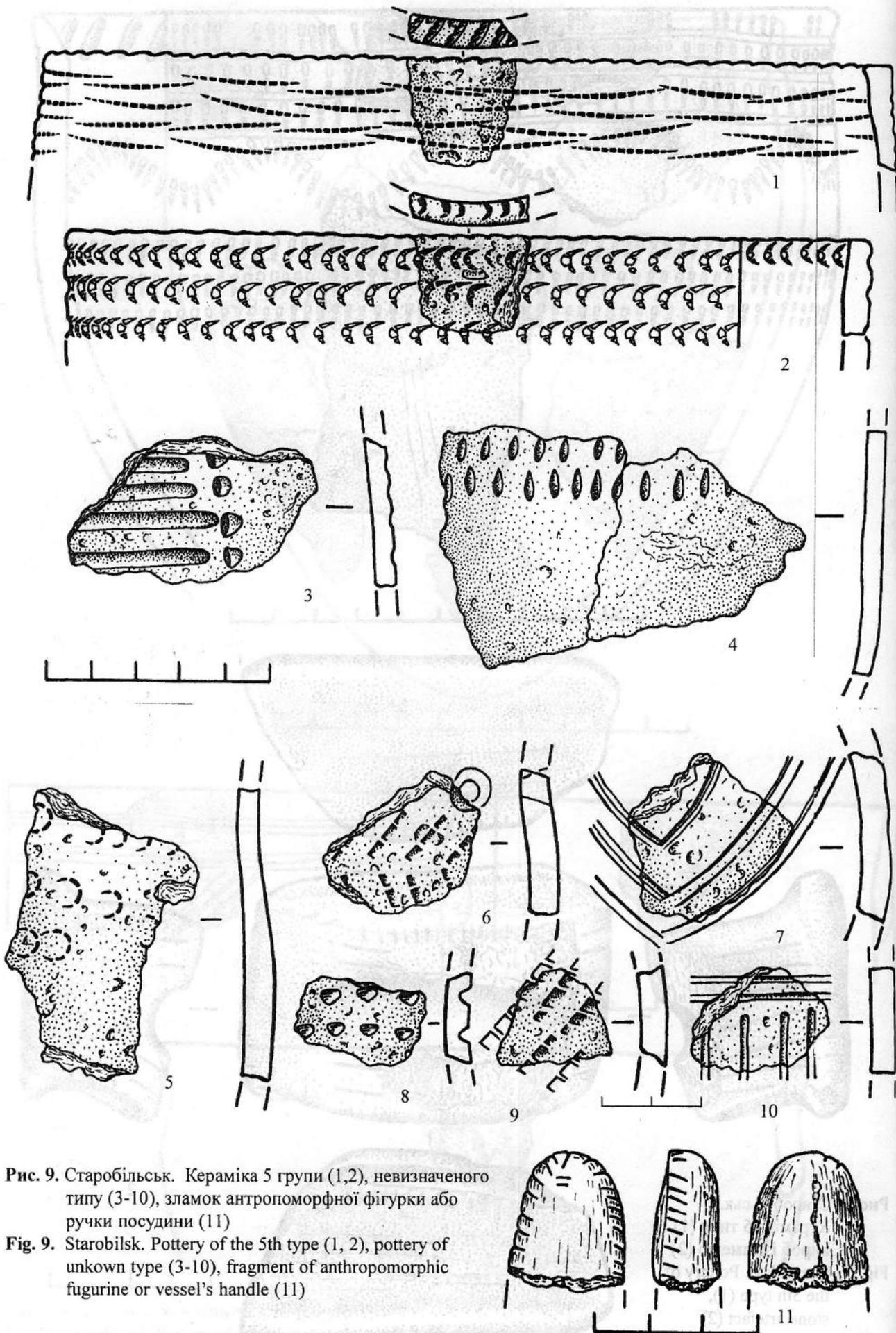


Рис. 9. Старобільськ. Кераміка 5 групи (1,2), невизначеного типу (3-10), зламок антропоморфної фігурки або ручки посудини (11)

Fig. 9. Starobilsk. Pottery of the 5th type (1, 2), pottery of unknown type (3-10), fragment of anthropomorphic figurine or vessel's handle (11)

З керамічним комплексом пов'язана також знахідка уламку ручки або антропоморфної статуетки (рис. 9:11). Це уламок глиняного пластинчастого виробу (довжина — 2 см, завтовшки 1,1 см). У перерізі виріб підовальний, один бік сплющений, верх заокруглений. На бокових гранях по колу нанесені короткі насічки, що ніби облямовує широкий сплющений бік. Тісто якісне, з домішкою мушлі, нагадує тісто посуду 1-4 груп, з яким виріб зближує також характерний жовтий колір та сліди лощіння.

Однією з примітивних знахідок старобільського комплексу є виріб з каменю твердої дрібнозернистої структури розмірами 4,5 × 3,5 × 2,5 см. Це кам'яна плитка з формою, зміненою шліфуванням по всіх гранях. Верхня довга сторона має прошліфований жолобок, бокові довгі сторони сильно спрацьовані. Виріб носить відбитки інтенсивного використання, у вигляді численних подряпин, вищерблень. Грані його вкриті короткими насічками. Окремі ділянки прикрашені більш довгими насічками. Пошук аналогій даному виробу вказує на дві знахідки, пов'язані з різними культурами, дуже віддаленими одна від одної територіально. Одна з таких знахідок походить із комплексу Студенок [Зализняк, 1986, с. 127] у Новгород-Сіверському Поліссі; друга пов'язана з підйомним матеріалом, зібраним поблизу поселення Ракушечний Яр [Белановская, 1995].

Одним із найскладніших питань є пошук аналогій керамічним виробам старобільського комплексу.

Про схожість із старобільським керамічним комплексом кераміки 7-3 шарів Ракушечного Яру ми вже говорили. Саме в 7-3 шарах названого поселення з'являються нові типи орнаменту: похилосітчастий, виконаний прокресленими лініями (рис. 10:34-36), накольчастий із підтрикутними відбитками (рис. 10:30, 33, 37, 40, 42); дуже поширені широкі прогладжені або прокреслені лінії (рис. 10:31, 32, 38, 39, 41), у тому числі й лінійні насічки з тильного боку під вінчиком (рис. 10:38, 39).

Цілковитої аналогії старобільській кераміці ракушечноярська не становить. У Ракушечному Ярі переважають щільні горщики сірого кольору, найчастіше з плоскими денцями, не притаманними керамічному комплексу Старобільська. Однак, навряд чи можна взагалі говорити про прямі аналогії в неоліті. На наш погляд, у неолітичний час більшого значення набувають інформаційні зв'язки, коли культурами-реципієнтами засвоюються ідеї, а не технології в готовому вигляді. Ідея виготовлення щільної кераміки з домішкою мушлі, імовірно, могла запозичуватися через інші технологічні традиції, доповнюючи їх та вдосконалюючи. При цьому, природно, зв'язок артефакту з його прототипом необхідно розглядати не на рівні простого порівняння, але

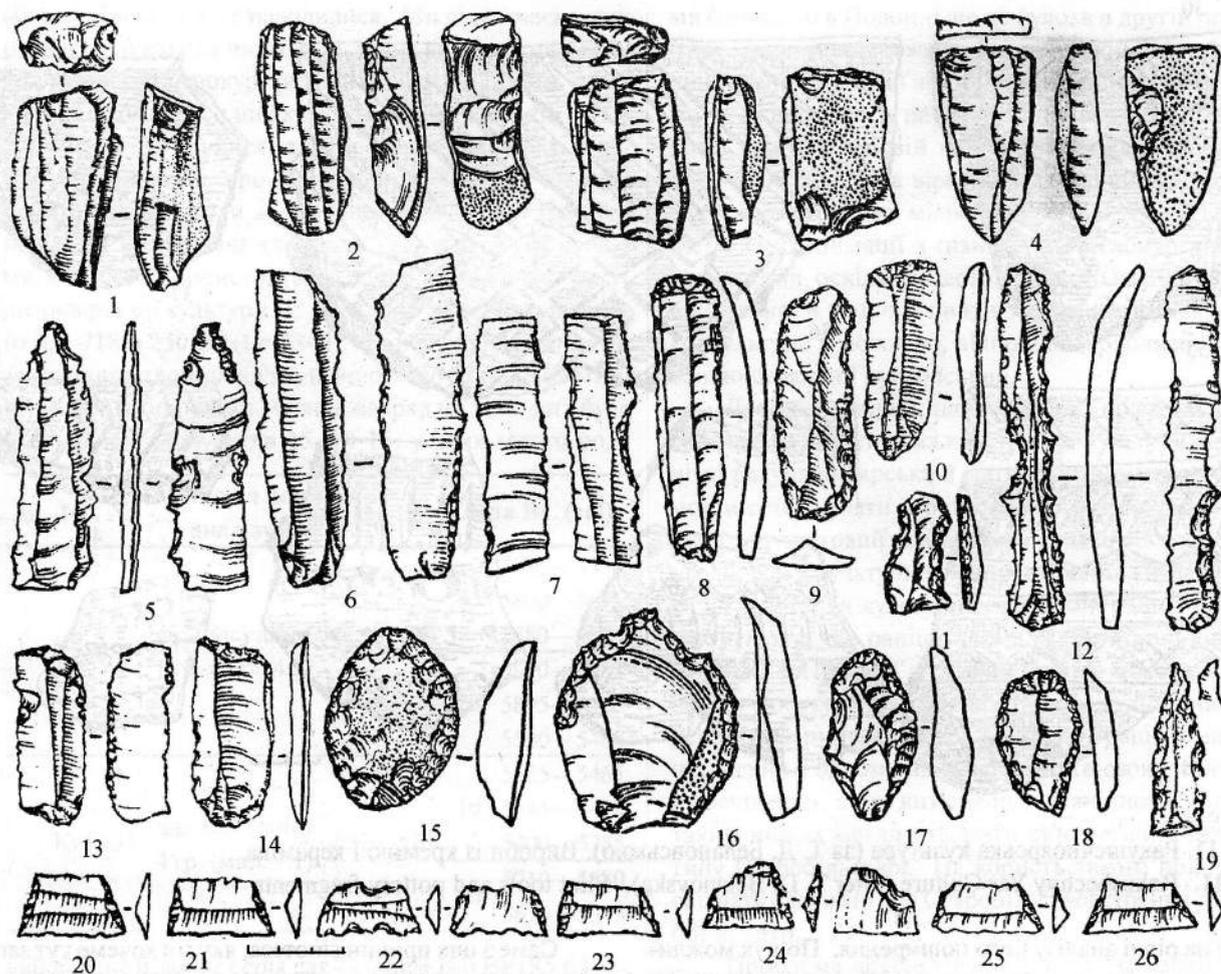


Рис. 10. Вироби з кременю матвієвокурганської культури (за Л. Я. Крижевською)

Fig. 10. Flint artefacts of Matveev Kurgan Culture (after L. Ya. Kryzhevskaya)

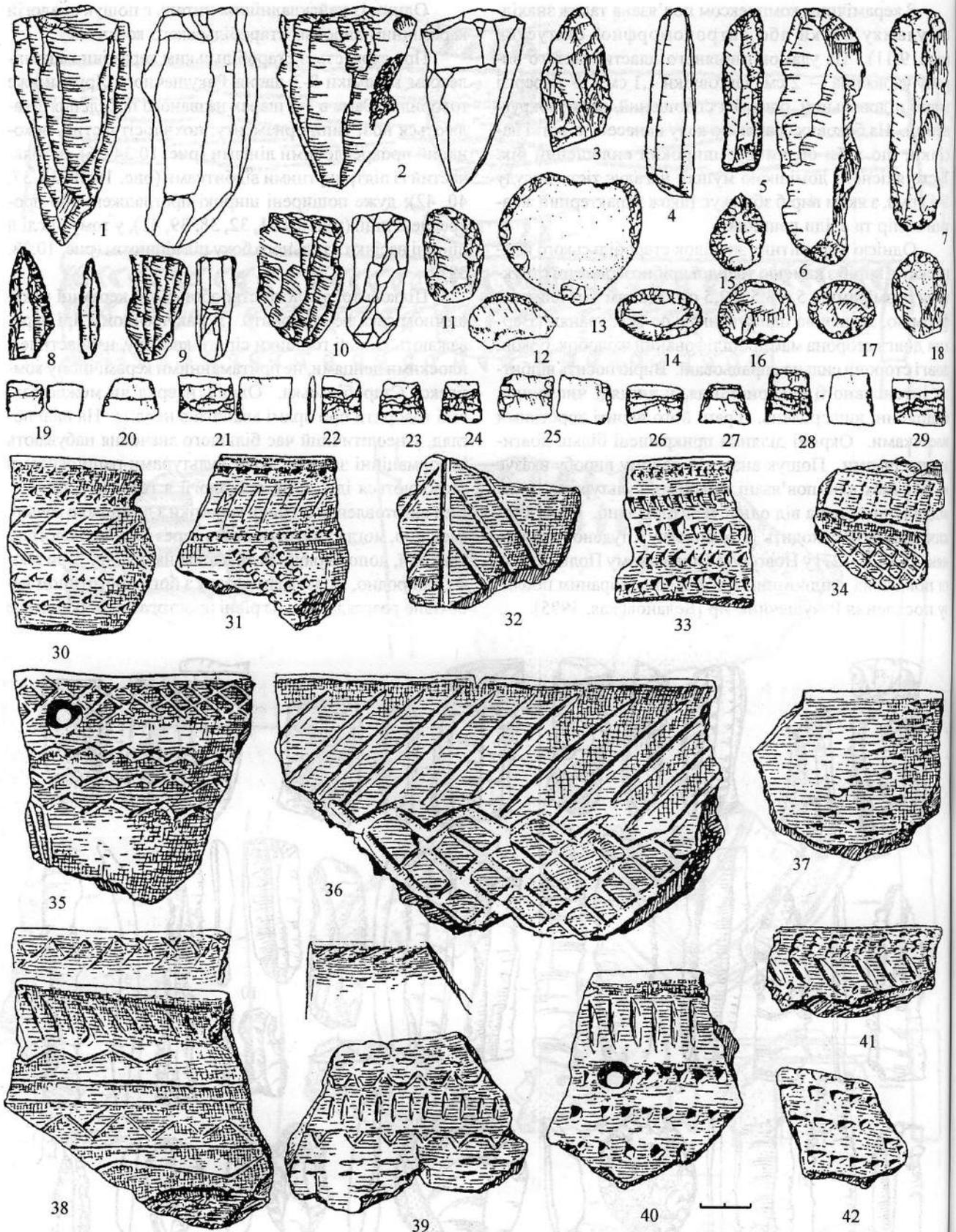


Рис. 11. Ракушечнойарська культура (за Т. Д. Белановською). Вироби із кременю і кераміка  
 Fig. 11. Rakushechny Yar Culture (after T. D. Belanovska). Flint tools and pottery fragments

лише на рівні аналізу його поширення. Пошук можливих шляхів поширення нових ідей по виготовленню кераміки ускладнюється тим, що інформація, яку ми маємо в своєму розпорядженні, вкрай фрагментарна.

Саме з цих причин гіпотеза, яку ми хочемо тут запропонувати, носить характер припущення; в майбутньому, з накопиченням нового фактичного матеріалу, вона може бути уточнена, або навіть і спростована. Але

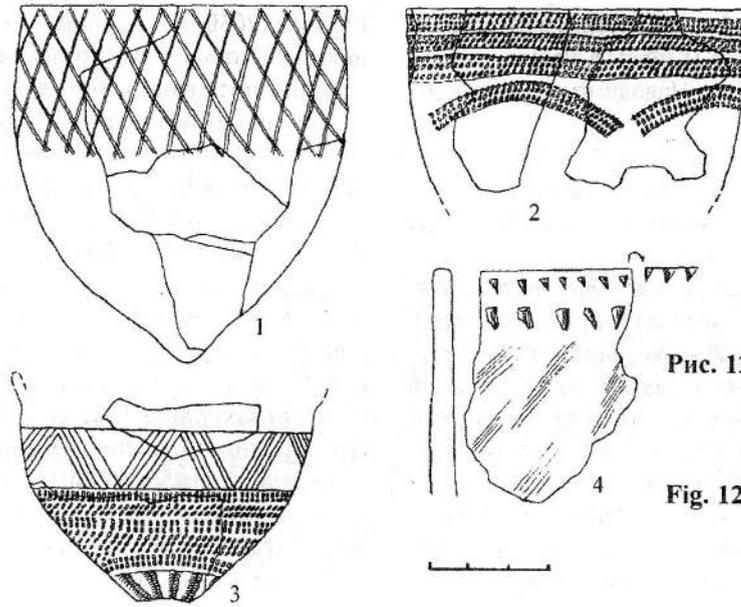


Рис. 12. Раздорське-1 (за В. Я. Кияшком).  
Керамічні вироби 1 (1)  
та 2 (2-4) шарів

Fig. 12. Razdorske-1 (after V. Ya. Kyjashko). Pottery from the 1st (1) and 2nd (2-4) occupation layers

перш, ніж перейти до викладу суті цієї гіпотези, ми хочемо здійснити невеликий екскурс у хронологію матвієвокурганської та ракущечноярської культур. На превеликий жаль, радіокарбонних дат відомо в наш час дуже мало, і далеко не всі вони заслуговують однакового ступеня довіри. Датування матвієвокурганських комплексів нами вже наводилися. Ми відзначаємо, що наявні дати навряд чи можуть маркувати нижню межу існування матвієвокурганської культури. Досить імовірно, що комплекси цієї культури могли існувати вже в той час, коли з'явилися такі вироби, як трапедії зі струганими спинками, про що говорить матеріал стоянки Грунтовський. Коли ж це могло відбутися? Для відповіді на це питання стосовно Подоння й Приазов'я ми можемо використовувати лише хронологію ракущечноярської культури. Є дата для 9 шару Ракущечно-го Яру  $7180 \pm 250$  BP (Le-5344). Як нам відомо, це третій за старшинством шар Ракущечно-го Яру з трапедіями зі струганими спинками. Однак навряд чи така дата буде правильною: для шарів 15, 14-15, у яких такого роду

слугує більшої довіри, оскільки ці дати одержані для компактно розташованих шарів і у відносно невеликому хронологічному проміжку. З ними чудово узгоджуються датування 5 шару, що містяться в діапазоні 6440-5920 BP. Таким чином, хронологічна «вилка» показує нам, що на початку 6 тис. до н. е. трапедії зі струганими спинками в Подонні ще не було, а в другій половині 6 тис. до н. е. вони вже існували. Таким чином, часом виникнення трапедії зі струганими спинками слід вважати, скоріш за все, період другої чверті 6 тис. до н. е., що в радіовуглецевій хронології відповідає періоду 6800-6700 BP. Така вірогідна дата виникнення нових форм геометричних мікролітів узгоджується з можливістю синхронізації з пізніми матвієвокурганськими пам'ятками, оскільки відстоїть усього на 300-400 років від наявної в наш час нижньої дати матвієвокурганської культури і, можливо, відповідає приблизному датуванню стоянки Грунтовський.

Досить імовірно, що в той час, коли в Приазов'ї складалася мариупольська історико-культурна область, пізні ракущечноярська й матвієвокурганська культури могли співіснувати й опинитися в умовах, які змушують їх до інтеграції та взаємодії. Експансія племен нижньодонської культури неминуче повинна була призвести до згортання культурних традицій ранньонеолітичних культур, що раніше займали територію нижнього Подоння й Приазов'я. Такий процес міг супроводжуватися побутуванням синкретичних культурних утворень, які формувалися в результаті міграцій різних груп населення в одному напрямку. Матвієвокурганці й ракущечноярці, яких витісняли у північному напрямку, таким чином могли створити синкретичну індустрію типу Старобільської. На користь такого припущення свідчать одержані для Старобільської стоянки радіокарбонні дати.

Проблема абсолютного датування стоянки Старобільськ виникла з тієї причини, що кістки на цій стоянці не збереглися. Відповідно, для датування було

№	Лаб. №	Матеріал для аналізу	Дата BP	Дата BC (cal)
1.	Ki-9434	фр. посудини 1 гр. (мал. 4:2)	$6800 \pm 120$	5835—5530
				1σ 5800—5615
				5580—5565
				5970—5955
				2σ 5895—5505
				5500—5480
2.	Ki-9434	фр. посудини 4 гр. (мал. 7:1)	$6570 \pm 120$	5625—5465
				1σ 5445—5420
				5400—5385
				5710—5680
				2σ 5670—5315
				5670—5315

виробів ще немає, є серія дат —  $6930 \pm 100$  BP (Ki-6478),  $6825 \pm 100$  BP (Ki-6479),  $7040 \pm 100$  BP (Ki-6480) [Timofeev, Zaitseva, 2000, p. 53-58]. Ця серія дат за-

відібрано фрагменти кераміки, що містить мушлю. Було здійснено аналіз двох проб (Київська Радіовуглецева лабораторія, Н. Н. Ковалюх). Наводимо результати датування.

Як бачимо, найбільш імовірною датою стоянки слід вважати спільний для двох датувань проміжок 5670-5505 BC, що не суперечить нашим висновкам про генезу старобільської індустрії.

Матвієвокурганське населення відіграло, швидше за все, провідну роль у формуванні старобільської культурної традиції. Про це може свідчити і збіг морфемних груп матвієвокурганської й старобільської індустрії, і відмінність старобільської кераміки та класичної ракушечнойської. Схоже, що ракушечнойська культура стала більшою мірою каталізатором формування своєї культурної традиції керамічного виробництва у носіїв матвієвокурганської культури. Таке припущення досить реальне, оскільки, як нам відомо, в кінці 7 тис. до н. е. в матвієвокурганському культурному середовищі процес становлення керамічного виробництва лише розпочався і міг бути завершеним у першій пол. 6 тис. до н. е. під впливом ракушечнойської культури, замкненість та ізоляційність якої в цей час були подолані внаслідок експансії маріупольського населення. Таким чином, старобільське населення, на наш погляд, генетично пов'язане з матвієвокурганською культурою, носії якої, під впливом чи навіть за безпосередньої участі ракушечнойського населення, винайшли нову технологію керамічного виробництва. При цьому від ракушечнойського населення були перейняті спосіб додавання до фактури глиняного тіста мушлі й технологія випалювання.

Питання про формування старобільської індустрії не зводиться лише до в'яснення історії її генези, тим більше, що, як вже зазначалося, проблему генези ми можемо розв'язати лише гіпотетично. Потребує висвітлення питання про зв'язки з культурами Правобережної України, у тому числі з буго-дністровською культурою. Наявний у старобільському комплексі кубок, виготовлений і орнаментований, можливо, під впливом буго-дністровських традицій, зобов'язує нас розглянути питання про можливість культурних контактів старобільської культурної групи, що формується, і пізньої буго-дністровської культури.

Ми далекі від думки про можливість безпосередніх культурних контактів буго-дністровського й донецького населення в другій чверті 6 тис. до н. е. Однак поширення буго-дністровського імпорту у середовищі дніпро-донецької історико-культурної області дає нам можливість говорити про опосередковані культурні контакти. Хто ж міг на початку 6 тис. до н. е. бути посередником у передачі традицій між настільки віддаленими регіонами? Як це не парадоксально, але ним могло бути пізнє гребениківське населення.

Цей висновок може здатися парадоксальним лише на перший погляд, з тієї причини, що гребениківців традиційно вважають такими, що належать виключно мезолітичній епосі. Чи так це насправді? Наявні радіокарбонні датування комплексів Мирне (7200±80 BC) та

Гіржеве (7050±60 BC) показують синхронність гребениківської та матвієвокурганської культур. Порівняльна хронологія ранніх буго-дністровських і гребениківських пам'яток також свідчить про їх синхронність. Не виключено, що гребениківська культура синхронна не тільки ранній, а й пізній буго-дністровській культурі. На цю думку нашою є наявність у комплексі Гіржеве трапецій зі струганими спинками. Навряд чи слід пояснювати їх присутність у комплексі Гіржеве механічною домішкою, оскільки в комплексі відсутні інші типи знарядь, які могли б бути пов'язані з цими виробами в один комплекс. Не виключено, що в північно-західному Причорномор'ї пласка ретуш на геометричних мікролітах з'являється на два-три століття раніше, ніж у басейні Дону. У будь-якому випадку, ми не маємо в наш час скільки-небудь значущих аргументів, які б могли спростувати можливість синхронного розвитку гребениківської та буго-дністровської культур.

Гребениківське населення за окремими елементами матеріальної культури досить близьке буго-дністровському. Не можна не відзначити типологічну близькість керамічних комплексів, що мають високий ступінь подібності всіх без винятку типів виробів. Більш високий відсоток геометричних мікролітів у комплексах гребениківської культури досить логічно пояснюється мисливським устроєм. У зв'язку з цим доречно навести гіпотезу, висунуту Л. Л. Залізником [Залізник, 1998], який пов'язує походження гребениківської культури не з Царинкою, як це робить В. Н. Станко [Станко, 1988], а з мезолітичним населенням Дунаю та Балкан. Досить імовірно, що схожість буго-дністровської та гребениківської кам'яної індустрії пояснюється спільністю походження на базі балкано-дністровського мезоліту. Не виключено також, що формування буго-дністровської та гребениківської культур було пов'язане з міграцією в буго-дністровське межиріччя й Північне Причорномор'я близьких, родинних груп населення, розвиток яких відбувався паралельно, але в різних природних умовах. Не виключено, що буго-дністровське й гребениківське населення розвивалося в умовах постійних контактів, утворюючи своєї систему типу історико-культурної області, що формується. Досить імовірно, що частина гребениківського населення постійно вливалася до складу населення буго-дністровського межиріччя. Саме це може бути поясненням появи в буго-дністровських комплексах поодиноких кукрецьких вкладнів, які з'являються там вже на найбільш ранньому етапі функціонування гребениківської культури (наприклад, Мирне). Можливо, саме прийшлий характер гребениківської культури й сусідство з кукрецькою культурою стали причинами тієї легкості, з якою гребениківці полишали свою територію, — що й призвело до появи матвієвокурганської культури. Імовірно, що раптова поява матвієвокурганської культури з достатньо розвинутим скотарством могла стати можливою лише в тому випадку, якщо частина гребениківців вже володіла достатньою сумою знань про скотарське господарство (що було можли-

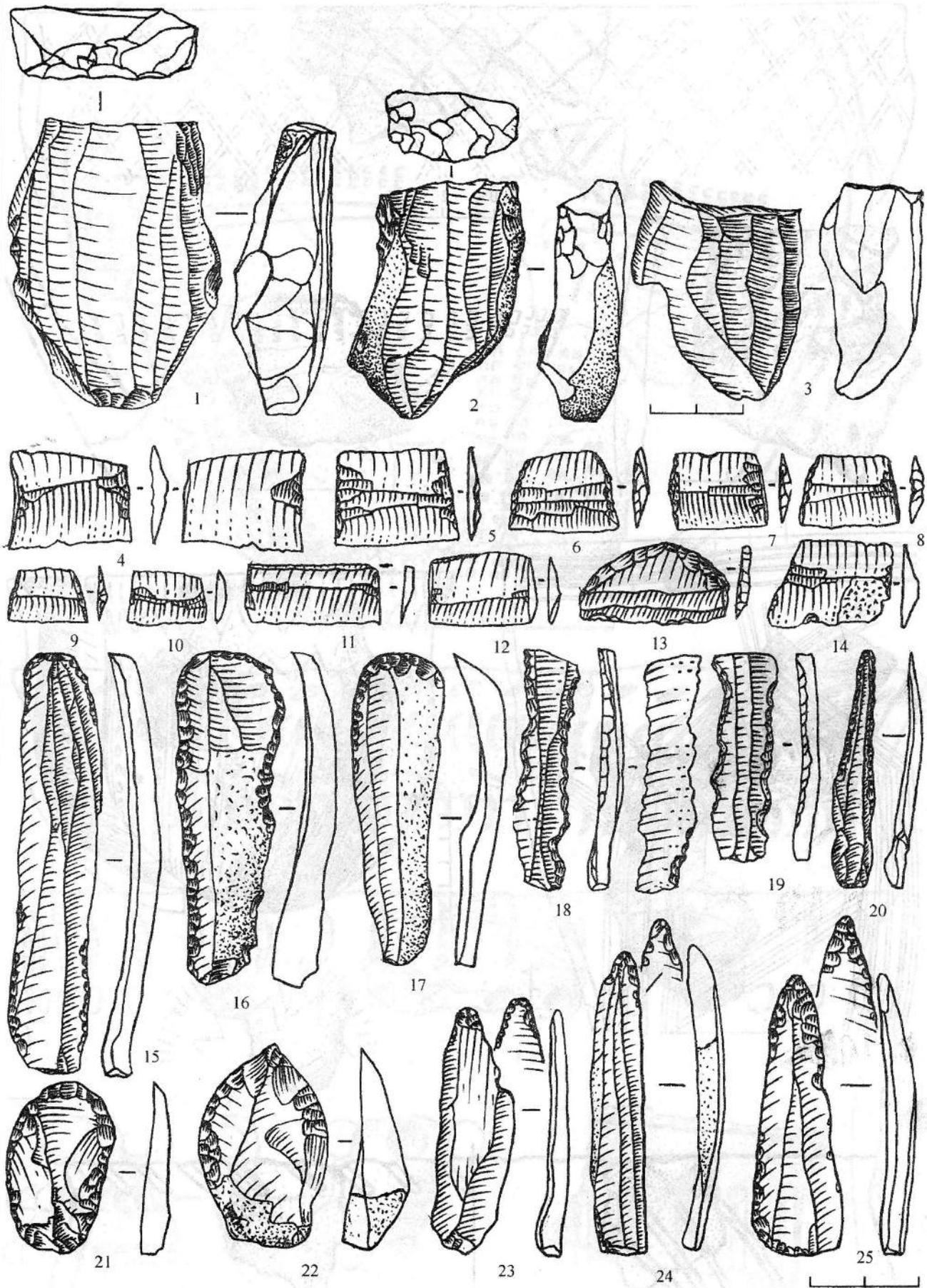


Рис. 13. Туба-2. Вироби з кременю  
 Fig. 13. Tuba-2. Flint tools

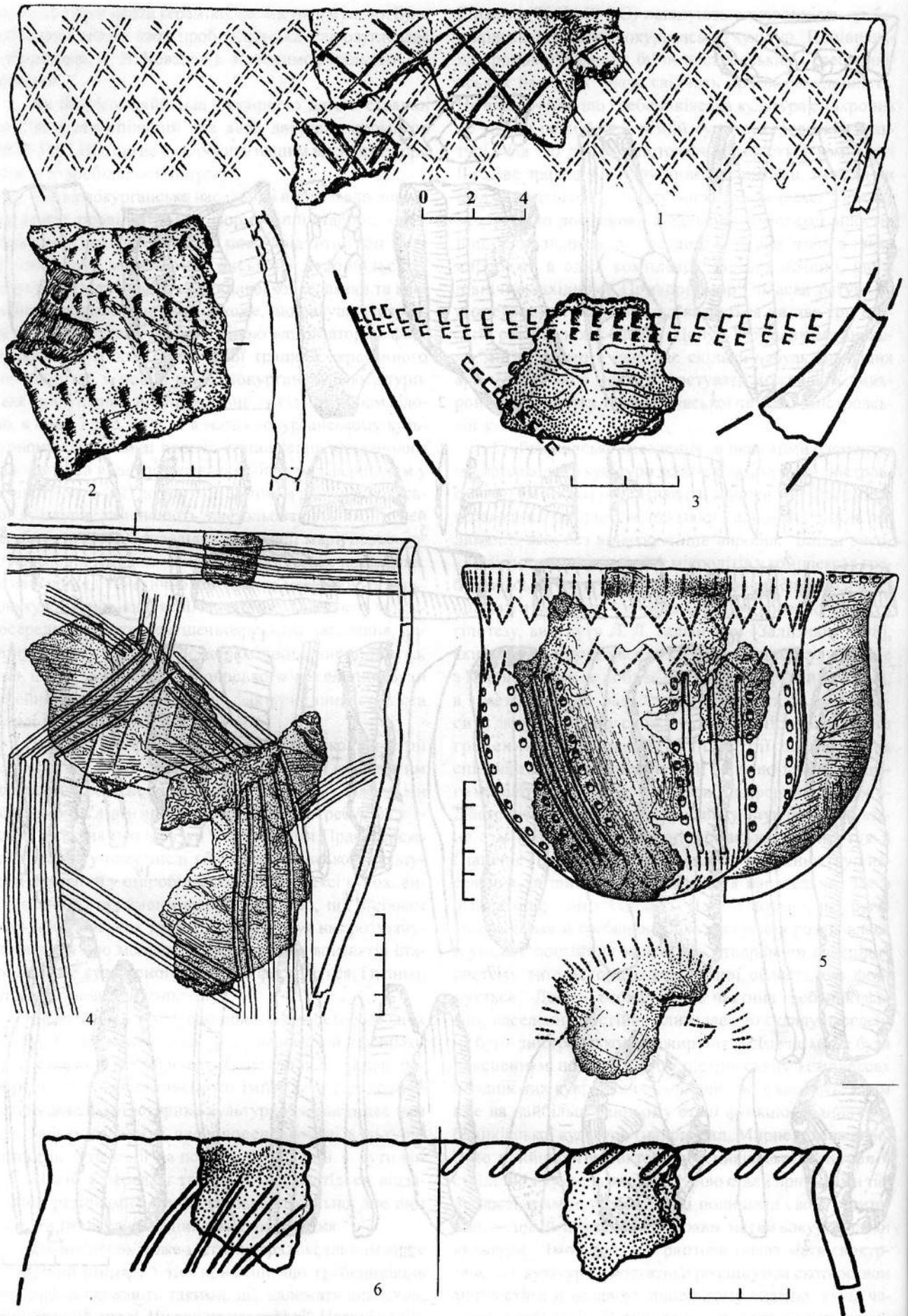


Рис. 14. Туба-2 та Туба-1. Керамічні вироби  
 Fig. 14. Tuba-2 & Tuba-1. Pottery ware

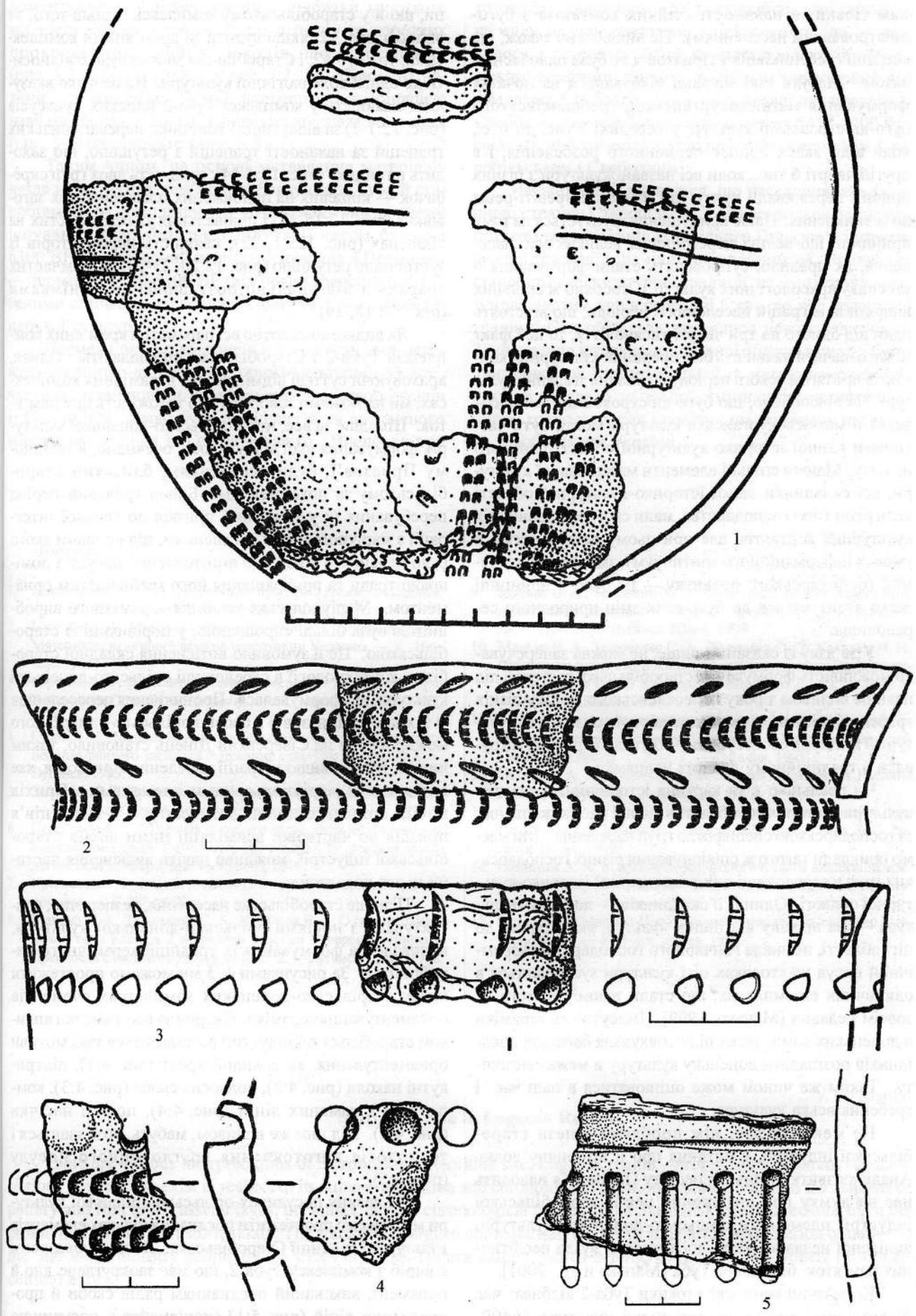


Рис. 15. Туба-2 та Туба-1. Керамічні вироби  
 Fig. 15. Tuba-2 & Tuba-1. Pottery ware

вим тільки за наявності стійких контактів з буго-дністровським населенням). Не виключено також, що міграції гребениківців у Приазов'я не були одночасним актом. Мабуть такі міграції відбувалися на початку формування матвієвокурганської, гребениківської і буго-дністровської культур, у середині 7 тис. до н. е., коли відбувався процес первинного розселення, і в другій чверті 6 тис., коли всі названі культури з різних причин переживали кризу, що призвела врешті-решт до їх зникнення. Наше припущення ґрунтується на тому принципі, що великі переміщення великих мас населення, як правило, супроводять етапи формування й занепаду археологічних культур. Стосовно ж спільних напрямків міграцій населення в періоди, що відстоять один від одного на три чверті тисячоліття, то цей факт може означати наявність безперервних культурних контактів протягом усього періоду існування згаданих культур. Не виключено, що буго-дністровська, гребениківська й матвієвокурганська культури могли бути частинами єдиної історико-культурної області раннього неоліту. Маючи спільні елементи матеріальної культури, всі складники даної історико-культурної області вели різні типи господарства, мали свої зони зовнішніх культурних контактів, але при цьому досить легко, в умовах інформаційного континууму, змінювали напрямки господарського розвитку, — їм було в принципі легко адаптуватися до будь-яких змін природного середовища.

У зв'язку із сказаним вище, не можна заперечувати можливість формування старобільської індустрії під певним впливом з боку переселенського потоку пізніх гребениківців, які, в умовах глибокої кризи своєї культури й культури своїх сусідів — буго-дністровців, мігрували в традиційному для них напрямку.

Чи реальною є та картина історичного розвитку культурно-історичної області в складі настільки різних за господарською специфікою груп населення? Ми маємо приклади такого ж співіснування різних господарських груп у середовищі дніпро-донецької історико-культурної області. Один із її складників — донецька культура — на відміну від інших культур, які входили до цієї області, не знала гончарного господарства: керамічний посуд на стоянках цієї культури зустрічається в одиничних екземплярах, що стали відомі, до того ж, зовсім недавно [Манько, 1999]. Відсутність кераміки в донецьких комплексах підштовхувала багатьох дослідників розглядати донецьку культуру в межах мезоліту. Таким же чином може оцінюватися в наш час і гребениківська культура.

Не менш цікаве, ніж проблема генези старобільської індустрії, є питання про її історичну долю. Аналіз розвитку пізнього неоліту Подінців'я наводить нас на думку про витіснення носіїв старобільської індустрії племенами орільсько-донецької культури, виділеної недавно, після дослідження вузла неолітичних пам'яток, біля озера Туба [Манько і др., 2001].

Крем'яний комплекс стоянки Туба-2 відбиває час формування орільсько-донецької культури (6400-6300 BP). У цьому комплексі наявні ті ж морфемні гру-

пи, що й у старобільському комплексі. Більш того, як видно з мал. 12, якщо судити за крем'яними комплексами, то і Тубу-2, і Старобільськ можна було б відносити до однієї археологічної культури. На це чітко вказують: наявність у комплексі Туба-2 плоских нуклеусів (рис. 12:1-3) за відсутності конічних; перевага низьких трапецій за наявності трапецій з ретушшю, що заходить на спинку (рис. 12:4-14); наявність двох груп скребачок — кінцевих на подовжених пластинчастих заготовках (рис. 12:15-17) і підовальних та стрільчастих на відщепках (рис. 12:21, 22); наявність перфораторів із зустрічною ретушшю (рис. 12:20, 23-25) та виїмчастих знарядь з діагонально розташованими виїмками (рис. 12: 18, 19).

Як видно, абсолютно всі параметри крем'яних комплексів Туби-2 і Старобільська співпадають. Однак, враховуючи суттєві відмінності в керамічних комплексах, ми не можемо говорити про тотожність цих пам'яток. Швидше за все, носії орільсько-донецької культури, формування якої відбувалося, очевидно, в західному Приазов'ї, були населенням, близьким старобільському за походженням. Більш тривалий період перебування їх у Приазов'ї призвів до значної інтеграції з маріупольським населенням, під впливом якого було перейнято традицію виготовлення посуду з домішкою трави та прикрашання його гребінчастим орнаментом. Маріупольська традиція керамічного виробництва була більш спрощеною, у порівнянні із старобільською. Це й зумовило витіснення складної старобільської технології в середовищі орільсько-донецької культури, що формувалася. Проникнення переселенців із західного Приазов'я в басейн орільсько-самарського межиріччя та на Сіверський Дінець становило, таким чином, другу хвилю міграції населення Приазов'я, яке витіснялося маріупольськими племенами. Прихід носіїв орільсько-донецької культури в Подінців'я призвів до часткової асиміляції ними носіїв старобільської індустрії, можливо навіть витіснення частини цього населення.

Пізніше старобільське населення, безперечно, контактувало з носіями орільсько-донецької культури, впливало на формування їх традицій керамічного виробництва. За рисунками 4, 5 ми можемо простежити появу в орільсько-донецьких комплексах елементів орнаментування кераміки. Скоріш за все, саме під впливом старобільської індустрії розвиваються такі мотиви орнаментування, як похилий хрест (рис. 4:1), підтрикутні наколи (рис. 4:2), подвоєна скоба (рис. 4:3), композиція з ламаних ліній (рис. 4:4), похилі насічки (рис. 4:6). Під цим же впливом, мабуть, розвивається і технологія виготовлення круглодонного посуду (рис. 4:5).

На деяких посудинах орільсько-донецької культури ми можемо простежити поєднання кількох елементів культурної традиції Старобільська. Досить показовим є виріб з комплексу Туба-2, що має заокруглене дно й орнамент, виконаний поєднанням рядів скоби й прокреслених ліній (рис. 5:1) (порівняйте з посудиною рис. 6:1). Фрагменти двох посудин з Туби-1 мають ор-

наментування, у якому поєднані відбитки короткого місяцеподібного гребінчастого штампуга та коротких прокреслених лінійок, наколів, що відступають (рис. 5:2, 3) (порівняйте з рис. 7:2, 3). Примітна наявність у комплексі Туба-2 фрагменту з комбінацією наколів, що відступають, і широких прогладжених ліній (рис. 5:4) (порівняйте з рис. 7:8).

Таким чином, на основі зіставлення матеріалів вузла неолітичних пам'яток поблизу озера Туба й старобільського комплексу, ми визначаємо нижню межу існування старобільської індустрії часом близько 6300 ВР, а приблизний період її існування в Подінців'ї — терміном 6750-6300 ВР (від появи трапецій зі струганими спинками до появи в Подінців'ї орільсько-донецької культури).

Племена орільсько-донецької культури, яка належить до дніпро-донецької історико-культурної області, частково асимілювали, частково витіснили своїх сусідів із Подінців'я. Якою була подальша доля витісненого населення — поки що сказати важко. Висновок про

тотожність свободненської та старобільської кераміки, на жаль, не був коректним, з тієї причини, що, як виявилось, у старобільському комплексі відсутній посуд з різким перегином вінчика, найбільш характерний для комплексу Свободне. Крім того, наявні для поселення Свободне радіокарбонні дати (в межах 5475-5400 ВР) свідчать про значний хронологічний розрив між Старобільськом і Свободним.

Ймовірнішим видається, що населення, яке залишило стоянку Старобільськ, було асимілюване новим потоком переселенців із західного Приазов'я і втратило свої традиції керамічного виробництва. Зникнення старобільської культурної традиції, на наш погляд, було зумовлене тим, що в середині 6 тис. до н. е. культурні традиції Старобільська виявилися нежиттєздатними. Зруйнування історико-культурної області в складі бугодністровської, гребениківської та матвієвокурганської культур призвело до повної заміни системи інформаційних, господарських і політичних контактів населення Лівобережної України.

### Література

1. Белановская Т. Д. Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья. — С-Пб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1995.
2. Горелик А. Ф. Мезолит Северо-Восточного Причерноморья // Материалы каменного века на территории Украины. — К.: Наукова думка, 1984.
3. Горелик А. Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1986.
4. Гурин Ю. Г., Манько В. А. Старобельская стоянка эпохи позднего неолита-раннего энеолита // Древние культуры Подонцовья. — Луганск, 1993.
5. Зализняк Л. Л. Древнейшая история Украины. X—V тыс. до н. э. — К.: изд-во Киево-Могилянської академії, 1998.
6. Крыжевская Л. Я. Нижняя граница и хронология неолитических памятников Северо-Восточного Приазовья // IV Донская археологическая конференция. — Р-на-Д, 1979.
7. Крыжевская Л. Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья. — С-Пб., 1992.
8. Манько В. А., Телиженко С. А., Ковалева В. А. О группе памятников типа Клешня-2 в среднем течении Северского Донца // Древности Северского Донца. — Вып. 2. — Луганск: Шлях, 1998.
9. Манько В. А., Телиженко С. А. Об остриях яниславицкого типа в комплексах донецкой культуры // Древности Северского Донца. — Вып. 3. — Луганск: Шлях, 1999.
10. Манько В. А., Телиженко С. А., Журавлев О. П., Ковалюх Н. Н. Предварительные итоги исследований узла неолитических памятников у озера Туба // Древности Северского Донца. — Вып. 5. — Луганск: Шлях, 2001.
11. Манько В. А. Финальнопалеолитический комплекс стоянки Сабовка I в Северо-Восточном Приазовье // Древние памятники Северского Донца. — Вып. 1. — Луганск, 1995.
12. Нехаев А. А. Энеолитические поселения Закубанья // Древние памятники Кубани. — Краснодар, 1990.
13. Переверзев С. В. О генетической подоснове памятников типа Старобельск // Древности Северского Донца. — Вып. 3. — Луганск: Шлях, 1999.
14. Синицын А. А. К проблеме морфологического анализа каменного инвентаря // Проблемы палеолита Центральной и Восточной Европы. — Л.: Наука, 1977.
15. Станко В. Н. Мирное: Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1982.

V. O. Manko

### Starobilsk Site in Lugansk Region

There are various interpretations of Starobilsk—a Neolithic site, Lugansk region—proposed by different scholars. Various notions also exist in respect to its cultural affiliation and chronological position. Coming out from the analysis of pottery and flint tools' assemblages, the author defines chronological frames of the Starobilsk site and reckons upon the problem of its further historical fate. The statement is argued about partial re-settling and partial assimilation of native to the Starobilsk industry people by the tribes of Orilsk-Donetz culture, which belongs to the Dnieper-Donetz historical-cultural entity.

## С. О. Телиженко, В. І. Ткаченко Дослідження стоянки Бугри

У публікації дається аналіз деяких археологічних матеріалів з дослідженої багатощарової пам'ятки Бугри, що на Луганщині.

Під час розвідкових робіт та вибіркових досліджень надзаплавної тераси лівого берега р. Айдар (притока Сіверського Дінця) на околиці села Проїждже Старабільського району Луганської області виявлено поховання дорослої людини [Ткаченко, 1998, с. 149, 150]. Тому нами було вирішено дещо детальніше продовжити обстеження місцевості. Дослідження здійснювала Луганська археологічна експедиція (керівник експедиції Валерій Манько).

Місце, на якому було закладено розкоп у 1999 році (загальна площа 96 кв. м; рис. 2), займає ділянку високого з крутими схилами надзаплавного мису, що вклинюється подекуди в заплавні широкі луки на 30-40 м. Максимальна висота мису над рівнем лук складає близько 8-10 м. Як з південного, так і, частково, з північно-східного боку мис зрізаний технічними засобами для зручності ведення присадибних сільськогосподарських робіт. Отож цілком імовірно, що пам'ятка значною мірою була зруйнована.

У ситуаційному відношенні стоянка розташована в межах південно-західної околиці зазначеного села (місцевість, що відома під назвою «Бугри», з півдня на північ навпіл перетнута автотрасою Луганськ-Новопсков; див. рис. 1). Приблизно за кілометр на захід від пам'ятки протікає р. Айдар.

У розкопі досить чітко простежується голоценова товща нашарувань (зверху-донизу):

0,00-0,28 м — задернований ущільнено-маслянистий прошарок, утворений грубозернистим чорноземом, у середній частині якого зафіксовані артефакти раннього середньовіччя, а в низах — знахідки пізньої бронзи (зрубна культура ?);

0,28-0,60 м — прошарок піску темно-брунатного (похований ґрунт ?) з ущільненими, подекуди солончаковими вкрапленнями та окремими неолітичними знахідками в самих низах;

0,60-0,80 м — прошарок світло-брунатного піску (материк), в якому знахідок не виявлено.

Зважаючи на нечисленність артефактів, можна дійти висновку про певну епізодичність відвідування означеного місця як у неоліті, так і під час пізньобронзової доби.

На дослідженій ділянці зафіксовано всього два поховання салтово-маяцького (?) культурного утворення (IX століття)<sup>1</sup>, зокрема одне з них — кенотафне (рис. 3-4).

**Поховання 1.** (рис. 3). Виявлене, як зазначалося раніше, під час розвідок у південно-східній частині розкопу, в материковому шарі світло-брунатного піску,

куди воно було впущене з верхнього рубежу материка. Максимальна глибина поховальної ями, яку вдалося простежити лише в межах нижніх кінцівок та тазових кісток, складала 125 см.

Поховання являє собою випростане по лінії північний захід — південний схід трупопокладення дорослого чоловіка. Обличчя похованого орієнтоване в північно-західному напрямку, руки зігнуті в ліктях і перебували в області черева. На місці грудної клітини, кістки якої не збереглися, знайдено кварцитовий відщеп невеликих розмірів. Стан збереження кістяка можна охарактеризувати як задовільний, хоча відсутні численні дрібні частини скелету. Досить добре збереглися кістки черепа, верхні та нижні кінцівки (за винятком фаланг пальців), а також тазові кістки. Поряд з похованням зафіксовано пляму темного кольору (залишки ями ?), впущену в материковий шар піску на глибину до 10 см з верхнього рівня шару темно-брунатного піску. У заповненні виявлено декілька невиразних уламків глиняного посуду доби пізньої бронзи.

**Поховання 2** (рис. 4). Зафіксоване в західній частині розкопу. Вхід поховальної ями впущено в материковий пісок з низів прошарку піску темно-брунатного кольору на глибину близько 1,33 м. Впускна яма підвальної конфігурації та розмірами 140 x 150 см зорієнтована по лінії південний схід-північний захід. У південно-східній частині впускної ями, на облямовуючій могильну яму сходинок були зафіксовані сліди тризни — масивна кістка тварини (козя ?). Висота сходинок від рівня підлоги поховальної ями становить близько 6 см. У ямі не виявлено кістяка або ж якихось інших культуровизначальних решток, натомість констатують ями з заплечиками вказує на поховальний обряд, що був притаманний для салтово-маяцької культури. Розміри поховальної ями 90 x 65 см дають підстави говорити про вірогідність ритуального поховання дитини.

На пам'ятці зібрано декілька десятків фрагментів кухонного посуду салтівського походження. На жаль, фрагментів, за якими можна було б здійснити реконструкцію того чи іншого горщика, не виявлено. Крім нечисленного археологічного матеріалу в межах розкопу простежено чіткі сліди господарських ям, характерних для салтово-маяцької культури, в яких зафіксовані дрібні фрагменти кераміки та уламки кісток домашніх тварин.

**Яма №1.** Була впущена з верхньої межі шару піску темно-брунатного кольору в материк на глибину 0,22 м.

<sup>1</sup> Отримана радіокарбонова дата, на жаль, не дала очікуваних результатів

У нижній частині ями по всьому периметру зафіксовано підбій. Форма ями округла, її діаметр — 1,08 м.

**Яма №2.** Простежена з верхньої частини піску темно-брунатного кольору до материка на глибину 0,18 м. Форма ями округла, діаметр 1,10 м; в заповненні знайдено кістки тварин та уламки кераміки.

**Яма №3.** Простежується з верхнього рівня піску темно-брунатного кольору до материка на глибину 0,10 м; форма підовальна. Максимальна ширина ями 0,70 м. В її заповненні зафіксовано кістки тварин.

**Яма №4.** Досліджена не до кінця, проте слід зазначити, що вона впущена в материковий пісок на глибину до 0,08 м з верхнього рівня прошарку темно-брунатного піску. Максимальна ширина ями — 1,45 м.

**Яма №5.** Часткові дослідження показали, що яма впущена в материковий шар піску на глибину до 0,05 м з верхньої межі піскового прошарку темно-брунатного кольору, а її максимальна ширина досягала 1,50 м.

### *Кам'яний комплекс доби неоліту*

Всього в комплексі нараховується 84 вироби, переважно з кременю сірого та темно-брунатного відтінку. Техніку розщеплювання недостатньо повно характеризують 5 нуклеусів. Серед них є традиційний олівцево-подібний для мікропластинок з прямою, досконально підправленою площадкою (рис. 5, 1). Два нуклеуси підконічної форми слугували для сколювання відщепів — також з майстерно обробленими площадками (рис. 5, 2-3). Ще два нуклеуси репрезентують багатоплощадкові зразки для сколювання відщепів (рис. 5, 4-5). Колекцію доповнюють один сколок підправки площадки нуклеуса зі слідами доскональної обробки — авіваж, та реберчастий зразок, наявність якого свідчить про далеко неповну характеристику прийомів техніки розщеплювання, що застосовувалась прадавніми мешканцями стоянки.

Відходів виробництва дуже мало — всього 46 екз., серед яких 30 відщепів та 16 здебільшого фрагментованих пластин, пластинок і мікропластинок.

Виробів з вторинною обробкою — 31 екз. Скребачки репрезентовані трьома зразками, один з яких дугоподібний, виготовлений на сколі підправки нуклеуса (рис. 5, 19), інший — підовальний на відщепі, робочий край якого розміщений на базальній частині (рис. 5, 20). Ще один — з мікролезом на одному з кутів усіченої масивної пластини (рис. 5, 21).

Різців — 6, серед них — єдиний серединний багатофасеточний різець, виготовлений на реберчастому сколі (рис. 6, 1). Мають місце також кутові різці, зокрема подвійний багатофасеточний на усіченому термінальному кінці пластинчастого сколу (рис. 6, 6), двофасеточний на зламаній пластинці, з пласкою протилежною ретушшю по краю (рис. 6, 2), двофасеточний на зламаній пластині (рис. 6, 5), а також кутовий багатофасеточний зразок на зламаній пластині, з основою, підправленою двома фронтальними різцевими скола-

ми (рис. 6, 4). Один різець косокутний фасеточний на зламаній пластинці, з пласкою лускоподібною ретушшю по краю (рис. 6, 3).

Декілька зразків виробів репрезентовані поодинокими класами знарядь. Це — свердло на пластині з ретельно оформленими ретушшю дугоподібними конвергентними краями, що утворюють жальце (рис. 5, 6), трапеція низька симетрична на пластинці з ретушшю, що заходить на спинку (рис. 5, 8), уламок вістря на пластинці зі скошеним кінцем та косоретушованим краєм (рис. 5, 9), а також ретушер на пластині з пологою ретушшю по краях та підправленими пласкими сколами зашліфованими кінцями з боку черевця (рис. 5, 13).

У комплексі мають місце декілька фрагментованих пластинчастих сколів з епізодичною крайовою ретушшю зі спинки (рис. 5, 7) або з боку черевця (рис. 5, 10, 17). Доповнює їх пластинка з пласкою підтесною кінців з боку черевця (рис. 5, 16). А наявність сколу підправки сокирки є свідомством використання макролітичних знарядь прадавніми мешканцями стоянки (рис. 6, 7).

Виробів з виїмками (скобелів) налічується всього 6 екз., у т. ч. 4 бокових на фрагментах пластинок з невеликими, проте виразними крайовими виїмками (рис. 5, 11-12, 18) та два кінцевих на пластині і відщепі (рис. 5, 15).

Відщепів з ретушшю (різальних предметів) — 4. Наявність дрібної фрагментарної ретуші по краях — результат їхньої утилізації.

### *Керамічний комплекс доби неоліту*

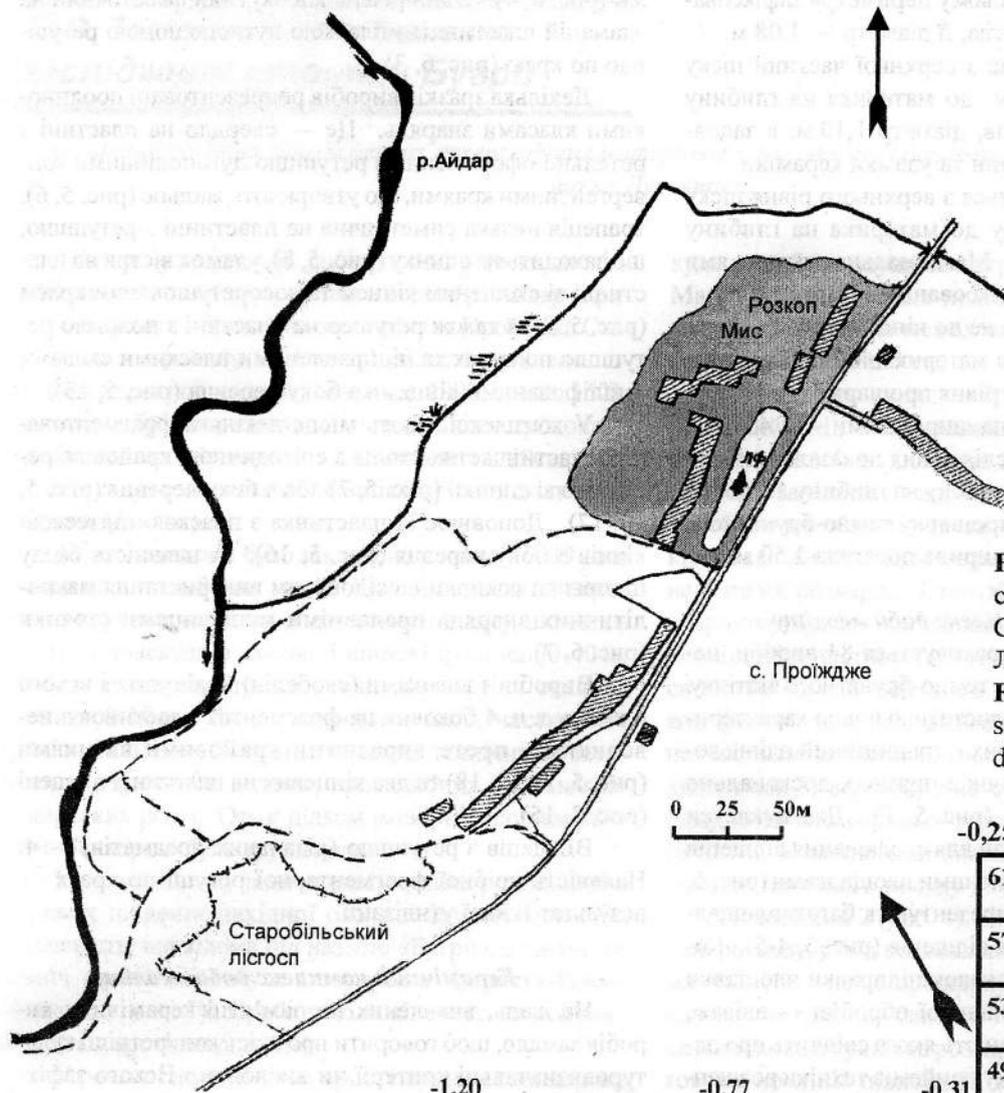
На жаль, виявлених на пам'ятці керамічних виробів замало, щоб говорити про якісь конкретніші культуровизначальні критерії чи висновки. Всього зафіксовано два уламки ліпного посуду.

Фрагмент посуду 1 (рис. 6, 9). Уламок ліпної посудини, орнаментованої прокресленими та перетинаючими одна одну лініями, що утворюють ромби<sup>2</sup>. Крім цього, він зовні старанно загладжений, а з внутрішнього боку — недбало. Структура стінок посудини досить міцна, не дивлячись на наявність домішок піску та дрєсви. Випал посудини досить рівномірний, а колір стінок світло-теракотовий, на зламі — темно-сірий.

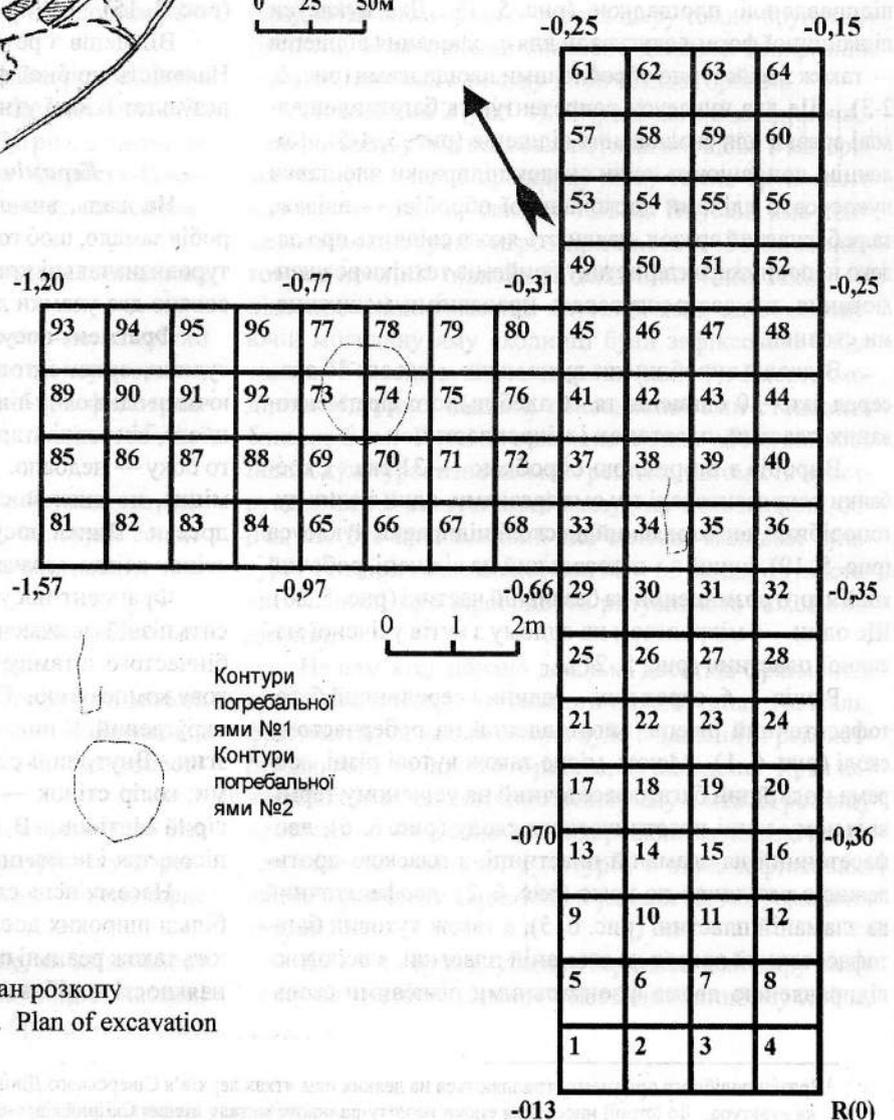
Фрагмент посуду 2 (рис. 6, 8). На вигляд він досить пізній, зважаючи на орнаментацию відбитками гребінчастого штамп, що утворюють специфічну ялинкову композицію. Вінчик вертикальний, на зламі — заокруглений. У нижній частині уламка помітний різкий згин. Внутрішні стінки посудини оброблені розчосами; колір стінок — теракотовий, на зламі має темно-сірий відтінок. В якості домішок застосовувався як пісок, так і незначний відсоток органіки.

Насамкінець слід зазначити, що пам'ятка вимагає більш широких досліджень, а поряд з цим у краї існують також реальні перспективи пошуку нових свідочств наявності подібних неолітичних поселень.

<sup>2</sup> Зразки подібного орнаменту трапляються на деяких пам'ятках верхів'я Сіверського Дінця (див.: Д. Я. Телегін, Дніпро-донська культура. До історії населення епохи неоліту-раннього металу півдня Східної Європи. — К., 1968. — с. 43)



**Рис. 1.** Місцезнаходження стоянки Бугри в Старобільському р-ні Луганської обл.  
**Fig. 1.** Localization of the site of Bugry, Starobilsk district, Lugansk region



**Рис. 2.** Бугри. План розкопу  
**Fig. 2.** Bugry site. Plan of excavation

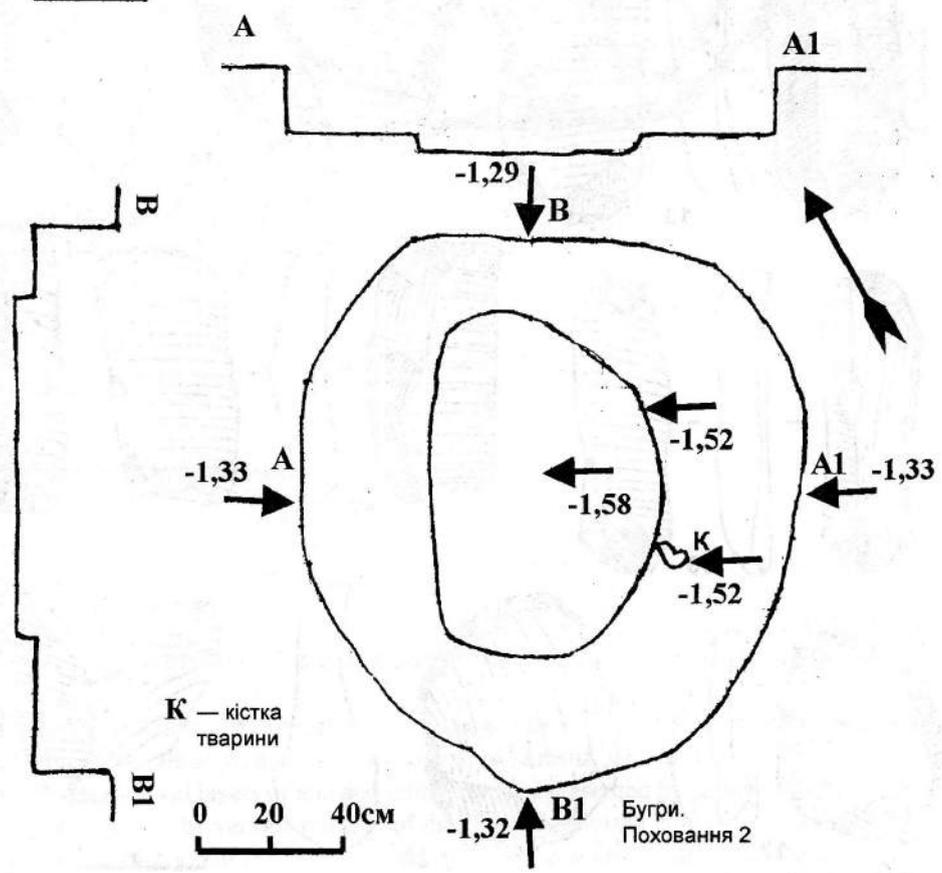
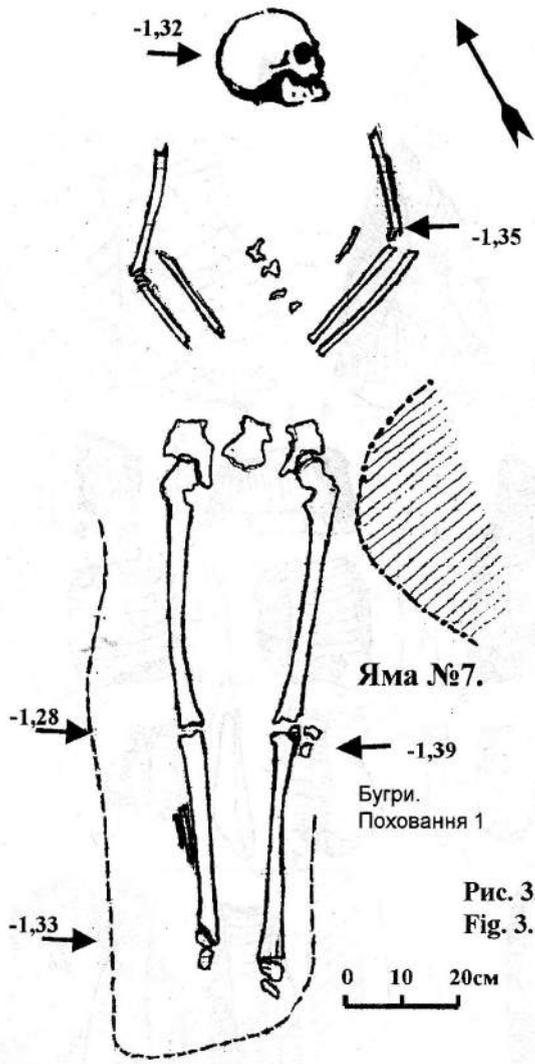


Рис. 4.  
Fig. 4.

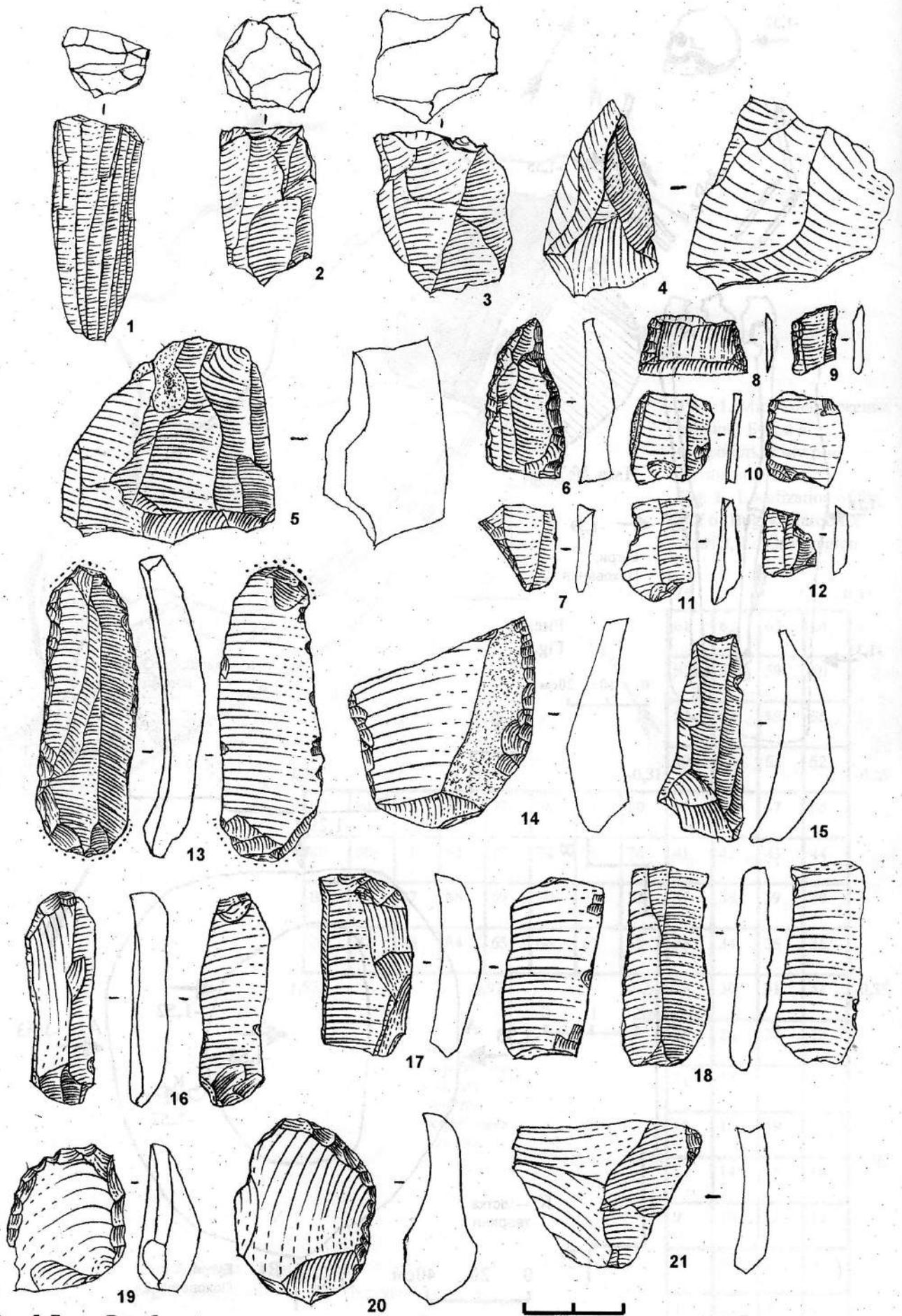


Рис. 5. Бугри. Вироби з кременю  
 Fig. 5. Buggy. Flint artefacts

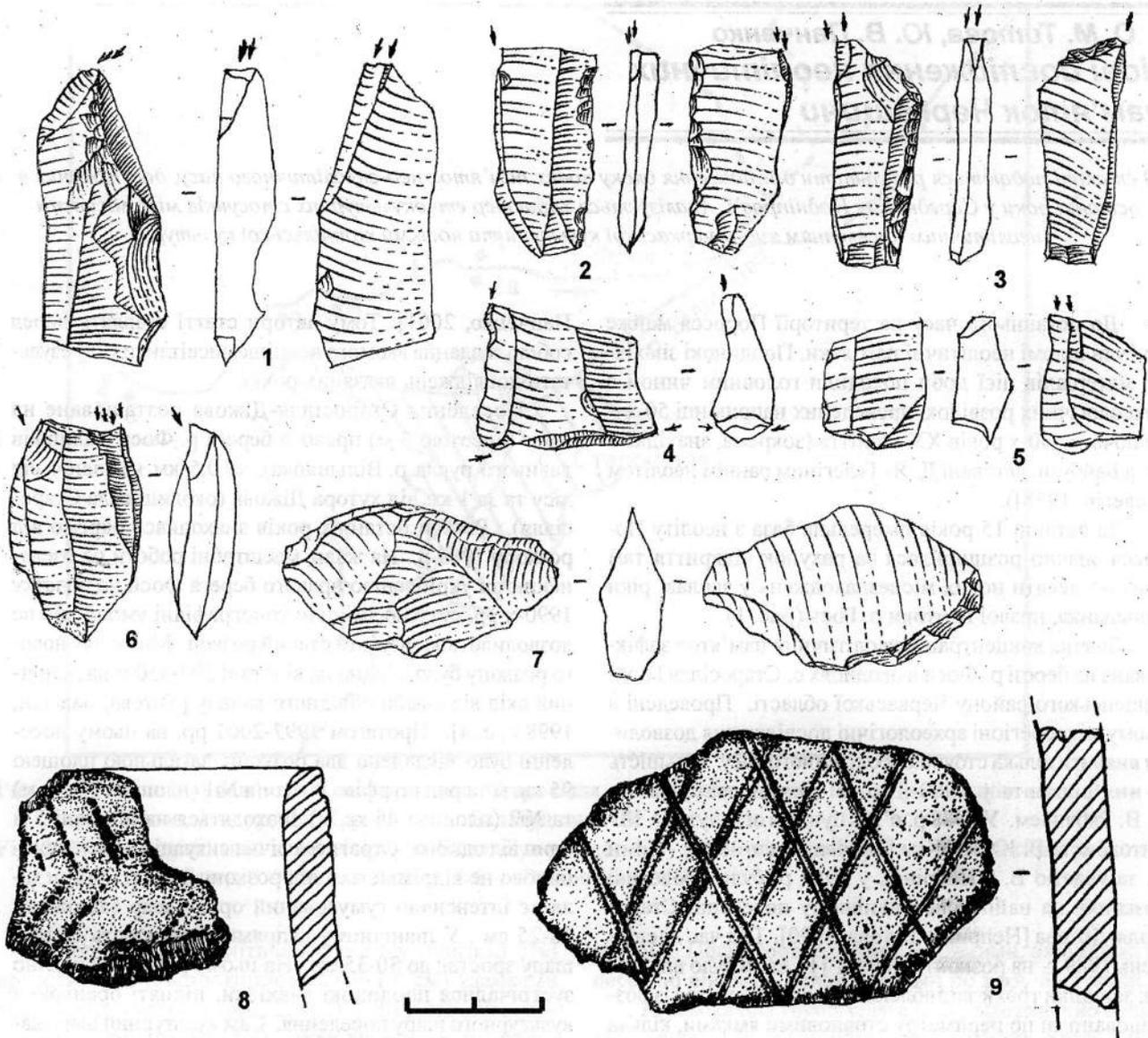


Рис. 6. Бугри. Вироби з кременю. Кераміка неоліту  
 Fig. 6. Bugry. Flint artefacts. Neolithic pottery

### Література

1. Ткаченко В. Нові знахідки доби неоліту-єнеоліту на Луганщині // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. — К., 1998. — с. 149-150.

S. O. Telizhenko, V. I. Tkachenko

### Investigation of the Site of Bugry

Paper presents a new multilayered site discovered nearby village Proyizhdzhe, Starobilsk district, Lugansk region, wherein the analysis of the Neolithic materials as well as anthropological remains is dealt with.

Unearthed area (ca. 100 sq. m) has several layers of archaeological finds, represented by stone artefacts and pottery from the Neolithic and Late Bronze Age, and by various remains of the Saltovo-Maytska culture and Cossack times.

From technical-typological indices of not numerous lithic assemblage, it becomes evident that the latter might be designated to the circle of the Dnieper-Donetz Neolithic culture.

**О. М. Титова, Ю. В. Панченко**  
**Нові дослідження неолітичних**  
**пам'яток Черкащини**

*В статті подаються результати дослідження блоку нових пам'яток нео-енеолітичного часу, досліджених в останні роки у Середньому Подніпров'ї. Аналізується характер етнокультурних стосунків між місцевим неолітичним населенням киево-черкаської культури та носіями трипільської культури.*

До останнього часу на території Поросся майже не були відомі неолітичні пам'ятки. Поодинокі знахідки матеріалів цієї доби походили головним чином з археологічних розвідок, проведених наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ століття (зокрема, знахідки з села Байбузи, датовані Д. Я. Телегіним раннім неолітом [Телегін, 1968]).

За останні 15 років джерельна база з неоліту Поросся значно розширилася за рахунок відкриття там близько десяти нових місцезнаходжень у заплаві ріки Вільшанка, правої притоки р. Рось (рис. 1).

Значна концентрація неолітичних пам'яток зафіксована на березі р. Фоси в околицях с. Старосілля Городищенського району Черкаської області. Проведені в цьому мікрорегіоні археологічні дослідження дозволили виявити кілька стоянок неолітичного часу. Більшість із них відкрита у 1980-і рр. місцевим краєзнавцем В. В. Рябчишем. У 1988 р. п'ять пунктів оглянуто О. М. Титовою та В. Ю. Коеном [Титова, Коен, 1989]. Ними ж, за участю В. І. Непріної, у 1989 р. були проведені розкопки на найперспективнішому поселенні Старосілля-Діжова [Непріна, Титова, 1990]. Під час досліджень 1989 р. на розкритій площі 115 кв. м було виявлено: залишки трохи заглибленого у материк житла із розташованими по периметру стовповими ямками, кілька господарських ям, посипане вохрою випростане поховання, два-три розвали неолітичних посудин, а також крем'яні вироби, зернотерки та пряслиця. Отримані матеріали дали підстави віднести поселення до розвинутого періоду киево-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільноти (далі — ДДС) та датувати його першою половиною IV тис. до н. е. [Телегін, Титова, 1998, с. 112].

Археологічні роботи в околицях села Старосілля були продовжені в 1997-1998 та 2000-2001 роках. Окрім подальших розкопок на поселенні Старосілля-Діжова, завданням експедицій цих років були деталізація археологічної мапи басейну р. Фоси-Вільшанки та пошук нових пам'яток, перспективних для археологічного вивчення.

Проведені дослідження дали матеріали, які дозволяють ввести поселення Діжова у науковий обіг у якості еталонної пам'ятки для даного регіону. Однак цьому перешкоджає недостатня публікація результатів її вивчення. Особливо сказане стосується археологічних досліджень останніх років (1997-2001 рр.), результати яких були висвітлені у стислому вигляді лише в попередніх публікаціях [Титова, Балакін, 1998 б, с. 44-45; Титова,

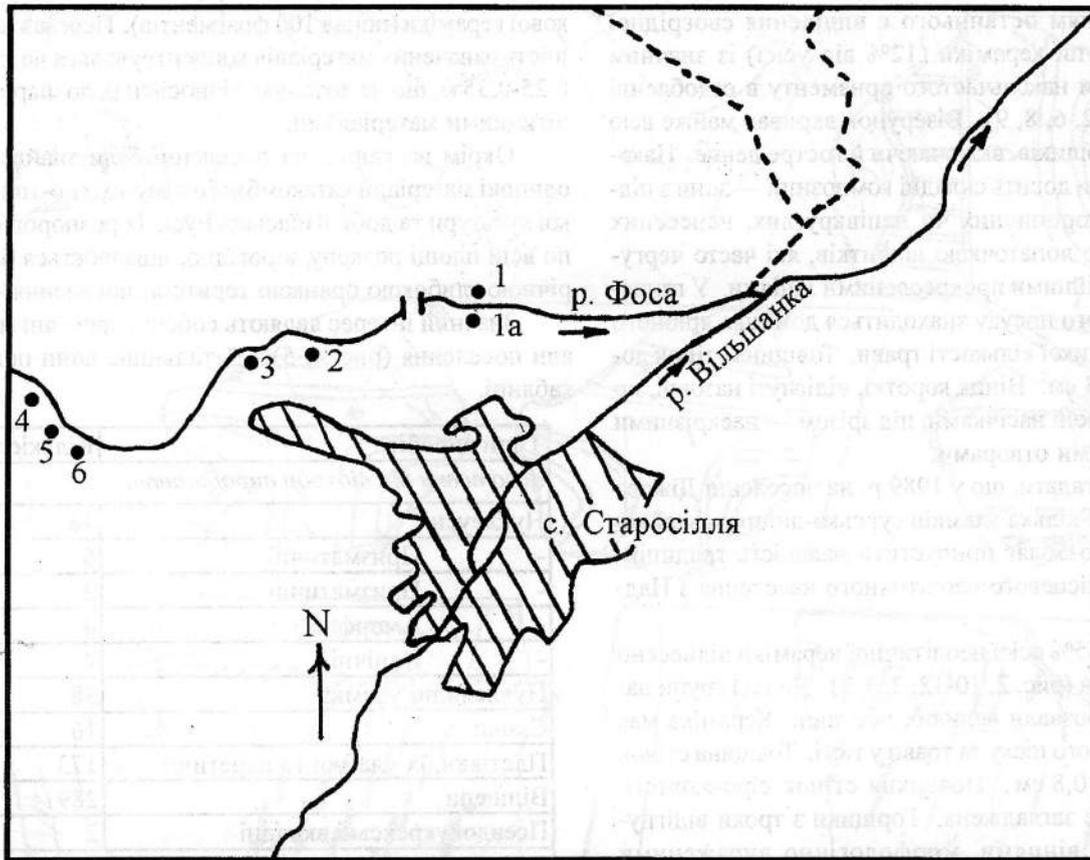
Панченко, 2001]. Тому автори статті ставлять перед собою завдання якомога повніше висвітлити тут результати досліджень вказаних років.

Поселення Старосілля-Діжова розташоване на мису (висотою 3 м) правого берега р. Фоса (залишків давнього русла р. Вільшанка), за 0,5 км на північ від лісу та за 1 км від хутора Діжова (околиці села Старосілля). Розкоп останніх років знаходився окремо від розкопу 1989 р. На жаль, масштабні роботи по озелененню та укріпленню правого берега Фоси на початку 1990-х рр. суттєво змінили топографічні умови, що не дозволило локалізувати старий розкоп. Місце для нового розкопу було обрано на відстані 300-350 м на північний схід від дамби обвідного каналу [Титова, Балакін, 1998 а, с. 4]. Протягом 1997-2001 рр. на цьому поселенні було закладено два розкопи, загальною площею 95 кв. м та ряд шурфів. Розкопи №1 (площею 50 кв. м) та №2 (площею 45 кв. м) знаходяться на відстані 5 м один від одного. Стратиграфічна ситуація в обох принципово не відрізняється від розкопу 1989 р. Згори залягає інтенсивно гумусований орний шар завтовшки 18-25 см. У північному напрямку потужність орного шару зростає до 30-35 см. На цьому рівні спорадично зустрічалися поодинокі знахідки, підняті оранкою з культурного шару поселення. Сам культурний шар знаходиться у наступному горизонті гумусованого темно-сірого суглинку, потужність якого коливається в межах 18-24 см. Нижче знаходиться материковий шар жовто-сірого глеюватого суглинку, який було вибрано до глибини 0,2 м.

На дослідженій площі було зафіксовано близько 6000 знахідок. Переважно це фрагменти кераміки (1877 шт.), знаряддя праці з кременю (204 шт.) та відходи їх виробництва (534 шт.), вироби з каменю (13 шт.) та кістки (42 шт.). Також на поселенні був зібраний численний остеологічний матеріал.

Керамічний комплекс не є однорідним. Окрім неолітичної кераміки, яка складає переважну більшість, з розкопів походить значна група уламків енеолітичного посуду (трипільського та середньостогівського), невелика кількість матеріалів культури багатопружкової кераміки, а також поодинокі фрагменти посудин катакомбного часу, східно-тшинецької культури та давньоруських (XII-XIII ст.).

Неолітична кераміка теж неоднорідна. За специфікою складу тіста, особливостями обробки та орнаментування її можна умовно поділити на кілька груп.



**Рис. 1.** Археологічні пам'ятки в околицях села Старосілля. 1 — Драбовщина I, 1a — Драбовщина-поле, 2 — ур. Діжова, 3 — ур. Ліс-Круча, 4-6 — Балабушине I-III  
**Fig. 1.** Archaeological sites in the vicinity of Starosillya village. 1 — Drabovshchina I, 1a — Drabovshchina-pole, 2 — ur. Dizhova, 3 — ur. Lis-Krucha, 4-6 — Balabushine I-III

Перша група неолітичного посуду (близько 5%) представлена товстостінними (0,9-1,0 см) уламками сіро-жовтого кольору (рис. 2, 1, 2). У тісті відмічені домішки рослинних волокон, зерен кровавику, імовірно, подрібненої черепашки. Обпал нерівномірний, слабкий. Фрагменти дрібні, м'які на дотик, здебільшого окатані. Переважає неорнаментований посуд — гостроденні горщики. Знаходилася ця кераміка у передматериковому шарі. Її архаїчний вигляд дозволяє шукати аналоги серед кола пам'яток лисогубівського типу (чи типу Романкова, Струмеля-Гастятини) [Телегин, Титова, 1998, с. 17].

До другої групи неолітичної кераміки віднесено 8% посуду з помітною домішкою дрібного піску та подрібнених рослинних волокон, слюди у тісті. Поверхня уламків добре заглажена, подекуди підлошена. Близько половини фрагментів орнаментовано — переважає візерунок у вигляді прогладжених ліній, що утворюють криволінійні композиції (рис. 2, 3, 4). Зустрічаються також відбитки прямого 3-4-зубчастого гребінця, скорописних глибоких штампів — наколів (рис. 2, 5). На деяких фрагментах є наскрізні просвердлені отвори. Орнамент наносився під вінцями, мав вигляд горизонтальних рядів гребінцевих відбитків, підкреслених горизонтальними проглаженими лініями, чи рядів глибоких наколів з такими ж проглаженими

лініями. Посуд гостроденний, з прямими, округлими у перетині вінцями, прикрашеними по зрізу насічками.

Кераміка цієї групи залягала стратиграфічно вище від першої. За сукупністю типологічних ознак вона має певні аналоги серед савранського посуду буго-дністровської культури, що є свідченням культурних зв'язків місцевого населення з буго-дністровцями.

Численною (близько 30%) є третя група посуду, яка виділяється досить значною домішкою великих волокон рослин та дрібного піску у глиняному тісті (рис. 2, 5-6). Поверхня посудин добре заглажена, має брунатний колір, товщину стінок 0,5-0,6 см. Для орнаментування використовувався короткий гребінцевий штамп (рис. 2, 7). До цієї групи віднесено розвал горщика, прикрашеного відтисками довгого 5-6-зубчастого гребінця та неглибокими округлими ямками, що утворювали смуги. Під вінцем ямки розміщалися у два ряди, у шаховому порядку. Вінце горщика коротке, трохи відігнуте назовні, денце гостре. Переважна більшість уламків такого посуду залягала у середній частині неолітичного шару.

Описана кераміка має аналогії у ранній дніпродонецькій кераміці, а тому може вважатися проявом місцевої неолітичної традиції, яка на початку розвинутого етапу неоліту Подніпров'я знаходилася під впливом буго-дністровської та надпорізької культур.

Свідченням останнього є виділення своєрідної четвертої групи кераміки (12% від усієї) із значним переважанням накольчастого орнаменту в оздобленні посуду (рис. 2, 6, 8, 9). Візерунок вкривав майже всю поверхню горщиків, включаючи й гостре денце. Наколи утворювали досить складні композиції — зони з підтрикутних скорописних чи напівкруглих, нанесених відступаючою лопаточкою відбитків, які часто чергувалися з подвійними прокресленими лініями. У глиняному тісті цього посуду знаходиться домішка дрібного піску та невеликої кількості трави. Товщина стінок дорівнює 0,4-0,8 см. Вінця короткі, відігнуті назовні, по зрізу прикрашені насічками, під зрізом — наскрізними просвердленими отворами.

Варто нагадати, що у 1989 р. на поселенні Діжова було знайдено кілька уламків сурсько-дніпровської кераміки. Це дозволяє припустити наявність традиційних зв'язків місцевого неолітичного населення з Надпоріжжям.

Близько 45% всієї неолітичної кераміки віднесено до п'ятої групи (рис. 2, 10-12; 3, 1-3). До цієї групи належать і два розвали великих посудин. Кераміка має домішку дрібного піску та трави у тісті. Товщина стінок — від 0,6 до 0,8 см. Поверхня стінок сіро-жовтого кольору, добре заглажена. Горщики з трохи відігнутими назовні вінцями, морфологічно вираженими плічками та гострим денцем. Діаметр одного з горщиків не перевищує 34-36 см, а його висота — 48-50 см. Вінця звичайно підкреслювалися рядом округлих ямок. Орнаменти склалися: з прогладжених прямих ліній, які, смугами по 6-8 ліній кожна, з'єднувалися під прямим кутом на плічках посудини; із зон «паркетного» візерунку, що чергувалися із зонами горизонтальних прогладжених ліній; із «горизонтальних ялинок».

Описана кераміка, в основному, знаходилася у верхньому горизонті неолітичного шару. Саме вона є найхарактернішою для керамічного стилю киево-черкаської культури розвинутого неоліту і фіксує заключний етап існування неолітичного поселення Діжова. Один із названих розвалів горщиків залягав поряд з розвалом трипільської посудини.

Окрім неолітичної кераміки, з розкопу походять фрагменти енеолітичного посуду (трипільської та середньостогівської культур). Серед них переважають трипільські матеріали (близько 300 уламків, шоста частина з яких належить розвалу горщика), що мають аналогії у кераміці поселення Красноставка (рис. 3, 4-6) і разом з ними датуються етапом VI-VII [Белановская, 1957, с. 31-39; Цвек, 1979, с. 163-185]. Ці знахідки, можливо, відбивають початковий етап просування ранньоземлеробського населення у Середнє Подніпров'я.

Також було знайдено невелику (близько 100 уламків) групу середньостогівської кераміки дошнурового періоду культури [Телегин, Нечитайло, Потехина, Панченко, 2001, с. 6-8]. Особливості залягання і цієї енеолітичної кераміки не заперечують співіснування населення даної культури з неолітичним.

Серед матеріалів пізніших періодів звертає на себе увагу декілька розвалів посудин культури багатопруж-

кової кераміки (понад 100 фрагментів). Переважна більшість означених матеріалів концентрувалася на глибині 0,25-0,35 м, що не дозволяє відносити їх до шару з неолітичними матеріалами.

Окрім названих, на поселенні були знайдені поодинокі матеріали катакомбного часу, східно-тшинецької культури та доби Київської Русі. Їх розпороченість по всій площі розкопу, вірогідно, пояснюється багаторічною глибокою оранкою території поселення.

Значний інтерес являють собою і крем'яні матеріали поселення (рис. 4; 5). Детальніше вони подані у таблиці.

Типи виробів	Кількість
<i>Заготовки та відходи виробництва</i>	
Нуклеуси	16
- Призматичні	6
- Призматичні	2
- Аморфні	4
- Конічні	4
Нуклевидні уламки	38
Сколи	16
Платівки, їх уламки та перетини	173
Відщепи	289
Псевдокукрецькі вкладні	2
<i>Вироби із вторинною обробкою</i>	
Трапеції	9
Ножеподібні пластини	11
Скобелі	5
Скребачки	50
- Кінцеві	11
- Бокові	12
- Округлі та підокруглі	27
Знаряддя типу рабо	4
Різці	4
Ретушери	1
Перфоратори (свердла, розгортки, проколки) та їх уламки	6
Стріли	7
- Підтрикутні	3
- Листоподібні	3
- Черенкові	1
Відщепи із ретушню	8

Зауважимо, що крем'яний комплекс, як і керамічний, вказує на складну етнокультурну ситуацію на поселенні. Він характеризується поєднанням як місцевих (конічні нуклеуси, псевдо-кукрецькі вкладні) (рис. 5, 6, 9, 10; 4, 22, 36, 38), так і прийшлих рис (призматичні нуклеуси, округлі скребачки «типу Кізелевого», правильні ножеподібні пластини, значний відсоток перетинів пластин, трапеції) (рис. 5, 11-13; 4, 1-6, 25-27). Імпортовані риси відображають впливи надпорізької та буго-дністровської культур. Окремо треба згадати про згадані вище псевдо-кукрецькі вкладні (рис. 4, 38). Під цією назвою мають на увазі мікроліти з підтескою на черевці. Від звичайних кукрецьких вкладнів вони відрізняються своєю товщиною. Зважаючи на це, а також

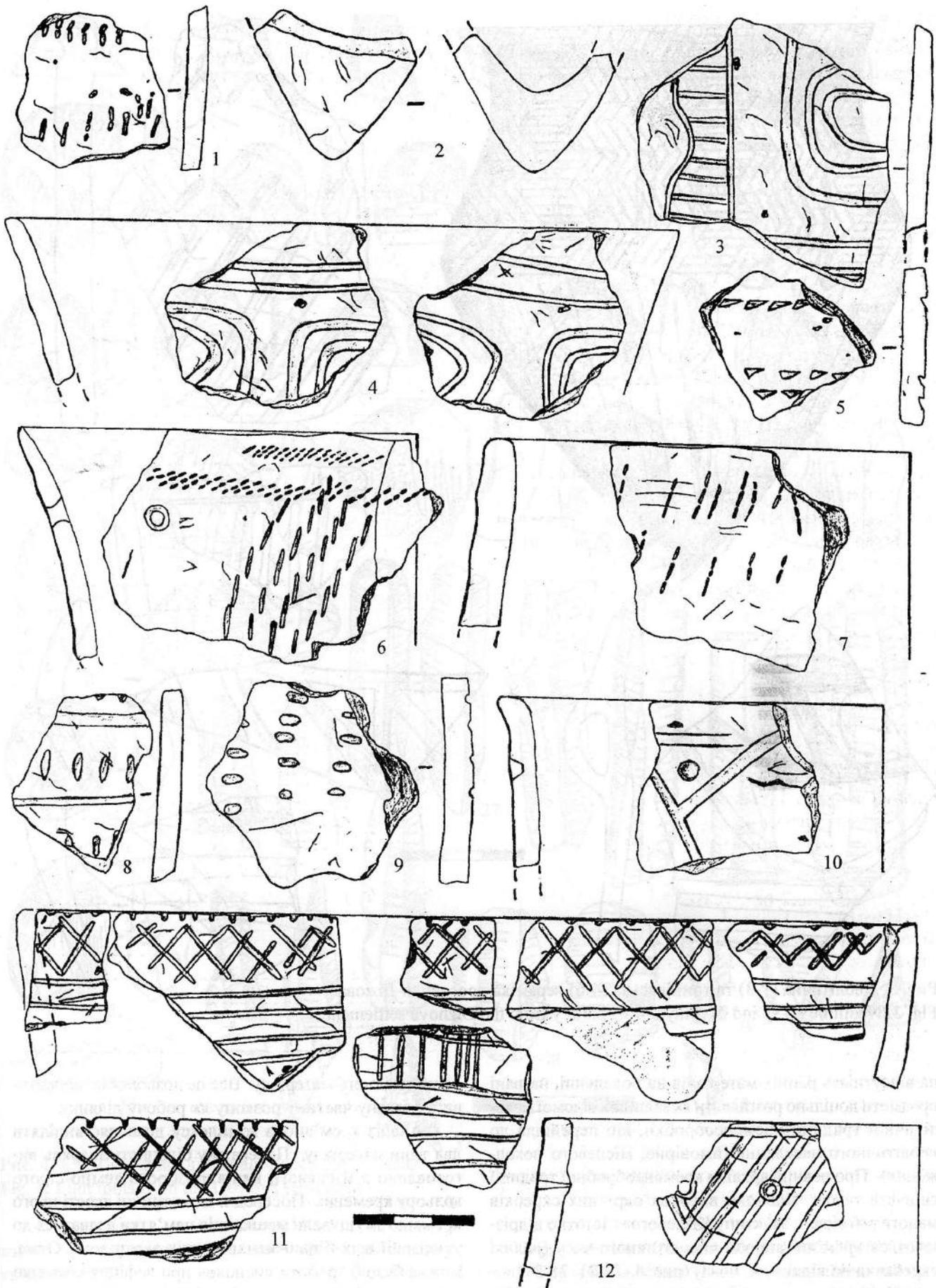


Рис. 2. Неолітична кераміка поселення Діжова  
 Fig. 2. Neolithic pottery from the Dizhova settlement

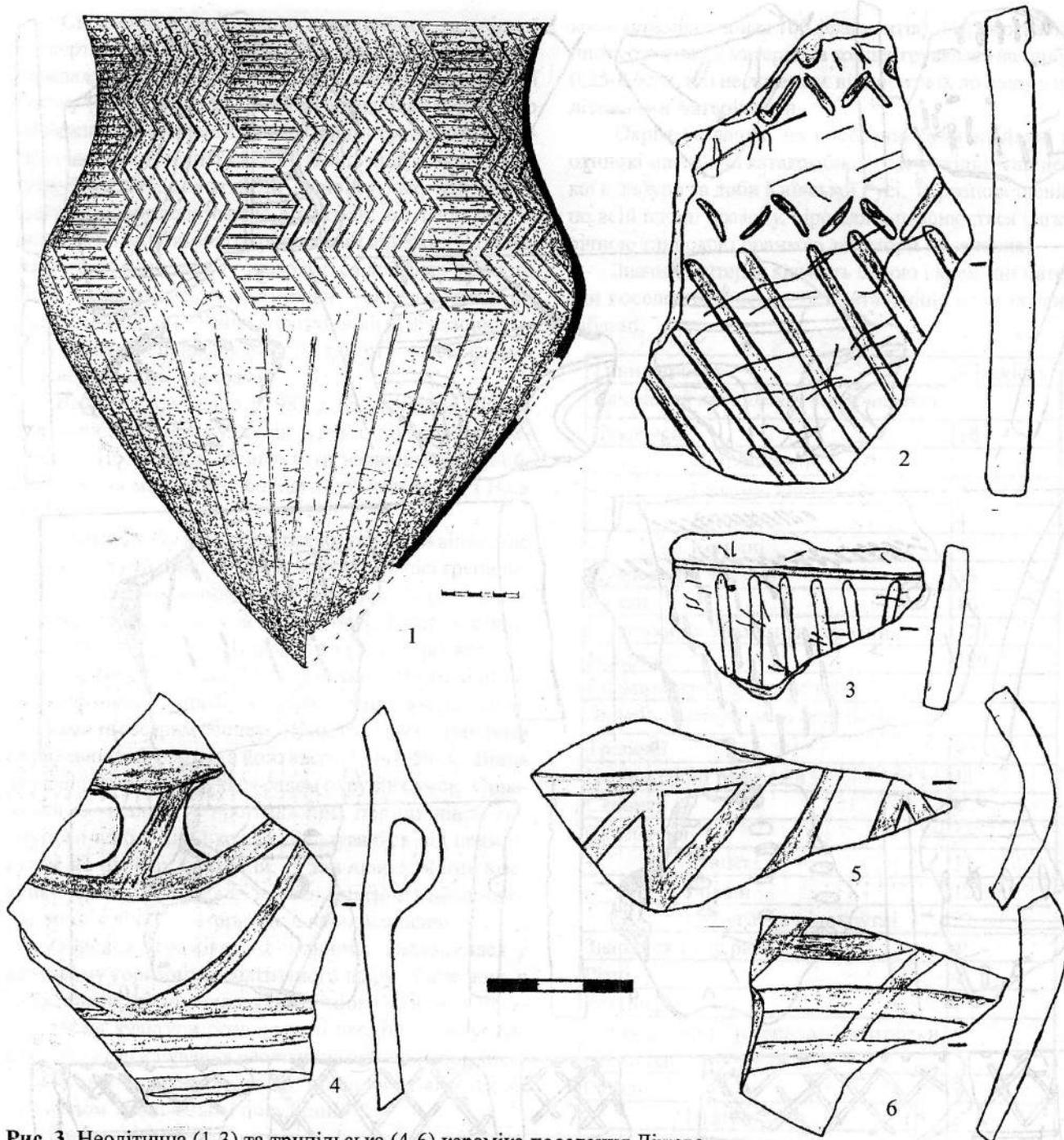


Рис. 3. Неолітична (1-3) та трипільська (4-6) кераміка поселення Діжова  
 Fig. 3. Neolithic (1-3) and Trypillya (4-6) pottery from the Dizhova settlement

на відсутність раних матеріалів на поселенні, названі предмети доцільно розглядати як залишок відомої мезолітичної традиції кременеобробки, що перейшла до неолітичного населення (ймовірно, місцевого походження). Про певний архаїзм кременеобробної традиції свідчать також знахідки високих округлих скребків малого розміру, т. зв. «типу Кізелевого». Істотно відрізняються крем'яні вироби енеолітичного часу (великі скребачки на відшепах, ножі) (рис. 4, 18-21, 28-31).

Характерно, що значна частина крем'яних виробів (зокрема 2 мікроліти, конусоподібний нуклеус та близько 10 відщепів) походить з однієї невеликої ділянки в південній частині розкопу, за 1 м на північ від розвалу неолітичної посудини. На цих квадратах зовсім не було

остеологічного матеріалу. Все це дозволяє інтерпретувати названу частину розкопу як робочу ділянку.

Аналіз крем'яного комплексу дозволяє виділяти два типи матеріалу. Переважну більшість знарядь виготовлено з місцевого напівпрозорого темно-сірого кольору кременю. Посередні ізометричні якості цього кременю змушували мешканців пам'ятки вдаватися до утилізації всіх більш-менш вдалих заготовок. Отже, можна було б зробити висновок про дефіцит кременю на поселенні. Але на виробничій ділянці були виявлені й вироби з чорного кременю канівського походження. Невелика віддаленість пам'ятки від родовищ цієї якісної сировини не дає підстав говорити про дефіцит кременю. Останній висновок підтверджується неви-

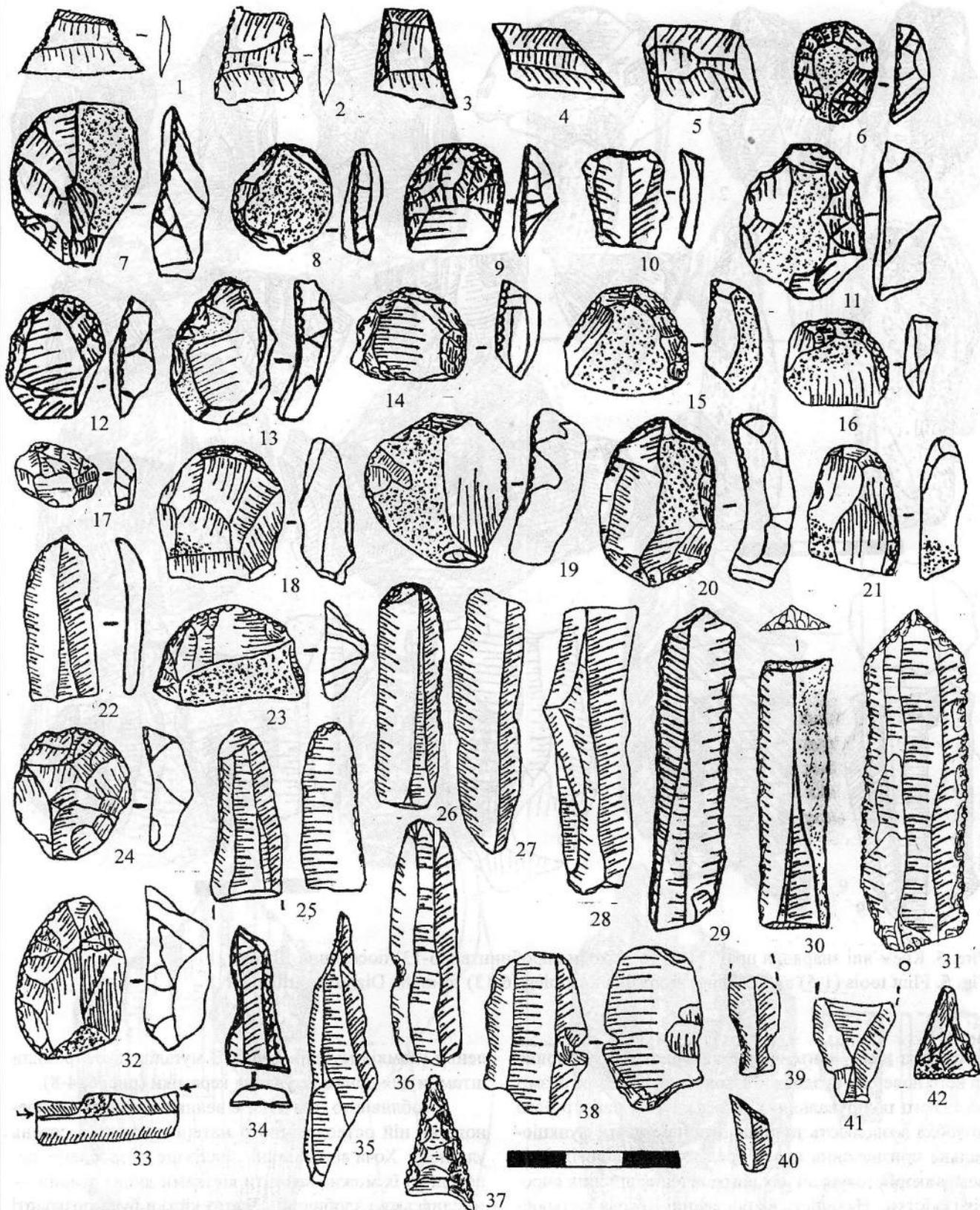


Рис. 4. Крем'яні знаряддя праці поселення Діжова  
 Fig. 4. Flint tools from the Dizhova settlement

користанням інших порід каменю у якості альтернативи кремню.

Також були знайдені вироби із прозорого кремню імпортного походження — чорного або, рідше, рожевого кольорів. Цей креміль може походити з родовищ у Канівському Подніпров'ї та на Верхньому Дністрі.

Окрім виробів з кремню, на поселенні було знайдено групу виробів із каменю. Чисельно переважають відбійники (8 екз.) (рис. 6, 1-3). Один із гранітних валунів, знайдених у розкопі, можливо, використовувався як зернотерка. Чотири вироби мають сплюснену форму та сліди шліфування, що вказує на їх використання у якості полірувальників (рис. 6, 9). Звертає на себе ува-

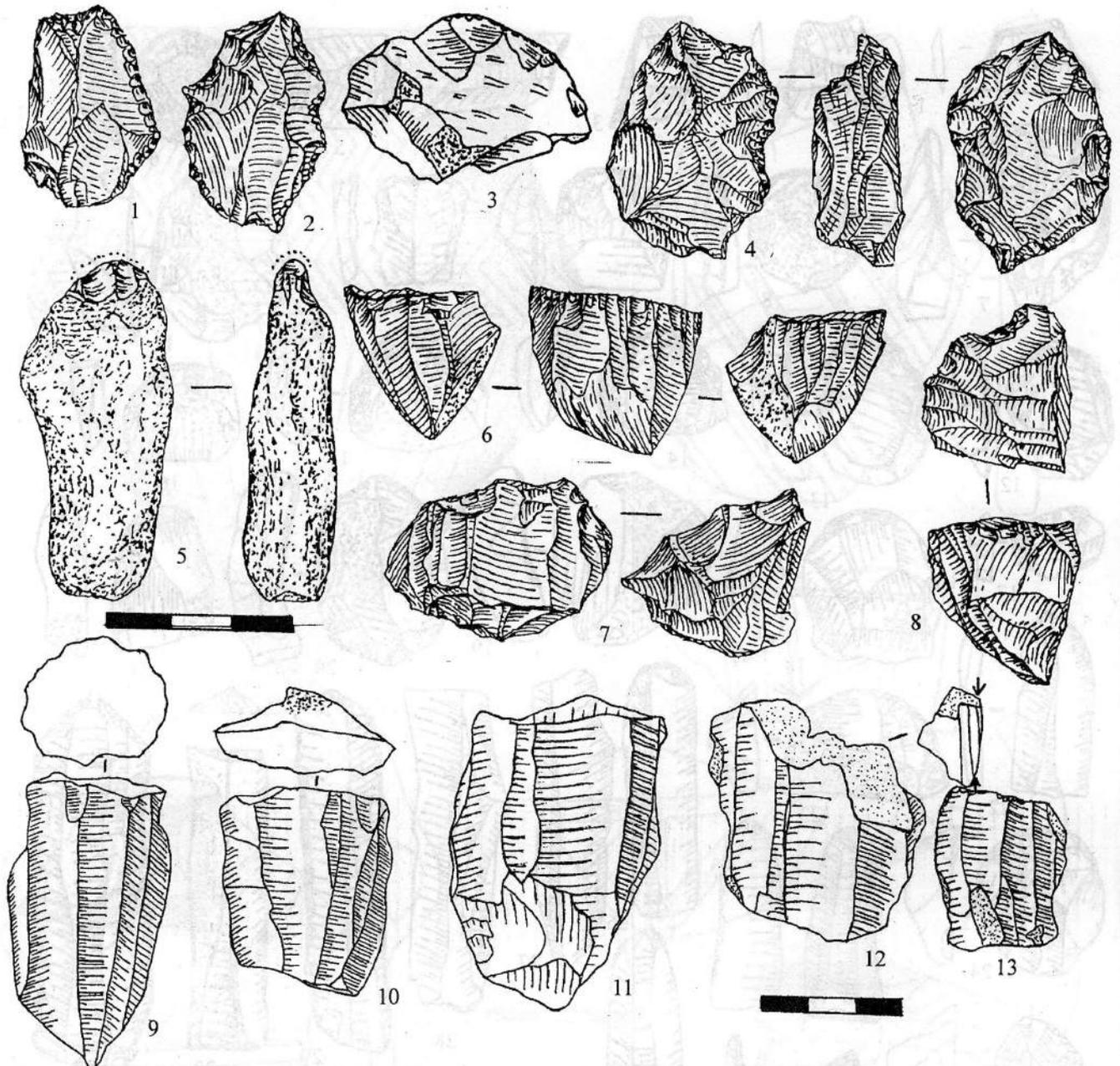


Рис. 5. Крем'яні знаряддя праці (1-5) та відходи виробництва (6-13) поселення Діжова  
 Fig. 5. Flint tools (1-5) and debitage from flint knapping (6-13) from the Dizhova settlement

гу один із них — інтенсивне використання утворило на його поверхні поздовжній жолобок. Невеликі розміри самого полірувальника та невеликий діаметр його жолобка дозволяють точніше інтерпретувати функціональне призначення цього предмету: найвірогідніше, його використовували для виготовлення дрібних виробів із кістки. Наявність на поселенні Діжова кісткообробного виробництва підтверджено й знахідками, про що мова піде нижче.

Вироби з кістки на пам'ятці представлені насамперед лощиками — кістками із слідами заполірованості (18 екз.) (рис. 6, 10), проколками (12 екз.), а також вістрями стріл (2 екз.) (рис. 6, 12). Особливістю пам'ятки є наявність на ній прикрас — 10 підвісок із кісток та зубів тварин. Підвіски з кісток (2 екз.) являють собою кістяні пластинки з насічками на кінцях (рис. 6, 11). Крім згаданих, дві підвіски були виготов-

лені з уламків мушлів *Unio*. З мушлів також робили штампи для орнаментування кераміки (рис. 6, 4-8).

Особливістю пам'ятки є велика кількість знайденого на ній остеологічного матеріалу (кілька сотень уламків). Хоча відповідний аналіз ще не зроблено, попередньо їх можна вважати кістками диких тварин — мисливської здобиччю. Часто кістки були розколоти для здобуття кісткового мозку, а також перепалені. Серед знайдених кісток тварин виділяється знахідка фрагменту черепної кришки людини.

Цікавим є характер залягання остеологічних знахідок. Переважну їх більшість була знайдено в північній частині розкопу, ближче до річки. У цій частині розкритої площі пам'ятки концентрація кісток була такою високою, що дозволяє окреслити кордони поселення. З іншого боку розкопу, віддаленого від річки, кількість кісток різко зменшується. Зокрема, на місті згаданої

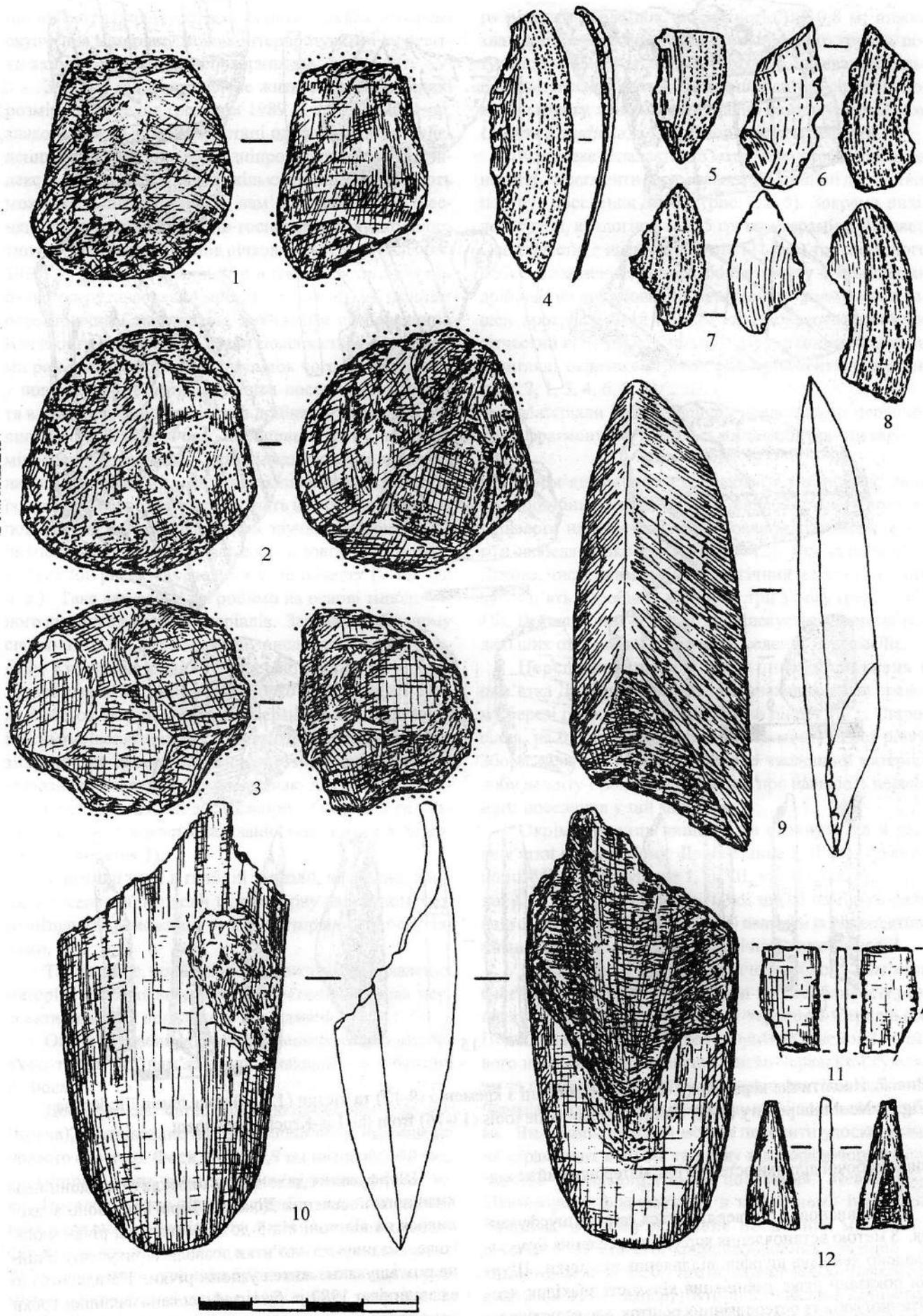


Рис. 6. Знряддя праці з каменю (1-3, 9), стулок *Unio* (4-8) та кістки (10-12) поселення Діжова  
 Fig. 6. Stone tools (1-3, 9), tools of *Unio* shell (4-8), and bone tools (10-12) from the Dizhova settlement

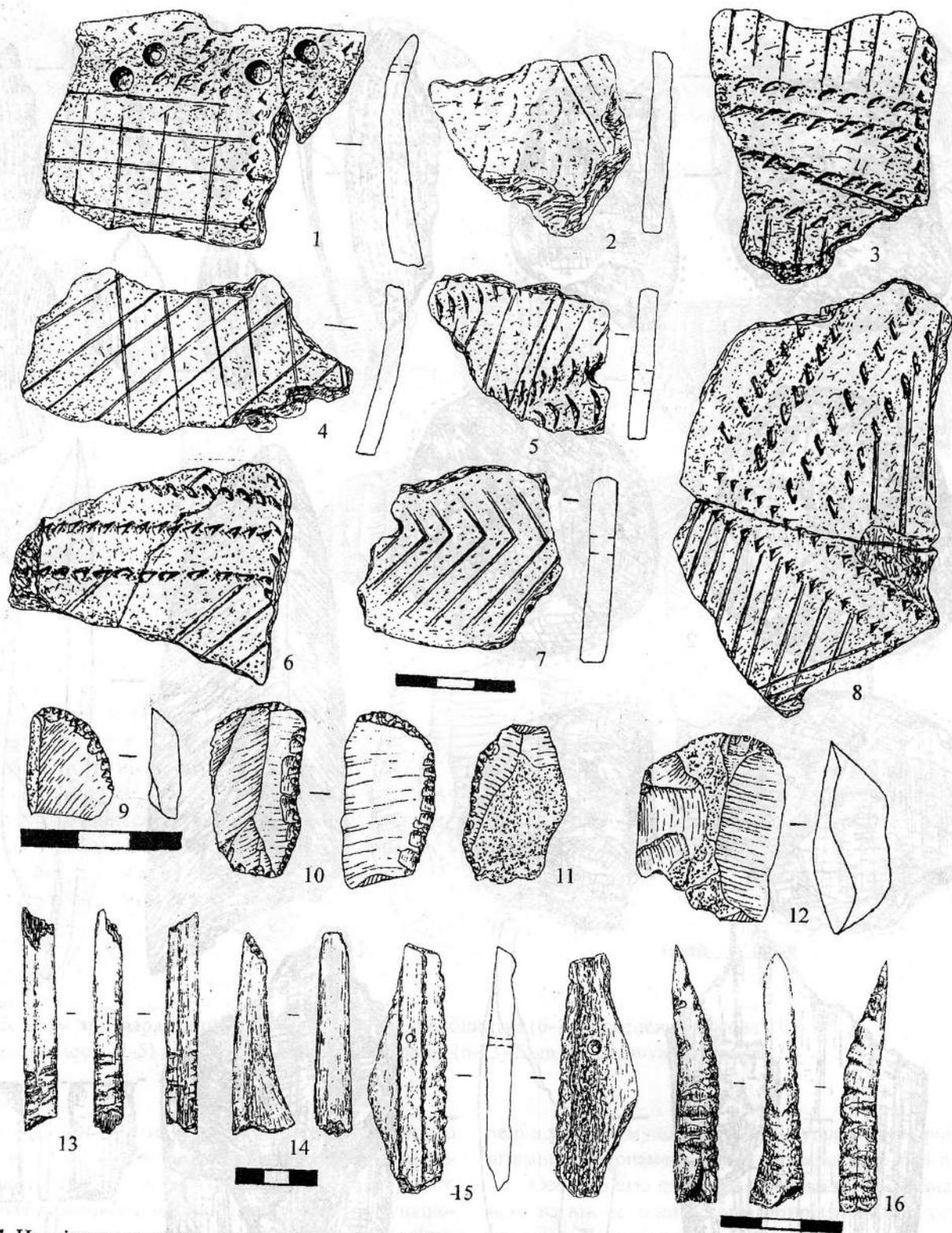


Рис. 7. Неолітична кераміка (1-8), знаряддя праці з кременю (9-12) та кістки (13-16) поселення Ліс-Круча  
 Fig. 7. Neolithic pottery (1-8), flint (9-12) and bone tools (13-16) from the Lis-Krucha settlement

вище робочої ділянки остеологічні матеріали майже відсутні.

Цей висновок підтверджується даними шурфування. З метою встановлення кордонів поселення було закладено декілька шурфів, віддалених від річки. Шурфи показали різке зменшення кількості знахідок неолітичної доби та остеологічних решток, але водночас — збільшення відсотку матеріалів інших епох (зокрема, доби бронзи).

Шурфування дало змогу окреслити кордони неолітичного поселення Діжова. Вірогідно, воно знаходилося на відстані від 5 до 25 метрів від річки Фоса. Невелика ширина пам'ятки дозволяє припустити лінійне розташування жител уздовж річки. Нагадаємо, що експедицією 1989 р. було зафіксовано залишки трохи заглибленого в материк житла з розташованими по периметру стовповими ямками. На жаль, перевідкладення ґрунту не дозволило зафіксувати імовірні залишки

інших жител (вірогідно, легких наземних), хоча окремі скупчення матеріалу можна інтерпретувати і як рештки якихось споруд та господарчих ям.

Згадане дещо заглиблене житло, відносно великі розміри поселення (розкопи 1989 р. та 1997-2001 рр. знаходяться на значній відстані один від одного), численний для Середнього Подніпров'я крем'яний комплекс (у першу чергу, велика кількість скребачок) дають можливість інтерпретувати пам'ятку як сезонну (весняно-літню) стоянку носіїв господарсько-культурного типу рибалок та мисливців річкових узбереж [Залізник, 1998, с. 95-96]. Провідними в господарстві були рибальство та полювання, що підтверджується значним остеологічним матеріалом, знайденим на поселенні. Близькість пам'ятки до річки пояснюється невеликими розмірами останньої, внаслідок чого її води навіть у повноводдя не могли затопити поселення. Навесні та влітку мешканці поселення дрібними групами селилися по берегах р. Фоса, залишивши групу пам'яток мікрорегіону, частина з яких, можливо, була відкрита нашими розвідками. Загальна кількість матеріалів та їх типологічна розмаїтість свідчать про багаторазовість повернення його мешканців на зручне для помешкання місце. Цей процес тривав досить довгий час, імовірно 500-700 років (із середини V до початку IV тис. до н. е.). Таке датування ми робимо на основі типологічного аналізу здобутих матеріалів. Завдяки люб'язному сприянню В. О. Манька, якому висловлюємо щиру подяку, Київською радіо-вуглецевою лабораторією під керівництвом М. М. Ковалюха було здійснено датування 4 кісток тварин і 8 зразків кераміки, що залягали в нижньому неолітичному горизонті. В цілому дані визначення не суперечать типологічним оцінкам дати існування поселення Діжова, однак, для певності варто провести додаткові дослідження. Одержані результати радіо-вуглецевого датування наводяться в додатку (див. додаток 1).

У пізніші часи в глибині заплави, вірогідно, існувало поселення, кордони та культурну належність якого визначити неможливо — ця територія є сільгоспугіддями.

Та попри це, проблемність і важливість виявлених матеріалів дозволяє вважати поселення Діжова перспективним для подальших досліджень.

Окрім поселення Діжова експедицією було досліджено також ряд пам'яток, що знаходилися в басейні р. Фоса.

Досить цікаві матеріали дало поселення в ур. Ліс (Круча), розташоване на терасоподібному підвищенні правого берега р. Фоса, за 0,8-0,9 км на південний схід від хутору Діжова, вище за течією від описаної пам'ятки. Поселення було відкрито розвідками 1988 та 1989 років, але внаслідок підняття рівня річки змістовні дослідження вдалося провести тут лише в останні роки. За час, що минув, пам'ятка була частково знищена розливом надзаплави водами річки, а тому потребувала рятівних досліджень.

Роботи на пам'ятці зафіксували наступну стратиграфічну ситуацію: згори залягає шар сірого надувно-

го піску без знахідок, потужністю 0,7-0,8 м; нижче знаходиться шар сіро-чорного супіщаного ґрунту, потужністю 0,3-0,4 м, звідки походить переважна більшість матеріалів; ще нижче йде шар світло-сірого глеуватого ґрунту, який містить значну домішку черепашок *Unio* та *Poludinae*, а також поодинокі артефакти.

Комплекс складається з матеріалів переважно доби неоліту. Фрагменти кераміки досить подібні до уламків посуду з поселення Діжова (рис. 7, 2, 5). Зокрема, виділені групи, аналогічні 1, 3, 5 групам кераміки Діжової. Особливістю є наявність групи (21 фр.) тонкостінного добре згладженого з обох боків посуду з домішками дрібного піску та товченої черепашки. Уламки прикрашені прокресленими лініями, які створюють навскісно-сігчастий візерунок, а також підтрикутними наколами у вигляді окремих стрічок або орнаментальних зон (рис. 7, 1, 3, 4, 6, 7, 8).

Матеріали інших періодів представлені поодинокими фрагментами трипільської та доби бронзи кераміки.

Крем'яні вироби складаються з відщепів, двох ножеподібних пластин, двох скребків: округлого та кінцевого на пластині, комбінованого із ножем; а також скобеля-прокрутки (рис. 7, 9-12). Як і на поселенні Діжова, численним був остеологічний матеріал, у тому числі п'ять виробів із кістки та три з рогу (рис. 7, 13-16). Руйнація пам'ятки, що продовжується, вимагає подальших охоронних робіт на поселенні Діжова-Ліс.

Перспективним для наступних досліджень є пам'ятка Драбовщина-поле, яка знаходиться на правому березі р. Фоса, за 0,6-0,7 км на північ від с. Старосілля, на 0,5 км нижче по течії від мосту через річку. Збори дали хоч і невиразний, але численний матеріал доби неоліту-бронзи, що свідчить про наявність первісного поселення у цій місцевості.

Окрім згаданих вище, були оглянуті ще й такі пам'ятки мікрорегіону: Драбовщина I, II, III, Драбовщина-Міст, Балабушине I, II, III, ур. Пасіка, ур. Городок I, II (рис. 1). На жаль, поки що ці пам'ятки дали надто нечисленні знахідки, щоб вважати їх перспективними для подальшого археологічного вивчення.

Дослідження нео-енеолітичного блоку пам'яток басейну р. Фоса дають нові дані про особливості розвитку неолітичних культур на території Середнього Подніпров'я. Важливим для розуміння взаємодії місцевого неолітичного населення киево-черкаської культури та носіїв трипільської культури є факт знаходження матеріалів обох культур в одному шарі поселення Діжова. Впливами трипілля можна пояснити удосконалення керамічних виробів та появу відтворюючого господарства у мешканців цього поселення. Певні енеолітичні риси фіксуються і в крем'яному інвентарі. Зокрема, в ньому помічене поєднання місцевої і прийшлої балканської кременеобробних традицій. У керамічному комплексі також зафіксовані впливи (у деяких випадках — імпорт) буго-дністровської, надпорізької та трипільської культур. Можливо, це свідчить про кілька хвиль взаємодії південно-західної культурної традиції з автохтонним населенням.

Все сказане дозволяє краще дослідити процес культурних стосунків на території Середнього Подніпров'я за доби неоліту. За час існування поселення, воно зазнало принаймні дві хвилі культурних впливів із південного-сходу. Ранній, вірогідно, пов'язаний з буго-дністровською культурою, пізніший — з трипільською. Характер цих взаємин досі залишається предметом дискусії. Наявність керамічних імпортів на пам'ятці може свідчити і про обмінні стосунки; в свою чергу, чужорідні традиції у кременеобробці, можливо, є свідомством строкатості населення. Вірогідно, стосовно буго-дністровської культури ми маємо справу з культурними контактами та запозиченнями. Трипільські матеріали представлені значно ширше, ніж буго-дністровські. Серед місцевої кераміки виділяється також окрема група, що має перехідні риси від неолітичної до енеолітичної. Це може свідчити про асиміляцію місцевого населення прийшлим [Титова, 2000, с. 83].

Факт співіснування та взаємодії носіїв місцевих неолітичних культур з трипільською не є загально визнаним. Сумніву, зокрема, піддається залягання матеріалів згаданих культур в одному шарі. Стратиграфія поселення Старосілля-Діжова дозволяє передбачати син-

хронність пізніх неолітичних та трипільських (VI-VII) матеріалів. Наявність трипільських імпортів, можливо, слід пояснювати існуванням відповідного поселення у типових топографічних умовах (на другій терасі). Аналіз вмісту зроблених вище по заплаві шурфів не вказує на збільшення відсотку трипільських матеріалів, що заперечує можливість виділення їх у окремий шар. У нас немає підстав говорити про хронологічний розрив між існуванням тут місцевої неолітичної та прийшлої трипільської людності, — тим більше, що пам'ятки трипільської культури етапу VI-VII відомі у Пороссі, на правобережжі Вільшанки (біля Млієва, Городища, Вільшани).

Матеріали, отримані експедиціями 1997-2001 років у басейні річки Фоса, не тільки суттєво доповнюють археологічну мапу, але й дозволяють краще дослідити господарство неолітичних мисливців та риба-лок, зафіксувати початок їх переходу до відтворюючого господарства, простежити етнокультурні зв'язки цього часу. Отримано також повніше уявлення щодо найбільш перспективних пам'яток, майбутнє вивчення яких дасть змогу більш ґрунтовно дослідити означені проблеми.

### Література

1. Белановская Т. Д. Трипольское поселение Краснославка // КСИИМК. — Вып. 69. — 1957.
2. Залізняк Л. Передісторія України. X-V тис. до н.е. — К., 1998.
3. Неприна В. И., Титова Е. Н. Отчет о работах Черкасского отряда Первобытной экспедиции на поселении Дижова у с. Староселье в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — К., 1990.
4. Телегин Д. Я., Нечигаило А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона: Археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников. — Луганск: Шлях, 2001.
5. Телегин Д. Я., Титова Е. Н. Поселения днепро-донской этнокультурной общности эпохи неолита // Свод археологических источников. — К.: Наукова думка, 1998.
6. Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К.: Наукова думка, 1968.
7. Титова Е. Н. Хронология киево-черкасской неолитической культуры Среднего Поднепровья // Хронология неолита Восточной Европы. — СПб., 2000.
8. Титова Е. Н., Коен В. Ю. Отчет о работах Борковского отряда в Черкасской и Сумской областях в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — К., 1989.
9. Титова О. М., Балакін С. А. Звіт про археологічні дослідження неолітичних поселень в околицях с. Старосілля на Черкащині у 1997 р. // НА ІА НАНУ. — К., 1998 а.
10. Титова О. М., Балакін С. А. Розкопки неолітичного поселення Діжова на Черкащині // АБУ 1997-1989 рр. — К.: ІА НАНУ, 1998 б.
11. Титова О. М., Панченко Ю. В. Дослідження 2001 року на неолітичному поселенні Старосілля-Діжова // АБУ 2001 р. — У друці.
12. Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья // Первобытная археология: поиски и находки. — К.: Наук. думка, 1979.

O. M. Titova, Yu. V. Panchenko

### New Study on Neolithic Sites of Cherkassy Region

Expeditions of 1997-2001 conduct investigation of a series of Neolithic sites on the territory of the Middle Dnieper area. Rich new records provide important data for understanding of interaction of people of the local neolithic Kyiv-Cherkassy culture and bearers of Trypillya culture. Recovery of materials of both cultures in the context of a single layer at the settlement of Dizhova directly witnesses to the fact of ethnic and cultural contacts between these peoples. Presence of Eneolithic traits in the local Neolithic culture—namely, signs of productive economy, developed character of ceramic production, traits of Balkanian flintworking tradition in a lithic assemblage—is explained in terms of Trypillya impacts.

---

---

## Список сокращений

---

---

- АВ — Археологические вести. - С.Пб.  
АП — Археологічні пам'ятки. - К.  
БМОИП — Бюллетень Московского общества испытателей природы.  
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры. - Л.  
ИРГО — Известия Русского географического общества. - С.Пб.  
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР / РАН - М.  
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья. - О.  
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. - М., Л.  
СА — Советская археология. - М.  
САИ — Свод археологических источников. - М.  
СППК — Старожитності Північного Причорномор'я та Криму. - Запоріжжя.  
СЭ — Советская этнография. - М.  
УЗ ЛГУ — Ученые записки Ленинградского государственного университета.  
JWP — Journal of the World Prehistory.  
PE — Prèhistoire Européenne.  
PPC — Proceedings of the Prehistoric Society. - L.  
SP — Stratum *plus*. - С.Пб. - Кишинев - О.  
VA — Vita Antiqua. - К.